

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Збірник наукових праць

2011

№ 2 (54)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 10 від 30 червня 2011 р.)*

Дніпропетровськ
2011

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію – КВ № 11383-256 ПР від 23.06.2006 • Виходить щоквартально • Тираж – 120 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпропетровськ, проспект Гагаріна, 26, тел. (056) 370-96-59 • Передплатний індекс – 37554

**Збірник включено до переліку
наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(постанова президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010)**

Вміщено наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, вміщено інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

канд. юрид. наук, доц. **С. М. Алфьоров** (голова); д-р юрид. наук, проф. **К.В. Антонов**; д-р юрид. наук, проф. **І.Г. Богатирьов**; д-р юрид. наук, доц. **М.Г. Вербенський**; д-р тех. наук, проф. **В.Б. Вишня**; д-р юрид. наук, проф. **В.П. Ємельянов**; д-р істор. наук, проф. **В.М. Заруба**; д-р юрид. наук, проф. **В.С. Зеленецький**; д-р юрид. наук, проф. **М.В. Корнієнко**; д-р юрид. наук, проф. **Є.В. Курінний**; д-р юрид. наук **Л.М. Лобойко**; д-р юрид. наук, проф. **В.А. Мисливий** (заст. голови); д-р юрид. наук, проф. **О.В. Негодченко**; д-р філол. наук, проф. **А.М. Поповський**; д-р юрид. наук **В.М. Тертишник**; д-р юрид. наук, проф. **О.Ф. Фрицький**; канд. юрид. наук, доц. **Д.Г. Заброна** (відп. секретар); канд. юрид. наук, доц. **О.О. Кисельов**; канд. юрид. наук, проф. **Є.І. Макаренко**; канд. юрид. наук, доц. **Ю.Е. Черкасов**.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

О.Г. Комісаров

докторант

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

В.Я. Покайчук

викладач

(Запорізький юридичний інститут Дніпропетровського
державного університету внутрішніх справ)

УДК 351.741

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НОРМАТИВНО- ПРАВОВОЇ БАЗИ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ З ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ ЗАХОДІВ СПОРТИВНОГО ХАРАКТЕРУ

Розглянуто шляхи оптимізації нормативно-правового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ під час організації та проведення спеціальних операцій з охорони громадського порядку при масових заходах спортивного характеру.

***Ключові слова:** масові заходи спортивного характеру, спеціальна операція з охорони громадського порядку під час проведення масових заходів спортивного характеру, місцева поліція.*

Рассмотрены пути оптимизации нормативно-правового обеспечения деятельности органов внутренних дел во время организации и проведения специальных операций по охране общественного порядка при массовых мероприятиях спортивного характера.

***Ключевые слова:** массовые мероприятия спортивного характера, специальная операция по охране общественного порядка во время проведения массовых мероприятий спортивного характера, местная полиция.*

The ways of optimization of the normative-legal providing of activity of organs of internal affairs are considered during organization and leadthrough of the special operations on public law enforcement at the mass measures of sporting character.

***Keywords:** mass measures of sporting character, special operation on public law enforcement during the leadthrough of mass measures of sporting character, local police.*

Постановка проблеми. Європейською конвенцією про насильство та неналежну поведінку з боку глядачів під час спортивних заходів, зокрема футбольних матчів (п. 1 ст. 3), ратифікованою Україною, передбачено прийняття сторонами у разі необхідності законодавства, яке передбачає відповідальність за правопорушення, пов'язані з насильством або неналежною поведінкою з боку глядачів [1].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На сьогодні у Верховній Раді України зареєстрований законопроект [2], який підготовлено з огляду на значну кількість правопорушень під час проведення масових заходів спортивного характеру, насамперед футбольних матчів, та з урахуванням важливості забезпечення правопорядку під час проведення в Україні ЄВРО–2012, а також з метою попередження порушень громадського порядку під час масових заходів спортивного характеру.

Останнім часом влада, громадські організації занепокоєні насильством, актами вандалізму та неналежної поведінки з боку глядачів та уболівальників під час проведення масових спортивних і фізкультурно-оздоровчих заходів та їхніми наслідками.

Враховуючи те, що державні органи влади, незалежні спортивні організації та організатори масових спортивних та фізкультурно-оздоровчих заходів мають окремі, але водночас взаємодоповнюючі обов'язки у боротьбі з цими негативними явищами, вони також повинні приділяти велику увагу вирішенню питань безпеки та правопорядку під час проведення вказаних заходів.

Слід зазначити, що підготовка та проведення на належному рівні ЄВРО–2012 є одним із стратегічних завдань нашої держави, яке матиме не лише важливе значення для формування позитивного іміджу України у світі, але й надасть потужний імпульс для її подальшого соціально-економічного розвитку.

Однією з вимог УЄФА щодо використання стадіонів для проведення змагань є відповідність інфраструктурних, технічних засобів, організаційних заходів чинним вимогам цієї організації із забезпечення правопорядку.

На сьогодні українське законодавство щодо забезпечення безпеки та правопорядку під час проведення масових спортивних та фізкультурно-оздоровчих заходів потребує удосконалення.

Така ситуація вимагає від держави негайного створення відповідного правового поля, яке б визначало правила поведінки уболівальників та глядачів на місцях проведення масових заходів спортивного характеру, встановлювало обов'язки організаторів та повноваження спеціальних підрозділів правоохоронних органів, охоронних структур тощо.

Метою статті є аналіз шляхів удосконалення національного законодавства у галузі забезпечення безпеки і правопорядку і виділення

тих, що відбивають сутність й особливості спеціальних операцій з охорони громадського порядку під час проведення масових заходів спортивного характеру.

Виклад основного матеріалу дослідження. Викладені у зазначеному вище проекті Закону України "Про забезпечення безпеки та громадського порядку під час проведення масових спортивних та фізкультурно-оздоровчих заходів" положення об'єднують всю гаму правил і заходів, які забезпечать безпеку та правопорядок у місцях проведення масових заходів спортивного характеру, а також визначають обов'язки організаторів та відповідальність за їх порушення. До цієї "гами", на думку авторів проекту, входять: визначення основних принципів державної політики у сфері забезпечення безпеки та правопорядку під час проведення масових заходів спортивного характеру (ст. 5); встановлення особливостей державного регулювання діяльності щодо забезпечення безпеки та правопорядку під час проведення масових заходів спортивного характеру (ст. 6); визначення переліку обов'язків органів державної влади, до компетенції яких належить забезпечення безпеки та правопорядку під час проведення масових заходів спортивного характеру (ст. 7); встановлення вимог до організаторів масових заходів спортивного характеру та до власників (орендарів) місць їх проведення щодо забезпечення безпеки та правопорядку (ст. 10); встановлення вимог до безпеки місць проведення масових заходів спортивного характеру (ст. 9); визначення обов'язків служб безпеки і стюардів масових заходів спортивного характеру (ст. 11, 12); визначення правил взаємодії між різними структурами під час підготовки та проведення масових заходів спортивного характеру; встановлення правил поведінки уболівальників та глядачів і відповідальність за їх порушення [2].

Безумовно, реалізація норм, викладених у проекті, сприятиме посиленню контролю над безпекою та правопорядком під час підготовки та проведення масових заходів спортивного характеру, урегулює права та обов'язки суб'єктів цих заходів.

Встановлення адміністративної відповідальності за порушення правопорядку на території спортивної споруди під час спортивних заходів, посилення превентивної та виховної функції адміністративного стягнення за вчинення таких правопорушень є метою ще одного проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі КУпАП) щодо відповідальності за порушення громадського порядку під час спортивних заходів» [3], який знаходиться на розгляді у Комітеті з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України.

На сьогодні в законодавстві України відсутні норми, які б передбачали адміністративну відповідальність за порушення громадського порядку під час спортивних заходів, такі неправомірні дії найчастіше

кваліфікуються за статтею 173 «Дрібне хуліганство» КУпАП [4].

Законопроект підготовлено з огляду на значну кількість порушень громадського порядку під час проведення масових заходів спортивного характеру, насамперед футбольних матчів, та з урахуванням важливості забезпечення правопорядку в ході проведення в Україні ЄВРО–2012, а також з метою попередження порушень громадського порядку під час спортивних заходів. Проектом передбачається, зокрема, доповнення КУпАП статтею 173-3, яка б встановила адміністративну відповідальність за порушення громадського порядку на території спортивної споруди під час спортивних заходів (п. 4).

Повноваження щодо складання протоколів про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 173-3, передбачається надати посадовим особам ОВС, а розгляд таких справ віднести до компетенції начальників ОВС, їх заступників (за вчинення дій, передбачених ч. 1 ст. 173-3) та районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судів (за вчинення дій, передбачених ч. 2 ст. 173-3).

Пропонується також доповнити ст. 24 «Види адміністративних стягнень» новим пунктом 8 «заборона відвідувати спортивні заходи до трьох років». Такий вид адміністративного стягнення пропонується застосовувати до групи осіб або особи, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за порушення громадського порядку на території спортивної споруди під час спортивних заходів (п. 1). Заборона відвідувати спортивні заходи застосовується тільки за порушення громадського порядку під час спортивних змагань на строк до трьох років. Заборона відвідувати спортивні заходи призначається районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) (п. 3).

Проектом Закону пропонується викласти ч. 1 ст. 25 у такій редакції (п. 2): «Оплатне вилучення та конфіскація предметів, заборона відвідувати спортивні заходи можуть застосовуватися як основні, так і додаткові адміністративні стягнення, інші адміністративні стягнення, зазначені в ч. 1 ст. 24 цього КУпАП, можуть застосовуватися тільки як основні» [3].

Прийняття законопроекту сприятиме попередженню вчиненню порушень громадського порядку під час спортивних заходів, усуненню причин і умов, які сприяють вчиненню таких адміністративних правопорушень, а також посиленню виховної мети адміністративного стягнення за порушення громадського порядку під час спортивних заходів.

На розгляді у Верховній Раді України сьогодні також знаходиться проект Закону України "Про Національну гвардію МВС України" [5], метою якого є законодавче визначення статусу Національної гвардії МВС України як системи частин та військових з'єднань, основним завданням яких є охорона і оборона важливих об'єктів, участь в охороні громадського порядку і виконання інших завдань, що вимагають пос-

тійної оперативної готовності та підвищеної мобільності, а також визначення основних обов'язків та прав особового складу Національної гвардії МВС України, що має бути нормою закону.

Обрана назва військового формування – Національна гвардія МВС України – повною мірою відповідатиме статусу цього формування, його призначенню, завданням та функціям, які за своєю суттю є охоронними. Згідно з юридичною енциклопедією, гвардія (італ. *guardia* – охорона, нагляд, варта, франц. *Garde* – варта) – в ряді сучасних країн – особливі формування, які створені для виконання військових чи поліцейських завдань. [6]

Надання формуванню статусу «національна» передбачатиме виконання ним завдань загальнодержавного, а не внутрішньовідомчого характеру. При цьому слід зазначити, що запропонована назва військового формування не є реанімацією колишнього військового формування Національна гвардія України, яка виконала свою історичну роль і дублювала функції Збройних Сил України та інших військових формувань, оскільки Національна гвардія МВС України матиме свій окремий предмет і місце правового застосування у сфері забезпечення національної безпеки та оборони України.

З цією метою у проекті пропонується до завдань, які на сьогодні виконуються внутрішніми військами, а саме: охорона та оборона важливих державних об'єктів, об'єктів матеріально-технічного та військового забезпечення МВС України, супроводження спеціальних вантажів, здійснення пропускового режиму на об'єктах, що охороняються, конвоювання заарештованих і засуджених, охорони підсудних під час судового процесу, переслідування і затримання осіб, узятих під варту, підсудних і осіб, засуджених до позбавлення волі або арешту, які втекли з-під варти, участі в охороні громадського порядку та боротьбі зі злочинністю, участі в ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на об'єктах, що охороняються, охорони дипломатичних представництв і консульських установ іноземних держав на території України [7], – додатково покласти на Національну гвардію МВС України такі завдання: здійснення заходів, пов'язаних з припиненням терористичної діяльності, масових заворушень (ст. 2); участь Національної гвардії МВС України у забезпеченні громадського порядку в умовах надзвичайного стану і під час ліквідації надзвичайних ситуацій та їх наслідків [5].

Потреба посилення правоохоронних функцій ОВС у їхній взаємодії з членами територіальних громад зумовлює необхідність прийняття Закону України «Про місцеву поліцію» [8], який знаходиться на розгляді у Комітеті з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України. Важливість та практична необхідність повернення до тематики розбудови місцевої поліції (міліції) пов'язана із зменшенням ефективності централізованого управ-

ління системою міліції, яке відбулося останнім часом, та пошуком нових форм і методів управління системою МВС України. Також слід додати, що основу діяльності місцевої поліції (міліції) завжди складає принцип її наближення до місцевих громад та функціонування у режимі першочергового реагування на запити населення.

На думку авторів проекту, серед основних завдань місцевої поліції важливе місце займають забезпечення охорони громадського порядку під час масових заходів місцевого рівня (пп. 1, 2 ст. 1), охорона безпеки дорожнього руху (п. 4 ст. 1) [8]. Також слід підкреслити, що забезпечення охорони громадського порядку на відповідній території після прийняття цього законопроекту не набуде імперативного характеру для органів місцевого самоврядування, а надасть їм саме право утворення відповідних відділків місцевої поліції (ст. 5), в тому числі і з огляду на фінансові можливості конкретного органу місцевого самоврядування, а особовий склад передбачається демілітаризувати з огляду на виконання завдань, переважно не пов'язаних із застосуванням зброї [8].

Пропоновані кроки у реформуванні української міліції сприятимуть не лише оптимізації роботи правоохоронної структури країни, а й створенню належних умов для демократичного цивільного контролю за її діяльністю та безпосередньої участі громад у правоохоронній системі держави.

Цей напрям реформування міліції особливо актуальний з огляду на впровадження в Україні адміністративно-територіальної реформи, яка, зокрема, передбачає посилення ролі органів місцевого самоврядування та громад у системі державної влади.

Необхідно вказати, що в МВС України відбувається робота, спрямована на усунення наявних у законодавстві прогалин і розбіжностей у сфері регулювання питань забезпечення охорони громадського порядку. Так, підготовлено проект Концепції забезпечення громадського порядку і суспільної безпеки ОВС України, в якому визначено цілий ряд завдань з організації управління підрозділами ОВС у сфері охорони громадського порядку, у тому числі при ускладненні оперативної обстановки. Водночас вирішення перелічених питань вимагає і законодавчого закріплення. На сьогодні до Верховної Ради України направлені пропозиції, що стосуються необхідності внесення змін і доповнень до Закону України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р. з питань організації і забезпечення охорони громадського порядку підрозділами ОВС.

Як зазначає Ю.В. Дубко, відчувається необхідність в єдиному нормативному акті – Статуті бойової служби органів і підрозділів внутрішніх справ. При цьому автор акцентує увагу на тому, що статут не замінить настанов щодо ведення окремих видів операцій, підготовки особового складу, всебічного забезпечення дій в особливих умовах тощо, але він повинен стати основою системи цих відомчих нормативних актів, закріпити головні вимоги, принципи, правила, способи дій. На цій

основі необхідно організувати навчання особового складу, підготувати єдині навчальні програми, підручники і навчальні посібники [9, с. 369].

Висновки. Стосовно спеціальної операції з охорони громадського порядку під час проведення масових заходів спортивного характеру існує необхідність у нормативному закріпленні цього виду спеціальних операцій.

Вирішення цього питання вбачається шляхом прийняття нової Настанови про дії органів, підрозділів внутрішніх справ, з'єднань, військових частин внутрішніх військ, вищих навчальних закладів МВС України з охорони громадського порядку під час проведення масових заходів спортивного характеру, положення якої мають містити порядок вирішення таких завдань:

- охорона громадського порядку, попередження і припинення хуліганських проявів з боку уболівальників;
- попередження вчинення терористичних актів;
- попередження виникнення загрози санітарному та епідемічному благополуччю населення;
- попередження і припинення злочинів проти життя, здоров'я, волі, честі та гідності, власності, статевої свободи та статевої недоторканності особи, громадського порядку та моральності;
- попередження скоєння дорожньо-транспортних пригод, що спричиняють затори та блокування об'єктів інфраструктури, а також залізничних аварій, аварій в аеропортах;
- попередження, локалізація та припинення групових порушень громадського порядку та масових заворушень.

Допоміжними завданнями, що сприяють вирішенню основних, у ході проведення спеціальних операцій можуть бути:

- забезпечення швидкого і безперешкодного проїзду залучених до спеціальної операції сил і засобів у район дій;
- евакуація населення з небезпечної зони;
- гасіння пожеж, що виникають у результаті дій злочинців;
- проведення невідкладних аварійно-рятувальних робіт;
- охорона місця пригоди;
- конвоювання затриманих правопорушників;
- надання долікарської допомоги постраждалим і доставлення їх до медичних установ.

Бібліографічні посилання

1. Про ратифікацію Європейської конвенції про насильство та неналежну поведінку з боку глядачів під час спортивних заходів, і зокрема футбольних матчів (ETS № 120), від 19 серпня 1985 р.: Закон України від 15 листопада 2001 р. // ВВР. – 2002. – № 7. – Ст. 53.
2. Про забезпечення безпеки та громадського порядку під час проведення масових спортивних та фізкультурно-оздоровчих заходів: Проект Закону України від 28 жовтня 2010 р. // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=38565.
3. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо відповідальності за порушення громадського порядку під час спортивних заходів: Проект Закону України від 22 червня 2009 р. // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=32098.

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // ВВР УРСР. – 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122.
5. Про Національну гвардію Міністерства внутрішніх справ України: Проект Закону України від 10 січня 2008 р. // http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31293.
6. Современный словарь иностранных слов. – М., 2003.
7. Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України: Закон України від 26.03.1992 р. // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2235-12>.
8. Про місцеву поліцію: Проект Закону України від 13 лютого 2009 р. // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=34732.
9. Дубко Ю.В. Управление органами внутренних дел в особых условиях: Монограф. / Под общ. ред. д-ра юрид. наук проф. акад. АПрН Украины А.М. Бандурки. – Луганск, 2004.

Надійшла до редакції 28.04.2011

Н.А. Дубина
ад'юнкт
*(Харківський національний
університет внутрішніх справ)*

УДК 342.97 : 34.08

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КАДРОВИХ АПАРАТІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Охарактеризовано поняття «матеріально-технічне забезпечення» та «інформаційне забезпечення», надано пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення відповідних видів забезпечення діяльності кадрових апаратів органів внутрішніх справ.

Ключові слова: *матеріально-технічне забезпечення, інформаційне забезпечення, фінансовий базис.*

Охарактеризованы понятия «материально-техническое обеспечение» и «информационное обеспечение», сформулированы предложения и рекомендации относительно усовершенствования соответствующих видов обеспечения деятельности кадровых аппаратов органов внутренних дел.

Ключевые слова: *материально-техническое обеспечение, информационное обеспечение, финансовый базис.*

Concepts "logistical support" and "informative providing" are described in the article, set forth suggestion and recommendation in relation to the improvement of corresponding kinds of providing of activity of skilled vehicles of organs of internal affairs.

Keywords: *logistical support, informational support, financial basis.*

Постановка проблеми. На усіх етапах діяльності органів внутрішніх справ (далі – ОВС) кадрова робота була і залишається ключовою з точки зору її значення для забезпечення найбільш ефективного функціонування органів, служб та підрозділів системи МВС України. У літературі з цього приводу зазначається, що система роботи з кадрами спрямована на формування й організацію кадрового забезпечен-

ня оперативно-службових завдань і раціонального використання персоналу та вирішує питання, пов'язані з відбором, розстановкою кадрів, службовим просуванням співробітника, присвоєнням звань, атестаційною оцінкою тощо [1, с. 84]. Більшість прорахунків у діяльності ОВС були наслідком саме незадовільної роботи з кадрами, елементом якої є кадрова робота, що здійснюється кадровими апаратами (службами, підрозділами) і полягає у безпосередній роботі з персоналом, а також у підготовці необхідних документів з питань укомплектування ОВС високопрофесійними працівниками, їх ротації, присвоєння спеціальних звань, організації професійного навчання, оцінювання їх роботи, ведення обліку дисциплінарної документації, звільнення тощо.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемні питання діяльності МВС України, в тому числі і його кадрових апаратів, були предметом наукових досліджень О.М. Бандурки, І.П. Голосніченка, І.Г. Кириченка, А.Т. Комзюка, В.В. Конопльова, Н.П. Матюхіної, О.М. Музичука, В.М. Плішкіна, Х.П. Ярмачі та інших науковців системи ОВС. Проте у вітчизняній юридичній науці питання саме матеріально-технічного та інформаційного забезпечення діяльності кадрових апаратів Міністерства внутрішніх справ України висвітлені недостатньо, в існуючих наукових працях вони досліджувались фрагментарно або в рамках ширшої правової проблематики, без комплексного підходу, що зумовлює актуальність цього дослідження і визначає його мету – удосконалення теоретичних та правових засад матеріально-технічного та фінансового забезпечення МВС України. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: охарактеризувати загальнотеоретичні та нормативні положення щодо розуміння сутності категорії «матеріально-технічне забезпечення», «інформаційне забезпечення»; надати пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення відповідних видів забезпечення діяльності кадрового апарату ОВС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід наголосити, що працівники кадрових апаратів ОВС як самостійні суб'єкти управління виконують такі функції: забезпечують різні кадрові послуги в межах структурного підрозділу МВС; разом з керівниками розробляють управлінські рішення з питань проходження служби та заходи щодо їх реалізації; координують, спрямовують, контролюють дії особового складу ОВС; виконують власні управлінські повноваження; беруть участь у розробці та впровадженні нових форм роботи з персоналом ОВС. Уся діяльність кадрових апаратів ОВС спрямована, так би мовити, на управління персоналом. Головними напрямками діяльності у сфері управління персоналом органів внутрішніх справ є: визначення потреби у персоналі (планування кількісної та якісної потреби у персоналі, вибір методів розрахунку кількості потреби у персоналі); відбір персо-

налу (аналіз джерел відбору персоналу, встановлення зв'язку із зовнішніми організаціями, ділова оцінка кадрів під час відбору); розстановка персоналу (поточна періодична оцінка кадрів, цілеспрямоване переміщення кадрів); розвиток персоналу (адаптація працівників, навчання працівників, службове та професійне просування, вивільнення працівників); підтримка комфортного соціально-психологічного клімату (регулювання стосунків керівника та колективу, трудових стосунків, зниження рівня конфліктності у колективі); вплив на мотивацію поведінки (адекватна оплата, створення творчої атмосфери, підтримка кар'єри, виховання «корпоративного духу»); управління безпекою персоналу (створення нормальних умов праці, охорона праці, запровадження навчальних програм, спрямованих на формування у працівників безпечних дій, забезпечення соціальної інфраструктури); правове та інформаційне забезпечення процесу управління персоналом (правове регулювання трудових взаємовідносин, облік та статистика персоналу, інформування колективу) [2, с. 139]. Вбачається, що належне виконання управлінської функції кадровими апаратами ОВС України можливе лише за умови належного їх матеріально-технічного та інформаційного забезпечення.

Слід зазначити, що у науковій літературі, в якій досліджуються різні аспекти діяльності ОВС, матеріально-технічне забезпечення визначається як «система товарно-грошових і господарських відносин, які виникають між службами Міністерства внутрішніх справ, органами влади, підприємствами, організаціями, фізичними особами, з одного боку, та органами внутрішніх справ та їх підрозділами – з іншого, в процесі централізованого постачання матеріальних, технічних і військових ресурсів (сировина, паливо, обладнання, речове майно, зброя і боєприпаси, матеріали); виконання договорів купівлі-продажу (оптова торгівля), реалізації фондів, комісійного й роздрібного продажу продуктів і засобів виробництва; надання матеріально-технічної допомоги та фінансування їх діяльності» [3, с. 291]; «організований державою та її органами процес обігу матеріальних благ (засобів виробництва та предметів споживання) на найбільш раціональне їх перепроведення від виробників до споживачів МВС» [4, с. 10]. Що ж стосується нормативно-правового закріплення терміна «матеріально-технічне забезпечення», то це поняття використовується у назві таких загальнодержавних та відомчих нормативних актів: Положення про порядок комплектування, матеріально-технічного, військового, фінансового та соціально-побутового забезпечення спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України, затверджене Постановою Верховної Ради України від 16 грудня 1993 р.; Порядок матеріально-технічного і фінансового забезпечення миротворчого контингенту та персоналу України, який

бере участь у міжнародних миротворчих операціях, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2002 р. № 963; наказ МВС України від 25 листопада 2003 р. № 1428 «Про організацію матеріально-технічного забезпечення службової діяльності Державної служби охорони при МВС України» та ін.

У свою чергу, інформаційне забезпечення – це цілеспрямована діяльність, яка спирається на правові, організаційні, технічні та методичні заходи щодо збору, переробки, зберігання та створення умов для використання інформації, необхідної для ефективного функціонування системи [5, с. 145]. В. Синчук називає специфічні особливості інформаційного забезпечення, серед яких: інформаційне забезпечення – це компонент дослідницької пізнавальної процедури одержання інформації, відсутньої в адресата; інформаційне забезпечення – це попередня процедура одержання необхідної інформації суб'єктом досудового слідства перед провадженням слідчої дії або оцінкою її результатів, перед прийняттям процесуального рішення почати діяти; інформаційне забезпечення – це створення умов реалізації принципів інформації: відкритості, доступності, об'єктивності, повноти, точності і вільного обміну; інформаційне забезпечення – це діяльність із здійснення принципу наочності, що забезпечує єдність сприйняття і абстрактного мислення [6, с. 139]. В.Ф. Ситник вважає, що «...інформаційне забезпечення містить у собі не лише інформаційні ресурси як предмет праці та інформацію як продукт праці, а й засоби і методи ведення усієї інформаційної бази – об'єкта управління». На його думку, «до інформаційного забезпечення належать також методи класифікації і кодування інформації, способи організації нормативно-довідкової інформації, побудови банків даних, зокрема побудови і ведення інформаційної бази і тощо» [7, с. 38]. Р.А. Калюжний та В.О. Шамрай виділяють три основні значення поняття «інформаційне забезпечення»: забезпеченість системи управління відповідною кількісною інформацією; діяльність, пов'язана з організацією збору, реєстрації, передачі, зберігання, опрацювання і репрезентування інформації; діяльність щодо формування цілеспрямованої суспільної й індивідуальної свідомості суб'єктів суспільних відносин щодо управління у конкретній сфері суспільних відносин (у сучасній літературі ця сутність визначається такими категоріями, як реклама, паблік рилейшнз, формування суспільного іміджу суб'єкта управління, інформаційні операції, інформаційна боротьба, пропаганда і контрпропаганда та ін.) [8, с. 39].

Аналіз понять «матеріально-технічне забезпечення» та «інформаційне забезпечення» дозволяє з впевненістю стверджувати, що кінцевою метою як матеріально-технічного, так і фінансового забезпечення є створення належних умов діяльності кадрових апаратів ОВС. Для належного інформаційного забезпечення необхідне відповідне

матеріально-технічне забезпечення. Тобто ці два поняття тісно пов'язані між собою і мають розглядатись у комплексі.

Основними завданнями матеріально-технічного та інформаційного забезпечення кадрових апаратів ОВС України повинні стати:

а) забезпечення можливості оперативного отримання інформації у повному, систематизованому та зручному для користування вигляді працівниками кадрових апаратів ОВС для розстановки, ротації кадрів, своєчасного присвоєння спеціальних звань, застосування заохочень та ін.;

б) збирання та обробка службової, статистичної, контрольно-інспекційної інформації для оцінки роботи персоналу, прийняття оптимальних, виважених і обґрунтованих управлінських рішень на всіх рівнях щодо перестановки кадрів;

в) забезпечення ефективної та своєчасної інформації для керівників відповідних підрозділів ОВС щодо проблем у кадровому складі підпорядкованого їм підрозділу;

г) забезпечення надійного захисту інформації;

д) підготовка інформації для здійснення прогнозів про необхідність підготовки кадрів за певними освітньо-кваліфікаційними напрямками для підрозділів ОВС.

Метою ж матеріально-технічного та інформаційного забезпечення кадрових апаратів ОВС є забезпечення належного:

а) визначення організаційних та правових основ кадрової політики в державі;

б) підготовка та підбір кадрів (планування та визначення кількості працівників, ступеня їх підготовки, робота з резервом);

в) прийняття на державну службу (визначення способів обіймання посад; розстановка кадрів);

г) проходження служби (адаптація кадрів; оцінювання оплати праці й мотивації кадрів, соціальне забезпечення кадрів; використання потенціалу людських ресурсів; робота з резервом; забезпечення службового просування кадрів; оцінка (контроль) кадрів; зміцнення законності та службової дисципліни в діяльності кадрів (виховання кадрів); професійна підготовка та підвищення кваліфікації кадрів);

д) припинення державної служби (соціальне забезпечення кадрів; звільнення кадрів; робота з ветеранами) [9, с. 216].

Для досягнення поставленої мети і успішного вирішення завдань матеріально-технічного та інформаційного забезпечення необхідними є: розробка і впровадження єдиної політики матеріально-технічного та інформаційного забезпечення; створення багатоцільових програм розвитку матеріально-технічного та інформаційного забезпечення кадрових апаратів ОВС України; інтеграція та систематизація усіх інформаційних обліків органів внутрішніх справ на усіх рівнях та забезпечення доступу до них працівників кадрових апаратів;

розбудова існуючих інформаційних мереж з залученням фахівців у сфері роботи з інформацією та з використанням зарубіжного досвіду; створення належних матеріально-технічних умов для ефективного функціонування інформаційних обліків, забезпечення їхньої повноти, вірогідності, актуальності, комплексності і системності; переоснащення кадрових апаратів потужною комп'ютерною технікою; поширення мережі комп'ютерних робочих місць користувачів інформаційно-методичних підсистем; подальша комп'ютеризація інформаційних обліків; впровадження сучасних програм і інформаційних технологій; впровадження новітніх методів, сучасного інформаційно-методичного забезпечення і новітньої методології управління в ОВС; розробка і впровадження організаційно-правового забезпечення повної та успішної реалізації усіх зазначених вище та інших пунктів пропозицій щодо створення якісно нової сучасної системи інформаційного забезпечення органів внутрішніх справ [10].

У загальному вигляді удосконалення матеріально-технічного та інформаційного забезпечення діяльності кадрових апаратів ОВС можна звести до двох напрямків: удосконалення матеріально-технічного та інформаційного забезпечення всієї системи МВС України та удосконалення матеріально-технічного та інформаційного забезпечення безпосередньо кадрових апаратів ОВС. Одним із важливих напрямків вдосконалення матеріально-технічного забезпечення є створення відповідного фінансового базису, метою якого має бути забезпечення коштами організації функціонування нових інформаційних систем, які забезпечили б більш ефективну діяльність кадрових апаратів щодо управління персоналом органів та підрозділів ОВС на всіх етапах проходження служби, починаючи з прийому на службу до ОВС і закінчуючи виходом на пенсію. У свою чергу, одним із напрямків інформаційного забезпечення кадрових апаратів ОВС є створення відповідних інформаційних систем, які підвищували б ефективність здійснення функцій управління кадровими апаратами ОВС. Стабільне та достатнє бюджетне фінансування та матеріально-технічне забезпечення кадрових апаратів необхідно розглядати як пріоритетний напрямок діяльності МВС України.

Бібліографічні посилання

1. Манжула А., Янко О. Кадрове забезпечення органів внутрішніх справ на тлі становлення демократичних процесів в Україні // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 3. – С. 82-85.
2. Матюхіна Н.П. Управління персоналом органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2002.
3. Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України: Підруч. – Х., 1998.
4. Тесленко В.М. Правовое регулирование материально-технического и военного снабжения в системе МВД Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1992.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2001.
6. Синчук В. Інформаційне забезпечення досудового слідства: теоретичний аспект // Вісник АПНУ. – 2003. – № 1. – С. 134-140.
7. Основи інформаційних систем: Навч. посіб. / Ситник В.Ф., Писаревська Т.А., Єрєміна Н.В., Краєва О.С. / За ред. В.Ф. Ситника. – К., 1997.
8. Інформаційне забезпечення управлінської діяльності в умовах інформатизації: організаційно-правові питання теорії і практики: Монограф. / Калюжний Р.А., Шамрай В.О., Швець М.Я. та ін.; За ред Р.А. Калюжного та В.О. Шамрая. – К., 2002.
9. Кагановська Т.Є. Сутність та завдання кадрового забезпечення як засобу сприяння функціонуванню держави та її органів // Форум права. – 2008. – № 1. – С. 215-220.
10. Фролова О.Г. Сучасне інформаційно-методичне забезпечення управління в органах внутрішніх справ: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2002.

Надійшла до редакції 19.04.2011

А.В. Головач
здобувач
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)
УДК 342.9:343.353(477)

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКА В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Досліджено поняття інформаційного забезпечення діяльності керівника в органах державної податкової служби України, його сутність і значення. Зроблено висновок про необхідність використання позитивного міжнародного досвіду.

Ключові слова: керівник, податкова служба, інформація, інформаційне забезпечення.

Исследовано понятие информационного обеспечения деятельности руководителя в органах государственной налоговой службы Украины, его сущность и значение. Сделан вывод о необходимости использования положительного международного опыта.

Ключевые слова: руководитель, налоговая служба, информация, информационное обеспечение.

The concept of a supply with information of activity of the head of bodies of the state tax service of Ukraine, its essence and value is investigated. The conclusion about necessity of use of positive international experience is made.

Keywords: the head, tax service, the information, a supply with information.

Постановка проблеми. Ефективне управління різними органами та підрозділами державної податкової служби (далі – ОДПС) України неможливе без використання інформації, за допомогою якої керівник

ОДПС може розробляти і ухвалювати управлінські рішення, необхідні для зміни стану керованого ним об'єкта.

Інформаційне забезпечення управлінської діяльності керівника в ОДПС – проблема, яка настійно вимагає до себе уваги саме у теперішній час, коли технології збирання та переробки інформації змінюються дуже швидко.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблему інформаційного забезпечення управління діяльності керівника в органах державної влади розглядали у своїх працях В.М. Анохін, О.О. Бандурка, О.К. Безсмертний, А.С. Васильєв, М.І. Єропкін, М.І. Іншин, В.М. Плішкін та ряд інших авторів, але і досі це питання залишається вкрай актуальним, особливо для керівників ОДПС.

Аналіз наукових праць, безпосередньо присвячених даній проблематиці, свідчить про відсутність цілісного аналізу інформаційних зв'язків між елементами системи управління, всієї управлінської діяльності і інформаційної діяльності керівника ОДПС зокрема. Спрямованість попередніх досліджень пов'язана з вивченням питань інформаційного забезпечення виконання окремих функцій управлінської діяльності і стосувалася головним чином таких сфер, як управління в органах внутрішніх справ, митних органах тощо. Однак проблеми інформаційного забезпечення в ОДПС, особливо в сучасних умовах управлінської діяльності, майже не досліджувалися.

Метою цієї статті є обґрунтування теоретичної сутності процесу інформаційного забезпечення управлінської діяльності керівника в ОДПС, аналіз науково-теоретичних засад і розробка практичних рекомендацій щодо її вдосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «інформаційне забезпечення» широко використовується різними науками, насамперед при розкритті тих чи інших питань управління в різних сферах суспільного життя. Тому в науковій літературі з управління існує багато визначень терміна «інформаційне забезпечення» в управлінській діяльності, котре розуміється як: група забезпечень, які пов'язані з використанням документів і даних [1, с. 132]; спеціально організована в рамках органу управління діяльність, спрямована на створення, функціонування та вдосконалення інформаційних систем, виконання завдань управління [2, с. 44]; органічна єдність роботи щодо визначення змісту, обсягів якості інформації, необхідної для здійснення управління, а також заходів щодо раціональної організації процесів збирання, систематизації, накопичення та обробки цієї інформації із застосуванням різноманітних методів, методик і технічних засобів [3, с. 32]; діяльність, яка організовується в рамках управління, спрямована на проектування, функціонування та вдосконалення інформаційних систем, які забезпечують ефективне виконання завдань управління [4, с. 21]

тощо. Саме від інформаційного забезпечення залежить ефективність управління певною системою [5, с. 56].

На думку Д. Я. Семир'янова, інформаційне забезпечення управління підрозділами податкової міліції являє собою функціонально та структурно виділену спеціально організовану діяльність податкової міліції, що передбачає збирання, накопичення й обробку даних, пошук, аналіз і узагальнення інформації, отримання спеціальних знань, та спрямована на якісне забезпечення управлінської діяльності на різних рівнях у структурі податкової міліції [6, с. 13].

Інформаційне забезпечення податкової (іншої правоохоронної) діяльності має два аспекти. По-перше, правовий, який стосується визначення правової основи проведення адміністративно-управлінських, оперативно-розшукових, слідчих заходів, умов та підстав для їх проведення, гарантій дотримання законності, прав та обов'язків підрозділів, які борються зі злочинністю у сфері оподаткування; по-друге, технічний, який полягає в забезпеченні доступу до інформаційних підсистем та картотек усіх рівнів, отриманні та передаванні інформації, забезпеченні захисту інформації [5, с. 57].

Інформаційне забезпечення являє собою динамічний процес, за допомогою якого інформація циркулює в системі управління. Цей процес називається інформаційним і поділяється на такі етапи: підготовчий, обчислювальний та етап споживання. Інформаційні процеси тісно пов'язані з управлінськими і слугують основою для вироблення та обґрунтування рішень стосовно шляхів досягнення цілей управління [7, с. 6].

Під принципами інформаційного забезпечення діяльності керівника в ОДПС необхідно розуміти систему установок, керівних начал, відправних положень, які відбивають об'єктивні закономірності розвитку податкових відносин у сфері управління (керівництва) ОДПС та визначають сутність інформаційного забезпечення цього процесу.

До найбільш важливих принципів інформаційного забезпечення діяльності керівника в ОДПС слід віднести такі: законність, науковість, ефективність, економічність, системність, спеціалізованість, достовірність, паритетність (рівність), поєднання платності і безоплатності надання інформації, принцип обов'язковості використання єдиної системи класифікації та кодування інформації, принцип обов'язкового обліку, зберігання, документування, достовірності та доступності інформаційних ресурсів тощо. Усі зазначені принципи поділяються на загальні і спеціальні. Дані принципи відбивають основні закономірності інформаційного забезпечення управлінської діяльності в ОДПС, а також забезпечують гармонію та рівновагу цьому процесові [8, с. 152].

Мета інформаційного забезпечення в ОДПС полягає в тому, щоб на базі зібраних висхідних даних одержати опрацьовану, агреговану інформацію, яка має слугувати основою для прийняття керівником управ-

лінських рішень. Досягнення цієї мети складається із вирішення низки завдань, таких як збирання первинної інформації, її зберігання, перерозподіл між структурними підрозділами органів і їх працівниками, підготовка до переробки, власне переробка, надання суб'єкту управління у переробленому вигляді, аналіз, забезпечення прямих і зворотних зв'язків у її циркуляції тощо. При сучасних потоках інформації ефективно вирішення цих завдань неможливе без використання засобів обчислювальної техніки та нових інформаційних технологій [9, с. 160].

Інформаційне забезпечення ОДПС здійснюється в рамках правового поля України інформаційно-аналітичними структурами (як правило, відповідними відомствами Департаментів ДПА залежно від завдань та функцій, що на них покладені), які працюють з інформацією повсякденно, тому їх діяльність повинна ґрунтуватися насамперед на законодавстві, що містить основні положення про роботу з інформацією (пошук, використання, надання інформації і т.д.).

Нормативно-правова база в галузі інформаційного забезпечення діяльності керівників ОДПС забезпечує інтеграцію і сумісність баз даних, регулює процеси збору, накопичення, переробки та передачі інформації в системі ОДПС, затверджує правила щодо виконання технологічних процесів роботи з інформаційними банками даних, визначення відповідних термінів проходження інформації, вимог до оформлення даних (наприклад, повнота, ймовірність, актуальність тощо), використання інформації в управлінні в ОДПС і в їхній службовій діяльності та вказує і персоналізує відповідальність за дотримання цих правил.

Інформаційне забезпечення діяльності керівника в ОДПС передбачає створення передумов для комплексного вирішення завдань, що стоять перед ОДПС, надання суб'єктам управління ОДПС науково обґрунтованої інформації для ефективного здійснення управлінських функцій.

Форми інформаційного забезпечення діяльності керівника в ОДПС можна поділити на зовнішню та внутрішню.

Управління ОДПС як у зовнішньому, так і у внутрішньому напрямку ґрунтується на власній інформаційній системі, під якою необхідно розуміти сукупність каналів постачання інформації на всі рівні управлінської ієрархії з метою здійснення керівниками ОДПС ефективного управління.

Інформаційні системи забезпечують керівнику ОДПС збирання, зберігання, обробку, пошук, видачу інформації, необхідної в процесі прийняття рішень завдань у будь-якій сфері діяльності, допомагають йому аналізувати проблеми і створювати нові продукти. Для інформаційного забезпечення діяльності ОДПС створюються відповідні інформаційні бази, перелік яких визначається ДПА України.

Система інформаційного забезпечення діяльності керівника в ОДПС являє собою сукупність інформаційних підсистем з урахуванням вимог: нормативно-правової бази у сфері інформаційного забезпечення,

сучасних засобів технології, матеріально-технічного та фінансового забезпечення, підготовки людських ресурсів [10, с. 11-12].

Структурними елементами такої системи є: зосередження у відповідних інформаційних масивах (банках даних) відомостей, необхідних для здійснення керівником ОДПС основних функцій управління органами та структурними підрозділами системи ДПС; джерела отримання цих відомостей і схеми потоків інформації; засоби обліку, зберігання і переробки інформації; канали зв'язку і передачі інформації, персонал суб'єкта і об'єкта управління, що забезпечує діяльність інформаційної системи ОДПС [12, с. 65].

Головна мета функціонування інформаційної системи в ОДПС полягає в тому, щоб на підставі зібраних початкових даних отримати похідну, підсумкову інформацію, яка буде складати основу для підготовки управлінських рішень у системі ОДПС [3, с. 33-34].

Загальною метою системи інформаційного забезпечення органів податкової міліції, на думку В.Я. Мацюка, є повна інформаційна підтримка їхньої практичної діяльності у боротьбі з податковою злочинністю на основі комплексу нормативно-правових, організаційних, програмних та інших заходів [11, с. 11].

Вимоги до інформаційного забезпечення діяльності керівника в ОДПС: задоволення інформаційних потреб; правильний відбір первинних даних та джерел інформації; правильна систематизація і класифікація інформації; безперервність процесу збору і переробки інформації; відсутність дублювання інформації; перевірка коректності (несуперечливості); багаторазове використання інформації; приведення до спільного формату; фільтрація та актуалізація інформації, зменшення кількості документів.

Можна вести мову про інформаційне забезпечення планування, профілактичної роботи діяльності ОДПС тощо. Отже, зміст інформаційного забезпечення може належати як до всього процесу управління, так і до конкретних функцій або окремих його стадій, до діяльності конкретних структурних підрозділів або конкретних керівників ОДПС.

В основі інформаційного забезпечення діяльності ОДПС повинна лежати інформаційно-аналітична діяльність, яка фактично є одним із способів здійснення податкового контролю. Дієвим способом вирішення проблем здійснення інформаційного забезпечення діяльності ОДПС є запровадження відповідного комплексу, який передбачає подання, приймання та комп'ютерну обробку податкової звітності та реєстрів податкових накладних в електронному вигляді, створення електронних реєстрів податкових накладних та використання аналітичних процедур для всебічного та оперативного аналізу даних податкової звітності [12, с. 332].

Слід зазначити, що формування інформаційно-аналітичної та програмно-технічної бази надасть керівнику ОДПС можливість повно і операти-

вно аналізувати та оцінювати ситуацію. З цією метою необхідно здійснити інтеграцію існуючих інформаційних систем ОДПС та інформаційних ресурсів, тобто створити єдину інформаційно-телекомунікаційну систему збирання, обробки та передачі даних, необхідних для прийняття стратегічно важливих рішень у сфері податкової діяльності. Це зробить можливим забезпечення якісно нової організації специфічних режимів зберігання та оброблення інформації, зв'язок із податковими та іншими міжнародними правоохоронними органами, забезпечить реалізацію активної наступальної стратегії в боротьбі з правопорушеннями, корупцією, організованою злочинністю, застосування нових інформаційних технологій у розкритті злочинів у сфері оподаткування [13, с. 189].

Важливо вказати на той факт, що широке впровадження інформаційних технологій в роботу з використання глобальних комп'ютерних і телекомунікаційних мереж (типу Інтернет, Фідо) відкриває нові можливості в міжнародно-правовому співробітництві [14, с. 79]. Утім, застосування сучасних інформаційних технологій має базуватись на вивченні досвіду діяльності податкових органів інших країн. Певні позитивні кроки в цьому напрямку вже здійснюються. Так, реформування ОДПС відбувається з урахуванням пропозицій та зауважень Світового банку. При цьому основний акцент робиться на покращенні якості обслуговування платників податків, розширенні спектра послуг із запровадженням новітніх інформаційних технологій та водночас підвищенні ефективності діяльності служби.

Нові інформаційні технології та передові системи зв'язку відкривають широкі можливості раціоналізації не тільки управлінської праці керівника ОДПС, але і всієї системи взаємовідносин платників податків з державою.

На сьогодні вже звичайною практикою стало подання податкових декларацій і звітності в електронній формі (у вигляді комп'ютерних файлів або електронними каналами зв'язку). Але в багатьох зарубіжних країнах у відкритому електронному доступі вже давно функціонують державні реєстри компаній, бази даних телефонних служб, інформаційні бази центральних банків, бюджетної системи, податкових та митних органів тощо. Зокрема, в США і Японії існує можливість подання податкової звітності по мобільному телефону, а в Західній Європі функціонує система єдиного (міжнародного) номера банківських рахунків.

Вплив усіх цих процесів на сферу оподаткування проявляється в двох основних формах: у раціоналізації та спрощенні традиційних податкових процедур і всього податкового процесу в цілому, що часто супроводжується загальним переглядом податкової системи, в її окремих ланках і формах оподаткування. Раціоналізація податкової роботи стосується перш за все процесів збору та обробки податкової звітності фізичних і юридичних осіб. Головними напрямками в цій сфері слід назвати концепції «єдиного вікна», «єдиної декларації» та «єдиного пла-

тежу» (на єдиний банківський рахунок податкової служби) [15, с. 72].

Важливо побудувати якісну та інформаційно розвинену податкову службу із запровадженням програм комп'ютеризації та максимальної автоматизації всіх процесів адміністрування податків. Ця мета досягається завдяки успішній реалізації процесу модернізації ОДПС. Так, на сьогодні вже розпочато основну стадію реалізації Проекту «Програма модернізації державної податкової служби України–1», а саме здійснюються роботи із супроводження ключових контрактів Проекту щодо розробки інформаційних систем «Податковий блок» та «Управління документами», після впровадження яких фактично і буде завершено перший етап проекту.

У рамках закупівлі системи «Податковий блок» здійснюється опрацювання наданих постачальником на розгляд відповідно до Графіка впровадження документів: «Специфікація вимог до програмного забезпечення» (SRS) (5 документів для кожної з підсистем «Податкового блоку»), «Специфікація вимог до інтерфейсу» (IRS) (5 документів для кожної з підсистем «Податкового блоку»), «Опис логічної моделі бази даних», «Вимоги до інфраструктури». Наразі триває виконання умов контракту.

Іншою складовою інтегрованої автоматизованої інформаційної системи є закупівля «Апаратне забезпечення для підтримки впровадження податкового блоку та управління документами». У рамках зазначеної закупівлі до Світового банку надіслано на погодження тендерну документацію [16, с. 1].

Висновки. Впровадження податкового блоку та систем управління документообігом дасть можливість ДПС працювати на сучасній ІТ-платформі, централізувати свої операції і значно скоротити кількість податкових перевірок.

На нашу думку, удосконалення інформаційного забезпечення діяльності керівника в ОДПС насамперед має спрямовуватися на дієву реалізацію таких основних завдань: формування правових та організаційних передумов розвитку інформатизації; застосування та розвиток сучасних інформаційних технологій у відповідних сферах; формування системи національних інформаційних ресурсів; створення загальнодержавних систем інформаційно-аналітичної підтримки діяльності податкових органів; інтеграція у світовий інформаційний простір тощо.

З огляду на викладене вище не можна заперечувати необхідність постійного обміну та ефективного використання позитивного міжнародного досвіду як у правозастосовній, так і в управлінській діяльності керівника в ОДПС з метою подальшого розвитку і впровадження новітніх інформаційних ресурсів і технологій [14, с. 79].

Бібліографічні посилання

1. *Дмитриев В.Ю.* Информационное обеспечение инновационного менеджмента в высшем учебном заведении // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності: Зб. наук. праць. – Маріуполь, 2009. – С. 131-135.

2. *Воронов А.М.* Содержание системы информационного обеспечения управления органами внутренних дел // Российский следователь. – 2004. – № 2. – С. 44-45.
3. *Васильев І.О.* Сучасні проблеми інформаційного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ // Науковий вісник Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 3. – С. 31-35.
4. *Воскресенский Г.М.* Теория и практика информационного обеспечения управления в органах внутренних дел: Учеб. пособ. – М., 1985.
5. *Загіка Г.В., Васильєва Л.В.* // Оптимізація інформаційної діяльності органів внутрішніх справ // Вісник Одес. ін-ту внутр-справ. – 2005. – № 4. – Ч. 1. – С. 55-58.
6. *Семир'янов Д.Я.* Інформаційно-аналітичне забезпечення управління підрозділами податкової міліції України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ірпінь, 2004.
7. *Тривайло А.Ю.* Формування системи інформаційного забезпечення управлінської діяльності керівника торговельного підприємства: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 2000.
8. *Бовкун Є.А.* Принципи та форми інформаційного забезпечення боротьби з корупцією в органах державної податкової служби України // Право і Безпека. – 2010. – № 3 – С. 151-156.
9. Государственное управление: основы теории и организации: Учеб.: В 2 т. / Под ред. В.А. Козбаненко. – 2-е изд., изм. и доп. – М., 2002. – Т. 1.
10. *Мацюк В.Я.* Використання інформаційного ресурсу підрозділами податкової міліції для прийняття управлінського рішення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ірпінь, 2004.
11. *Бандурка О.О.* Управління державною податковою службою в Україні: організаційно-правові аспекти: Дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 2007.
12. Научно-практический комментарий к Податковому кодексу Украины: В 3 т. / Кол. авт.; За заг. ред. М. Я. Азарова. – К., 2010.
13. *Ищенко Ю.В.* Перспективы развития информационного обеспечения правоохранительных органов Украины та Великої Британії // Науковий вісник Київ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2006. – № 5. – С. 188-196.
14. *Анохін В.* Інформаційне забезпечення – крок до здобуття позитивного досвіду // Право України. – 2008. – № 4. – С. 77-79.
15. *Кашин В.А.* Новые явления в налоговом администрировании за рубежом // Финансы. – 2004. – № 6. – С. 71-73.
16. Стан реалізації Детального плану дій за проектом «Модернізація державної податкової служби України-1» за лютий 2011 року // Вісті. – 2011. – Березень. – № 99. – С. 1.

Надійшла до редакції 04.04.2011

ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Ю.А. Ведерніков

кандидат юридичних наук, доцент
(Університет сучасних знань, м. Київ)

УДК 340.1

ЮРИДИЧНА ОСВІТА ЯК СКЛАДОВА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто питання щодо місця і ролі юридичної освіти в правовій культурі громадянського суспільства.

Ключові слова: юридична освіта, громадянське суспільство, правова культура.

Рассматриваются вопросы места и роли юридического образования в правовой культуре гражданского общества.

Ключевые слова: юридическое образование, гражданское общество, правовая культура.

The article examines questions concerning place and role of legal education in the legal culture of civil society.

Keywords: legal education, civil society, legal culture.

Постановка проблеми. Вища юридична освіта займає особливе місце в системі вищої школи. Виходячи не з надмірної поваги, а із життєвих реалій можна стверджувати, що підготовка юристів має суттєвий вплив на суспільство, в тому числі на економіку, культуру, соціальні і політичні відносини. Юридична професія відіграє особливо важливу соціальну роль у суспільстві, що пояснюється місцем і роллю права. Важко переоцінити значення права для сучасного соціуму, його вплив на важливіші процеси буття суспільства і держави. Право не тільки регулює найбільш важливі суспільні відносини, але і безпосередньо впливає на народження нових правовідносин. Окрім того, право прямо контактує з психікою, волею, емоційною сферою людини. Воно відображається у свідомості людини і формує модель його поведінки у соціальних відносинах. Громадяни є єдиним чинником, здатним утворювати державу і правопорядок, приводячи в дію Конституцію і правове законодавство.

Мета. Успішне вирішення цих задач залежить перш за все від рівня організації правової освіти і правового виховання громадян, що безпосередньо впливає на формування високого рівня правової свідомості і правової культури особи і суспільства. Наївно думати, що правову державу можна побудувати спираючись на політичну волю «верхів»; її можуть природним чином утворити громадяни з високим рівнем правової культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правова культура безпосередньо пов'язана з такими надбаннями людства, як правова держава і громадянське суспільство, вона виступає як характеристика якісного стану національної правової системи. Проблема розбудови громадянського суспільства, демократичної правової держави безпосередньо пов'язана з розвитком правової культури. Саме правова культура та правосвідомість населення є соціальною гарантією дії верховенства права в суспільстві.

Правова культура відображає рівень правової цивілізованості суспільства, вбирає в себе прогресивні досягнення зарубіжних правових систем. Такі категорії, як «демократія», «громадянське суспільство», «права людини», «правова держава», «верховенство права» тощо є загальнолюдським надбанням і сприймаються, тлумачаться і реалізуються однаково у всіх цивілізованих країнах та міждержавних об'єднаннях. Правова освіта і наука мають «забезпечувати» громадянське суспільство сучасними поняттями, категоріями, що увійшли в обіг цивілізації в області державно-правового будівництва.

В той же час правова культура є обов'язковою частиною загальнонаціональної культури суспільства. Культура в широкому розумінні є категорією, що охоплює всі цінності, створені людством у процесі його духовної і матеріальної діяльності. Культура, яка базується на праві, має в своєму арсеналі не лише норми, але й духовність, загальнолюдські цінності, ідеали, мораль та переносить їх у правову реальність, чим гармонізує відносини у суспільстві і стверджує людину як духовну і творчу, що прагне до свободи і справедливості. Дійсно культурним визнається суспільство, в якому діє розгорнута система демократичного законодавства, що гармонійно відображає загальнолюдські і суто національні духовні цінності, де права громадян захищені, панує верховенство права, зберігаються правові пам'ятки як культурні цінності.

Національні культури відрізняються одна від одної. Можна погодитись з думкою Л. Безукладової стосовно того, що те, що є нормальним в одній культурі чи субкультурі, виглядає ненормальним в іншій [1, с.113]. Так, особисту свободу у західному розумінні не можна поширювати на весь світ. Небезпечні ускладнення постають тоді, коли значні частини позитивного права чи обмежень, що накладаються на

закони (наприклад гарантії особистих прав), переносяться із західних суспільств у незахідні культури таким чином, що це призводить до конфлікту з панівними поглядами, настроями і уявленнями» [2, с. 160].

Правова культура як складова не може значно вирізнятись і протистояти іншим елементам загальної культури. Інші елементи культури суспільства, і особливо політична культура, значною мірою впливають на правову культуру, але остання має свої власні характеристики, свої корені і свій вплив на суспільство і державу. Правова культура суспільства окремої країни природно містить в собі елементи загальної духовної культури цього суспільства, чим відрізняється від інших, а також елементи світової правової культури, її загальні риси, що поєднує і зближує правові культури різних суспільств. Крім того, можна прослідити й інші варіації, наприклад, інтеграційною основою європейської правової культури та освіти громадян є ідея природного права, а мусульманської – релігія.

Правова культура суспільства формує саме ті соціальні відносини, які з часом за допомогою юридичної техніки і правосвідомості юристів перетворюються у норми права і стають еталоном суспільного життя, підтримуються і охороняються державою. У будь-якому суспільстві реалізація норм права не завжди достатньою мірою здійснюється саморегуляцією. Об'єктивно виникає потреба у механізмі правового регулювання. У права є ефективний механізм регулювання суспільних відносин, і цим механізмом володіє юрист.

Правова культура суспільства є складним явищем, системою, що містить в собі цілу низку елементів. До основних елементів С.С. Алексєєв відносить стан правосвідомості в суспільстві, стан законності, стан законодавства, стан практичної роботи суду, прокуратури, інших юридичних органів [3, с. 150-151]. При цьому одне з головних місць при розгляді першої складової відводиться правовій освіті, професійній підготовці і перепідготовці юристів.

Залежно від рівня правової культури населення на підставі правових норм і процесу правореалізації будується правовий порядок, розвивається правова система країни. В той же час правова система впливає на правову культуру окремої людини і суспільства в цілому за допомогою позитивних динамічних складових: юридичної освіти і правового виховання, які формують правову свідомість.

Правова свідомість виступає основою правової культури. Саме ці правові феномени пронизують увесь механізм правового регулювання суспільних відносин і супроводжують усі стадії процесу праворегулювання.

Найбільш чітким і впливовим важелем для формування правової культури є професійна правова свідомість. Суб'єкт професійного рів-

ня правосвідомості – юрист має відповідні спеціальні знання не тільки чинного законодавства, але і принципів права, його цінностей, уміння застосовувати юридичну техніку на відповідних стадіях процесу правового регулювання. Саме від рівня і якості професійної правосвідомості юриста залежить рівень і якість результатів правотворчості, конкретизації, тлумачення, застосування і реалізації норм у всіх її формах, тобто стан впорядкованості суспільних правових відносин.

Для правової культури особливого значення набувають правові знання як система наукових уявлень людини про право. Ці знання набуваються шляхом власних зусиль, правового навчання й освіти, соціального та правового досвіду [4, с. 124]. На жаль, у випускників шкіл і вищих навчальних закладів спостерігається відсутність необхідних для праці та побуту правових знань і навичок. Знання конституційних прав і обов'язків громадянина не є достатніми, потрібні знання щодо механізму правового регулювання, особливо механізмів захисту прав і свобод індивіда. У зв'язку з цим на державу покладається обов'язок розробки і запровадження державних стандартів середньої і вищої освіти, які б містили в собі положення про права людини і механізми їх реалізації. Проте актуальним і сьогодні залишається ствердження А. Проніна, згідно з яким дійсну, недекларовану підтримку держави сьогодні знайшла не ідея інформації, освіти й вчення прав людини, а те, що спрямовано на закріплення домінування інтересів держави над інтересами особи та суспільства [5, с. 15].

Правова освіта складається з двох взаємопов'язаних процесів, які виокремлюються лише умовно, а саме: правове навчання та правове виховання, які виконують загальну функцію – формування більш високого рівня правосвідомості особи. Без знання і розуміння принципів і норм права неможлива якісна оцінка правових явищ, формування орієнтацій і, як результат, – свідомої активної правомірної поведінки.

У становленні професійної правосвідомості найбільш важливу роль відіграє вища юридична освіта, яка має загальні ознаки, що притаманні вищій освіті в цілому, а також особливості, які характеризують її як самостійну галузь освітянського простору. Але треба пам'ятати, що правова свідомість є лише однією із складових правової культури і може мати негативні характеристики; наприклад, високий рівень правової ідеології може знаходитись поруч з низьким рівнем правової психології, що призводить до маргінальної правомірної поведінки або до протиправних дій. Юридична освіта повинна надавати не тільки відповідні знання у вигляді послідовної правової інформації, формувати сталі навички, але і безпосередньо впливати на мотивацію правової поведінки, бути націленою на формування готовності фахівця законними способами захищати право, відстоювати правові ідеали і цінності, що є важливим для правової культури су-

спільства. У формуванні правової культури беруть активну участь лише ті знання, які набули характеру переконання, впевненості в правоті своїх поглядів, ідей, принципів.

Юридична освіта як безпосереднє джерело професійної правової свідомості акумулює цінності і демократичні досягнення світової і національної правової культури і системно передає їх наступним поколінням юристів. Так, юридична антропологія розглядає питання єдності правової культури різних суспільств, що є всюди однаково важливими, тому що обумовлені природним правом людини, а юридична етнологія вивчає правові культури в їх різноманітності.

Таким чином, юридичну освіту можна розглядати як відтворення правової культури суспільства, важливу форму його буття. Юридична освіта за допомогою юридичної науки змінюється під впливом факторів соціально-економічного та політико-правового характеру. Модифікуючись, юридична освіта визначає нові якості професійної правової свідомості і правової культури індивіда і суспільства. В той же час не можна забувати про те, що «...юрист на окремому праві вивчає не *це* право, але разом з тим і *право взагалі*... юрист володіє також іншим вищим, більш загальним знанням...» [6, с. 21].

Рівень професійної підготовленості і компетентності юриста залежить від ступеню сформованості громадянської позиції. Професійне становлення фахівця потребує не тільки навчання професії у вигляді знань, умінь та навичок, але і формування актуальної системи відносин суб'єкта діяльності і громадянського суспільства. Становлення фахівця права обумовлено соціальними, економічними, політичними відносинами, які є реаліями громадянського суспільства.

Навколо юридичної освіти постійно точаться пересуди, які зводяться до одного – скорочення юридичних факультетів. При аргументації згадується кількість ВНЗ за радянських часів, які на той період готували правників, і не беруться до уваги особливості правовідносин тих часів. Якщо звернутись до історії, то ми побачимо, що в середні віки значна увага приділялась підготовці юристів: університети склалися здебільшого з чотирьох факультетів: факультету мистецтв, богословського, юридичного и медичного [7, с. 202]. У 1889 р. студенти-юристи склали 41,1 % від загальної кількості всього російського студентства [8, с. 5]. У США станом на 2006 р. діяло 220 правничих шкіл.

Якщо вести розмову про вищу професійну освіту, про державне замовлення на підготовку юристів, в такому випадку можна погодитись з можливістю скорочення правничих факультетів. Але врахування лише посад в судових, правоохоронних, управлінських органах, що мають обіймати фахівці-юристи, і приблизно не відповідає реальним потребам. В Україні громадянське суспільство тільки народжується, і разом з ним

змінюються акценти у праві власності, економічних, бізнесових відносинах, створюються господарські товариства, корпорації, фінансові установи, здійснюється тотальна приватизація, активізуються і суттєво змінюються зовнішньоекономічні відносини – і всі ці процеси потребують правового регулювання, становлення нових правових механізмів, здійснюються глобальні якісні зміни в правосвідомості, в першу чергу професійній. Все це потребує суттєвих змін якості правових знань та умінь, а відповідно, і кількості осіб, які ними володіють.

Крім того, процеси демократизації вимагають реального юридичного захисту прав і свобод громадян. Рівень правової свідомості і правової культури українського суспільства сьогодні дуже низький. Більшість громадян не знають правового механізму захисту своїх прав, а деякі взагалі не обізнані з ними.

Зацікавленість в отриманні юридичної освіти проявляють громадяни для захисту власних інтересів, особливо бізнесмени, працівники місцевого самоврядування та ін. При цьому вони отримують другу або паралельну вищу освіту, тобто вкладають власні гроші в навчання і при цьому відповідально ставляться до навчання. Без заперечень сприймається думка про те, що особливо важливою для нашого суспільства є правосвідомість і правова культура політичної еліти [9, с. 25]. Тут мають збігатися індивідуальні інтереси особи та інтереси громадянського суспільства і держави в підвищенні правової культури, розбудові правової держави. Якщо у суспільстві під впливом політичних змін руйнуються сталі духовні цінності і формуються нові принципи, які сприймаються суспільством неоднозначно і повільно, то виникає вакуум, і це є підставою для формування антикультури і проникнення її у всі сфери життя: законотворчість, управління, правоохоронну діяльність. Антикультура проявляється у негативному ставленні до принципів права, неприйнятті нового законодавства, правозастосовних владних інституцій, особливо правотворчих, судових і правоохоронних.

Висновки. Правова освіта і культура акумулюють різноманітні знання дійсності, історії та перспектив на майбутнє, знання про право, його сутність, створення законів та їх реалізацію. У процесі набуття юридичних знань, умінь та навичок у особи формується повага до права і держави, принципове ставлення до порушення законності і правопорядку, а головне – розуміння своєї громадянської позиції. Правове виховання як складова юридичної освіти формує в особи духовність, патріотизм, національну гордість за свій народ і країну, власну свободу. Лише юридично освічений державний діяч може приймати компетентні рішення, тільки юридично грамотний законодавець, який володіє юридичною технікою, в змозі конструктивно побудувати правове поле країни, і тільки юридично грамотне суспільство не допустить прийняття і реалізації неправових законів.

Формування правової культури за допомогою правової освіти і правового виховання не може забезпечуватися лише професійною підготовкою юристів, воно має охоплювати всі верстви населення і всі сфери життя; при цьому слід виходити із реалій сучасного буття, перш за все з потреб громадянського суспільства, а також враховувати докорінні зміни суспільних відносин, що потребують правового регулювання.

Бібліографічні посилання:

1. Безукладова Л.В. Возрождение духовности в обществе с помощью права и морали // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 5. – С. 110-117.
2. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Перекл. з англ. А. Іщенко. – К., 2007.
3. Алексеев С.С. Общая теория права: Учеб. – 2-е изд. – М., 2009.
4. Богачова О.В., Зайчук О.В., Копиленко О.Л. Законотворчий процес в Україні. – К., 2006.
5. Пронин А.А. Правовое образование и цивилизованный выбор России // Юридическое образование и наука. – 2002. – № 1. – С. 13-16.
6. Иеринг Р. фон. Юридическая техника / Сост. А.В. Поляков. – М., 2008.
7. Поліцейське право в Університеті Святого Володимира: У 2 кн. – К., 2010. – Кн. 2.
8. Камышанский В.П. О количестве и качестве юристов в современной России // Юридическое образование и наука. – 2010. – № 4. – С. 5-8.
9. Голосніченко І.П. Правосвідомість і права культура у розбудові української держави // Право України – 2005. – № 4. – С. 24-25.

Надійшла до редакції 30.05.2011

Є.О. Гіда

кандидат юридичних наук, доцент
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 340.1 : 342.98

**ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ПОНЯТТЯ «ПОСАДОВА ОСОБА СЛУЖБ
І ПІДРОЗДІЛІВ МІЛІЦІЇ»**

Проаналізовано рівень використання у нормативно-правових актах України та доктринальних джерелах поняття “посадова особа”. Сформульовано визначення “посадова особа служб і підрозділів міліції”. Визначено напрями удосконалення теоретико-правового становища посадової особи служб і підрозділів міліції.

Ключові слова: поліція (міліція), посадова особа, службова особа, посадова особа служб і підрозділів міліції, служби міліції, підрозділів міліції.

Проанализирован уровень использования в нормативно-правовых актах Украины и доктринальных источниках понятия

“должностное лицо”. Сформулировано определение “должностное лицо служб и подразделений милиции”. Определены направления усовершенствования теоретико-правового положения должностного лица служб и подразделений милиции.

Ключевые слова: полиция (милиция), должностное лицо, служебное лицо, должностное лицо служб и подразделений милиции, службы милиции, подразделения милиции.

The level of use in normative-legal acts of Ukraine and doctrine sources of concept "official" is analysed. Definition “ the official of services and divisions of militia ” is formulated. Directions of improvement of a theoretical legal status of the official of services and divisions of militia are determined.

Keywords: police (militia), the official, the service person, the official of services and divisions of militia, service of militia, division of militia.

Постановка проблеми. Служба в міліції є невід’ємною складовою державної служби України. Міліція виконує завдання, спрямовані на забезпечення особистої безпеки громадян, попередження і припинення злочинів, вживає заходів щодо охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки, надає допомогу громадянам, посадовим особам, підприємствам, установам, організаціям і громадським об’єднанням у здійсненні їх законних прав, свобод та інтересів у межах, установлених чинним законодавством України. Для успішного виконання цих завдань виникає необхідність докорінного поліпшення не лише форм і методів боротьби служб і підрозділів міліції зі злочинністю, але й належної зміни її організаційно-функціональної структури, а також формулювання теоретичного визначення правового становища посадових осіб служб і підрозділів міліції.

Метою наукової статті є загальнотеоретична характеристика поняття посадової особи служб і підрозділів міліції.

Для реалізації поставленої мети були сформовані такі завдання:

1) проаналізувати використання у нормативно-правових актах України та доктринальних джерелах поняття “посадова особа”;

2) сформулювати визначення поняття “посадова особа служб і підрозділів міліції”;

3) окреслити напрями удосконалення теоретико-правового становища посадової особи служб і підрозділів міліції.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. У процесі дослідження нормативно-правового регулювання діяльності міліції в Україні були вивчені Інтернет-джерела та роботи таких вчених, як В.Б. Авер’янов, Ю.П. Битяк, С.Д. Гусарєв, І.П. Голосніченко, Л.М. Колодкін, В.К. Колпаков, В.Я. Малиновський, В.І. Олефір, Ю.І. Римаренко, В.П. Слипченко, О.І. Ткачук та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання визначення

правового становища посадової особи служб і підрозділів міліції до теперішнього часу не були об'єктом комплексного теоретичного дослідження. Більше того, у законодавстві України це питання вирішено недостатнім чином, а саме:

- відсутнє визначення поняття посадової особи служб і підрозділів міліції;
- поняття організаційно-розпорядницьких і адміністративно-господарських функцій посадової особи служб і підрозділів міліції;
- залишається неврегульованою система гарантій повноважень посадової особи служб і підрозділів міліції.

Усе вищезазначене негативно впливає на практичну діяльність посадових осіб служб і підрозділів міліції. У зв'язку з цим виникла потреба в удосконаленні нормативно-правового забезпечення діяльності служб і підрозділів міліції та практики його застосування в механізмі адміністративно-правового регулювання, що повною мірою свідчить про актуальність даного напряму наукових досліджень.

Визначення правового становища посадової особи дає можливість зміцнити правову культуру працівників міліції за рахунок удосконалення форм організації і стимулювання посадової діяльності, зміцнення державної та службової дисципліни, посилення контролю і відповідальності за діяльністю посадової особи.

Різномісність державного управління в службах і підрозділах міліції неможливо реалізувати без відповідного правового забезпечення. Лише гарантування всебічного та безпечного державного і громадського життя, боротьба з бюрократичним стилем управління можуть дозволити досягти законної соціально корисної мети діяльності посадових осіб служб і підрозділів міліції. Закріплені законом нові форми соціального управління у сукупності із вже сформованими (єдиноначальність, підпорядкованість, відповідальність тощо) складають єдину правову основу діяльності посадової особи служб і підрозділів міліції.

В умовах розвитку нормативно-правової основи функціонування інституту державної служби не до кінця вирішеними залишаються питання правового становища посадової особи в системі державної служби. У зв'язку з цим нагальною є потреба вироблення єдиного визначення поняття "посадова особа". Таке складне і дуже актуальне завдання можна вирішити лише за умови ретельного аналізу теоретичних і практичних проблем, пов'язаних з визначенням поняття посадової особи. Це означає, що розробка концепції поняття посадової особи, з'ясування всіх ознак даного поняття, змісту його елементів дозволять науково обґрунтувати можливі шляхи удосконалення чинного законодавства і практики його застосування.

Процес розвитку та становлення нормативно-правової основи та правової науки з питань визначення правового і соціального стано-

вища посадових осіб було досліджено О.І. Ткачуком, який у своєму дисертаційному дослідженні виділив певні періоди зазначеного процесу:

1) до 1917 р. – період панування розширювального тлумачення поняття “посадова особа”;

2) 1917 – 1949 рр. – період законодавчого закріплення поняття “посадова особа” та протиборства розширювальної й обмежувальної тенденцій у розвитку цього поняття;

3) з 1949 р. до початку 90-х рр. – період, протягом якого проблема визначення поняття “посадова особа” стала центром уваги вчених-теоретиків, що завершився принциповою перемогою обмежувальної тенденції;

4) з початку 90-х рр. – початок процесу переосмислення поняття з урахуванням корінних змін українського законодавства і фактично формуванням нового законодавства про державну службу [1].

Досліджуючи поняття “посадова особа” у нормативно-правовому аспекті, ми опрацювали низку нормативно-правових актів чинного законодавства України, в яких закріплено визначення даного поняття. Головне місце тут посідає Закон України від 16 грудня 1993 р. “Про державну службу”. Згідно з ч. 2 ст. 2 цього Закону посадовими особами вважаються керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій [2].

У пунктах 1 та 2 Примітки до ст. 364 Кримінального кодексу України міститься поняття службової особи. Так, службовими особами є особи, які постійно чи тимчасово здійснюють функції представників влади, а також обіймають постійно чи тимчасово на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності посади, пов’язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов’язків, або виконують такі обов’язки за спеціальним повноваженням. Службовими особами також визнаються іноземці або особи без громадянства, які виконують обов’язки, зазначені в пункті 1 цієї Примітки [3].

Таке визначення складно визнати вдалим, оскільки ознаки таких понять, як “представник влади”, “адміністративно-господарські обов’язки”, “організаційно-розпорядча діяльність”, недостатньо чітко визначені в законодавстві. Зокрема, у нормативно-правовому полі України офіційного трактування понять “організаційно-розпорядча діяльність” та “адміністративно-господарські обов’язки” немає.

Тлумачаться ці поняття теорією держави та права, а також роз’ясненнями Пленуму Верховного Суду України. Так, ч. 3, 4, 5 п. 1 постанови № 5 Пленуму Верховного Суду України “Про судову прак-

тику у справах про хабарництво” від 26 квітня 2002 р. передбачено, що організаційно-розпорядчі обов’язки – це обов’язки зі здійснення керівництва галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності. Наприклад, підбір та розстановка кадрів, планування роботи, організація праці підлеглих, підтримка трудової дисципліни тощо. Такі функції виконують, зокрема, керівники міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних, колективних або приватних підприємств, установ і організацій, їх заступники, керівники структурних підрозділів (начальники цехів, завідувачі відділів, лабораторій, кафедр), їх заступники, особи, які керують ділянками робіт (майстри, виконроби, бригадири тощо).

До адміністративно-господарських обов’язків належать обов’язки з управління або розпорядження державним, колективним чи приватним майном (встановлення порядку його збереження, переробки, реалізації, забезпечення контролю за даними операціями тощо). Такі повноваження мають начальники планово-господарських, постачальницьких, фінансових відділів і служб, завідувачі складів, магазинів, майстерень, ательє, їхні заступники, керівники відділів підприємств, відомчих ревізорів і контролерів.

Особа є службовою не тільки тоді, коли вона здійснює відповідні функції чи виконує обов’язки постійно, тимчасово або за спеціальним повноваженням, за умови, що зазначені функції чи обов’язки покладені на неї правомочним органом або правомочною службовою особою.

Працівники підприємств, установ, організацій, які виконують професійні (адвокат, лікар, вчитель тощо), виробничі (наприклад, водій) або технічні (друкарка, охоронець тощо) функції, можуть визнаватися службовими особами лише за умови, що поряд із цими функціями вони виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські обов’язки [4].

Що ж стосується громадянина – суб’єкта підприємницької діяльності, він може бути визнаний службовою особою лише тоді, коли у нього реально виникає можливість виконання вказаних вище обов’язків. А це можливо у випадку, коли такий громадянин на умовах трудового договору наймає працівників для сприяння йому у здійсненні підприємницької діяльності. За таких обставин він набуває організаційно-розпорядчих повноважень стосовно найманих працівників (право ставити перед ними певні завдання, визначати розмір заробітної плати, розпорядок робочого дня, застосовувати дисциплінарні стягнення тощо).

Таким чином, службовою особою у відповідності з чинним законодавством розуміють:

– у кримінальному праві – особу, яка постійно чи тимчасово здійснює функції представників влади, а також обіймає постійно чи тимчасово на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно

від форми власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконує такі обов'язки за спеціальним повноваженням. Службовими особами також визнаються іноземці або особи без громадянства, які виконують зазначені обов'язки;

– у конституційному праві – особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету;

– в міжнародному праві розрізняють термін:

– “консульська службова особа” – всяка особа, включаючи главу консульства, якій доручено виконання консульських функцій. У визначення “консульська службова особа” включаються також особи, прикомандировані до консульства для навчання консульській службі (стажисти);

– “консульська посадова особа” – особа, включаючи главу консульської установи, якій доручено виконувати консульські функції;

– у цивільному праві застосовується для визначення особи, уповноваженої за законом вчиняти від імені певної юридичної особи правочини, спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Слід зазначити, що особа може вважатися службовою не тільки під час здійснення відповідних функцій чи виконання обов'язків постійно, а й під час тимчасового виконання за спеціальним повноваженням, за умови, якщо зазначені функції та обов'язки покладено на неї правомочним органом або правомочною посадовою особою. Під час притягнення до адміністративної відповідальності посадової особи недержавних органів, підприємств, установ, організацій визначальним чинником є наявність у особи функцій, аналогічних функціям посадової особи в державних органах і організаціях.

Досліджуючи поняття “посадова особа” у доктринальному аспекті, особливу увагу ми акцентували на працях В.Б. Авер'янова [5], С.Д. Гусарєва [6], В.Я. Малиновського [7], В.І. Олефіра [8], В.П. Слипченка [9] та ін.

Ми підтримуємо висновки М.О. Іллічова, який, здійснивши аналіз поглядів вищезгаданих вчених, сформулював ознаки поняття “посадова особа”:

1) посадові особи – це службовці, які перебувають на публічній чи громадській службі;

2) особи, які обіймають посади на підставі загальних чи спеціальних нормативних актів;

3) наділені спеціальними владними (розпорядницькими) повноваженнями, що виражаються у праві вчиняти дії, безпосередньо спрямовані на настання юридичних наслідків;

4) наділені завдяки займаній посаді правом виконувати організаційно-розпорядницькі функції щодо реалізації компетенції державного чи громадського органу;

5) характеризуються підвищеною відповідальністю (соціальною та правовою) за невиконання або неналежне виконання своїх посадових обов'язків [10].

Правове становище посадової особи державної служби, у тому числі й посадової особи служб і підрозділів міліції, характеризується такими складовими елементами:

- найменування посадової особи;
- функції посадової особи;
- повноваження (права та обов'язки) посадової особи;
- нормативно закріплені структурно-функціональні зв'язки посадових осіб;
- відповідальність.

На сьогодні всі зазначені елементи правового статусу знайшли відображення у правовій науці лише частково і практично не отримали відповідного закріплення (крім підстав та порядку відповідальності) в законодавстві.

Посадова особа служб і підрозділів міліції має певне правове становище, яке визначається як врегульована правовими нормами сукупність державно-службових відносин по займаній посаді, що розкриваються через чітко визначене коло прав та обов'язків і відповідальність. Іншими словами, правове становище посадової особи являє собою сукупність прав, свобод, обов'язків, обмежень, заборон та відповідальності, встановлених законодавством України.

Правовий статус посадової особи служб і підрозділів міліції визначається Конституцією України, Указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України та іншими нормативно-правовими актами. Такими, насамперед, є Закони України "Про міліцію" від 20 грудня 1990 р., "Про оперативну-розшукову діяльність" від 18 лютого 1992 р., постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України" від 29 липня 1991 р. та ін. При цьому правовий статус різних категорій посадових осіб прав та свобод людини і громадянина визначається відповідними положеннями, інструкціями (наприклад, Положенням про Міністерство внутрішніх справ України, Інструкцією з організації роботи дільничного інспектора міліції тощо).

Узагальнюючи результати наукового пошуку, відображеного у працях Ю.П. Битяка [11], І.П. Голосніченка [12], Л.М. Колодкіна [13], В.К. Колпакова [14] та інших, слід зазначити, що особливості право-

вого становища посадової особи мають чотири невід'ємних та послідовних елементи:

- а) особливий порядок проходження служби в міліції;
- б) особливий порядок призначення на посаду посадової особи служб і підрозділів міліції;
- в) спеціальні права й обов'язки;
- г) спеціальний суб'єкт відповідальності.

У результаті проведених досліджень нами було сформульоване власне визначення поняття “посадова особа служб і підрозділів міліції”. Посадова особа служб і підрозділів міліції – це службовець, який обіймає посаду в службі чи підрозділі міліції на підставі загальних або спеціальних нормативних актів, виконує організаційно-розпорядницькі функції щодо реалізації компетенції даної служби чи підрозділу, наділений спеціальними владними (розпорядницькими) повноваженнями, що виражаються у праві здійснювати дії, які безпосередньо призводять до настання певних юридичних наслідків, і несе у зв'язку з цим підвищену відповідальність (соціальну і правову) за невиконання або неналежне виконання своїх посадових обов'язків.

Удосконалення теоретико-правового становища посадової особи служб і підрозділів міліції дозволить досягти таких соціально значимих результатів:

- забезпечити демократизацію діяльності посадових осіб служб і підрозділів міліції, удосконалити стиль та методи їх роботи у сфері охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки;
- реалізувати ідеї правової держави, посилити механізм підтримання правопорядку на підставі зміцнення законності, забезпечення верховенства права у сфері громадського порядку;
- забезпечити реалізацію в діяльності служб і підрозділів міліції таких важливих принципів права, як принцип пріоритетності прав людини, принцип заборони сваволі, принцип порівнянності мети і засобів правового регулювання тощо;
- сприяти нормативному закріпленню функцій, прав і обов'язків посадових осіб служб і підрозділів міліції щодо реалізації принципів законності, гуманізму, поваги до прав та свобод людини і громадянина, гласності, відповідальності посадових осіб за перешкоджання реалізації права громадян на недоторканність приватного життя, особисту і сімейну таємницю тощо.

Бібліографічні посилання

1. Ткачук О.І. Правовий статус посадових осіб митної служби України: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2008.
2. Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993 р. // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3723-12>.
3. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=10&nreg=2341-14>.

4. Про судову практику у справах про хабарництво: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 квітня 2002 р. № 5. // <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/28494BBFCEEED94EC2256C960045C75F?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=28494BBFCEEED94EC2256C960045C75F&Count=500&>.
5. Виконавча влада і адміністративне право / За заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К., 2002.
6. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності: теоретичні і деонтологічні аспекти): Наук.-метод. посіб. – К., 2000.
7. Малиновський В.Я. Державна служба: теорія і практика. – К., 2003.
8. Римаренко Ю.І., Моїсєєв Є.М., Олефір В.І. Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина: Підруч. – К., 2008.
9. Слипченко В.П. Должностное лицо: проблемы теории и практики. – М., 1999.
10. Іллічов М.О. Адміністративно-правове становище посадової особи органів внутрішніх справ України: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2002.
11. Битяк Ю.П. Административное право Украины (Общая часть): Учеб. пособ. – Х., 1999.
12. Голосніченко І.П. Державне управління та адміністративне право в сучасній Україні: актуальні проблеми реформування. – К., 1999.
13. Колодкін Л.М. Предмет, система и методы работы с кадрами как самостоятельной научной дисциплины // Совершенствование работы с кадрами в органах внутренних дел: Труды Академии. – М., 1989. – С. 14-21.
14. Колтаков В.К. Адміністративне право України: Підруч. – К., 1999.

Надійшла до редакції 01.04.2011

В.М. Коробка

кандидат юридичних наук, доцент
(Донецький юридичний інститут Луганського
державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка)

УДК 340.11/12

РОЗВИТОК ПРАВОВОГО СВІТОГЛЯДУ У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОМУ ДОРОБКУ Г.ГЕГЕЛЯ

Досліджено філософсько-правовий внесок Г.В.Ф. Гегеля у розвиток передумов теорії правового світогляду.

Ключові слова: філософсько-правова творчість Г.В.Ф. Гегеля, право, правовий світогляд.

Исследуется философско-правовой вклад Г.В.Ф. Гегеля в развитие предпосылок теории правового мировоззрения.

Ключевые слова: философско-правовое творчество Г.В.Ф. Гегеля, право, правовое мировоззрение.

This article is devoted to research of G.V.F. Hegel's philosophical-legal contribution in development of pre-conditions of theory of legal world view.

Keywords: G.V.F. Hegel's philosophical-legal scientific work, law, legal world view.

Постановка проблеми. Сучасні дослідники справедливо відносять правовий світогляд до недостатньо вивчених загальною теорією права і філософією права феноменів, що суттєво впливають на правову реальність, [1; 3; 7]. Філософсько-правовій творчості Г. Гегеля присвячено багато різноаспектних досліджень; утім, проблема правового світогляду в науковій концепції Г. Гегеля залишилася поза увагою науковців. Пропонована стаття присвячена вивченню розвитку правового світогляду у філософсько-правовому доробку Г. Гегеля.

Виклад основного матеріалу дослідження. За свідченням дослідників [4, с. 3-4], Гегель досить рано зацікавився проблемами права, законодавства, держави. Вже у студентські роки (1788–1793) світоглядне осмислення ним філософсько-правової дійсності [2, с. 14] ґрунтувалося на поглядах Платона, Аристотеля, Руссо, уявленнях інших авторів французького та німецького Просвітництва. Значний вплив на філософсько-правові погляди Гегеля справила Французька революція. Викликавши спочатку захват і захоплення молодого Гегеля, Французька революція згодом була різко негативно оцінена ним. Можливо, негативне ставлення філософа до якобинського терору остаточно визначило його ставлення до права як до чогось святого, пов'язаного зі свободою людини [2, с. 90].

У пошуках витоків права Гегель виявив, що «підґрунтям права є духовне, і його найближчим місцем і вихідною точкою – воля, яка є вільною» [2, с. 67].

Гегель спеціально не розробляв визначення права. Однак, визначивши для себе найважливіші складові шуканої дефініції (духовність і свобода), вважав, що визначення права є цариною здійсненої свободи, світом духу [2, с. 67]. Він зазначав, що дух рухається вперед – «від почуття через уявлення до мислення – це шлях породження себе як волі, яка в якості практичного духу взагалі є найближчою істиною інтелекту» [2, с. 68].

Коли Гегель виводить свободу волі з природи людини, говорить про свободу, то він має на увазі волю людини, заявляючи: «Воля без свободи – порожнє слово, так само як свобода дійсна лише як воля, як суб'єкт» [2, с. 68].

Отже, виводячи витoki права з природи людини, Гегель вважає, що механізм генезису права слід шукати в духовній сфері людини. Ключовими елементами цього механізму є мислення й воля.

Різницю між мисленням і волею філософ визначає як різницю між теоретичним і практичним ставленням. У першому випадку (при теоретичному), осмислюючи предмет, філософ позбавляє його всього чуттєвого. Проникаючи в предмет, він перетворює його у своє, тим самим позбавляючи його унікальності, знищує протилежність між собою і предметом.

Практичне ставлення для Гегеля від початку уявляється як протилежне. «Здійснюючи дії, – зазначає філософ, – я визначаю себе, а визначати себе значить припускати відмінності. Але ці відмінності також мої, визначення належать мені, і цілі, до яких мене тягне, також мої. Вони суть те, що я створив, зробив, вони носять на собі сліди мого духу» [2, с. 69].

Таким чином, теоретичне міститься в практичному і навпаки. На думку філософа, зазначені відмінності неподільні, і в кожній діяльності виявляються обидва моменти [2, с. 69].

За твердженням мислителя, у волі розчиняються потреби покликання, бажання. Однак воля, в якій уподобання і покликання нічим не обмежуються, є сваволею чи негативною волею [2, с. 71]. В уявленнях Гегеля воля – це насамперед елемент чистої невизначеності або чистої рефлексії «я в собі» [2, с. 70]. Звернена на покликання, бажання, потреби, уявляючи, оцінюючи, зіставляючи їх одне з одним, а потім з їх засобами, наслідками та з цілісним їх задоволенням – зі щастям, волею, спільно з мисленням, за твердженням філософа, вносить у цей матеріал формальну загальність. Вона очищує його від різноманітних брутальності та варварства [2, с. 70], роблячи покликання, бажання, а також потреби розумною системою волевизначення [2, с. 83].

Розумність системи волевизначення, що досягається шляхом очищення покликань, прагнень, потреб від природної визначеності, забезпечує повернення людини до її субстанціональної сутності. Ці висновки дозволяють Гегелю розглядати наміри волі як позитивні, і, отже, допускає визнання людини від природи доброю [2, с. 82]. Однак філософ не поспішає з подібним висновком. Міркуючи, він звертає увагу на той факт, що людська сутність містить природну визначеність, а якщо це так, то вона протилежна і свободі, і поняттю духу, а значить, негативна. Отже, людина від природи зла [2, с. 82]. Таким чином, у світогляді Гегеля щодо природи людини є певний дуалізм. Остаточо звільнитися від нього і визначитися у виборі позиції Гегелю допомагає християнське вчення, яке він ставить вище за будь-яке інше. Згідно з його принципами, людина від природи зла. Витлумачуючи заявлену тезу, філософ пояснює: «За духом людина є вільною істотою, яка за своїм призначенням не повинна допускати, щоб її визначали природні імпульси. Тому людина в її безпосередньому і некультурному стані перебуває у становищі, в якому вона не повинна перебувати і від якого вона повинна звільнитися» [2, с. 82].

Грунтуючись на положеннях природної визначеності, а також розумності бажань людини, тобто виходячи з форм емпіричної психології, Гегель робить висновок, що людина від природи тяжіє до права, а також має потяг до власності, до моральності, до статевого кохання та до спілкування [2, с. 83].

Важливим аспектом гегелівських пошуків генезису права є критичні зауваження на адресу тих дослідників, які, розмірковуючи про право та моральність, виключають мислення з механізму прийняття правового, морального рішення і започатковують прийняте рішення тільки на почуттях, серці, душі, натхненні. На відміну від подібних авторів, Гегель вважає, що в основі правового, морального, етичного рішення лежить загальність, що сама себе визначає, воля, свобода. Загальність як нескінченна форма своїм змістом, предметом і метою має вільну волю – справжню ідею [2, с. 84].

Реалізація істинної ідеї (права) здійснюється на основі чуттєвої та інтелектуальної (мислячої) граней волі [2, с. 84]. Обидві сторони тісно взаємопов'язані між собою. Так, на чуттєвому рівні відбувається оцінка предмета, потреби співвідносяться з якістю даного предмета, з засобами і наслідком їх задоволення. На інтелектуальному рівні самосвідомість волі за рахунок мислення, впливаючи на бажання, покликання, очищує останні від природної визначеності, піднімає свій предмет, зміст і мету. Наявність інтелектуальної складової, що бере активну участь у генезі права, дозволило Гегелю авторитетно заявити, що «воля є істинною, вільна воля лише як мислячий інтелект» [2, с. 84].

Виходячи із зазначеного, Гегель критикує поняття права, яке дав Кант. Він зауважує, що у визначенні: «обмеження моєї волі або свавілля таким чином, щоб воно могло існувати за загальним законом спільно зі свавіллям кожної іншої людини, є головним моментом», – міститься тільки негативне визначення, формулювання обмеження; частково ж позитивне визначення, загальний або так званий закон розуму – відповідність сваволі одного сваволі іншого – зводиться в ньому до відомої формальної тотожності й закону суперечностей» [2, с. 89].

Гегель звертає увагу на той факт, що в наведеній дефініції права домінує точка зору, яка закріпилася з часів Руссо. Згідно з нею, субстанціональною основою і першою повинна бути воля не як у собі і для себе суцільна, розумна воля, дух не як істинний дух, а як особливий індивід, як воля одиничного в її власному свавіллі [2, с. 89].

Завершуючи аналіз кантівського визначення права, Гегель критично зауважує, що згідно з логікою Канта, розумне може бути тільки тим, що обмежує цю свободу, що є не іманентним розумним, а лише зовнішнім формальним загальним. Якщо це так, то це означає, що погляди Канта, а разом з ним і Руссо, помилкові з філософської точки зору, а їх практичне використання, зазначає Гегель, жахливе з погляду впливу на розум людей [2, с. 89].

Зі сказаного випливає, що право в поданні Гегеля являє собою наявне буття самосвідомої волі. Рівень його сприйняття залежить як від ступеня розвитку поняття свободи, так і від ступеня розвитку духу (мислення) суб'єкта, спрямованого на досягнення істинної ідеї. На ко-

жному етапі розвитку цивілізації існує свій рівень сприйняття права і свій рівень сприйняття свободи. Відмінності між ступенями в розвитку поняття свободи, за твердженням Гегеля, сприяють спочатку формалізації самого права, а потім формалізації прав і обов'язків суб'єктів правовідносин [2, с. 90]. Таким чином, кожен ступінь розвитку ідеї свободи має своє власне право. Гегель наполягає на тому, що моральність, державний інтерес кожне окремо являють собою особливе право та «кожна з цих форм є визначенням і наявним буттям свободи» [2, с. 90]. Колізія, що виникає між ними, зазначає Гегель, відбувається виключно з тієї причини, що всі вони перебувають на одній лінії і є правом [2, с. 90].

Визначившись з поняттям права, його природою, а також з доцільністю його застосування, Гегель одночасно висловив ряд цікавих зауважень, що стосуються ставлення індивідів до права, їх бажання або, навпаки, небажання дотримання розпоряджень права. Так, наприклад, філософ звернув увагу на той факт, що позитивно стійке ставлення до права залежить: по-перше, від морально-етично-освітнього рівня суспільства, по-друге, від матеріального достатку індивідів, по-третє, від сформованості середнього класу суспільства.

Зазначивши, що право стосується свободи, самого гідного і святого в людині, Гегель визнав його обов'язковість, зазначивши, що кожна людина повинна знати його [2, с. 253]. Шлях пізнання індивідом права у Гегеля починається з формування особистості. Зароджуючись у моральних глибинах індивіда, формування особистості безпосередньо залежить від самосвідомості суб'єкта, здатного встановлювати відмінності між волею суб'єкта та її змістом. Як тільки суб'єкт здатний самосвідомо контролювати свою волю, він стає особистістю (Person) [2, с. 97]. Особистість істотно відрізняється від суб'єкта, оскільки лише як особистість людина усвідомлює себе вільною і, отже, здатна визначити межі власної свободи шляхом реалізації належних їй прав та обов'язків.

Таким чином, «особистість загалом містить правоздатність і становить поняття і основу абстрактного, і тому формального, права» [2, с. 98]. Масове звернення до права як до критерію свободи особистості, за твердженням Гегеля, починається з християнства. Філософ справедливо зауважує, що навіть у римлян особисте право не було правом особистості як такої. У них воно було лише правом особливої особи [2, с.100], для володіння яким потрібен певний статус – приналежність до знатного роду або володіння становищем, що фактично означає одне й те саме.

Для того щоб особистість мала уявлення про право, на думку Гегеля, їй необхідно мати освіту. Завдяки цьому особистість привчиться мислити і не буде перебувати лише в чуттєвому, «треба застосовувати

до предметів форму загальності й у волі також орієнтуватися на загальне» [2, с. 246].

Важливим зауваженням Гегеля щодо стану світоглядно-правових поглядів індивідів є його вказівка на залежність подібних поглядів від матеріального благополуччя індивідів. Гегель відзначає, що «коли життя великої кількості людей виявляється нижчим за рівень існування, в суспільстві спостерігається втрата почуття права, правомірності й честі забезпечувати своє існування власною діяльністю і власною працею, утворюється чернь» [2, с. 271]. Сама по собі чернь загрози для права не представляє, проте умонастрої, пов'язані з бідністю, поширювані черню, спричинені її внутрішнім обуренням, спрямовуються проти багатих, проти суспільства, уряду, врешті-решт, проти реалізованого в суспільстві права. Зло черні, яке полягає у тому, що в неї відсутня гідність (індивід не може власною працею забезпечити своє існування), змушує такого індивіда претендувати на забезпечення свого існування як на своє право, «породжуючи форму неправда до того чи іншого класу» [2, с. 271].

Отже, завдання розумного уряду, що бажає позитивного ставлення з боку індивіда до права, полягає в тому, щоб усі люди в суспільстві могли мати засоби, які дозволили б їм задовольняти свої потреби. У такому випадку Гегель не говорить про рівність у розподілі майна. Він говорить лише про те, що люди повинні бути рівні щодо джерела їх володіння. Через надання рівних прав щодо власності «знімається гола суб'єктивність особистості» [2, с. 107], досягається повага до права.

Друге зауваження Гегеля безпосередньо пов'язане з третім і означає, що позитивно-стійке ставлення до права в суспільстві, серед іншого, залежить і від сформованості середнього класу.

Розглядаючи середній клас як один з основних базисів державного утворення, Гегель бачить у ньому важливий чинник моральної налаштованості індивідів, що виражається в добродетності, а також класовій гідності. Саме останні (добропорядність і станова гідність), за твердженням Гегеля, вимагають від індивіда, щоб він за допомогою своєї діяльності, старанності, вміння став членом громадянського суспільства й утвердився в ньому тільки зазначеним способом [2, с. 245]. Розвиваючи свою думку далі, Гегель зауважує, що середній клас, до якого належать державні чиновники, являє собою осередок правової свідомості та видатної освіченості. Він є головною опорою держави щодо законності та інтелігентності [2, с. 336]. Держава, в якій немає середнього класу, на думку Гегеля, перебуває на невисокому щаблі розвитку. Прикладом такої держави, зазначає Гегель, може бути Росія [2, с. 336].

Висновки. Завершуючи аналіз творчої діяльності Гегеля, уявляється можливим сказати, що його внесок у розвиток концепції правового світогляду ґрунтується на розробці ним вчень про право, державу,

які органічно вписалися у світоглядно-правову парадигму XVIII-XIX століть. У його вченні розвиток об'єктивного духу (права) здійснюється на основі діалектичного руху права від його абстрактних форм до конкретних. У гегелівській концепції об'єктивний дух – це етап у самопізнанні, тому право і все, що належать до сфери об'єктивного духу, трактується з позиції абсолютного духу, тобто з філософської точки зору. Для Гегеля як філософа дуже важливо було простежити думку, що лежить в основі права. З цією метою він, звернувшись до витоків права, шукає їх не «поза людиною», а «всередині людини», тобто в людській природі. Розглядаючи право як розумну систему волевизначення, яка обмежує тяжіння людини, що діє на основі вільного волевиявлення, спрямовану на досягнення щастя, Гегель фактично зображує механізм правового світогляду, виділяючи в його структурі такі компоненти, як ідеї, цінності, життєві орієнтації. Він вважає, що їхній вплив на вибір індивідом життєвої позиції є вирішальним як на рівні абстрактних, так і на рівні конкретних форм права. У зв'язку з цим у гегелівській термінології право вживається у значеннях:

- 1) право як свобода (ідея права);
- 2) право як певна ступінь і форма свободи (особливе право);
- 3) право як закон (позитивне право).

Грунтуючись на положеннях Гегеля про те, що діалектика права (а фактично і його реалізація) залежить від ступеня розвитку поняття свободи, а також від рівня розвитку мислення, можна стверджувати, що Гегель фактично підвів нас до висновку, згідно з яким якісні зміни правового світогляду, по-перше, пропорційні реальному становищу свободи в суспільстві, по-друге, залежать від морально-етично-освітнього рівня розвитку даного суспільства, по-третє, від матеріального достатку його індивідів, і, по-четверте, від сформованості в даному суспільстві середнього класу.

Бібліографічні посилання

1. Баранов П.П. Правовая сфера духовного мира человека // Северо-Кавказский юридический вестник. – 1998. – № 1. – С. 50-57.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Пер. с нем.; Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсисянц. – М., 1990.
3. Крисюк Ю. Світоглядний смисл соціального порядку // Право України. – 2004. – № 1. – С. 17.
4. Нерсисянц В.С. Философия права: история и современность. – М., 1990. – С. 3-43.
5. Синха С.П. Юриспруденция. Философия права: краткий курс / Пер. с англ. – М., 1996.
6. Туманов В.А. Учение о праве // Общая теория права / Под ред. В.К. Бабаева. – Н. Новгород, 1993.
7. Данільян О.Г., Байрачна Л.Д., Максимов С.І. та ін. Філософія права: Навч. посіб. / За ред. д-ра філософ. наук, проф. О.Г. Данільяна. – К., 2002.

Надійшла до редакції 29.03.2011

С.В. Савченко
кандидат історичних наук
(Дніропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 930.2

ОБРАЗ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПОЛЬСЬКІЙ РАННЬОМОДЕРНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Автор аналізує образ давньоруської держави в польській ранньомодерній історіографії. Уявлення та концепції польських істориків визначили процес творення української історичної пам'яті та формування національної ідентичності українців у новий час.

Ключові слова: давньоруська держава, польська ранньомодерна історіографія.

Автор анализирует образ древнерусского государства в польской раннемоде́рной историографии. Представления и концепции польских историков определили процесс формирования украинской исторической памяти и национальной идентичности украинцев.

Ключевые слова: древнерусское государство, польская раннемоде́рная историография.

Author analyzes the image Ancient Rus' State, historical notions and ethnical concepts of the polish historians of the Early Modern Time. These notions and concepts determined the process of the creating of the Ukrainian historical memory and national identity of the Modern Time.

Keywords: Ancient Rus' State, polish historiography of the Early Modern Time.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення уявлень про Давню Русь у польській ранньомодерній історіографії пов'язана з тим, що остання великою мірою вплинула на процес «пригадування» руськими церковними і світськими інтелектуалами своєї давньоруської спадщини. Отже, образ «старожитньої Русі», що поставав зі сторінок трактатів польських істориків, слугував відправним пунктом для створення русько-української національної ідентичності в ранньомодерні часи, зокрема, в період гострого протистояння «Русі уніатської» та «Русі православної».

Питання про вплив польської історіографії на українську історичну думку XVI-XVII ст. трансформувалося в проблему неадекватності образу Давньої Русі, оскільки він був запозичений з польської історичної науки і не спирався на автентичну давньоруську літописну традицію. Саме польські джерела, як стверджує Олексій Толочко, задають параметри й установлюють парадигми київського розуміння київської ж історії [1, с. 115]. Попри певну слухність цих міркувань, в них криється методологічна помилка, на яку вказала Н. Яковенко: ототожнен-

ня історичного минулого з текстами про нього та ігнорування усного передання, неписаної традиції [2, с. 118-126]. Відомо, що українські письменники не сліпо копіювали концепції польських істориків, а ретельно відбирали з них те, що могли використати для обґрунтування власних, часто антипольських та антикатолицьких поглядів. Наприклад, Феодосій Софонович, котрий використовував як джерело своєї праці і давньоруський літописний звід, і «Хроніку» Стрийковського, свідомо пропускав невігідну для Русі інформацію або вносив свої пояснення [3].

Подібний метод фільтрації застосовували й інші українські автори. Крім того, навіть той факт, що київські інтелектуали почали звертатися до хронік польських авторів у пошуках власного коріння, свідчить про функціонування механізму історичної пам'яті, що спиралася на усну (передання), а не писемну традицію. Варто також згадати, що джерелами польських хронік часто виступали давньоруські літописи. Наприклад, як довів Олександр Шахматов, Ян Длугош використовував звід, споріднений із загальноруським зводом, який був джерелом Новгородського IV та Софійського I літописів [4, с. 155]. Крім цього зводу, польський історик використовував Московський літописний звід 1480 р. та західно-руський літопис [5, с. 160].

Метою пропонованої статті є окреслення параметрів сприйняття та розуміння Київської Русі польськими істориками XVI–XVII ст. Це пов'язано із важливим ідеологічним завданням сучасного українського державотворення: пошуком ниток тяглості політичних традицій протягом тисячоліття існування української державності. Проте ця проблема належить скоріше до історичних міфологем, без яких, однак, жодна держава як умоглядна цілісність не може існувати.

Виклад основного матеріалу дослідження. В суто науковій площині нас цікавить не стільки проблема впливу польської історіографії на українську, скільки функціонування в ранньомодерній історичній науці популярних моделей українського минулого. На ці моделі спиралася не лише автори власне історичних праць (Український Хронограф, «Кройніка» Феодосія Софоновича, «Синописис» Інокентія Гізеля, Густинський літопис), а й письменники-полемісти різних релігійних таборів.

Безумовно, одним із найвпливовіших істориків був Ян Длугош (XV ст.), якого традиційно відносять до ворогів Русі. Однак його заслугою було те, що він «перший у Східній Європі подав історію слов'янських країн на загальному тлі всесвітньої історії» [6, с. 230]. Його «Аннали» поширювалися дуже тривалий час у рукописних списках, частину яких було вперше опубліковано лише в 1615 р., а повністю праця побачила світ лише на початку XVIII ст. На думку дослідників, «одна з причин пізнього опублікування праці Длугоша полягає у тому, що він давав занадто сміливі характеристики королям, невгамов-

ним феодалам та церковним ієрархам» [6, с. 234]. Під впливом ідеології та методів історичної праці Яна Длугоша тією чи іншою мірою перебували інші польські хроністи, наприклад, Меховський, Кромер, Мартин та Йоахим Бельські. У свою чергу праця Длугоша та хроністів кінця XV – XVI ст. концептуально спиралася на більш давні хроніки – «Хроніку Аноніма Галла» (XII ст.), «Хроніку магістра Вінцентія Кадлубка» (кінець XII – початок XIII ст.) та ін. Саме ці праці зробили засадничою ідею про одвічну залежність Русі від Польщі.

Поглядам Яна Длугоша притаманна така риса, як релігійна нетерпимість взагалі, а стосовно русинів особливо. Релігійну ідентичність останніх він визначає винятково терміном «схизматики». До Длугоша «в літописах та хроніках польських XII – XIII ст. не йшлося нічого про різниці у вірі та обрядах між русинами та поляками» [7, с. 45-48]. Православні обряди історик називає огидними, а віру – облудною. Гострим є осуд давньоруських державців, які зберігали вірність Православній Церкві. Так, Длугош звинуватив Данила Галицького у відступництві від католицької релігії, яку той пообіцяв прийняти в обмін на королівську корону. Він вважав, що Римська Апостольська столиця нічого не знала про акт коронації Данила, інакше папа цього б не допустив. Папський легат Опізон просто перевищив свої повноваження [7, с. 52, 55].

На відміну від католицьких та уніатських публіцистів XVII ст., Длугош вважав русинів схизматиками вже із самого початку запровадження християнства на Русі, «схизму» розглядав як причину всіх бід у польсько-руських взаєминах. Так, за його твердженням, метою походу князя Романа на Польщу було бажання викоренити католицьку віру, хоч, ймовірно, самі русини саме в такий спосіб обґрунтовували мотивацію цієї воєнної операції.

Стрижневою є ідея Длугоша про те, що Русь із часу Болеслава Хороброго на правах завойованої території є вічною власністю польського королівства [8, с. 18]. Цю ідею він намагається підкріпити ще й генеалогічними аргументами: «родоначальник "руських" – Рус був не братом, а одним з нащадків "Леха". Тому нащадки Руса ... виявлялися з самого початку частиною польського народу...» А князь Кий, легендарний засновник Києва, за Длугошем, був польським князем [8, с. 22-23]. Історик чітко розмежовує такі поняття, як «Русь» та «Московія», «земля москвичів», називаючи жителів останньої «московітами». Така політична географія набула загального поширення. Ян Длугош був улюбленим автором і фактично однодумцем більшості католицьких полемістів кінця XVI-XVII ст.

Інші польські хроністи були менш категоричні в оцінках руської віри. Так, автор «Полонії» та «Хроніки», вармінський єпископ Мартин Кромер підкреслював, що в релігії русинів та поляків є більше спільних моментів, ніж тих, що роз'єднують. Догматичним розбіжностям між

двома традиційними конфесіями – католицькою та православною – Кромер не надавав великого значення, проте дуже негативно оцінював протестантів [9, с. 42]. Оцінюючи польсько-руські війни, хроніст зазначив, що Бог не міг благословляти криваву боротьбу між християнами. За висновком А. Врублевської, «послідовники Длугоша: Бельський, Кромер, Меховський та інші брали факти переважно з «Анналів». Але помітним було їхнє критичне ставлення до відомостей Длугоша. Вони не сприйняли емоційного настрою Длугоша та взагалі того, що стосувалося проблеми віри та моральної оцінки руського народу» [7, с. 55].

Продовжувачем справи Длугоша був Мацей з Мехова (Меховіта, Меховскі), автор «Трактату про дві Сарматії» та «Хроніки поляків» (поч. XVI ст.). Новацією історичної концепції Меховіти дослідники вважають те, що він «довів європейське походження слов'ян (до цього на Заході традиційно вважалося, що слов'яни походять від скіфів чи сарматів, тобто азійських народів)» [6, с. 211]. Історик досить точно окреслив кордон Русі, який переважно збігається з сучасними уявленнями про етнічні українські землі: «Східний її кордон доходить до ріки Дон і Меатіди (Азовського моря), які відділяють Європу від Азії. Межа Русі на півдні – це гори Карпати і ріка Тирас (Дністер), на сході межу Русі створює Дон, Азовське море і Крим, на півночі Литва, а на заході Польща» [6, с. 241]. Меховіта спростував кілька середньовічних географічних міфів, наприклад, про існування гір Аланських, Гіперборейських та Рифейських. «Як вчить досвід, все це незгідно з правдою і повідомлення ці треба виправити, бо вони є наслідком неуцтва» [6, с. 241]. Русь Меховські описує досить прихильно, відтворюючи стереотип про неймовірну, казкову родючість руських земель, яку навіть кілька років засівати можна і не засівати, бо вона родить сама [6, с. 242]. При порівнянні Литви і Русі (під владою Корони Польської), автор пише про Русь з набагато більшою симпатією, називаючи жителів Литви «простаками і нечесами» [6, с. 242]. Попри симпатії до Русі як географічного простору, руську віру Меховські оцінює за Длугошем, називаючи русинів схизматиками, а короля Данила Галицького «схизматиком і відступником від Римської Церкви» [7, с. 55].

За прикладом інших польських істориків, Мартін Кромер, автор «Хроніки Польської», починає свою працю з питання походження слов'янства, серед якого називає, зокрема, «Русь» та «Москву» як два окремих народи. Утім, «мосхи» – це назва пізня. Колись вони були частиною руського народу і зараз етнічно споріднені з ним. Основою слов'янського етносу були сармати. «Словаці або слов'янове з сарматів вийшли», – вважає автор [10, с. 2, 13]. У праці Кромера, вважають дослідники, «сарматський міф в своєму історичному вимірі приймає остаточну форму» [11, с. 67].

Історик відкинув популярну на той час біблійну генеалогію, вва-

жаючи прабатьківщиною слов'ян Сарматію [6, с. 242]. Про початки Київської Русі йдеться у параграфі, присвяченому «Пястові». Автор переповідає легенди про Кия, Щека, Хорив та Либідь, заснування Києва. Описує діяльність перших руських князів Рюрика, Олега, Ігора та ін. Він був прибічником широкого розуміння поняття Русь, що охоплювала і руські землі Речі Посполитої, і землі Московії: «колись Поділля та Русь, як та, що нині є частиною Польщі, так і та, що перебуває під владою литовців та мосхів, мала своїх князів...» [12].

Досить толерантним, на відміну від Длугоша, а особливо католицьких полемістів, які прискіпливо зосереджувалися на цьому питанні, було ставлення до події запровадження християнства на Русі. Попри перебування в сані римо-католицького єпископа Мартін Кромер навіть не натякає на концепцію римського коріння київського християнства. Він пише, що Русь прийняла віру з Константинополя 980 року, «і так од того часу обряди грецькі Русь вперто зберігає» [11, с. 57]. Більше того, автор вважав за потрібне критично прокоментувати повідомлення церковного історика Ламберта про русько-німецькі релігійні зв'язки за часів Ольги. На думку Кромера, той помилився, стверджуючи, що імператор Оттон послав 960 року на Русь місію святого Войцеха (Адальберта). Насправді, міркує учений, Войцеха послали не на Русь, а на острів Рюге, інакше, «якщо б Войцех руський народ навчав, то вони б не з греками, а радше з римлянами трималися» [11, с. 57].

Це, до речі, свідчення того, що Кромер наукову вірогідність ставив вище за інтереси релігійного прозелітизму. Хоча інколи Кромер, як правовірний католик, любив поглузувати з православних русинів. «Він писав, що русини в разі битви звертаються за порадою до ворожбитів, віщунів та чарівників, яким цей народ, хоч і християнський, звик довіряти» [7, с. 55]. У неоднозначному сюжеті про коронацію Данила Галицького історик, на відміну від Длугоша і Меховіти, не згадує про його подальшу «апостазію» та повернення у «схизму» [7, с. 55].

Прикладом умовно позитивного підходу до історії Русі в польській історіографії є «Хроніка Польщі» Мартина та Йоахима Бельських, «Хроніка всього світу» Мартина Бельського, хоча Бельських разом з Кромером та Меховським зараховують до ідейних послідовників Длугоша.

В поглядах Бельського особливо виразно задекларована ідея етнічної та мовної спільності усіх слов'янських народів [13, с. 124]. Зокрема, ставлення історика до церковнослов'янської мови та кирило-мефодіївської традиції різко контрастує із відвертою зневагою тогочасних і пізніших католицьких релігійних полемістів, наприклад, Бенедикта Гербеста, Петра Скарги та ін. «Руські наші брати, – писав Бельський, – мають порівняно з нами перевагу, оскільки вони пишуть і читають рідною мовою, і ми чужоземною – латиною» [13, с. 124]. Багато уваги автор приділяв питанням етногенезу слов'ян та руського на-

роду, застосовуючи сармато-роксоланську концепцію. На відміну від Длугоша, історик, описуючи першопочатки Києва, вважає його засновників Кия, Щека та Хорива не польськими, а руськими князями. Відмінною від інших польських письменників, які не приховували свого негативізму при описі Москви, була позиція стосовно тогочасної Росії. За висновком О. Рогова, Росія цікавила Бельського великою мірою як прабатьківщина слов'ян, в культурі та мові якої він шукав загальнослов'янські риси [13, с. 128]. У вже неодноразово згадуваному спірному сюжеті про Данила Галицького Бельський теж відступає від позиції Длугоша, вважаючи, що коронація Данила відбулася за згодою Апостольського престолу, з безпосередньої санкції краківського єпископа Прандоти [7, с. 55].

Дуже прихильним ставленням до Русі відрізняється позиція польського політичного мислителя Станіслава Ожеховського, відомого яскравою декларацією свого руського походження. Про його історичні погляди можна судити з «Хроніки» [14]. Свою працю автор починає з усталеного в тогочасній науці з'ясування генези слов'янських народів, яких намагається залучити до контексту світової історії. Зокрема, їхню самоназву він виводить від «слави». Цю назву слов'яни заслужили за те, що разом із Пилипом та Олександром Македонськими брали участь у підкоренні світу. Легендарні Чех, Лех і Рус були «славними воєводами» їхнього війська. На думку Ожеховського, русини (або роксолани) є окремим народом, який «...відокремившись від слов'ян, в Європейській Сарматії тримають край» [14, с. 2-3].

Москва є іншим слов'янським етносом, що мешкає коло «моря Льодовитого». Відомою є еклезіологічна позиція Станіслава Ожеховського, який відстоював чинність православних таїнств, зокрема хрещення, перед деякими римо-католицькими богословами. Янові Сакрану з Освенціма, котрий сумнівався в благодатності таїнств Православної Церкви, письменник закидав «нерозуміння мови і справ руських» [15, с. 584].

Відомий хроніст Олександр Гваньїні писав у своєму «Описі Сарматії Європейської» про Київ як «стародавнє та велике місто, яке колись було столицею усієї руської землі» [16, с. 119] (до речі, його слова корелюють зі спогадами гданського мандрівника Мартина Груневега кінця XVI – початку XVII ст. про те, що мешканці Києва пам'ятають велич своєї давньої столиці і своїх князів) [23]. Сучасну йому Русь Гваньїні бачив такою: «Над землями Русії панують, головним чином, два володаря, а саме, великий князь Московський, який називає себе правителем цілої Русії, оскільки він володіє багатьма її князівствами, другий – король Польщі, який також очолює Велике князівство Литовське, володіє Руськими князівствами, що належать Литві, а саме Вітебським, Київським, Мстиславським...» [12].

Попри те, що руські автори кінця XVI – XVII ст. використовували праці Длугоша, Бельських, Гваньїні, Меховського, Ожеховського та ін., основним джерелом для них був Мацей Стрийковський. Він у 1582 р. видав «Хроніку Польську, Литовську, Жмойтську та всієї Русі Київської, Московської, Сіверської...» [17], яка вважається «найвищим етапом польської історіографії епохи Ренесансу» і водночас твором, що «започатковує тенденції історичної прози барокко» [18, с. 57-67]. Проте, питання «національної ідентичності» твору Стрийковського є доволі спірним. Принаймні білоруські історики не поспішають «віддавати» знаменитого хроніста своїм західним сусідам. За словами білоруської дослідниці Альбіни Семенчук, «“Хроніка“ Мацея Стрийковського, яка є першою друкованою історією Великого Князівства Литовського, більше належить до історіографії ВКЛ, ніж до польської історіографії. Вона так споріднена з письменством Білорусі XVI-XVIII ст., що без неї неможливо уявити розвиток білоруської історії і літератури цього періоду. Об'єктивно Мацей Стрийковський зробив для ВКЛ працю варту тієї, яку свого часу зробив Ян Длугош для Польщі» [6, с. 254].

Так чи інакше, «Хроніка» Стрийковського в східнослов'янської історичної думки XVII–XVIII ст. є сталим об'єктом уваги вчених [19, с. 5-12].

Історик виводив етногенез слов'янства з біблійних часів за схемою Ной→Яфет→Мосох. Останній, за Стрийковським, був родоначальником усіх слов'янських народів: «Мосох або Мешех ... шостий син Яфетів і онук Ноя... А він є батько і патріарх всіх народів московських, руських, польських, волинських, чеських, мазовецьких, болгарських, сербських, хорватських і всіх тих, хто слов'янської мови уживає...» [17, с. 20]. Стрийковський принципово наполягає на біблійному походженні назви «Москва», критикуючи тих, хто «каже, що сьогоднішня москва, Білої Русі народ, недавно отримав назву од ріки, міста і замку столичного...» [17, с. 91]. Відповідаючи на закиди своїх уявних опонентів, що народ «москва» або «мосхи» не був відомий за часів київських князів Ольги, Володимира та інших, автор «Хроніки» пропонує теорію «другого народження» цього імені: «Аж потім ... те стародавнє ім'я патріарха руського і сарматського Мосоха воскресили, коли "москву" од Москви міста і од ріки, після перенесення столиці з Володимира звати почали» [17, с. 93]. Схему перенесення столиці з Києва до Володимира самим рівноапостольним князем пізніше знаходимо в арсеналі як української, так і російської історичної думки.

Значне місце в праці посідає так звана сарматська теорія, яка зароджується в польській історіографії ще на початку XVI ст. у зв'язку з пошуками власної слов'янської «античності» [21, с. 65]. За Стрийковським, Мосох та Сармат – родичі, які разом «в тих сторонах північних» осіли. Ім'я онука Сімового та правнука Ноєвого – Сармата було згодом перенесено на населення Східної Європи. І відтоді, пише історик, «нас усіх сар-

матами, тобто високими і витривалими від нього назвали» [17, с. 93].

Назва "Росс" теж вкорінена в біблійному світі. Це слово автор «Хроніки» знаходить у пророка Єзекеїля. Стрийковський вважає усі слов'янські народи рівними у своїх історичних правах. Безпосереднім предком руського народу є Рус, брат Чеха і Леха, який «великий і широкий народ руський в північних і східних сторонах і на півдні розмножив і од свого імені ті землі Русія назвав» [17, с. 109]. Як сумлінний науковець, автор викладає кілька версій походження назви «Русія», «Росія», зазначаючи, зокрема, що народ московський не сприймає біблійну теорію походження цієї назви, виводячи її від «Россея», від «людей, по широких частинах світу розсіяних та розпорошених...» [17, с. 110].

Опис русько-польських відносин у Стрийковського далекий від Длугошевої концепції постійного конфесійно-національного протистояння. Автор акцентував на тих фактах, що об'єднували, а не розділяли обидві нації [18, с. 61]. З огляду на таку настанову, за висновком П. Борека, «автор "Хроніки" не приділяв достатньо уваги релігійним відмінностям на теренах Русі – України, про що писала більшість історіографів XVI ст. Для історика релігійна проблематика не відігравала основної ролі в описі історії Русі та її зв'язків з Польщею» [18, с. 62].

Автор з повагою ставиться до руського народу, його культурних, державних, релігійних традицій – і така позиція не могла не імпонувати українським письменникам. Наприклад, польський історик підкреслював, що «русаки, москва і болгари ... раніше, ніж ми, поляки, писати почали... Русаки двомастами років випередили поляків за давністю історії і письма свого» [17, с. 90]. Виклад історії поширення християнства на Русі мало чим міг прислужитися пізнішим католицьким та уніатським полемістам. Так, у розповіді про княгиню Ольгу історик цілком ігнорує сюжет про стосунки Русі з німецьким цісарем Оттоном та діяльність римо-католицької місії Адальберта (святого Войцеха).

Захопившись руським джерелом, автор навіть переймає акафістний стиль православних агіографів щодо Ольги-Олени, яка «як Сонце світ осіває, так вона хрестом святим руські народи освятила» [17, с. 120]. А Володимир Великий відмовив папським послам, бо «церемонії латинські мало побожні і церкви не дуже гарні йому здалися» [17, с. 125]. Через це Стрийковський не раз ставав у пригоді православним полемістам, які знаходили у його творі вигідні для себе факти та інтерпретації. Ця обставина навіть змусила одного з визначних єзуїтських письменників кінця XVII ст. Яна Алоїза Кулешу дорікнути своїм опонентам, що ті занадто довіряють Стрийковському [22, с. 93].

Отже, в польській історичній думці сформувалося два відмінних підходи до Русі, руської віри та русинів як народу загалом.

Перший підхід, репрезентований Яном Длугошем, почасти Мехов-

ським, Кромером, був яскраво конфесійним. Всі явища та факти оцінювалися відповідно до ідеї винятковості Римського престолу як центру християнського світу. Все, що цьому центру не корилося, оцінювалося як «схизма», «єресь» тощо. «Руська віра» була «облудною», Русь – залежною від Польщі не лише політично, а й генетично. Тобто, вона уявлялася Длугошеві генетично вторинною, оскільки перші руські князі, засновники руської державності, були поляками. Крізь призму цих оцінок висвітлюється вся історія русько-польських взаємин. Згадані оцінки відтворюються у трактатах римо-католицьких письменників XVII ст.

Другий підхід представлений Станіславом Ожеховським, Бельськими, Мацеєм Стрийковським та ін. Йому властива підкреслена об'єктивність і неупередженість у викладі, згладжування або й ігнорування релігійного чинника русько-польських відносин. Чинник етнічної, політичної, цивілізаційної спорідненості русинів та поляків, на думку цих авторів, помітно заступає конфесійні уподобання. Згадані історики викликали найбільше симпатій у православних полемістів, про що свідчать постійні поклики на їхні твори на сторінках полемічних трактатів.

Таким чином, можемо дійти **висновку**, що толочкова теза про спертість історичних уявлень руських інтелектуалів XVI – XVII ст. на польські історичні схеми підтверджується джерелами. Створені польськими істориками концепції: ранньомодерного панславізму (у вигляді квазібіблійних теорій про Руса, Чеха і Леха), європейської ідентичності жителів Русі, старожитності та шляхетності «руської віри», просторової ідентичності Русі – України (від Карпат до Дону, від Азовського моря до Києва), етнічної, культурної, політичної та історичної окремішності Русі від Московії, а русинів від «мосхів», – згодом стали ключовими складниками модерної української ідентичності.

Бібліографічні посилання

1. Толочко О. «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Сучасність. – 1994. – № 1.
2. Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII – початку XVIII ст.) // Генеза. – 1997. – № 1.
3. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. Ю. Мицик, В. Кравченко. – К., 1992.
4. Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982.
5. Лимонов Ю.А. Русские летописи и польская историография XV-XVI вв. // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – М., 1976.
6. Семенчук А. Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – Гродна, 1999.
7. Wróblewska A. Wiara rusinów zamieszkujących Ruś Halicko-Włodzimierską w opinii polskiej historiografii okresu średniowiecza i Renesansu // Mediaevalia ucrainica. – К., 1998. – Т. 5.
8. Флоря Б.Н. Русь и "русские" в историко-политической концепции Яна Длугоша // Славяне и их соседи. Этнопсихологические стереотипы в средние века. – М., 1990.
9. Лоскутова М. Мартин Кромер и иноверцы // Славяне и их соседи. Католицизм и православие в средние века: Сб. тезисов. – М., 1991.
10. Kronika Marcina Kromera, biskupa Warmińskiego // Zbior dzieiowisow we czterech tomach zawarty. – Т. 3. – Warszawa, 1767.

11. *Ulewicz T.* Zadawnienie sarmatyzmu w kulturze I literaturze polskiej // ZNUJ. LIX, Krakow, 1963.
12. *Ланно И.И.* Идея единства русского народа в Юго-Восточной Руси в эпоху присоединения Малороссии к Московскому государству. – Прага, 1929 // www.ukrhistory.narod.ru/texts/lappo/htm.
13. *Рогов А.И.* Известия по истории России в "Хронике всего света" Мартина Бельского // Новое о прошлом нашей страны. Памяти академика М.Н. Тихомирова. – М., 1967.
14. *Kroniki Stanisława Orzechowskiego przez Zygmunta Alexandra.* Z łacińskiego na polskie przetłumaczone. – Kraków, 1767.
15. *Brückner A.* Spory o unię w dawnej literaturze // Kwartalnik Historyczny. – 1896. – Т. 10.
16. *Ковальский Н.П.* Известия по истории и географии Украины XVI в. в "Хронике Сарматии Европейской" Александра Гваньини // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1972.
17. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmodska, y wszyskiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej. – Królewiec, 1582.
18. *Borek P.* Rus' w Kronice Macieja Strykowskiego // Mediaevalia ucrainica. – Т. 5. – К., 1998.
19. *Ульяновський В., Яковенко Н.* Український переклад хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1.
20. *Толочко О.* Український переклад "Хроніки..." Мацея Стрийковського з колекції О. Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII ст. (Український хронограф і "Синопис") // Записки НТШ. – Львів, 1993. – Т. ССXXXI. – С. 158-181.
21. *Stradomski J.* Spory o "wiarę grecką" w dawnej Rzeczypospolitej. – Kraków, 2003.
22. *Kulesza Ian A.* Wiara prawosławna piśmen świętych, Soborami, Oycami Świętymi mianowicie Greckimi y Historyą Kościelna. – Wilno, 1704.
23. *Ісаєвич Я.Д.* Мартин Груневег і його опис Києва // Всесвіт. – 1981. – № 5.

Надійшла до редакції 07.04.2011

Л.Л. Синюта

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 34.06

ЮРИДИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ У СФЕРІ ПРАВООХОРОНИ

Розглянуто питання юридичної термінології, її місця в структурі юридичної техніки. Проаналізовані положення чинного законодавства в аспекті використання термінів «охорона» і «захист». Акцентовано увагу на тому, що сучасний стан у сфері юридичної діяльності характеризується непослідовністю суб'єктів правотворчості та науковців щодо використання юридичної термінології у сфері правоохорони, нехтуванням вимог, які ставляться до останньої, що, у свою чергу, негативно впливає на ефективність правоохоронної діяльності, суб'єкти якої мають діяти лише в межах і в спосіб, що передбачені чинним законодавством. Недостатня сформованість юридичної термінології в Україні має негативні наслідки для розбудови держави як правової.

Ключові слова: *верховенство права, влада, законність, уряд, юридична термінологія, юридична техніка.*

Рассматривается вопрос юридической терминологии, ее места в структуре юридической техники. Анализируются положения действующего законодательства в аспекте использования терминов «охрана» и «защита». Акцентируется внимание на том, что современное состояние в сфере юридической деятельности характеризуется непоследовательностью субъектов правотворчества и научных работников относительно использования юридической терминологии в сфере правоохранительной деятельности, пренебрежением к требованиям, относящимся к последней, что, в свою очередь, негативно влияет на эффективность правоохранительной деятельности, субъекты которой должны действовать лишь в рамках и согласно способам, предусмотренным действующим законодательством. Недостаточная сформированность юридической терминологии в Украине имеет негативные последствия для перестройки государства как правового.

Ключевые слова: *верховенство права, власть, законность, правительство, юридическая терминология, юридическая техника.*

The article deals with legal language and its place in the structure of legal technique. Provisions of acting legislature are analyzed in terms of use of such terms as “protection” and “defense”. A great consideration is paid to the fact that the modern state in the field of jurisprudence is characterized by inconsistency of subjects of law making and scientists as to the use of legal language in the sphere of law enforcement, negligence by standards put to law enforcement, which, in its turn, negatively influence law enforcement activities efficiency subjects to which should act only in a way provided by the acting legislation. Gaps in legal language that exist in Ukraine have negative consequences on building up a state as a law-based one.

Keywords: *the rule of law, authority, legitimacy, government, legal language, legal technique.*

Постановка проблеми. У правовій системі України основною формою права є нормативно-правовий акт, хоча застосовуються і правовий звичай, і судовий прецедент. Тому важлива роль відводиться юридичній техніці і, зокрема, юридичній термінології. Це питання набуло актуальності із здобуттям Україною незалежності та формуванням національної правової системи. Превалювання російської мови в Радянському Союзі і Українській РСР має наслідки і до сьогодні; як приклад можна навести промови політиків, у тому числі й законодавців, що містять значну кількість «русизмів», які знаходять своє відображення в текстах нормативно-правових актів.

Однак, як відомо, мова – це не лише засіб передавання інформації, але й спосіб мислення, засіб формування свідомості, менталітету. Тому недостатня сформованість правничої термінології в Україні має негативні наслідки для розбудови держави як правової, для громадян якої властива правова культура та є можливість юридичними засоба-

ми забезпечити реалізацію своїх прав та законних інтересів.

Зауважу, Україна обрала для себе європейський напрям розвитку, а це зумовлює необхідність адаптації законодавства нашої держави до законодавства Європейського союзу, що актуалізує питання юридичної термінології у сфері правоохорони.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На потребу нагального впорядкування україномовного поняттєвого апарату юриспруденції та подальшого дослідження питань юридичної термінології звернули увагу українські мовознавці та юристи: О.А. Сербенська (особливо з погляду історії становлення і функцій субмови права), Г.С. Онуфрієнко і Н.В. Руколянська (словотвір), С.П. Головатий, Ю.Є. Зайцев, та І.Б. Усенко (загальна характеристика мови законодавства), Н.В. Артикуца, Ю.Ф. Прадід (теорія юрислінгвістики), Б.Р. Стецюк (карно-процесуальна лексика), І.М. Гумовська (словотвір і семантико-функціональні аспекти юридичної терміносистеми), С.П. Кравченко (стиль законодавства), В.М. Демченко та М.І. Леоненко (функціонування юридичної термінології), І.М. Кочан і А.С. Токарська (культура юридичної мови), а також Г.П. Їжакевич, О.Л. Копиленко, В.Я. Радецька, В.П. Сімонок, З.А. Тростюк (різні лінгвістичні характеристики юридичних термінів) та ін. [1, с. 1]. Однак і на сьогодні окреслене питання не втратило актуальності.

Зважаючи на фундаментальність обраної тематики, з одного боку, і на вимоги до обсягу даної роботи – з іншого, метою цієї статті обираємо висвітлення окремих аспектів юридичної термінології у сфері правоохорони. Для досягнення цієї мети необхідно розв'язати питання юридичної термінології, проаналізувати використання термінів «охорона» і «захист» в чинному законодавстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Юридична техніка – це система правил та прийомів здійснення уповноваженими суб'єктами діяльності, спрямованої на підготовку заснованих на реаліях життя, оптимальних та доцільних за формою та структурою правових актів [2, с. 112].

Юридична техніка у правотворчості містить у собі методика роботи над текстами нормативно-правових актів, прийоми найбільш правильного (адекватного) викладення волі законодавця та інших суб'єктів правотворчості у статтях нормативно-правових актів, вибір найбільш доцільної структури кожного з них, термінології і мови, способи оформлення змін, доповнень, повного чи часткового скасування, об'єднання нормативно-правових актів і т.п. Юридична техніка тут забезпечує доступність законодавства, зручність у його використанні.

Важливою складовою юридичної техніки є юридична термінологія. Юридична термінологія (від лат. межа, кордон, межовий знак і грец. слово, вчення) – сукупність термінів, яка виражає систему правових понять і

призначена забезпечувати потреби спілкування у сфері юридичної науки і практики. Формується під впливом зовнішніх і внутрішньомовних факторів [3].

Сучасна юридична термінологія є розгалуженою і динамічною системою найменувань правових явищ, понять, інститутів, категорій тощо. Вона ієрархічно структурована на підсистеми (галузі, підгалузі) та групи термінів (родовидові, синонімічні) на основі логіко-змістових зв'язків між поняттями.

Термін – це слово чи група слів (словосполучення), які точно визначають певне юридичне поняття. У правовій науці терміни поділяються на:

1. Загальні терміни. Аналіз термінів чинного законодавства свідчить про те, що в ньому широко застосовують слова, словосполучення звичайної літературної мови, тобто це терміни загальноживані (наприклад, «захист», «охорона»).

2. Спеціальні юридичні терміни. Це терміни, які відтворюють специфіку держави і права – певних соціальних явищ, які виникли у процесі юрисдикційної діяльності (наприклад, «правоохоронні органи», «негаторний позов», «осудність», «прокурор»).

3. Спеціальні неюридичні терміни. Це терміни, які належать до інших (неюридичних) наук, але використовуються в законодавстві та правовій науці (наприклад, «дебет», «клептоманія», «сильне душевне хвилювання»). Для того щоб зрозуміти їх значення, треба звертатися до науки, яка дає їх визначення.

Як зазначав С.С. Алексєєв, однією з необхідних умов раціонального використання термінології є її єдність. Однакові терміни, що використовуються при формулюванні юридичних норм, повинні мати тотожне значення, неприпустимо для позначення одних і тих же понять використовувати різні терміни [4, с. 274]. Або типовою є ситуація, коли термін, що позначає одне і те саме поняття, має різну сутність. Так, наприклад, 19 червня 2003 р. Верховна Рада України прийняла Закони «Про основи національної безпеки України» та «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави», в яких міститься визначення правоохоронних органів, при цьому в першому з них вказано, що «правоохоронні органи – органи державної влади, на які Конституцією і законами України покладено здійснення правоохоронних функцій» [5], а в другому проголошено, що «правоохоронні органи – державні органи, які відповідно до законодавства здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції» [6]. Однак навіть студент-першокурсник юридичного вузу/факультету знає, що правозастосування здійснюють всі державні органи. Тому, відповідно до наведених вище положень, всі державні органи є правоохоронними.

Подібна ситуація спостерігається і в науковій літературі. Дуже часто використовується підміна понять та, відповідно, термінів. Типовим прикладом, що підтверджує цю тезу, є використання в назві наукових статей терміна «правоохоронні органи», однак зміст праці стосується підрозділів міліції [7]; для надання роботі наукового характеру використовуються «популярні» терміни, які взагалі не стосуються проблематики, що розглядається [8].

Загалом, для юридичної термінології як особливого виду суспільно-політичної термінології характерні такі ознаки:

- юридичні терміни незалежно від походження пов'язані з аналізом державно-правової дійсності – правотворчістю та правореалізуючою діяльністю суб'єктів; їх існування зумовлене потребами юридичної науки і практики;

- юридичній термінології притаманна стабільність, зумовлена особливими якостями процесу правового регулювання – необхідністю фіксації суспільних відносин у нормативно-правових актах, регулюванням цих відносин за допомогою типового правила поведінки суддів, вимогами неухильної реалізації юридичних норм та ін.

Характерні ознаки юридичної термінології зумовлюють вимоги, яким вона повинна відповідати: точність визначення того чи іншого поняття, простота, чіткість. Однак, як вказують М.С. Кельман і О.Г. Мурашин, «на жаль, виходить навпаки: створення термінів за власним мовним досвідом, звичкою чи навіть інтуїцією стало «справою мільйонів». Результат не забарився: сьогодні синонімія, тобто паралельне використання двох і більше слів для позначення того самого поняття, – звичне явище в українській правничій термінології. Вони мирно співіснують, навіть у межах одного правничого тексту. Наприклад, «вогнепальна зброя» та «вогнестрільна зброя», «крайня необхідність» та «крайня потреба», «строк» і «термін» тощо. Як бачимо, проблема існує, а тому інтерпретатор повинен знати добре синтаксис, морфологію, літературну мову, практику слововживання. Крім того, інтерпретатор повинен знати і розуміти правничу термінологію, теорію права і окремих галузей права» [9, с. 314].

Останнім часом у юридичній літературі почали розрізняти правоохоронну та правозахисну діяльність (сфери), відповідно, виділяють правоохоронні та правозахисні ограни. Хоча загалом огляд юридичної літератури та законодавства дозволяє зробити висновок про відсутність чіткого розмежування вказаних термінів та позначуваних ними понять, що й призводить до їх неоднозначного, непослідовного використання. Це ж положення стосується і вихідних у даному випадку термінів «охорона» і «захист». Так, наприклад, відповідно до ст. 6 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» щодо осіб, взятих під захист може здійснюватися

особиста охорона або охорона житла і майна. Тобто захист і охорона наявні одночасно.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини»: охорона культурної спадщини – це «система правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіянню шкоди, *забезпечення захисту* (тут і далі курсив наш), збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об'єктів культурної спадщини».

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»: охорона дитинства – це «система державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання і розвитку дитини *та захисту її прав*». У ст. 33 цього Закону, що називається «Захист прав дитини на особисту свободу», зазначається: «Право дитини на особисту свободу *охороняється законом*. Затримання та арешт неповнолітніх застосовується як винятковий захід і тільки у випадках та порядку, встановлених законом. Про затримання дитини відповідні органи негайно повідомляють батьків чи осіб, які їх замінюють, а також органи прокуратури. Забороняється утримання дитини в одному приміщенні з дорослими затриманими, арештованими чи засудженими особами».

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про захист інформації в автоматизованих системах» захист інформації в системі – діяльність, спрямована *на запобігання* несанкціонованим діям щодо інформації в системі.

А ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу України вказує, що «завданнями кримінального судочинства є *охорона прав та законних інтересів* фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний». Зауважимо, кримінально-процесуальні норми застосовуються переважно, коли відбулося порушення прав та свобод людини. Подібне положення міститься і в ст. 1 Кодексу України про адміністративні правопорушення: «Завданням Кодексу України про адміністративні правопорушення є *охорона прав і свобод громадян, власності, конституційного ладу України, прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій, встановленого правопорядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням...*».

Стаття 1 Кримінального кодексу України також використовує термін «охорона», визначаючи завдання кримінального кодексу: «Кримі-

нальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам».

Відповідно до ст. 14 Закону України «Про пожежну безпеку» пожежна охорона створюється з метою захисту життя і здоров'я громадян, приватної, колективної та державної власності від пожеж, підтримання належного рівня пожежної безпеки на об'єктах і в населених пунктах. Основними завданнями пожежної охорони є: здійснення контролю за дотриманням протипожежних вимог; запобігання пожежам і нещасним випадкам на них; гасіння пожеж, рятування людей та надання допомоги в ліквідації наслідків аварій, катастроф і стихійного лиха.

Статтею 3 Закону «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» передбачено, що «кожна людина, яка проживає або тимчасово перебуває на території України, має право на захист від впливу іонізуючого випромінювання. Це право забезпечується здійсненням комплексу заходів щодо запобігання впливу іонізуючого випромінювання на організм людини вище встановлених дозових меж опромінення, компенсацією за перевищення встановлених дозових меж опромінення та відшкодуванням».

Таким чином, аналіз наведених положень законодавства дає можливість зробити висновок про необґрунтованість думок окремих науковців в аспекті того, що «забезпечення прав і свобод людини включає три елементи (напрямки) державної діяльності: 1) створення умов для реалізації прав і свобод людини...; 2) охорона прав і свобод людини – шляхом проведення профілактики їх порушень; 3) захист прав і свобод людини – відновлення порушеного правового статусу, притягнення порушників до юридичної відповідальності» [10, с. 188-189]. Тобто охорона пов'язується з превенцією, недопущенням протиправних дій. Необхідність же в захисті виникає лише тоді, коли є перешкоди в здійсненні прав і свобод або погроза їх порушення. При цьому автор вказує, що «охорона прав і свобод – стан правомірної їх реалізації під контролем соціальних інститутів, але без їх втручання. ...Захист може здійснюватися шляхом втручання органів держави в процес реалізації прав і свобод як охоронна реакція на об'єктивний чинник відхилення від правопорядку...» [10, с. 189]. Однак, як бачимо, хоча й розмежовуються поняття «захист» та «охорона», вказується, що захист – це охоронна реакція, тобто охорона? До того ж захист пов'язується з діяльністю державних органів, між тим у юридичній літературі правозахисну діяльність визначають як незалежну від органів держави.

Висновки. Отже, сучасний стан у сфері юридичної діяльності характеризується непослідовністю суб'єктів правотворчості та науковців щодо використання юридичної термінології у сфері правоохорони, нехтуванням вимог, які ставляться до останньої, що, у свою чергу, негативно впливає на ефективність правоохоронної діяльності, суб'єкти якої мають діяти лише в межах і у спосіб, що передбачені чинним законодавством; подібна ситуація актуалізує питання уніфікації юридичної термінології.

Бібліографічні посилання

1. *Вербенець М.Б.* Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004.
2. Теорія держави і права: Навч. посіб. / Кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук І.А. Сердюк. – Дніпропетровськ, 2010.
3. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К., 1998.
4. *Алексеев С.С.* Общая теория права: В 2-х т. – М., 1982. – Т. II.
5. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. // *Голос України*. – 2003. – № 134. – 22 липня.
6. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19 червня 2003 р. // *Офіційний вісник України*. – 2003. – № 29. – Ст. 1440.
7. *Ануфрієв М.І.* Правоохоронна діяльність та питання правового статусу працівників органів внутрішніх справ як державних службовців // *Науковий вісник Юридичної академії МВС*. – 2002. – № 3. – С. 3-10.
8. *Гуляк В.* Теория общественных отношений как объект правоохранительной деятельности // *Закон и жизнь*. – 2005. – № 2. – С. 18-19.
9. *Кельман М. С., Мурашин О. Г.* Загальна теорія держави і права: Підруч. – К., 2006.
10. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: Підруч. / Пер. з рос. – Х., 2001.

Надійшла до редакції 13.04.2011

ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Т.М. Заворотченко

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський національний
університет ім. Олесь Гончара)

УДК: 342.7: 329 (479)

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ Й ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Досліджено ознаки політичних прав і свобод людини й громадянина. Проаналізовано методологічні засади гарантування політичних прав і свобод людини й громадянина. Розкрито значення політичних відносин і політичної системи як передумов існування політичних прав і свобод людини в громадянському суспільстві.

Ключові слова: компоненти політичної системи, гарантії політичних прав і свобод, політичний прогрес у визнанні політичних прав і свобод людини.

Исследованы признаки политических прав и свобод человека и гражданина. Проанализированы методологические основы гарантирования политических прав и свобод человека и гражданина. Раскрыто значение политических отношений и политической системы, которые являются первоосновами существования политических прав и свобод человека в гражданском обществе.

Ключевые слова: компоненты политической системы, гарантии политических прав и свобод, политический прогресс в признании политических прав и свобод человека.

The signs of political rights and freedoms of man and citizen are investigational. Methodological bases of guaranteeing of political rights and freedoms of man and citizen are analyses. The value of political relations and political system is exposed, which are fundamental principles of existence of political rights and freedoms of man in civil society.

Keywords: components of the political system, guarantees of political rights and freedoms, political progress in confession of political rights and freedoms of man.

Постановка проблеми. Основним видом нормативно-правових актів, що регулюють конституційні політичні права і свободи людини й громадянина, є закон. Він має такі основні ознаки: 1) це норматив-

но-правовий акт; 2) має вищу юридичну силу; 3) він приймається і вводиться в дію в особливому порядку; 4) приймається тільки парламентом; 5) вводиться в дію Президентом України і в установленому Конституцією України порядку Головою Верховної Ради України; 6) регулює найбільш важливі суспільні відносини; 7) діє в часі, просторі і стосовно кола осіб.

Також регулюють і охороняють конституційні політичні права і свободи людини й громадянина підзаконні нормативно-правові акти, які установлені: 1) органом законодавчої влади України; 2) органами і посадовими особами виконавчої, судової і контрольно-наглядової влади; 3) органами і посадовими особами місцевого самоврядування; 4) об'єднаннями громадян та їх органами.

Метою нашого дослідження є висвітлення методологічних засад нормативно-правових гарантій політичних прав і свобод людини й громадянина.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичні розробки цієї проблематики здійснили у своїх працях вітчизняні та зарубіжні вчені, а саме: В.В. Букач, А.М. Головістикова, О.М. Гончаренко, Л.Ю. Грудцина, І.В. Дробуш, В.Т. Кабишев, В.М. Капіцин, С.А. Комаров, І.А. Ледах, Є.А. Лукашева, І.І. Лукашук, Ю.А. Малевич, М.В. Мархгейм, О.О. Мережко, М.І. Неліп, А.Ю. Олійник, О.В. Пушкіна, А.Х. Саїдов та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гарантування політичних прав і свобод, людини виступає своєрідним зовнішнім методом обмеження влади, яка завжди прагне до саморозширення і посилення своєї присутності у всіх сферах життя людства [1, с. 167].

Методологія політичних гарантій прав і свобод особи повинна розглядатися передусім крізь призму політики держави, яка спрямована на створення умов для всебічного розвитку людини та на забезпечення її прав і свобод [2, с. 36]. Політика української держави чітко виражена у положенні ч. 2 ст. 3 Основного Закону, де утвердження і забезпечення прав і свобод людини визначається головним обов'язком держави.

Юридичні гарантії прав також закріплені у Конституції України: права і свободи людини й громадянина захищаються судом (ст. 55); кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56); кожному гарантується право знати свої права і обов'язки (ст. 57) тощо.

На думку російських дослідників-конституціоналістів І.С. Самощенко і В.І. Нікітського, юридично-нормативна методологія гаран-

тування політичних прав і свобод людини повинна бути розглянута з урахуванням ще однієї інституціональної категорії – правової мети, котра розуміється насамперед як «забезпечення виконання вимог права» [3, с. 60]. Методологічними засадами реалізації вказаної мети є правові настанови, названі юридичними гарантіями законності.

Звертаючись до класифікації правозахисної мети, наданої російським державознавцем А.І. Єкимовим, її можна класифікувати на групи за характером [4, с. 58].

Перша охоплює загальну і приватну (специфічну, конкретну) мету. Залежно від того, яке коло правозахисних відносин контролюється метою, вона може бути загальною і приватною. Загальна мета здійснюється тільки через методи реалізації приватної (конкретної) мети. Ось чому законодавець має завжди формулювати у правозахисному законі не тільки загальну мету, а й специфічну (приватну), конкретизуючи її до такого рівня, щоб вона могла виступати як безпосередня. До другої групи може входити основна і неосновна мета. Основною метою є мета, без реалізації якої норма права і саме право не можуть бути реалізовані. Неосновна мета правового характеру – та, яка посилює ефективність (матеріальну, моральну і ідеологічну) передбачуваної дії тієї чи іншої норми права. Третя група включає в себе мету, що розрізняється через повноту відновлення кінцевого результату. Четверту групу становить мета, що розрізняється за ступенем обґрунтованості. До неї може входити об'єктивно достовірна мета або об'єктивно хибна. Істинність чи хибність тієї чи іншої правової мети виводиться лише з результатів об'єктивного розвитку суспільства та існуючих інтересів усього народу. Відносно п'ятої групи правозахисної мети слід зазначити, що для реалізації мети захисту політичних прав і свобод людини недостатньо того, щоб вона була об'єктивно достовірною. Важливо, щоб вона була і реальною, і своєчасною. Шоста група охоплює мету захисту, що відрізняється засобами її реалізації суб'єктами права і має умовні назви, точніше: „матеріальна” та „інструментальна” [5]. Насамкінець охарактеризуємо сьому групу правозахисної мети гарантування політичних прав і свобод людини й громадянина, яка розрізняється за характером; це «юридична» і «неюридична». Природа «юридичної» мети виникає у надрах права, а походження «неюридичної» мети пов'язане з суспільним буттям. «Юридична» мета є не чим іншим, як «метою у праві», а «неюридична» мета являє собою „мету права”.

Отже, дослідження правозахисної мети забезпечення виконання політичних прав і свобод людини й громадянина, на нашу думку, неможливе без конкретної методології, котра у першу чергу розуміється як дії і діяльність людей, спрямовані на реалізацію вимог правозахисних норм права. Методологія реалізації правозахисної мети забезпе-

чення виконання політичних прав і свобод людини й громадянина має два етапи. На першому етапі відбувається прийняття законодавцем норми права відповідно до поставленої мети, на другому – відбувається дослідження мети за допомогою застосування даної норми.

Правова наукова література розглядає декілька підходів до визначення методу гарантування політичних прав і свобод людини. Суть полягає у тому, що «гарантування суб'єктивних прав зводиться до вчинення юрисдикційним органом держави певних владних дій, спрямованих на забезпечення уповноваженій особі можливості реалізації належного їй права і на примус зобов'язаних осіб до здійснення певних дій на користь уповноваженого» [6, с. 12].

На нашу думку, дане висловлювання стосується безпосередньо методу гарантування політичних прав і свобод людини й громадянина тому, що суб'єктами, які забезпечують захист прав людини, є лише органи держави, які є політичними органами громадянського суспільства.

Таку ж саму точку зору висловлює і С. Сабікенов, який більш конкретизує метод гарантування політичних прав і свобод людини й громадянина і зауважує, що гарантії суб'єктивних прав і інтересів, які охороняються законом, є здійснювана у встановленому порядку правозастосовча діяльність органів держави, зумовлена порушенням або забезпеченням суб'єктивних прав та інтересів громадян, що охороняються законом, мета якої полягає у відновленні або підтвердженні цих прав і інтересів [7, с. 62].

Традиційно вважається, що основним елементом механізму забезпечення реалізації конституційних політичних прав і свобод людини й громадянина є їх гарантії. Гарантії прав і свобод людини й громадянина є специфічним правовим засобом забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав людини і громадянина [8, с. 20].

Виходячи з вищенаведеного положення розкриємо значення категорії гарантій. Отже, термін «гарантії» походить від французького слова і означає «забезпечити» чи «поручитись». Гарантії політичних прав і свобод людини у науці конституційного права розглядають по-різному. Одні вчені-конституціоналісти вважають їх одним з основних принципів конституційно-правового статусу особи [9, с. 81] або елементом правового статусу людини [10, с. 35]. Інші визначають гарантії як систему норм, принципів, умов і вимог, що забезпечують у своїй сукупності здійснення конституційних прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина [11, с. 50, 113, 223].

Аналізуючи декілька точок зору щодо визначення поняття «гарантії», зазначимо, що нормативно-правові гарантії політичних прав і свобод людини й громадянина є структурним елементом механізму забезпечення реалізації політичних прав і свобод людини. Це передбачена Конституцією і законами України система правових норм, ор-

ганізаційних засобів і способів, умов і вимог, за допомогою яких здійснюється охорона і захист політичних прав, свобод та законних інтересів людини й громадянина.

Політичні права і свободи людини й громадянина є частиною загальної системи усіх видів конституційних суб'єктивних прав і свобод. Дія конституційних норм, принципів і засобів, що опосередковується у конституційно-правовому регулюванні статусних правовідносин, створенні умов для безперешкодного здійснення політичних прав і свобод, виступає як система структурних елементів, кожен з яких виконує власну роль та займає своє місце в механізмі забезпечення реалізації можливостей, що досліджуються багатьма вченими-конституціоналістами. Ефективність цієї системи залежить від різних чинників, але основним серед них є наявність визначених елементів у системі функціонування державної та публічної влади на місцях, що опосередковується через місцеве самоврядування. До них відносять: а) наявність Конституції України, дія якої не може бути припинена довільно; б) визнання державної влади похідною від влади народу і Основного Закону; в) закріплення на конституційному рівні основних прав і свобод людини й громадянина (у тому числі політичних) та засобів і умов їх здійснення; г) наявність незалежної судової влади; д) можливість захисту своїх прав в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та у міжнародних правозахисних організаціях [12, с. 223].

Для забезпечення реалізації політичних прав і свобод людини й громадянина Конституція України встановлює такі засоби та умови: гарантованість конституційних прав і свобод та неможливість їх скасування чи обмеження (ст. 22, 157); збереження громадянства за будь-яких обставин і можливість змінити громадянство (ст. 25); гарантування прав, свобод і обов'язків іноземцям та особам без громадянства, що перебувають на території України на законних підставах (ст. 26); гарантування судового захисту політичних прав і свобод людини й громадянина (ст. 55); відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56); право кожного знати свої політичні права та обов'язки (ст. 57); дії законів та інших нормативно-правових актів, що закріплюють політичні права і свободи в часі (ст. 58); правова допомога, в тому числі діяльність адвокатури, щодо осіб, політичні права і свободи яких порушено (ст. 59); гарантії, згідно з якими ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази щодо політичних прав і свобод (ст. 60); гарантії неможливості бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення політичних прав (ст. 61); презумпція невинуватості (ст. 63); можливість, яка гарантована державою особі нести відповідальність за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів своєї сім'ї чи близьких родичів, коло яких ви-

значається законом, включаючи і питання забезпечення політичних прав і свобод (ст. 63); можливість підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного з політичних мотивів на захист (ст. 63); гарантований статус засудженого, який користується всіма політичними правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду (ст. 63); гарантії необмеженості конституційних політичних прав і свобод людини та громадянина, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 64).

На наш погляд, функціонування нормативно-правових гарантій прав і свобод людини й громадянина залежить від політичних відносин, які склалися в суспільстві. Політичні відносини є специфічною галуззю буття суспільства і держави зі своїми фундаментальними закономірностями, внутрішніми зв'язками, джерелами розвитку і каналами взаємозалежності від зовнішнього середовища. Політична система являє собою один із найважливіших компонентів соціальної організації суспільства. Під терміном «система» зазвичай розуміють упорядковану сукупність елементів, які вирізняються функціональною взаємозалежністю. Стосовно політики це означає, що всі її складові внутрішньо пов'язані між собою та взаємодіють у межах загального політичного простору і політкультурного становища. Політична система в усьому різноманітті своєї структури і функцій є засобом соціальної інтеграції, важелем стримування руйнівного впливу деструктивних процесів і глибоких соціальних суперечностей на єдине взаємопов'язане існування суспільно-політичного організму.

Усі міркування деяких українських науковців зводяться до того, що поняття політичної системи відображає єдність двох сторін політики: *організації* та *діяльності*, структури та дії. Системний підхід розкриває сутність політики як цілісності; надає засоби аналізу форм її взаємодії з природою, економікою, культурою, соціальною структурою; висвітлює канали впливу політичної поведінки на характер політичних інститутів і структур; доводить найголовніше призначення політики щодо забезпечення єдності, соціальної інтеграції, мобілізації ресурсів суспільства та стабільності [13, с. 13].

Розглядаючи проблему структури і змісту політичної системи з метою дослідження нормативно-правових гарантій політичних прав і свобод людини й громадянина, слід підкреслити, що саме ті інститути суспільства (організації, установи, структури, норми і традиції), які так чи інакше пов'язані зі здійсненням політичної влади та реалізацією права, і є найважливішими компонентами політичної системи. Політико-правові інститути, норми і рішення, які відіграють роль засобів вироблення та реалізації політичних програм, стратегій чи акцій, слугують регулятором діяльності соціальних суб'єктів політики, можна вважати елементами сучасних політичних систем. Отже, сучасна по-

літична система має включати такі компоненти.

1. *Інституційний*, який складається з різних соціально-політичних інститутів і установ. Перш за все це держава, її органи та установи, політичні партії, громадські рухи, організації, об'єднання, різноманітні інституції представницької та плебісцитарної (безпосередньої) демократії.

2. *Функціональний*, який представляє собою сукупність функцій, які виконують окремі соціально-політичні інститути та їх групи (політична участь, діяльність, здійснення влади, вплив на громадське життя, політична соціалізація).

3. *Регулятивний* – включає в себе комплекс політико-правових норм та інших засобів регулювання відносин між суб'єктами політики (звичаї, традиції, ритуали, політичні принципи, настанови тощо).

4. *Комунікативний* – означає сукупність різноманітних відносин між суб'єктами політичної системи (діалог, конкуренція, конфлікт та ін.), що стосуються влади, а також опрацювання і здійснення політики.

5. *Ідеологічний* – передбачає сукупність політичних ідей, цінностей, теоретичних концепцій, стратегій і доктрин, що відображають політичну культуру, свідомість, ідеологію, правову культури та політичну науку.

Кожен із компонентів політичної системи має власну деталізовану структуру та зміст, особливі елементи внутрішньої організації. Найважливішими серед них є ті, що характеризують будь-яке сучасне державно-політичне утворення.

Це *політичні інститути*, до них належать держава, її органи і установи; політичні партії і рухи, інші громадсько-політичні об'єднання; інститути виборів парламентаризму, політичного плюралізму, інститути демократії (чи автократії) та ін. *Політичні відносини* відбивають зв'язки між класами, верствами, етносами і расами, соціальними групами та елітами, між особою, суспільством і державою, усередині політичних організацій, партій, рухів щодо оволодіння владою, її організації та використання. *Політичні і правові норми та принципи* передбачають нормативну підсистему політичної системи, через яку політичні устої та інтереси одержують офіційне визначення і правове закріплення. Отже, право стає механізмом *легалізації* політичної системи, її генетичним елементом. *Політична культура, ідеологія, свідомість*, які є передумовами нормативно-правових гарантій політичних прав і свобод людини й громадянина, відбивають політичні прагнення та інтереси через ціннісну оцінку людьми політичних явищ у вигляді певних ідей, поглядів, теорій, духовно-політичних орієнтацій, уявлень та переконань. *Політичні цінності та емоції*, якими керуються люди, безпосередньо визначають зміст і характер політичної культури, а отже, і моделей політичної поведінки. *Політична уч-*

асть і поведінка є комплексом стереотипів, зразків і стандартів, які становлять моделі і типи політичної діяльності, функціонування чи залучення індивідів, соціальних груп, інших спільнот. *Соціальними суб'єктами політики* є індивіди на „політичних ролях” (громадяни, політичні лідери), політичні групи і колективи, класи, етноси, народ (громадянське суспільство), політична нація. Механізми політичної комунікації перш за все включають в себе політичну конкуренцію, змагання, боротьбу, співробітництво і практику коаліцій, механізми політичного діалогу чи конфлікту, а також діяльність засобів масової інформації як „четвертої влади”, політичну агітацію та пропаганду, тобто „політичну рекламу”, вплив на громадську думку тощо.

Доцільно враховувати, що виокремлення елементів політичної системи є досить умовним, адже кожен з них виникає і функціонує повноцінно лише у зв'язку з іншими. Увесь комплекс елементів політичної системи не є механічною сумою; завдяки інтегруючим зв'язкам утворюється впорядкована, стійка і досить консолідована політична сукупність, що забезпечує гармонізацію владної взаємодії між собою, суспільством і державою.

При дослідженні проблем реалізації нормативно-правових гарантій політичних прав і свобод людини й громадянина необхідно звернутися до Основного Закону нашої держави, адже він підтверджує своє соціальне призначення та задовольняє соціальні потреби лише тоді, коли його принципи і норми втілюються у життя, долучаються до суспільної практики та коли вони здійснюються в діяльності людей і в суспільних відносинах. А ще й тоді, коли ефективно працює механізм реалізації нормативно-правових гарантій конституційних політичних прав і свобод людини й громадянина, і перш за все механізм гарантій правосуддя.

Необхідно дослідити, яким чином демократія і нормативно-правові гарантії політичних прав і свобод людини між собою пов'язані. Демократія і нормативно-правові гарантії політичних прав і свобод людини й громадянина мають дуже різні й часто конкуруючі теоретичні і моральні засади. Демократія по своїй суті – колективістська політична теорія, що відповідає на питання, хто повинен керувати. Демократія уповноважує народи і прагне забезпечити їх представників колективними благами. Права людини спираються на індивідуалістичну політичну теорію, котра визначає, як уряди повинні керувати. Права людини уповноважують окремих осіб і допомагають гарантувати кожному індивіду мінімальні товари, послуги і можливості.

Але захист індивідуальних інтересів часто суперечить бажанням більшості. Багато людей хочуть використовувати свою політичну владу як індивідуально, так і колективно, з метою зашкодити своїм ворогам або здобути для себе певні, часто досить несправедливі, пе-

реваги. „Представники народу” як домінуючої більшості населення часто бажають зашкодити декому зі своїх співгромадян, особливо тим, кого вони вважають нижчими за себе.

Потенційні проблеми між політичними правами і свободами людини і демократією були усунуті в політичній системі, яка вивчає порівняльну політику і називається ліберальною демократією.

Нормативно-правові гарантії політичних прав і свобод людини стосуються кожного окремо, а не всіх разом. Вони мають на меті захистити кожну людину від неправильного використання права на публічну інформацію, права на об'єднання, права обирати та бути обраним та ін. За нормальних умов нормативно-правові гарантії політичних прав і свобод людини мають пріоритет над бажаннями людей, незалежно від того, наскільки сильно політичні права і свободи можуть бути порушені.

Заглиблюючись у питання нормативно-правових гарантій політичних прав і свобод людини й громадянина, ми можемо виділити три рівні політичного прогресу з дотримання всесвітньо визнаних політичних прав і свобод людини:

– *лібералізація* – характеризується зменшенням кількості порушень політичних прав і свобод людини і відкриттям політичного простору принаймні для деяких раніше виключених з нього груп, що, скоріше, означає прогрес у галузі політичних прав, але не лібералізацію.

– під *демократизацією* треба розуміти процес встановлення виборчої демократії. Хоча це могло б вважатись різновидом лібералізації, притаманна їй якісна відмінність виправдовує її виділення в окрему категорію;

– правозахисний режим, по-перше, робить захист всесвітньо визнаних політичних прав людини центральним елементом свого призначення і мотивації своїх дій, і, по-друге, шляхом великих, інтенсивних і постійних зусиль досягає значних успіхів у реалізації цього прагнення. Цей режим є ліберальною демократією, сильною формою політичного лібералізму.

Вельми важливим, на нашу думку, є другий з цих трьох процесів, пов'язаний з демократією по суті, яка полягає у принципі правління народу. Різниця між виборчою і ліберальною демократією полягає не в тому, хто править, а в тому, як правлять (з якими обмеженнями). Лібералізація зацікавлена в обмеженні системи влади, а не тих, кому вона належить.

Проте «демократизацією» часто називають всі три види реформи, припускаючи, що вони є стадіями єдиного, постійного і значною мірою лінійного процесу розвитку. Втім, таке надто зручне припущення є ризикованим для ефективною і сталою українською правозахисною політикою.

Важливою нормативно-правовою гарантією політичних прав і свобод людини й громадянина є Загальна декларація прав людини. Дказом цього є висвітлені у розділі 3 статті 18 положення про те, що кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх вираження. Це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, отримувати і розповсюджувати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів. Стаття 20 даного нормативно-правового документа визначає, що людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій і констатує, що нікого не можна примусити вступити в будь-яке об'єднання. Статтею 21 наводиться аргумент щодо важливості кожної людини брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. Конкретно зазначено, що людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні. Воля народу повинна бути основною владою уряду і ця воля повинна знаходити своє вираження в періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні проводитися при рівному виборчому праві, шляхом таємного голосування або ж за допомогою інших форм, які б забезпечували свободу голосування [14, с. 112].

Іншою не менш важливою нормативно-правовою гарантією політичних прав і свобод людини й громадянина слід вважати Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [14, с. 125]. Статті 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 і 25 зумовлюють дану пріоритетність. Цей документ містить широкий перелік політичних прав і свобод людини в кожній державі: право кожної людини на свободу думки, совісті і релігії; право сповідувати релігію або переконання; право кожної людини безперешкодно дотримуватися своїх власних думок та право на вільне вираження своїх поглядів, отримувати і розповсюджувати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів; право на мирні збори (користування даним правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які заборонені законом); право кожної людини на свободу об'єднання з іншими, включаючи право створювати профспілки і виступати до них для захисту своїх інтересів.

На наш погляд, до нормативно-правових гарантій політичних прав і свобод людини й громадянина треба віднести Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Конституційна значущість вищезазначених гарантій політичних прав і свобод людини й громадянина полягає в тому, що вони представляють собою об'ємні і багатопланові міжнародні документи, які розвивають і деталізують політичні права і свободи людини, зафіксовані у Загальній декларації прав людини. З точки зору сутнісної характеристики політичних прав і свобод людини, які закріплені у Міжнародному пакті про громадянські і політичні

права, йдеться про основні цілі, викладені в зазначених документах. Це, по-перше, закріпити політичні права і свободи людини як норми міжнародного права і, по-друге, зобов'язати держави, які підписали дані протоколи, створити механізми реалізації і захисту політичних прав і свобод для кожної людини.

Висновок. Нормативно-правові гарантії політичних прав і свобод людини й громадянина – це сукупність конституційних міжнародних норм, які закріплені в міжнародній декларації і пактах з метою встановлення стандартів у сфері політичних прав і свобод особи і є обов'язковими для виконання всіма державами для забезпечення реалізації політичних прав людини. Вони є головними гарантами механізму забезпечення політичних прав і характеризуються не як статистично існуючі умови і засоби забезпечення прав і свобод людини й громадянина, а як динамічні обов'язки держави та її органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, їх посадових і службових осіб постійно створювати сприятливі умови та надавати ефективні засоби реалізації прав і свобод.

Бібліографічні посилання

1. *Тодика Ю.М., Журавський В.С.* Конституційне право України: Підруч. – К., 2002.
2. *Слюсар К.* Методи гарантування і захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина // *Право України.* – 2006. – № 4. – С. 35-39.
3. *Самощенко І.С., Никитський В.И.* Цели правовых норм – масштаб оценки и эффективности // *Уч. зап. ВНИИСЗ.* – М., 1969. – Вып. 19. – С. 60.
4. *Екимов А.И.* Категория цели в науке права // *Философские проблемы государства и права.* – Л., 1979. – С. 49-58.
5. Віденська декларація та Програма дій: Документ ООН A/ Conf. 157/23 від 12 липня 1993 р. // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_504.
6. *Іванов О.В.* Защита субъективных прав и проблема истины в гражданском процессе // *Вестник МГУ. Сер. право.* – 1996. – № 2. – С. 151.
7. *Сабикенов С.К.* Некоторые вопросы защиты субъективных прав и охраняемых законом интересов советских граждан // *Проблемы государства и права.* – М., 1974. – Вып. 9. – С. 62.
8. *Заворотченко Т.М.* Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини й громадянина в Україні: Монограф. – Дніпропетровськ, 2007.
9. *Андреева Г.Н., Андреева И.А., Будагова А.Ш. и др.* Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учеб.: В 4-х т. / Отв. ред. Страшун Б.А. – 2-е изд., доп. – М., 1995. – Т. 1-2: Общая часть.
10. *Матузов Н.И.* Правовая система и личность. – Саратов, 1987.
11. *Кушніренко О.Г., Слінько Т.Г.* Права і свободи людини та громадянина: Навч. посіб. – Х., 2001.
12. *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. – К., 2003.
13. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: Монографія / М.І. Панов (кер. авт. кол.), Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян та ін.; За заг. ред. Л.М. Герасіної, О.Г. Данильяна. – Х., 2008.
14. Загальна декларація прав людини // *Права людини: Міжнародні договори України, декларації, документи* / Упоряд. Ю.К. Качуренко. – 2-е вид. – К., 1992.

Надійшла до редакції 04.11.2010 р.

В.Ф. Нестерович

кандидат юридичних наук

(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

УДК 342.52

ВПЛИВ ГРОМАДСЬКОСТІ НА ПРИЙНЯТТЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ З ВИКОРИСТАННЯМ КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖ

Розглядається питання впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів з використанням комп'ютерних мереж. Звернуто увагу на відсутність достатнього конституційно-правового регулювання цього виду суспільних відносин. Запропоновано надати офіційного статусу зверненням, які були відправлені електронною поштою.

Ключові слова: вплив, громадськість, нормативно-правові акти, комп'ютерні мережі, електронні звернення.

Рассматривается вопрос влияния общественности на принятие нормативно-правовых актов с использованием компьютерных сетей. Обращено внимание на отсутствие достаточного конституционно-правового регулирования этого вида общественных отношений. Предлагается предоставить официальный статус обращения, отправленным по электронной почте.

Ключевые слова: влияние, общественность, нормативно-правовые акты, компьютерные сети, электронные обращения.

The questions of public awareness of adoption of legal acts using computer networks. Pay attention to the lack of sufficient constitutional and legal regulation of this kind of public relations. It is proposed to give official status to the appeal, which were sent by email.

Keywords: impact, legal acts, computer networks, electronic petitions.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток комп'ютерних мереж, передусім Інтернету, значно розширили можливості громадськості щодо впливу на прийняття нормативно-правових актів. Посилення ролі комунікаційних технологій у світі привело до створення якісно нового глобального виміру інформаційного простору – кіберпростору. Віртуальні лобістські офіси, кіберкоаліції та онлайн-об'єднання за сферою інтересів, веб-портали органів державної влади та органів місцевого самоврядування все більше інтегруються до системи прийняття нормативно-правових актів.

Разом з тим попри значні здобутки в окресленій галузі питання впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів з використанням комп'ютерних мереж, передусім у юридичній науці, залишається недостатньо дослідженим, що й є **метою** цієї статті.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Порушена проблематика частково знайшла своє відображення у працях таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як К. Марін, Л. Андрікайне, Є. Тихомирова, Р. Девідсон, В. Олежек, С. Колеман, Н. Ротар та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Без перебільшення можна констатувати, що у сучасному процесі прийняття нормативно-правових актів інформаційні технології все помітніше втрачають статус технічних функціонерів. Вони поступово перетворюються на дієвий механізм лобістського інформаційного впливу як на державному, так і наднаціональному рівнях. Фахівці звертають увагу на ту обставину, що при використанні комп'ютерних мереж як інструменту впливу на прийняття нормативно-правових актів акценти змінюються: втрачається значення професіоналізму особи, яка здійснює такий вплив, конкуренція особистих зв'язків і стимулів поступається місцем конкуренції якості інформації й уміння з нею працювати [1, с. 126-127].

Тенденція до більш активного використання впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів з використанням комп'ютерних мереж обумовлена низкою чинників:

- по-перше, у порівнянні з телебаченням та друкованими засобами масової інформації це значно дешевше;
- по-друге, комп'ютерні мережі надають не менш широкі можливості для адресації спеціальної інформації цільовій аудиторії;
- по-третє, наявною є надзвичайно висока інтерактивність кібер-простору;
- по-четверте, онлайн-комунікація дає змогу громадянам долучитися до процесу лобіювання без адміністративних ризиків, тобто без контактної участі;
- по-п'яте, листи за електронною поштою набагато швидше досягають свого адресату, ніж їх аналоги, що надходять традиційною поштою, чи телеграмні повідомлення.

Слід зазначити, що правове регулювання впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів з використанням комп'ютерних мереж в на сьогодні є недостатнім. Основною причиною цього є перш за все нерозвиненість вітчизняного інформаційного права, яке на сьогодні, на жаль, не встигає за стрімким розвитком інформаційних відносин. Позитивним у цьому плані є лише порушення питання регулювання впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів з використанням комп'ютерних мереж на рівні законопроектної діяльності. Так, усі чотири розроблені вітчизняні законопроекти про лобіювання допускають можливість здійснення лобіювання з використанням комп'ютерних мереж. Разом із тим законопроекти не розкривають механізму здійснення даної форми опосе-

редкованого лобіювання, що є найсуттєвішим щодо її унормування.

На теоретичному рівні вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів з використанням комп'ютерних мереж кореспондується з інформаційною експансією однієї чи декількох осіб із застосуванням технологій комп'ютерної комунікації, яка орієнтована на певну аудиторію та покликана реалізувати інтереси різних груп (спілок, об'єднань громадян тощо) шляхом організованого впливу на законодавчу й адміністративну діяльність органів державної влади [2, с. 189]. Крім того, науковці називають вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів з використанням комп'ютерних мереж електронним лобіюванням (*elektroninis lobizmas*) [3, с. 62], комп'ютерним лобіюванням [2, с. 190] чи кіберлобіюванням (*Cyber-lobbying*) [4, с. 356].

Загалом можна виокремити чотири основні напрямки впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів з використанням комп'ютерних мереж:

- використання комп'ютерних мереж як інформаційного ресурсу для підготовки та здійснення впливу на органи державної влади та органи місцевого самоврядування;

- безпосередньо прямий інформаційний вплив через комп'ютерні мережі на органи державної влади й органи місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб;

- використання комп'ютерних мереж для приватного спілкування з посадовими і службовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- блокування роботи офіційних сайтів органів державної влади та органів місцевого самоврядування через поширення спаму та різного роду комп'ютерних вірусів, якщо обговорення того чи іншого питання не вигідно особам, які здійснюють вплив, або у такий спосіб здійснюється привертання уваги до певної проблеми. У науковій літературі окреслені дії вже назвали «віртуальним страйком чи блокадою» (*Virtualio streiko ir blokado*) [3, с. 63].

Прикладом, що охоплює перші три напрямки, можна назвати сукупність дій з впливу на органи державної влади компанії колишнього радника У. Клінтона Діка Моріса *Vote. Com*. Зокрема, названа компанія спочатку інформує онлайн-громадськість на найбільш рейтингових веб-порталах про порядок денний законодавчих робіт Конгресу США та додає до законопроектів різні експертні й аналітичні матеріали. Потім пропонує Інтернет-відвідувачам цих сайтів голосувати «за» чи «проти» з різних питань, які розглядаються у парламенті. Після підбиття підсумків Інтернет-голосування його результати перетворюються на електронне послання та направляються тій чи іншій офіційній особі законодавчого органу [5, с. 506-507]. Зазначена служ-

ба також бере на себе зобов'язання повідомляти учаснику голосування про кількість осіб, які проголосували з цього питання, і про те, як проголосував у парламенті конгресмен чи сенатор, котрий отримав дане електронне послання.

Отже, важливим позитивним моментом впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів з використанням комп'ютерних мереж є реальна можливість громадян брати участь в обговоренні проєктів законів, президентських і урядових актів, якої ще десять років тому не було. За наявності такого роду механізмів до процесу впливу можуть долучатися не лише професійні лобісти і лобістські об'єднання, але й пересічні громадяни. Так, як це видно з вищенаведеного прикладу, під час обговорення того чи іншого законопроекту кожен зацікавлений громадянин може висловити щодо нього власну думку у формі пропозицій та зауважень. Після цього за допомогою спеціальної аналітичної системи здійснюється обробка інформації, що надійшла, її узагальнення у формі графіку чи порівняльної таблиці. Отриманий результат інтерактивного обговорення подається до органу влади як аргумент щодо ухвалення, зміни, скасування чи втрати чинності нормативно-правового акта, який є предметом лобіювання.

Наразі майже у всіх країнах Західної Європи, США та Канади обговорення того чи іншого проєкту нормативно-правового акта в он-лайн-форматі набуло загальноновизнаної форми [6, с. 681]. Сприяє цьому реалізація національних програм з електронного урядування, які консоліднують процеси переведення в інформаційно-комунікаційний простір різних видів стосунків у форматі «органи влади – громадяни». Електронне урядування являє собою віртуальний інформаційний простір взаємодії органів влади та громадян, що ґрунтується на синтезі інформаційно-комунікаційних технологій, нормативно-правовій та інформаційно-ресурсній базах. Це дає змогу надавати урядові послуги 24 години на добу протягом семи днів на тиждень.

Зокрема, у США реалізовано загальнонаціональну програму Cyber-Congress, яка забезпечує безперервну комунікацію в онлайн-форматі між законодавцями та електоратом [7, с. 34-35]. Щоденно на сервер Конгресу США за електронною поштою надходить близько 200 тисяч листів, а при голосуванні з найбільш суспільно значущих питань їх кількість суттєво збільшується. Так, у день оголошення про початок процедури імпичменту Президента США У. Клінтона на сервер надійшло близько одного мільйона електронних листів, що вивело його зі звичного режиму роботи.

Останнім часом у країнах західної демократії електронні петиції (e-petition, internet-petition, e-mail-petition) починають відігравати все більшу роль у відстоюванні громадянами власних інтересів. Так, у 2007 р. у Великій Британії через офіційний веб-сайт Прем'єр-міністра в мережі

Інтернет «Number10.gov.uk» Тоні Блеру було направлено електронну петицію, у якій клопоталося відхилити Акт, що передбачав встановлення платних доріг та впровадження системи стеження за автомобілями. Під цією е-петицією підписалося 1,8 млн британців [8]. За результатами розгляду поданої е-петиції її клопотання були задоволені.

Проте найбільш численна е-петиція має міжнародний характер, вона була подана до керівників держав та їхніх делегацій, які брали участь у Копенгагенському самміті з проблем зміни клімату на планеті. У петиції вимагалось вжити невідкладних заходів щодо зупинення процесу глобального потепління на Землі. Під вимогою цієї е-петиції станом на 15 лютого 2011 р. підписалося майже 15 млн осіб [9].

Із-поміж вітчизняних впроваджень в окресленій галузі слід назвати реалізацію загальнодержавної програми «Електронна Україна», у рамках якої створюється функціонування е-уряду та системи е-урядування [10, с. 78]. Серед позитивних здобутків цієї програми можна назвати:

- проведення Президентом України, вищими посадовими особами Кабінету Міністрів України Інтернет-конференцій із нагальних питань;
- встановлення біля урядових споруд сервісних інформаційних кіосків (інфоматів), які є частиною електронної громадської приймальні уряду та працюють цілодобово;
- запровадження повної електронної реєстрації усіх звернень громадян;
- розробка і введення у дію веб-сайту «Звернення громадян», який є першим сайтом-сателітом Урядового порталу та повинен зорієнтувати пересічного українця у тонкощах звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування [11, с. 5].

Найбільшим надбанням реалізації електронного урядування в Україні є поступове створення технології інформаційної взаємодії, за якої владні установи, особливо Адміністрація Президента України, Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади із закритих структур з персоніфікованою владою перших осіб перетворюються на відкриті для громадян владні інституції. Це, у свою чергу, дозволить забезпечити ефективний діалог із суспільством при розробці нормативно-правових актів.

Більше того, громадським сектором в Україні починає активно практикуватися методи впливу на прийняття нормативно-правових актів із використанням комп'ютерних мереж. Прикладом цього є реалізація громадського проекту «Петиції» – безкоштовної онлайнової системи для публікації колективних листів та збирання підписів під ними. Проект заснований на забезпеченні посередництва між заявниками (громадянами, які мають певну проблему) та їхніми адресами

(органами влади, їх посадовими і службовими особами, до компетенції яких належить вирішення цього питання).

Механізм роботи веб-порталу «Петиції», на наш погляд, є доволі простим та ефективним. Особа, яка хоче написати петицію, може легко це зробити на сайті «Онлайн петиції», який розміщений в мережі Інтернет за електронною адресою – <http://www.petition.org.ua>. Для цього їй достатньо лише коректно заповнити всі графи на сторінці «Написати петицію». З метою унеможливлення публікації петицій, які закликають до ворожнечі, насильства, порушення закону або інших антисоціальних проявів, всі петиції перед публікацією проходять узгодження модератора. Після згоди модератора петиція стає доступною для перегляду та підписання. Проектом не обмежується і не контролюється тематика, зміст та обсяг петицій. На сайті розміщуються усі петиції, за винятком тих, які відверто порушують норми чинного законодавства.

При публікації петиції ініціатор має можливість зазначити електронну адресу (адреси) особи (осіб), якій вона направлена. Ця адреса зберігається лише на сервері проекту «Петиції» та використовується для того, аби автоматично надсилати петицію адресату з певним інтервалом (наприклад, після надходження 500 нових підписів). Таким чином, посадовим та службовим особам органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування наголошується про вимоги осіб, що звертаються до них із петицією.

Коли петиція набирає понад 1000 підписів, вона друкується на папері, підписується від імені проекту «Петиції» та надсилається адресату звичайною поштою. Така форма звернення, згідно з чинним законодавством України, вже робить його обов'язковим для відповіді протягом тридцяти днів. Офіційні відповіді, так само як інші реакції адресатів на петицію, публікуються на індивідуальній сторінці петиції.

З метою уникнення фальшивих підписів, а також атак на сайт «Онлайн петиції» із боку Інтернет-роботів кожен підписант петиції має зазначити свою електронну адресу, на яку автоматично прийде лист із проханням підтвердити свій підпис. Адреси, зазначені підписантами, зберігаються проектом у таємниці та, як зазначено на цьому сайті, в жодному разі не можуть бути передані третім особам. Стосовно фінансової сторони діяльності громадського проекту «Петиції» слід зазначити, що він існує за рахунок реклами, яка розміщується на сайті. Проект не має та не приймає фінансування з боку жодних політичних сил чи державних інституцій [12].

Отже, важливим моментом у правовому врегулюванні впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів з використанням комп'ютерних мереж є законодавче визначення звернень, які надійшли електронною поштою чи в інший спосіб через Інтернет-мережу, та надання їм статусу офіційних звернень до органів держав-

ної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів. Легітимація електронних звернень продиктована тим, що в Україні спілкування громадян з посадовими особами даних органів все більше набуває загальноновизнаної форми, що у свою чергу повинно знаходити відображення у чинному законодавстві. Крім того, на більшості офіційних сайтів органів державної влади та органів місцевого самоврядування України наразі вже передбачається можливість щодо направлення електронних звернень керівникам цих органів.

Фрагментарне унормування цього питання у Законі України «Про статус народного депутата України», у якому у ч. 3 ст. 28 передбачено надання народному депутату адреси електронної пошти [13] та у деяких підзаконних нормативно-правових актах, як-от, наприклад, у Постанові Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» № 1378 від 15 жовтня 2004 р., якою затверджено «Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики» [14], не забезпечує ефективної реалізації конституційного права громадян на звернення, оскільки у них відсутній імператив на обов'язкову відповідь посадових осіб на електронні звернення, які надійшли на їх офіційну електронну адресу.

Окрім позитивних засад здійснення впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів з використанням комп'ютерних мереж в Україні, слід також звернути увагу на низку проблем, невирішення яких може нівелювати усі позитивні здобутки такого впливу. Найбільш значущими серед них є:

1. Обмежений характер вітчизняної Інтернет-аудиторії через високий рівень поширення Інтернету в Україні. Так, згідно з результатами звіту українського порталу Bigmir.net станом на грудень 2010 р. розмір української аудиторії користувачів Інтернету становив 20,71 млн осіб. Особливість вітчизняної Інтернет-аудиторії полягає у нерівномірному географічному розподілі користувачів за регіонами України: на вісім регіонів України (столиця та великі міста) припадало 88,54 % абонентів Інтернету. При цьому зі значним відривом від інших регіонів лідирує Київ, на який припало 55,54 % від усіх користувачів Інтернету в Україні. Далі йдуть Харків (6,76 %), Донецьк (6,07 %), Одеса (5,59 %), Львів (5,59 %), Дніпропетровськ (4,77 %), Крим (2,38 %), Луганськ (1,84 %). Сумарна частка цих регіонів становила 33 %. На решту регіонів України припало лише 10,8 % користувачів Інтернету. Аутсайдерами за рівнем проникнення Інтернету стали Рівне (0,27 %), Житомир (0,24 %) та Івано-Франківськ (0,16 %) [15].

Проте вітчизняна Інтернет-аудиторія демонструє досить високі темпи зростання. За експертними оцінками як вітчизняних, так і зару-

біжних фахівців український сегмент «світової павутини» є найбільш прогресуючим за темпами розвитку у своєму регіоні. Це підтверджують і статистичні дані, згідно з якими у 2000 р. кількість користувачів Інтернету становила 500 тис., у 2005 р. – 5,65 млн [10, с. 81] та у грудні 2010 р., як вже зазначалося вище, – 20,71 млн осіб [15].

2. Досить великий ризик фальсифікації результатів обговорень у комп'ютерних мережах щодо того чи іншого проекту нормативно-правового акта унаслідок несанкціонованого втручання у роботу автоматизованих систем та комп'ютерних мереж. Так, за даними вітчизняної служби безпеки в мережі Інтернет, у першій половині поточного року хакери в Уанеті поводять себе значно активніше за аналогічний період 2008 р. Ними скоєно 128 атак на веб-сайти (проти 28 у 2008 р.). Це у 4,5 рази перевищує активність аналогічного періоду (зростання на 357 %). Динаміка ж зростання атак є стабільно великою, майже такою самою, як і за минулі роки. Зокрема, в першому півріччі 2008 р. в порівняно з першим півріччям 2007 р. зростання складало 367 % [16].

Стосовно інших країн варто зазначити, що, за даними Федерального бюро розслідувань США, збитки від злочинів, вчинених за допомогою комп'ютерних технологій, протягом одного року складають 67,2 млрд. дол. США. ФБР така цифра була розрахована шляхом екстраполяції результатів дослідження 2066 організацій. Проведене дослідження засвідчило, що 1324 респондентів, або 64 %, зазнали фінансових збитків від інцидентів, що пов'язані з порушенням їхньої комп'ютерної безпеки протягом 12-місячного періоду [17, с. 3].

Висновки. Таким чином, законодавча неврегульованість електронних звернень в Україні, які складають одну із основних форм впливу громадськості з використанням комп'ютерних мереж, є стримуючим фактором у розвитку діалогових механізмів взаємодії влади і громадян. Тому нині постала нагальна проблема щодо законодавчого визначення електронних звернень. У цьому контексті вбачається за доцільне доповнити ч. 1 ст. 3 Закону України «Про звернення громадян» словами «... а також які надійшли електронною поштою чи в інший спосіб через Інтернет-мережу ...» та викласти її у такій редакції: «Під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі, а також надіслані електронною поштою чи в інший спосіб через Інтернет-мережу пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги».

Бібліографічні посилання

1. *Marin C.* Comunicarea instituțională / Universitatea de Stat din Moldova. – Chișinău, 1998.
2. *Тихомирова Є.Б.* PR-формування відкритого суспільства: Монограф. – К., 2003.
3. *Andrikiene L.* Šiuolaikinės lobistinės veiklos tendencijos. – Vilnius, 2002.
4. *Davidson R.H., Oleszek W.J.* Congress and its Members. – Eighth Edition. – Washington, D.C., 2002.

5. *Saymэл Фрайзер П.* Современные паблик рилейшинз / Пер. с англ. – 8-е изд. – М., 2002.
6. *Coleman S.* Online campaigning // *Parliamentary affairs.* – 2001. – Vol. 54. – № 4. – С. 679-688.
7. *Oleszek W.J.* Congressional Procedures and the policy Process. – Fifth Edition. – Washington, D.C., 2001.
8. PM emails road pricing signatories // The official site of the Prime Minister's Office Number10.gov.uk // <http://www.number10.gov.uk/Page11050>.
9. Copenhagen: The Fight Continues! // Website AVAAZ.org. // http://www.avaaz.org/en/save_copenhagen.
10. *Pomaz H.* Політична участь громадян України в умовах е-демократизації // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 78-92.
11. На адресу виконавчої влади: Річний звіт Управління організації роботи із зверненнями громадян Секретаріату Кабінету Міністрів України // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 26. – 10 лютого. – С. 5.
12. Громадський проект «Петиції» // Сайт «Онлайн петиції» // <http://www.petition.org.ua/?action=about>.
13. Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 р. (з наступними змінами та доповненнями) // ВВР. – 1993. – № 3. – Ст. 17.
14. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України № 1378 від 15 жовтня 2004 р. (з наступними змінами та доповненнями) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 42. – Ст. 2773.
15. Глобальная статистика украинского Интернета за декабрь 2010 года: отчет украинского портала Bigmir.net // Сайт Bigmir.net // http://i.bigmir.net/index/UAnet_global_report_122010.pdf.
16. Хакерська активність в Уанеті в 1 півріччі 2009 року // Сайт Websecurity – Веббезпека // <http://websecurity.com.ua/3372>.
17. *Krebs B.* Calculating the Costs of Cyber Crime // *The Washington Post.* – 2007. – September 27. – P. 3.

Надійшла до редакції 22.03.2011

О.І. Радченко

кандидат юридичних наук
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.5

ПРАВОВА І КОНСТИТУЦІЙНА ДЕРЖАВА: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Статтю присвячено з'ясуванню змісту понять «правова держава» і «конституційна держава». Наведено ознаки сучасної правової держави. Підкреслено, що правовою може вважатися лише та держава, у якій конституція та інші закони за змістом відповідають праву як формалізованому уявленню людини про справедливість.

Проаналізовано співвідношення вищезазначених понять і встановлено, що поняття правової держави за своїм змістом є більш широким і охоплює собою поняття конституційної держави, оскільки не всі суспільні відносини у сучасній державі є предметом

конституційного регулювання. Сформульовано систему специфічних ознак, які дають змогу визначити державу як конституційну.

Ключові слова: держава, правова держава, конституційна держава, права людини, демократія, конституція, закон, суспільні відносини, конституційне регулювання.

Стаття посвячена установленню содержания понятий «правовое государство» и «конституционное государство». Приведены признаки современного правового государства. Подчеркивается, что правовым может считаться лишь то государство, в котором конституция и другие законы по содержанию соответствуют праву как формализованному представлению человека о справедливости.

Анализируется соотношение вышеупомянутых понятий и установлено, что понятие правового государства по своему содержанию является более широким и охватывает собой понятие конституционного государства, поскольку не все общественные отношения в современном государстве являются предметом конституционного регулирования. Формулируется система специфических признаков, которые дают возможность определить государство как конституционное.

Ключевые слова: государство, правовое государство, конституционное государство, права человека, демократия, конституция, закон, общественные отношения, конституционное регулирование.

The article is devoted to establishment of the maintenance of concepts «lawful state» and «the constitutional state». Signs of a modern lawful state are resulted. It is underlined that that state in which the constitution and other laws under the maintenance correspond to the right as to the formalized representation of the person about justice can be considered as the legal only.

The ratio of aforementioned concepts is analysed and established that the concept of a lawful state under the maintenance is wider and covers itself concept of the constitutional state as not all public relations in the modern state are a subject of the constitutional adjustment. It is formulated system of specific signs which give the chance to specify the state as constitutional.

Keywords: the state, a lawful state, the constitutional state, human rights, democracy, the constitution, the law, public relations, the constitutional adjustment.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 1 Конституції нашої держави Україну проголошено правовою державою. Таким чином, розробники Основного Закону пішли шляхом переважної більшості цивілізованих країн світу, які на найвищому рівні закріпили одну з найбільш фундаментальних засад конституційного ладу своїх країн – верховенство права. Подальший поступ України неможливий без розбудови в нашій країні по-справжньому правової держави і громадянського суспільства.

Правову державу досить часто асоціюють з ідеальною державою. Такий висновок можна зробити з аналізу праць давньогрецьких філософів-мислителів Платона й Аристотеля. Серед науковців XIX–XX століть чи не найбільш палким послідовником їхніх ідей можна вважати відомого українського ученого-правника, соціолога, громадського діяча Б.О. Кістяківського.

Поряд з терміном «правова держава» у науковій літературі часто можна зустряти інший термін – «конституційна держава». У поняття кожного з них наразі вкладається різний зміст. Хоча мають місце й випадки, коли вони поєднуються в одній правовій категорії, тобто фактично ототожнюються [1]. Така ситуація не є чимось дивним, оскільки правова держава і конституційна держава – категорії, з одного боку, досить складні і багатогранні, з іншого – взаємопов'язані. Відсутність єдності підходів наукової спільноти до розуміння суті вищезгаданих політико-правових явищ, високий ступінь їх абстрактності тільки підігривають інтерес до проведення подальших системних досліджень феноменів правової держави і конституційної держави. Розв'язання цієї проблеми має сприяти подальшому просуванню України у напрямі побудови країни більш високого рівня цивілізаційного розвитку людства. Визначення змісту обох правових категорій, співвідношення між ними дасть можливість з'ясувати засади та форми взаємодії і співпраці трьох основних суб'єктів конституційно-правових відносин, а саме – людини, суспільства і держави. Крім того, вирішення цього питання дозволить удосконалити процес правового регулювання з боку держави усього спектра суспільних відносин в усіх сферах життя.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі питання правової чи конституційної держави знаходять своє відображення у працях практично усіх вчених-конституціоналістів, а також деяких дослідників теорії держави і права. Проте найбільше уваги висвітленню цих питань у своїх роботах приділила низка сучасних вітчизняних вчених-правників, зокрема М.А. Бойчук, Т.О. Огаренко, О.П. Рябченко, В.О. Серьогіна, О.Ф. Скакун, Ю.М. Тодика, Ю.С. Шемшученко, а також зарубіжні дослідники – М.В. Баглай, Б.С. Ебзеєв, Л.М. Ентін, Ю.І. Лейбо та інші.

Проте ще залишаються не до кінця з'ясованими деякі аспекти співвідношення понять «правова держава» і «конституційна держава» через наявність різних, часто діаметрально протилежних підходів до розуміння змісту і юридичної природи цих правових категорій.

Метою даної статті є спроба сформулювати єдиний уніфікований підхід до встановлення співвідношення понять «правова держава» і «конституційна держава», тобто з'ясувати, яке з них володіє більш широким змістом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переважна біль-

шість сучасних конституцій, прийнятих у період після Другої світової війни, характеризує державу як демократичну, соціальну, правову. Остання ознака вважається однією з фундаментальних засад конституційного ладу будь-якої цивілізованої держави.

Термін “правова держава” (нім. – *Rechtstaat*) міцно утвердився в німецькій літературі першої третини XIX ст. (у працях К.Т. Вельнера, Р. фон Моля та ін.) й надалі набув широкого розповсюдження, у тому числі й в Росії, де серед показних прихильників теорії правової держави були Б.О. Кістяківський, П.І. Новгородцев, Б.М. Чичерін, Г.Ф. Шершеневич та ін.

Нині не існує єдиного уніфікованого і усталеного визначення терміна «правова держава». В одному разі під правовою державою розуміють суспільний лад, в умовах якого здійснюються низка основоположних юридичних принципів, а саме: панування закону, зв’язаність держави правом, взаємна відповідальність держави і людини, забезпечення прав і свобод людини й громадянина, розподіл влади [2, с. 472-473]. В іншому правову державу визначають як комплексне поняття, що передбачає насамперед систему абсолютів, які виходять з безумовного примату правової норми над політичною доцільністю, а звідси – з пріоритету захисту права людини за взаємної відповідальності особи і держави з обоюстороннім самообмеженням обох [3, с. 380]. У третьому випадку правова держава ототожнюється з конституційною державою [4, с. 149].

Найбільш розгорнуте визначення поняття правової держави дає Т.О. Огаренко, який розглядає її як політичну організацію відповідного суспільства, пріоритетом існування якої є верховенство права (закону) для всіх верств населення, соціальних інститутів, політичних і громадських утворень, що реалізується в правовій поведінці громадян та забезпечується законотворчою й правозахисною діяльністю законодавчих, виконавчих і судових органів влади [5, с. 9].

Але не всі країни закріпили на конституційному рівні правовий характер держави. Проте навіть ті держави, конституції яких не містять безпосередньої згадки про державу як правову, можуть вважатися правовими через наявність закріпленої в основному законі системи ознак правової держави. Основними ознаками правової держави є «пов’язаність правом, верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави» [6, с. 532].

Деякі автори стверджують, що статус правової держави в системі демократії визначається підкоренням держави суспільству [7, с. 557]. Але таке розуміння правової держави значно звужує її зміст. Не можна погодитися з тією тезою, що однією з властивостей сучасної правової держави є її підпорядкування суспільству і служіння його інтересам. У той самий час будь-яке суспільство наразі, по суті, є

демократично-організованою спільнотою. В іншому разі ефективно управління державою неможливе в принципі, оскільки невпорядкованість суспільства, суспільних відносин має наслідком встановлення в державі режиму охлократії як найгіршого різновиду демократії. Натовп не тільки не здатен ефективно керувати державними справами, але становить неабияку небезпеку існуванню самої держави, стабільності її політичної, економічної, соціальної та інших підсистем суспільного ладу. Цементуючою основою, що забезпечує постійний рух країни уперед, вдосконалення моделі управління сучасною державою, є право як система загальнообов'язкових правил поведінки, які формалізовані у положеннях конституції, законів та інших нормативно-правових актів. Тому правова держава – це така держава, що не лише підкорюється суспільству, яке, власне кажучи, її й вигадало, а й цілком і безумовно підпорядковується праву або ж справедливості, матеріалізованій у конституційній формі.

У сучасному розумінні принцип правової держави не зводиться до захисту людини від державних посягань, а має двоєдину мету: однаковою мірою обмежувати й забезпечувати діяльність держави, аби гарантувати гідність людини, свободу, справедливість і захищеність її як у стосунках з державною владою, так і між індивідами [8, с. 54].

Однак в окремих випадках правова держава передбачає не тільки обмеженість її нормами конституції і законів. Часто мають місце випадки, коли за змістом основний закон або звичайні закони не відповідають уявленню людини про справедливість, а через це і загальноновизнаним принципам права, що складають ядро такого феномена, як право. Це стосується передусім країн з відсутністю сталих і глибоких традицій демократичного розвитку суспільства і держави. У такому разі буквальне слідування приписам конституції і законів може призвести до порушення однієї з фундаментальних ознак правової держави – забезпечення основних прав і свобод людини й громадянина, що включає їх охорону, захист, а разі порушення – їх відновлення. Реалізація державою конституційної норми чи норми закону, що регламентує статус людини і не відповідає загальноновизнаним принципам права, може стати на заваді визнання світовим співтовариством такої держави як правової і де-юре, і де-факто.

Термін «конституційна держава» з'явився одночасно з прийняттям перших офіційних конституцій – актів найвищої юридичної сили. Як відомо, першопрохідцями у цьому процесі стали такі країни як США (1787 р.), Польща (1791 р.) та Франція (1791 р.). Цілком очевидно, що ми не можемо відносити певну країну до когорти конституційних, виходячи лише з однієї формальної ознаки, а саме наявності в державі прийнятого в установленому порядку основного закону – конституції. Її зміст складає низка політико-правових характеристик.

Так, А. Погосян визначає конституційною державою такий тип держави, основним законом якої є конституція, а закріплення і юридична гарантія основних прав і свобод людини й громадянина посідають у ній найголовніше місце [9, с. 74]. Зазначене визначення конституційної держави навряд чи можна визнати повним, тобто таким, що відображає усі грані цього складного феномена.

Більш вдалим і влучним вважаємо розкриття суті конституційної держави не стільки через форму основного закону, скільки через дослідження змісту конституції, механізму впровадження її положень у повсякденне життя, а також наявності системи запобіжників, що дозволяють ефективно охороняти і захищати конституцію від потенційного порушення з боку будь-кого із суб'єктів владних повноважень, забезпечення її верховенства в системі національного законодавства на всій території держави, а також дієвості вищезазначеного механізму.

Наразі конституційну державу можна визначити як такий тип сучасної держави, в якій:

1) діє прийнята в установленому порядку конституція як нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили;

2) положення конституції щодо правового статусу особи цілком відповідають загальновизнаним принципам права;

3) конституція передбачає встановлення в країні демократичного політичного режиму;

4) кінцевою метою діяльності держави конституція визначається формування в країні громадянського суспільства і створення ефективного механізму громадського контролю за діяльністю державної влади, не заважаючи їй при цьому здійснювати основні функції держави;

5) через конституційний механізм забезпечується баланс інтересів людини, суспільства і держави в усіх сферах життя;

6) створено такий механізм охорони й захисту конституції, який унеможливорює або принаймні зводить до мінімуму можливість порушення, обходу положень конституції або необґрунтованої, безсистемної, частотої, політично вмотивованої зміни положень основного закону;

7) забезпечено реальне верховенство конституції у національній системі права.

Очевидно, що цей перелік властивостей сучасної конституційної держави не може вважатися вичерпним, проте наявність саме цих характеристик слід розглядати як обов'язкову підставу для віднесення певної держави до категорії конституційних.

У той самий час фактично усі вищезазначені ознаки притаманні й правовій державі, яка має при цьому й власні риси. Тому цілком очевидно, що поняття правової держави є більш розлогим, ніж поняття конституційної держави, і фактично поглинає останнє. Можна до певної міри погодитися з висновками А. Погосяна, який зазначає, що

будь-яка правова держава є конституційною, але не будь-яка конституційна держава є правовою [9, с. 75].

Право як філософсько-соціальна категорія є продуктом людської цивілізації, яке концентрує в собі уявлення людей про справедливість, про міру можливої поведінки окремих індивідів у суспільстві, визначає зміст суспільних відносин та засади взаємодії між різними групами людей. Право як юридичне явище має забезпечувати паритет між людиною, суспільством і державою. Його дія спрямована на впорядкування суспільних відносин, що є найважливішим напрямком діяльності держави. Право, загорнуте у форму закону, є об'єктом нормативної (законодавчої) діяльності держави. Те, наскільки ефективно державі вдається впоратися із цим завданням, виходячи із засад справедливості, безпосередньо характеризує державу як правову чи, навпаки, неправову. Але слід пам'ятати, що всі суспільні відносини піддаються регулюванню правом, проте не всі є предметом конституційного регулювання. Визнання держави конституційною можна розглядати як останній крок на шляху до утвердження її у майбутньому у статусі правової держави як найбільш досконалої, ідеальної організації суспільства на сучасному етапі розвитку людської цивілізації. Як зазначає Б.О. Кістяківський, конституційна держава після свого формального заснування далеко не відразу стає правовою. Цілі історичні епохи його існування повинні бути охарактеризовані як перехідні [10, с. 326-327].

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, можна дійти таких висновків.

По-перше, нині не існує достатніх підстав для ототожнення понять правової держави і конституційної держави. Перше з них є більш змістовним і ширшим за обсягом та повністю поглинає собою поняття конституційної держави.

По-друге, ядро правової держави складає конституційна держава. Будь-яка держава, що проголошує за мету стати правовою, спочатку повинна набути усіх рис конституційної держави.

По-третє, процес перетворення конституційної держави у правову не є одномоментним і може тривати протягом певного, інколи досить тривалого, часу.

По-четверте, майже всі сучасні держави мають юридичні (формальні) конституції, але далеко не кожна з них може претендувати на статус конституційної держави, оскільки часто за своєю суттю основні закони деяких держав є такими, що суперечать загальновизнаним принципам права, уявленням людини про справедливість, а інколи й здоровому глузду, тобто є неправовими. Проте навіть за умов формальної відповідності конституції праву і його принципам країна не може бути визнана конституційною, а також і правовою через наявність систематичних випадків порушення, недотримання, ігнорування дер-

жавою в особі органів публічної влади чи їх посадових осіб положень конституції або намагання у будь-який спосіб обійти її приписи.

Відсутність єдності у підходах науковців і державних діячів до розуміння змісту понять правової держави і конституційної держави та їх співвідношення між собою вказує на неабияку актуальність порушеної теми та необхідність здійснення подальших ґрунтовних наукових досліджень у цьому напрямі.

Бібліографічні посилання

1. *Рябченко О.П.* Теоретичні засади конституціоналізму // http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1699_page_24.html.
2. *Барихин А.Б.* Большой юридический энциклопедический словарь. – М., 2002.
3. Конституционное право: Словарь / Отв. ред. В.В. Маклаков. – М., 2001.
4. *Скакун О.Ф.* Теория государства и права: Учеб. – Х., 2000.
5. *Огаренко Т.О.* До визначення та становлення України як правової держави // Держава та регіони. – Серія «Право». – 2010. – № 3. – С. 6-10.
6. *Тимошенко В.І.* Правова держава // Політичний енциклопедичний словник / Упоряд. В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К., 2004. – С. 532-533.
7. *Бойчук М.А.* Статус правової держави в системі демократії // Гілея: науковий вісник: Зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 45.
8. Государственное право Германии: в 2 т. / Отв. ред. Б.Н. Топорнин; сокр пер. с нем. – М., 1994. – Т. 1
9. *Погосян А.* Співвідношення конституційної і правової держави // Юридичний вісник. – 2011. – № 1. – С. 73-76.
10. *Кистяковский Б.А.* Философия и социология права. – СПб., 1998.

Надійшла до редакції 05.05.2011

А.В. Самотуга

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.7

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ОБМЕЖЕННЯ ПОЛІЦІЄЮ ОСОБИСТИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ У США: ЗАКОНОДАВСТВО ШТАТІВ ТА МУНІЦИПАЛЬНІ НОРМАТИВНІ АКТИ

Проаналізовано законодавство США на рівні штатів та муніципальних утворень як складову правової основи діяльності поліції США щодо правомірного обмеження особистих прав і свобод людини.

Ключові слова: обмеження особистих прав і свобод людини, поліція, США, законодавство штатів, місцеві акти.

Проаналізовано законодательство США на уровне штатов и муниципальных образований в качестве правовой основы деятельности полиции США по правомерному ограничению личных

прав и свобод человека.

Ключевые слова: ограничение личных прав и свобод человека, полиция, США, законодательство штатов, местные акты.

There is the analysis of the U.S. legislation on the state and local level as legal framework of U.S. police activity for legitimate restraint of civil rights and freedoms.

Keywords: restraint of civil rights and freedoms, police, U.S., state legislation, local enactment.

Постановка проблеми. Здатність сучасної демократичної держави до належного виконання своїх правоохоронних функцій визначається, зокрема, правомірністю обмеження її правоохоронними органами прав і свобод людини. Незважаючи на конституційне закріплення підстав такого обмеження як на міжнародному, так і національному рівні, численними залишаються випадки порушення прав і свобод людини саме правоохоронними органами при здійсненні різноманітних заходів щодо боротьби зі злочинністю та охорони громадського порядку.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням гарантій захисту прав і свобод людини в правоохоронній діяльності, зокрема в зарубіжній, присвятили свої праці такі вчені-юристи, як О.М. Бандурка, К.С. Бельський, М.М. Биргеу, В.О. Заросило, Н.П. Матюхіна, О.В. Негодченко, В.М. Ніколайчик, М.П. Пихтін, А.В. Савченко, В.А. Сергєвнін, В.О. Січкара, Д.Д. Шалягін та ін. Однак їхні роботи здебільшого стосуються такої тематики, як організаційно-правова складова діяльності, зокрема кадрове забезпечення сил правопорядку. Тому проблема дотримання правоохоронними органами держави конституційних вимог щодо захисту інтересів індивіда при здійсненні примусових заходів, що обмежують його особисту свободу, залишається малодослідженою, зокрема на порівняльно-правовому рівні.

Мета. Досить важливим джерелом конституційного законодавства США стосовно правомірного обмеження поліцією особистих прав і свобод людини прийнято вважати насамперед конституцію держави та поправки до неї. Незважаючи на пріоритетність саме федеральної конституції та конституційних законів у системі джерел конституційного права, необхідним є довести вплив конституцій та законодавства штатів на конституційно-правову систему обмеження поліцією аналізованої групи прав і свобод людини у США, виходячи, зокрема, з висвітленої у попередніх публікаціях юрисдикційної організації органів правопорядку країни [1, с. 398].

Виклад основного матеріалу дослідження. Після федеральної конституції та федерального законодавства наступним рівнем джерел конституційно-правового регулювання діяльності поліції США у сфері захисту особистих прав і свобод людини є законодавство штатів, оскільки органічною частиною конституційного законодавства США,

окрім федеральної Конституції, вважаються конституції всіх без винятку 50 штатів США. Прийняті у різні роки, а тим більше навіть раніше за федеральну конституцію 1778 р., вони також закріплюють (у самих текстах конституцій або у поправках до них) певний масив прав і свобод людини [2, с. 55].

Так, наприклад, прийнята ще у 1870 р., а з 1970 р. оновлена Конституція штату Іллінойс зберегла попередньо закріплені у ст. I під назвою „Білль про права” такі права мешканців штату, як свобода слова та віросповідання, захист від самозвинувачення тощо, а також гарантії свободи від дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, переконань, національного походження і статі у сфері зайнятості, просування по службі та володіння власністю. Інші положення Конституції цього штату забороняють дискримінацію за ознаками фізичної чи розумової інвалідності, а також гарантують жінкам рівний захист законами [3, с. 523].

III та IV Поправки до Конституції Іллінойсу стосуються кримінально-процесуальних гарантій прав засуджених та звинувачених у злочинах осіб (застава та процедура Habeas Corpus).

На особливу увагу заслуговує ч. 8.1 Білля про права Конституції Іллінойсу, де йдеться про права осіб, потерпілих від злочинів. Окрім права особи на справедливе поводження, на право робити заяви в суді та вступати у відносини зі стороною обвинувачення, за нею закріплено, зокрема, такі права, як право на інформацію щодо обвинувачення, вироку, відбування покарання та звільнення від нього обвинуваченої особи, право на прийнятний захист обвинуваченої особи протягом усього кримінального процесу, а також право на відшкодування завданої злочином шкоди [3, с. 527].

До компетенції штатів належить охорона громадського порядку [4, с. 79]. Тому варто розглянути цю сферу діяльності на прикладі штату Іллінойс.

Поліція цього штату – це багатофункціональне поліцейське агентство, що захищає громадський порядок і здійснює сприяння місцевим, штатівським та федеральним правоохоронним агентствам. Першочерговим її завданням є забезпечення безпеки дорожнього руху на автомагістралях через правозастосування, розслідування, надання послуг населенню, освіту, патрулювання та технічну допомогу. Крім того, поліція Іллінойсу здійснює такі допоміжні функції, як розслідування фактів незаконного обігу наркотиків та масової загибелі людей, пошук безвісті зниклих осіб, звільнення заручників, пошук і затримання осіб, підозрюваних у міжнародному тероризмі [3, с. 246].

Нарешті, до компетенції штату у сфері правоохоронної діяльності входять розробка та затвердження професійних стандартів підготовки працівників поліції – як самого штату, так і місцевих агентств.

Конституція штату Іллінойс у ст. VII визначає повноваження органів місцевого самоврядування штату. Так, наприклад, до компетенції територіальних громад (мешканців графств) належить обрання шерифа, який протягом встановленого терміну здійснює правоохоронні функції.

Взагалі, до компетенції органів місцевого самоврядування США входить підтримання правопорядку [4, с. 81]. Муніципальне утворення має право на прийняття власної так званої Хартії самоуправління, в якій, приміром, передбачаються питання організації та діяльності місцевих поліцейських агентств, повноваження яких здебільшого регулюються законодавством окремого штату.

Так, у штаті Іллінойс є відсутнім спеціальний нормативний акт, який стосувався б діяльності поліції. Однак у ньому існує низка актів, які так чи інакше (в окремих розділах або статтях) регулюють діяльність правоохоронних агентств штатівського та місцевого рівнів. Це, наприклад, Закон про криміналістичну ідентифікацію від 1955 р., Закон про боротьбу з домашнім насильством від 1986 р., Закон про реєстрацію власників вогнепальної зброї від 1967 р., Кримінально-процесуальний кодекс штату Іллінойс від 1963 р. та ін. [5].

Таким чином, на підставі аналізу конституційно-правового регулювання діяльності поліції США щодо правомірного обмеження поліцією особистих прав і свобод людини можна констатувати, що як на федеральному, так і на штатівському та місцевому рівнях є відсутніми єдині спеціальні нормативні акти із цих питань. Причинами цього, уявляється, є такі обставини.

По-перше, особливість державно-правового розвитку США взагалі та нормативно-правового закріплення особистих прав і свобод у цій країні зокрема вплинули як на організацію багаторівневої системи охорони правопорядку, так і на формування нормативно-правової бази цієї діяльності. Причому подібний порядок формування мав місце не тільки на початковому етапі існування США, але й у подальшому. Федеральна Конституція, так само як і більшість конституцій штатів, приймалися в період, коли організованих поліцейських сил, по суті, ще не існувало. Ті ж органи охорони законності й правопорядку, які вже були організовані до моменту утворення США та прийняття Конституції (департаменти шерифів та коронерів), отримали законодавче закріплення лише в конституціях штатів. Брак уваги, якої приділено поліцейським органам у текстах більшості конституцій, компенсується тим, що американський законодавець вважав охорону правопорядку, так само як і питання освіти, охорони здоров'я, пожежного нагляду (до речі, який є для багатьох поліцейських управлінь частиною їхніх повсякденних обов'язків), а також утримання місцевих доріг та ряд інших питань суто локальними проблемами, що й підтверджується статтями як федеральної конституції, так і конституцій штатів.

По-друге, відсутність чіткого правового регулювання діяльності поліції США було пов'язано з особливостями становлення та розвитку американського федералізму. Конституції – і федеральна, і штатів – намагаються уникнути зайвої деталізації порядку регулювання правоохоронної діяльності. Причиною цього, уявляється, є те, що за величезного розмаїття самоврядних територіальних утворень укласти в один текст усі форми організації місцевих поліцейських органів, та й влади взагалі, практично неможливо. Тому не випадково для текстів конституцій є характерною загальна констатація факту делегування великої кількості повноважень, у т. ч. правоохоронних, від федерального й штатівських урядів місцевим органам влади.

Так, наприклад, у ст. VII розд. 6 Конституції Іллінойсу говориться, що „...територіальні одиниці, наділені правом самоврядування, у межах прав, установлених цим розділом, можуть здійснювати будь-які функції та повноваження щодо організації управління й вирішення питань, що стосуються охорони здоров'я, безпеки, моралі й добробуту, видачі ліцензій, оподаткування, прийняття боргових зобов'язань, але не обмежуються ними” [3, с. 246].

Практично всі, за деякими винятками, з перелічених у цій статті функцій відповідають обов'язкам поліції. Означене дозволяє зробити висновок про те, що створення та управління муніципальною поліцією є суто компетенцією місцевих органів влади.

У зв'язку з цим діяльність місцевої поліції регулюється міськими хартіями та поліцейськими ордонансами. Це право надають міським законодавчим радам федеральне та штатівське законодавства. Однак багатоманітність варіантів цих основоположних для роботи поліції документів є виключно великою. Розуміючи, що така багатоманітність деякою мірою заважає сприйняттю допомоги та рекомендацій федеральних правоохоронних органів і структур, що займаються дослідженням проблем охорони правопорядку, Міжнародна асоціація начальників поліції розробила та рекомендувала взяти за основу примірний міський ордонанс.

Складовою частиною поліцейських ордонансів є „Клятва поліцейського” [6, с. 13] та „Етичний кодекс працівника правоохоронного органу”, більш розгорнуті, але подібні за смисловим навантаженням Присязі працівника органів внутрішніх справ України. Причому, на відміну від усієї решти тексту Ордонансу, ці обидва документи є єдиними для практично всіх поліцейських управлінь США, оскільки були свого часу затверджені Міжнародною асоціацією начальників поліції.

Важливо зазначити, що регулювання діяльності поліції американським конституційним законодавством відбувається не лише через закріплення прав та обов'язків її працівників, але й через націлювання поліції у місцевих хартіях та ордонансах на дотримання та охорону основних особистих прав і свобод людини, зокрема при застосуванні

нею заходів, що обмежують права цієї категорії. Більше того, перелік цих прав може варіюватися і, як правило, у конституціях штатів він є дещо ширшим, ніж у федеральному основному законі. Наприклад, якщо в Конституції США, точніше, серед поправок до неї налічується 15 статей, що стосуються гарантій особистих прав і свобод, то в Конституції Іллінойсу Білль про права містить 24 такі статті (розділи).

Дослідження в галузі захисту конституційних особистих прав і свобод у США, опубліковані в американській та вітчизняній пресі, як правило, тяжіють до аспектів судової діяльності, що цілком природно, якщо враховувати той факт, що саме ця проблема отримала досить детальне відображення у Конституції США. Зокрема, V, VI та VII Поправки зачіпають цю тему. Але ні в якому разі не можна нехтувати й такою важливою роллю поліції, як захист прав і свобод, закріплених федеральною конституцією та конституціями штатів.

Деякі сучасні американські фахівці вважають, що Конституція США націлена, зокрема в Біллі про права, на захист громадян від зловживань владою з боку поліції. Однак правове поле, в якому працює поліція в сучасній Америці, набагато ускладнилося останніми роками. До цього часу Білль про права значною мірою подавався лише для „відводу очей” при проведенні по країні процесуальних дій у сфері кримінальної юстиції. На практиці ж зміст правоохоронної діяльності, особливо на штатівському та місцевому рівнях, змінювався в результаті пошуку та апробації методів здійснення обшуку, арешту й допиту, що інколи залишав мало простору для визнання особистих прав і свобод людини. Дії поліції на той час часто були здебільшого неформалізованими, а поліцейські-слідчі часто вважали, що вони могли прибувати на місце події та залишати його, коли їм заманеться, навіть удаючись до вторгнення в чийсь житло, не маючи на руках ордера на обшук [7, с. 275].

Реальна ж робота поліції у сфері захисту конституційних прав і свобод людини природно пов'язана насамперед з виконанням своїх щоденних обов'язків. Так, наприклад, в Основних директивах (Ордонансі) поліцейського департаменту м. Овосо (шт. Мічиган) говорить, що „поліцейський департамент Овосо відіграє вирішальну роль у сприянні створенню та підтриманню атмосфери миру та гармонії всередині міської громади. Департамент забезпечує виконання законів штату та Конституції Сполучених Штатів для всіх людей незалежно від їх раси, національності, кольору шкіри та віросповідання. У разі порушення чийхось через злочин, залякування, погрози або інше переслідування департамент поліції використовуватиме всі доступні засоби для якнайшвидшого та остаточного з'ясування особи правопорушника, його арешту та віддання до суду. Будь-які дії, що мають характер расового або релігійного злочину або погрози, вважатимуться як серйозні, а розслідуванню за фактом такого правопору-

шення буде приділено першочергової уваги” [8, с. 5].

Аналізуючи подібні акти вищого рівня юрисдикції, слід зазначити, що за своєю структурою та змістом вони подібні до українського кодексу про адміністративні правопорушення. Наприклад, поліцейський ордонанс графства Менітовок, штат Вісконсін, визначає стягнення за правопорушення, які накладаються поліцією, у вигляді штрафу від 25 до 500 дол. та на додаток – покриття винною особою процедурних витрат, а також позбавлення права займатися певними видами діяльності на строк від 30 до 90 днів [9]. Дія норм цього ордонансу спрямована на захист як особистих прав мешканців графства (житло та інша власність), так і на охорону громадського порядку (правила паркування транспортних засобів, утримання домашніх тварин, санітарний стан, дотримання тиші у визначений час, організація грального бізнесу, роботи розважальних закладів та ін.).

Слід зазначити, що серед розмаїття особистих прав і свобод, записаних в основних законах штатів та федерації, найбільш уразливими з точки зору порушень є ті з них, в яких йдеться про рівність людей за расовою, національною та релігійною ознакою. США є країною іммігрантів, які мають різне расове та національне походження, належать до різних релігійних конфесій. Питання мирного співіснування громадян, що відрізняються за вищенаведеними ознаками, постає у США дуже гостро.

Наприклад, діяльність таких злочинних організацій, що мають расистський характер, як „Ку Клукс Клан”, „Чорні пантери”, „Американська нацистська партія” тощо, поряд із вчиненням самих злочинів на расовому ґрунті, привносить у суспільство стан загального страху, стурбованості, нестабільності та недовіри до влади, у т.ч. й до поліції. У зв’язку з цим законодавчі та правоохоронні органи вважають за необхідне звернути особливу увагу на правопорушення у цій сфері.

Поряд з боротьбою з правопорушеннями на расовому, національному та релігійному ґрунті поліція відіграє помітну роль і в захисті громадян від інших можливих форм дискримінації. Так, наприклад, Ордонанс поліцейського департаменту м. Гарднер (шт. Массачусетс), базуючись на Зводі законодавства штату Массачусетс, об’єднує всі відомі види дискримінації людини людиною під рубрикою „ненависні злочини” (hate crimes) [10]. Під цим маються на увазі як і ті, що наведені вже як злочини на ґрунті расової, національної та релігійної дискримінації, так і ряд інших [11, с. 26-27].

Зокрема, Ордонанс називає дискримінацію за ознаками статі, сексуальної орієнтації, наявності захворювання (наприклад, СНІД), інвалідності, психічних розладів та ін. У відповідному розділі Ордонанс надає детальне визначення тому, що розуміється під терміном „ненависний злочин”, наводяться ознаки та відмінні риси цього виду злочинів, надаються чіткі інструкції патрульному, викликаному на місце

злочину, та іншим працівникам поліції, що розслідують даний факт.

Іншим важливим об'єктом уваги та, відповідно, охорони з боку поліції є гарантоване I та IV Поправками фундаментальне право американців на „свободу слова, друку або право народу мирно збиратися та звертатися до уряду з петиціями про задовільнення скарг”. Але застосування цього права має певні обмеження, і роль поліції у цьому полягає, по-перше, у примусовому виконанні наявних обмежень, по-друге, у захисті прав усіх громадян „мирно збиратися...” та у „збереженні загального миру в усій громаді” [12].

На підставі викладеного можна зробити такий **висновок**. Якщо конституціям (і штатів, і федерації) властиві норми узагальнюючого, бланкетного та відсильного характеру, то місцеве та внутрішнє поліцейське законодавство, навпаки, характеризується деталізацією діяльності поліції.

Окрім нормативних актів діяльності поліції, існують також організаційно-економічні (фінансові) регулятори. У зв'язку з цим слід зазначити, що за всієї видимості незалежності місцевих поліцейських управлінь від органів влади штатів і федерації, можна виявити деякі ознаки спроб уніфікації поліцейської системи.

По-перше, федеральні міністерства, відповідальні за певний напрям захисту загальнонаціонального законодавства, зацікавлені у впровадженні своїх правоохоронних технологій, уніфікації поліцейської документації – веденні статистики й криміналістичних обліків, нівелюванні тих засобів і методів, що використовуються поліцією по всій країні, до одного наближеного варіанта. По-друге, практично єдиною можливістю федеральних правоохоронних органів вплинути на відносно незалежні місцеві правоохоронні агентства є здатність запропонувати їм фінансову підтримку.

Отже, аналіз нормативно-правової (матеріальної та процесуальної) основи правомірного обмеження поліцією особистих прав і свобод людини у США надає у подальшому змогу окреслити коло функцій та встановити особливості методів та форм діяльності поліції у цій сфері, а саме перейти до аналізу організаційно-правової (інституціонально-організаційної) правомірного обмеження поліцією цієї категорії прав і свобод.

Бібліографічні посилання

1. *Самотуга А.В.* Правові підстави обмеження поліцією США особистих прав і свобод людини: федеральне законодавство // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1. – С. 395-402.
2. *Самотуга А.В.* Особисті права і свободи людини у США та їх захист поліцією: Дис. ... канд. юрид. наук. – Дніпропетровськ, 2007.
3. *Illinois Blue Book / Ed. by Jess White (Secr. of State).* – Springfield, 2000.
4. *Шумилов В.М.* Правовая система США. – М., 2003.
5. *Criminal Law and Procedure Handbook of Illinois.* – Longwood, Fl, 2002.
6. *Owosso Police Department. Owosso Police Department policy Directives.* – Owosso, 1991.
7. *Schmalleger F.* Criminal justice. A brief introduction. – 8-th ed., update – Upper Saddle River, NJ, 2004.

8. Robert Wasserman and Mark H. Moore. "Values in Policing", Perspectives in Policing. No. 8 (Washington D.C. National Institute of Justice, 1998).
9. Manitivoc County Police Ordinances // www.Chapter%2006%20Current.
10. Gardner Police Department. Gardner Police Department Policy and Procedure No. – 505 Hate Crimes. – Gardner, 1992.
11. Савченко А.В. Ненависницькі злочини у США // Міліція України. – 2006. – № 2 (104).
12. <http://www.clarkprosecutor.org/html/death/opinion.htm>.

Надійшла до редакції 10.05.2011

Д.М. Сковронський

здобувач

(Львівський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.001:321.01:316.3

АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розкрито різні аспекти взаємодії, що стає не лише можливою, а й цілком реальною ефективною дією, на підставі чіткого конституційного закріплення та правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Ключові слова: соціальна держава, громадянське суспільство, правова держава, суспільне буття, соціальні суперечності, інститути громадянського суспільства, взаємозв'язок соціальної держави і громадянського суспільства.

Раскрыты разные аспекты взаимодействия, которое становится не только возможным, но и вполне реальным действием, на основе четкого конституционного закрепления и правового обеспечения прав и свобод человека и гражданина.

Ключевые слова: социальное государство, гражданское общество, правовое государство, общественное бытие, социальные противоречия, институты гражданского общества, взаимосвязь социального государства и гражданского общества.

The article is devoted to disclosure of various aspects of interaction, which becomes not only possible, but fully real activity, based on clear constitutional securing and legal ensuring of human and citizen rights and freedoms.

Keywords: social state, civil state, legal state, social existence, social contradictions, civil society institutions, social state and civil society interconnection.

Постановка проблеми. Дослідження проблем взаємодії і взаємозв'язку демократичної, правової, соціальної держави і громадянського суспільства протягом тривалого часу мали суперечливий і неоднозначний характер. Це пов'язано з тим, що раніше правова держава і

громадянське суспільство розглядалися як антагоністи. Поступово в науці почала набирати ваги тенденція, відповідно до якої суперечність між громадянським суспільством і правовою державою зникає шляхом поступового перебирання громадянським суспільством на себе більшості функцій, що належали державі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Великий внесок у розробку проблем соціальної держави та громадянського суспільства, а також їх інститутів зробили зарубіжні та вітчизняні вчені Р. Дарендорф, Дж. Ролз, Е. Хармс, Ф. Нойман, Г. фон Хаферкамп, Г.-Г. Хартвіг, В. Абендрот, К. Ленк, Г. Браун, М. Ніхаус, Г. Еренберг, А. Фукс, М. Спікер, Г. Віленський, Ч. Лебо, Р. Тітмус, А. Еверс, І. Светлик, П. Балдвін, Дж. Барнес, Б. Ваттенберг, К. Еспін-Андерсен, С. Алексєєв, К. Гаджиєв, В. Єременко, Б. Краснов, К. Лукашева, Т. Мацонашвілі, В. Мілецький, С. Мочерний, В. Новиков, С. Перегудов, В. Пугачов, Н. Римашевська, О. Скрипнюк, В. Хара та ін.

Мета даної статті полягає у дослідженні становлення та розвитку соціальної правової держави, необхідною умовою розвитку якої є наявність громадянського суспільства, що постає як сфера реалізації економічних, соціальних, етнонаціональних, культурних, релігійних, екологічних та інших громадських інтересів, які перебувають поза безпосередньою діяльністю держави, що опосередковує її відносини з індивідами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання розбудови в Україні соціальної правової держави та громадянського суспільства перш за все викликають необхідність проведення відповідних глибинних політико-правових досліджень, які дали б змогу реформувати відносини влади, систему законодавства та державні механізми на змістовній науково-теоретичній основі. Адже, ставлячи за мету побудову соціальної правової держави, ми наражаємося на небезпеку, що кожен тлумачитиме цей термін на власний розсуд, виходячи не з історичної доцільності й світового політико-правового досвіду, а з партійних чи навіть популістських інтересів. Неузгодженість дій і позицій різних гілок державної влади в Україні, як зазначають В. Тацій та В. Тодика [1, с. 34], а іноді відверто конфронтаційний стиль взаємовідносин між ними значною мірою зумовлені відсутністю чіткої концепції реформування суспільства, невизначеністю внутрішніх і зовнішніх пріоритетів у державотворенні, хаотичністю реформування правової системи.

Нині перед Україною відкривається можливість вибору між принаймні трьома основними суспільно-політичними моделями соціальної правової держави. Перша – ліберальна – передбачає високий рівень економічної свободи, практично не обмеженої необхідністю соціального захисту населення. Друга – патерналістська – означає мінімальний ступінь економічної свободи в умовах «жорсткої» соціальної справедливості, тобто системи зрівняльного розподілу. Третя –

соціально-демократична модель – заснована на високому рівні економічної свободи, проте обмежена вимогами соціальної справедливості, яку розуміють як соціальну підтримку населення та правовий захист інститутів громадянського суспільства.

На особливу увагу в проблематиці соціальної правової держави заслуговує і формування громадянського суспільства, гарантування діяльності його основних інститутів. Такий зв'язок громадянського суспільства із соціальною правовою державою впливає вже з самого його визначення. На відміну від загального розуміння суспільства громадянське суспільство покликане гарантувати, забезпечувати та захищати основні права й свободи своїх членів.

Усе це свідчить про те, що без держави не може бути громадянського суспільства, а без останнього неможливе існування повноцінної правової держави, оскільки вони є органічними сторонами одного цілісного життя людини і сучасного цивілізованого суспільного буття [2, с. 174]. Громадянське суспільство зовсім не заперечує державу чи наявність та необхідність державної влади: перше може активно формуватися та діяти лише тоді, коли цьому сприятимуть відповідні державні засади, державна організаційна діяльність, яка прокладатиме шлях для втілення у практику суспільного життя найефективніших чинників його розвитку. Фактично соціальна правова держава постає політичним інструментом формування громадянського суспільства, оскільки лише вона здатна вжити всіх необхідних заходів щодо його становлення та розвитку [3, с. 144]. Більше того, вона є гарантом громадянського суспільства.

Застосовуючи тезу про відокремленість громадянського суспільства від соціальної правової держави чи держави взагалі, слід чітко усвідомлювати, що подібну «відособленість» не слід тлумачити як функціонування громадянського суспільства поза сферою державного впливу чи поза сферою правового регулювання. Таке тлумачення взаємовідносин між державою та громадянським суспільством має певну теоретичну абстрактність. Йдеться навіть не стільки про спрощення зазначеної моделі складної сукупності політико-правових відносин, скільки про її змістовне спотворення, оскільки весь політичний та правовий сенс концепції громадянського суспільства полягає саме в тому, що воно співіснує із соціальною, правовою державою, контролює її діяльність, впливає на неї, захищає права та свободи своїх членів тощо.

Саме завдяки чіткому конституційному закріпленню та правовому забезпеченню прав і свобод людини і громадянина стає не лише можливою, а й цілком реальною ефективною взаємодією між громадянським суспільством та соціальною правовою державою, які утворюють органічну єдність.

Громадянське суспільство має значні резерви активізації взаємо-

дії з державою, які пов'язані насамперед зі сферою соціальної активності держави [4, с. 36]. У відносинах із громадянським суспільством соціальна, правова держава постає як сукупність специфічних, певним чином ієрархізованих організацій, які вбачають свою мету в реалізації інтересів суспільства і надають людям конкретні послуги. Інакше кажучи, соціальна правова держава у своїй взаємодії з громадянським суспільством постає у формі певної адміністративної структури, що діє відповідно не до законів влади чи принципів соціального макрорегулювання, а до логіки партнерства. Тобто соціальна правова держава є державою громадянського суспільства, оскільки це поняття включає цілу низку позитивних рис, характерних саме для громадянського суспільства. Ці риси можна розглядати у трьох аспектах: по-перше, у соціальній правовій державі громадянам гарантується гідне життя в плані матеріального забезпечення та соціального захисту; по-друге, їм гарантується особиста свобода; по-третє, в суспільстві культивується і забезпечується соціальна злагода та мирне розв'язання будь-яких соціальних суперечностей.

Громадянське суспільство як самокерована, структурована, недержавна частина в правовій державі є домінуючим фактором суспільного прогресу, який має принципове верховенство над державою. Тому діяльність державних установ та посадових осіб має контролюватися громадськістю і з цією метою можуть створюватись будь-які асоціації громадян.

Отже, у взаємодії з громадянським суспільством соціальна, правова держава повинна гарантувати і юридично забезпечувати такі правові норми: 1) свободу партій та асоціацій; 2) обмеження монополії держави (зокрема, щодо об'єктів природного походження та засобів масової інформації державна власність не визнається взагалі, а щодо окремих видів діяльності державна монополія можлива виключно в межах здійснення безпосередніх функцій держави, але таким чином, щоб державна власність ніколи не перевищувала власності громадянського суспільства); 3) розширення меж правового регулювання допускається лише за умов одночасного розширення свободи індивідів; 4) заборону цензури, з чого випливає те, що оприлюднення достовірної інформації, яка компрометує державу чи її посадових осіб, не може бути підставою для притягнення розповсюджувачів цієї інформації до відповідальності; 5) право петицій, зборів та мітингів, обмеження на які можуть мати виключно процедурний характер [5, с. 141].

Тому найважливішою передумовою правової держави є формування громадянського суспільства, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток кожної особистості, функціонують демократичні громадські інститути, що забезпечують свободу слова та інформації, гарантують силою громадської думки і суспільною мораллю вільні

вибори, існування легальної опозиції і багатопартійність, унеможливають узурпацію влади [6, с. 236].

Згідно із сучасними поглядами, поряд із соціальною правовою державою повинно розвиватися громадянське суспільство, але так, щоб ці дві сили перебували у діалектичному взаємозв'язку, а не підпорядковувалися одним і тим самим керівникам. Головне для держави – здатність встановлювати норми для плюралізму державних і приватних суб'єктів. Тобто потрібна держава, яка б більше гарантувала соціальні права і менше займалася управлінням. Ось чому метою соціальної правової держави є не стільки підтримка плюралістичної структури громадянського суспільства, скільки саме її створення [7, с. 135].

Отже, необхідна умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави – наявність громадянського суспільства, яке постає як сфера реалізації економічних, соціальних, етнонаціональних, культурних, релігійних, екологічних та інших громадських інтересів, які перебувають поза безпосередньою діяльністю держави, що опосередковує її відносини з індивідами. Відповідно, чим розвиненішою буде ця сфера громадянського суспільства, тим ефективнішою стане соціальна та правова захищеність індивіда.

Маючи на увазі взаємозв'язок соціальної, правової держави та громадянського суспільства і наголошуючи на існуванні дієвої системи контролю над державною владою, слід чітко усвідомлювати два аспекти. З одного боку, йдеться про саме громадянське суспільство, яке покликане запобігати пантократичним тенденціям державної влади. Хоча контроль у громадянському суспільстві не зводиться до простої схеми «одні працюють – інші контролюють». Ідея контролю, здійснюваного громадянським суспільством, значно глибша: вона ґрунтується на прозорості й відкритості всієї системи функціонування владних інститутів, їх відповідного правового забезпечення, що в кінцевому підсумку унеможливає приховування «невигідної» інформації, завдяки чому контролюючими за цих умов стають якщо не всі, то переважна більшість [8, с. 32].

Водночас слід пам'ятати про соціальну і правову визначеність цієї держави. З позицій конституційного права не так уже й важко вирішити питання щодо конституційної відповідальності посадових осіб державної влади. Проте коли йдеться про притягнення до відповідальності вищих посадових осіб держави та народних депутатів за прийняття ними рішень, неадекватних принципам соціальної правової держави, то виникають змістовні проблеми, адже, визначаючи поняття соціальної правової держави, більшість науковців вказують на те, що вже за своєю дефініцією ця держава не є зразком класичного етатизму, а є, так би мовити, державою другого рівня, тобто такою, що свідомо шляхом конституційно-законодавчого процесу накладає на свою діяльність значні обмеження та обов'язки. Тому є всі підстави стверджувати, що соціальна, право-

ва держава та громадянське суспільство значною мірою знаходяться «на одному боці» у тому сенсі, що сама концепція соціальної правової держави є тією формою діалектичного політико-правового синтезу, який знімає суперечності між державою та суспільством, державною владою та правом, загальними та індивідуальними інтересами.

Констатація цього положення логічно приводить до необхідності дослідження не просто інститутів громадянського суспільства, а насамперед їхнього зв'язку з тими формами самообмеження влади, які виникають у результаті запровадження принципів соціальної, правової держави. Обмеження держави і контроль над владою виявляється насамперед у конституційних чинниках, які формують основу конституційно-правового ладу та надають тій чи іншій державі структурної визначеності. Щоб підтвердити цю тезу, необхідно звернутися до безпосередньої сфери права і продемонструвати цей зв'язок на прикладі України. Адже прийняття нової Конституції і проголошення України соціальною, правовою державою визначило не лише нові загальні засади організації державної влади, а й зумовило необхідність створення нових правових інститутів.

Аналізуючи глибинний характер взаємодії та взаємозв'язку між соціальною, правовою державою та громадянським суспільством, ми обов'язково фіксуємо дві складові цього співвідношення. З одного боку, сама соціальна, правова держава не є певною суспільно-політичною формою переходу до чогось досконалішого. Вона ніколи не є засобом, а завжди – необхідною політико-правовою оболонкою демократичного, громадянського суспільства, якої останнє не може позбутися [9, с. 17], на кшталт „старого одягу”. З іншого боку, ми є свідками зворотного логічного зв'язку, як тільки фіксуємо соціальну, правову форму організації державної влади, зразу ж відзначаємо елементи громадянського суспільства. Ці два поняття не просто взаємно доповнюють один одного, а зумовлюють, тобто це передбачає необхідність існування «свого іншого», як писав Г.В.Ф. Гегель.

Тому, аналізуючи причини виникнення громадянського суспільства з позицій соціальної правової держави, можна визначити, що перша з них полягає в тому, що за логікою розвитку будь-якої держави державна влада монополізує невластиві їй функції з метою розширення сфери свого безпосереднього впливу та контролю. Цей процес поступово призводить до двох наслідків. З одного боку, сама держава починає асоціюватися виключно з апаратом державної влади чи з апаратом управління, який дедалі більше віддаляється від справжніх суспільних потреб і перетворюється на те, що можна визначити поняттям «корпорація влади». Другим суттєвим наслідком означеної тенденції є формування специфічної системи права, ідеалом якої є не стільки справедливість чи навіть ефективність, скільки регламентуюча сила та тотальність. Ця тенденція визначається як перетворення

права на «розпорядок», за якого юридичною нормою є не правило «дозволено все, що не заборонено законом», а норма «дозволено лише те, що передбачено законом».

Наступною причиною громадянського суспільства є постійна розбіжність між юридично оформленими правовими нормами та динамічним характером розвитку суспільних процесів. Фактично ця причина тісно пов'язана з першою, адже порушує важливе науково-теоретичне питання, а саме співвідношення права, соціуму та держави в суспільному житті тієї чи іншої країни.

Таким чином, визначаючи специфіку взаємозв'язку громадянського суспільства і соціальної правової держави, під громадянським суспільством ми розуміємо насамперед структуру недержавних самоорганізованих груп, які, за визначенням Ф. Шміттєра [10, с. 16], мають такі чотири ознаки: 1) повинні планувати та реалізовувати колективні акції щодо захисту чи досягнення своїх інтересів; 2) є незалежними як від органів державної влади, так і від приватних корпоративних об'єднань; 3) не прагнуть підмінити державні структури, захопити державну владу; 4) погоджуються діяти у межах легітимно встановлених законом політико-правових норм.

У будь-якому суспільстві має бути вільне співробітництво між усіма секторами: державним, недержавним, підприємницьким та науковим, оскільки пов'язаний із цим діалог створює всім секторам можливість для конструктивного розвитку демократії та політико-правових засад соціальної, правової держави. Саме тому Ч. Вайз пропонує розглядати структуру самоорганізованих груп, що утворюють найважливішу ознаку громадянського суспільства, як реально діючу систему неурядових організацій. Останні є неприбутковими, покликаними надавати соціальні послуги або представляти конкретні інтереси у суспільстві. Неурядові організації зазвичай, як зазначає Ч. Вайз [11, с. 59], мають невеликий апарат, що нерідко складається з добровольців, та незначний поточний бюджет. Їхні кошти, як правило, утворюються з пожертвувань приватних осіб та компаній. Хоча неурядові організації, за своїм визначенням, діють незалежно від уряду, але зазвичай вони широко застосовують практику конструктивної співпраці з урядом.

Усі теоретичні здобутки західної науки щодо правового та соціального забезпечення державою вільної діяльності основних інститутів громадянського суспільства в українських умовах мають зазнати певного коригування. Це зумовлено передусім специфікою історико-правового та політичного розвитку України. Політична організація нашого суспільства тривалий час не забезпечувала правового задоволення інтересів громадянського суспільства та окремо взятих громадян. Що ж до сучасної ситуації, то реально в Україні існує не соціальна правова держава, а «механістична демократія», яка діє за

принципом «все купується і все продається» [12, с. 77]. Тому слід пройти через надзвичайно важливе і відповідальне випробування зрілості української державності – розбудову соціальної правової держави. Для цього необхідна організація управлінських структур, які абсолютно не залежать від політичної боротьби і діяльність яких повинна бути спрямована на забезпечення та захист інтересів громадянського суспільства. Ці структури повинні надавати допомогу інститутам громадянського суспільства, знаходити з ними компроміси з метою запобігання виникненню суспільних потрясінь. Хоча, згідно із засадничими принципами юридичної науки, розвиток будь-якого суспільства і будь-якої держави завжди супроводжується суперечностями, однак політико-правова концепція соціальної правової держави передбачає, що остання бере на себе обов'язок нагляду за тим, щоб боротьба інтересів, навіть всередині самого громадянського суспільства, завжди відбувалася у цивілізованих рамках правового життя, які визначають автономію і абсолютну цінність кожної окремої людини.

Складовою успішної розбудови в Україні соціальної правової держави є увага до проблем громадянського суспільства. Адже його необхідно розуміти не як сферу панування приватних інтересів, а як сукупність позадержавних суспільних відносин. Для громадянського суспільства характерна не лише наявність приватних, індивідуальних чи групових інтересів, а й здатність до саморегулювання, готовність і бажання підпорядковувати власні інтереси загальним. Державна влада у громадянському суспільстві – це не примус, а загальна воля, властива будь-якій спільноті й яка може зобов'язувати вільну людину до чогось, підпорядковувати її собі [13, с. 57]. З огляду на це приватна власність та визнання приватного інтересу не завжди і не обов'язково призводять до становлення громадянського суспільства.

Ще один суттєвий висновок, який випливає з аналізу взаємозв'язку між суспільством та соціальною правовою державою в ході їх взаємодії з громадянським суспільством, полягає в тому, що критерій загального блага, проголошений соціальною державою, по суті, є невід'ємною складовою поняття правової держави, оскільки остання повинна піклуватися не просто про захист прав та свобод особи, розвиток ринку та приватної власності, а й про виховання громадянського світогляду. Правова держава завжди опікується й справедливістю, що набуває втілення у соціальних функціях держави. У зв'язку з цим достатньо пригадати бодай одне з програмних положень німецької соціал-демократії про нерозривну єдність між соціальною державою, правовою державою, громадянським суспільством та демократією: ні демократія, ні дотримання прав людини не забезпечені доти, доки вони не підкріплені соціальним добробутом та прагненням до реалізації суспільної справедливості.

Результатом взаємозв'язку громадянського суспільства і соціальної

правової держави є створення системи загального добробуту та соціального захисту, яка конститується як з боку соціальної правової держави, так і з боку громадянського суспільства. Щодо соціальної правової держави, то її діяльність включає такі моменти: 1) забезпечення членам громадянського суспільства високого прожиткового мінімуму та надання матеріальної допомоги тим, кому вона об'єктивно необхідна; 2) всебічний правовий захист громадян від злочинних дій, адміністративної сваволі, ідеологічного тиску та будь-якої політичної цензури; 3) забезпечення максимальної стабільності правового, політичного та економічного життя суспільства; 4) захист громадянських, політичних, економічних прав і свобод, які відповідають принципам соціальної, правової держави; 5) забезпечення екологічної безпеки членів суспільства; б) створення умов, за яких громадяни отримують засоби для свого гідного існування будь-якими шляхами, що не суперечать закону; 7) вдосконалення умов праці для працюючих членів суспільства та їх захист від негативного впливу ринкової економіки.

Висновки. Підсумовуючи, можемо констатувати, що розбудова в Україні соціальної правової держави, як і становлення всієї сукупності форм та механізмів громадянського суспільства, – це тривалий процес, в якому мають взяти участь як державні органи та установи, так і самі громадяни. Основною метою цих дій є розбудова справді самоврядного суспільства, де жоден працівник та громадянин не буде відчужений від знарядь та результатів своєї праці, де основні принципи самоврядування реалізовуватимуться в політиці та економіці, де сама держава виступатиме надійним гарантом від авторитарної сваволі.

Бібліографічні посилання

1. *Тацій В., Тодика В.* Функціонування державної влади в аспекті конфліктології // *Право України.* – 1997. – № 8. – С. 34.
2. *Політологія / За ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського.* – К., 1998.
3. *Медведчук В.* Україна: актуальні проблеми розвитку суспільства, держави і права. – К., 1999.
4. *Соловьев А.И.* Три облика государства – три стратегии гражданского общества // *Полис.* – 1996. – № 6. – С. 36.
5. *Речицкий В.В.* Конституционализм. Украинский опыт. – Х., 1998.
6. *Засць А.П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К., 1999.
7. *Пройсс У.* Модели конституционного развития и перемены в Восточной Европе // *Полис.* – 1996. – № 4. – С. 135.
8. *Тетерук С.* Парламент без білих рукавичок // *Віче.* – 1997. – № 12. – С. 32.
9. *Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования.* – М., 1997.
10. *Шмиттер Ф.* Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // *Полис.* – 1996. – № 5. – С. 16.
11. *Вайз Ч.* Чиновництво під парламентським контролем // *Питання відкритості влади.* – К., 1997. – С. 59.
12. *Каганець І.* Утопія? Програма максимум // *Українські проблеми.* – 1997. – № 2. – С. 77.
13. *Рябов С.* Основи політичної культури // *Розбудова держави.* – 1997. – № 12. – С. 57.

Надійшла до редакції 29.03.2011

ПИТАННЯ ЦИВІЛІСТИКИ

Т.М. Лебедєва

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 349.414

ПРАВО ПОСТІЙНОГО КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЯМИ АВТОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ ТА ДОРОЖНЬОГО ГОСПОДАРСТВА: СУБ'ЄКТИ, ОБ'ЄКТИ

Досліджено право постійного користування землями автомобільного транспорту та дорожнього господарства. Визначено сутність, об'єктний та суб'єктний склад права постійного користування землями автомобільного транспорту та дорожнього господарства. Запропоновано на основі викладеного матеріалу продовжити подальше дослідження проблеми з метою гармонізації відповідних відносин.

Ключові слова: право постійного землекористування, землі автомобільного транспорту та дорожнього господарства, смуга відводу, суб'єкти права постійного користування.

Исследуется право постоянного пользования землями автомобильного транспорта и дорожного хозяйства. Определяется сущность, объектный и субъектный состав права постоянного пользования землями автомобильного транспорта и дорожного хозяйства. Предлагается на основе изложенного материала продолжить дальнейшее исследование проблемы с целью гармонизации соответствующих правоотношений.

Ключевые слова: право постоянного пользования, земли автомобильного транспорта и дорожного хозяйства, полоса отвода, субъекты постоянного пользования.

The article is devoted to the right of permanent use of lands of motor transport and road economy. The author defines the essence of the object and the subject of the right of permanent use of lands of motor transport and road economy. Offered on the basis of the above material to pursue further study of the issues with the purpose of harmonization of respective legal relations.

Keywords: the right of permanent use of land, road transport and road management, the acre, subjects of permanent use.

Постановка проблеми. Свого часу існування виключної державної власності на землю зумовлювало такий стан, що будь-яке фактичне використання землі було можливо тільки з дозволу держави и

тільки на праві користування. При цьому постійне користування земельним ділянками громадянами та юридичними особами поряд із тимчасовим користуванням та орендою землі мало статус основного права користування землею. Земельна реформа, що почалась у 90-х роках минулого століття, передбачала усунення монополії державної власності на землю. Згодом у Земельному кодексі України відповідно до Конституції України були закріплені положення про рівність державної, комунальної та приватної форм власності на землю. Виникнення приватної власності на землю привело до зниження сфери застосування права постійного землекористування. Крім того, докорінні перетворення у сфері земельних відносин викликали зміну змісту правовідносин постійного користування земельною ділянкою. Чинний Земельний кодекс, прийнятий 25 жовтня 2001 р., визначив право постійного користування земельною ділянкою як право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановленого строку (ч. 1 ст. 92). Якщо враховувати, що більша частина земель автомобільного транспорту перебуває у державній власності, використання земельних ділянок цього виду на праві постійного користування досі є актуальним. При цьому виникають питання щодо того, які саме земельні ділянки даного виду земель та яким суб'єктам надаються на праві постійного користування. На жаль, на цей час правовідносини постійного користування земельними ділянками, що належать до земель автомобільного транспорту та дорожнього господарства, у законодавстві майже не врегульовані.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Право постійного користування досліджувалося такими вченими, як Г.О. Аксененок, В.П. Балезін, Ю.А. Вовк, Н.І. Краснов, О.І. Крассов, П.Ф. Кулінич, В.І. Андрейцев та ін. Однак особливості права постійного користування землями автомобільного транспорту та дорожнього господарства у сучасній науковій літературі ще не висвітлювалися.

Метою цієї статті є дослідження об'єктно-суб'єктного складу правовідносин постійного користування землями автомобільного транспорту та дорожнього господарства.

Виклад основного матеріалу дослідження. В.І. Андрейцев зазначає, що право постійного землекористування певною мірою є делегованим правом власника земель державної або комунальної власності відповідним постійним землекористувачам на здійснення без обмеження відповідним терміном повноважень володіння і користування на титулі права постійного користування юридично та фізично відособленими земельними ділянками для відповідного їх цільового використання [1, с. 7]. М.В. Шульга розглядає право землекористування як суб'єктивне право через забезпечену і гарантовану державою

можливість конкретної особи добувати у встановленому порядку корисні властивості землі [2, с. 104]. А. М. Мірошніченко зауважує, що право постійного користування земельними ділянками є речовим правом виключного, постійного, первинного (стосовно права власності), оплатного характеру та характеризується обмеженим суб'єктно-об'єктним складом [3, с. 155].

Право постійного користування земельними ділянками можна розглядати як вид спеціального користування земельними ділянками, оскільки на зазначеному титулі надаються земельні ділянки з державної чи комунальної форми власності та певним передбаченим законом спеціальним суб'єктам.

Не встановлений заздалегідь строк права постійного землекористування, як і права власності на землю, надає сталого характеру даному виду землекористування та підвищує ступінь стабільності правомочностей землекористувача. В цьому вбачається одна з переваг права постійного землекористування перед іншими його видами [4, с. 126]. Сталість землекористування – це найважливіша умова розвитку господарської діяльності землекористувача, стимул щодо здійснення необхідних затрат, а отже, й найбільш раціонального використання наданої йому землі; тому принцип сталості землекористування має велике народногосподарське значення [5, с. 63].

Автомобільні дороги, споруди автомобільного транспорту – це об'єкти нерухомості. Мережа автомобільних доріг на території України за минулі кілька десятиліть практично сформувалася й успішно функціонує. Автомобільні дороги як об'єкт нерухомості не можуть щорічно трансформуватися і характеризуються стабільністю. Тож характер об'єктів, розміщення яких забезпечують землі дорожнього господарства, припускає постійне використання цих земель. Отже, право постійного користування – основна правова форма використання земель дорожнього господарства, оскільки ці землі забезпечують функціонування автомобільних доріг загального користування, які перебувають здебільшого у державній власності.

Право постійного користування також має особливе значення для використання земельних ділянок, на яких розміщені об'єкти автомобільного транспорту, що не підлягають передачі в приватну власність через їх особливу цінність або призначення для забезпечення публічних інтересів.

Коли ми говоримо про землю як об'єкт земельних відносин, мається на увазі земля не в її природному стані, а земля, стосовно якої встановлений правовий режим, через що вона стає об'єктом права, об'єктом земельних правовідносин [6, с. 137]. Чинне земельне законодавство України використовує узагальнену категорію «земельні ділянки» як найбільш деталізовану частину різних категорій земель, що з

позицій конкретних земельних правовідносин є об'єктами, на які спрямовується інтерес відповідної фізичної або юридичної особи та стосовно яких встановлюється їх земельна правосуб'єктність і оформляються відповідний юридичний титул – право власності чи право землекористування [7, с. 148].

Отже, об'єктом права постійного користування є земельна ділянка. Чинне земельне законодавство, на жаль, не надає визначення земельної ділянки як об'єкта права користування. Земельний кодекс України [8] (ст. 79) розглядає земельну ділянку лише в аспекті об'єкта права власності як частину земельної поверхні з установленими межами, з визначеними щодо неї правами. Зважаючи на те, що юридичний титул права землекористування є похідним від права власності, можна віднести ознаки земельної ділянки як об'єкта права власності і до земельної ділянки як об'єкта права постійного користування.

При цьому В.І. Андрейцев акцентує увагу на тому, що окремі назви земельних ділянок, що використовуються на юридичному титулі права землекористування, відображають характер та особливості їх правового режиму. До таких «назв земельних ділянок» він відносить і смугу відводу [9, с. 16].

На зазначених позиціях перебуває також і О.І. Крассов. Він стверджує, що існують поняття, які фактично тотожні поняттю «земельна ділянка». Так, деякі види земель транспорту являють собою досить вузьку смугу землі дуже великої довжини, наприклад, смуги відводу залізниць або автомобільних доріг і т.п. На його думку, було б не зовсім точним застосовувати термін «земельна ділянка» відносно таких земель, з огляду на те, що їх основна відмінна ознака – дуже велика довжина. У зв'язку із цим стосовно них використовується термін «смуга відводу» [10, с. 13].

Проте важко погодитись із викладеною вище позицією науковців. На землях дорожнього господарства здебільшого розташовані автомобільні дороги загального користування. Характерною ознакою автомобільної дороги є велика довжина. Територія, зайнята окремою автомобільною дорогою, є смугою відводу. При цьому смуга відводу – це не одна земельна ділянка, а певна сукупність земельних ділянок, які перебувають на праві постійного користування у різних суб'єктів (а саме у відповідних обласних служб автомобільних доріг).

Із набранням чинності Земельного кодексу в редакції 2001 р. значно зменшився перелік осіб, які можуть отримати в постійне користування земельну ділянку. Так, ст. 92 чинного Земельного кодексу України встановлено, що права постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності набувають підприємства, установи та організації, що належать до державної та комунальної власності, а також громадські організації інвалідів Укра-

їни, їхні підприємства (об'єднання), установи та організації, а також релігійні організації України, статuti (положення) яких зареєстровано у встановленому законом порядку, виключно для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності. Враховуючи специфіку земель автомобільного транспорту та дорожнього господарства, постійними користувачами цих земель здебільшого виступають державні підприємства, установи та організації.

Зазначимо, що суб'єкти права постійного користування землями автомобільного транспорту та суб'єкти права постійного користування землями дорожнього господарства не співпадають, що зумовлено різними цілями використання даних видів земель, різним місцерозташуванням.

Адміністративна реформа, що відбувається останнім часом, вплинула на суб'єктний склад користувачів земель дорожнього господарства. Згідно з Указом Президента України від 8 листопада 2001 р. № 1056 «Про заходи щодо підвищення ефективності управління дорожнім господарством України» та постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2002 р. № 221 «Про утворення відкритого акціонерного товариства «Державна акціонерна компанія «Автомобільні дороги України» [11] були утворені: Державна служба автомобільних доріг України як центральний орган виконавчої влади та відкрите акціонерне товариство «Державна акціонерна компанія «Автомобільні дороги України» для здійснення функцій господарського управління дорожнім господарством і виконання державних програм з будівництва, ремонту та утримання автомобільних доріг України.

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну службу автомобільних доріг України» [12] від 16 квітня 2007 р. № 628 Державна служба автомобільних доріг України («Укравтодор») є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра транспорту України. В Указі Президента «Питання Державної служби автомобільних доріг України» [13] від 19 січня 2002 р. зазначено, що «Укравтодор» є юридичною особою й відповідно до покладених на нього завдань забезпечує організацію будівництва й експлуатації автомобільних доріг загального користування, інженерних мереж і споруд, інших об'єктів дорожнього господарства, у тому числі на умовах концесії. Тобто до Державної служби автомобільних доріг перейшли повноваження щодо управління дорожнім господарством, а до її структурних підрозділів фактично перейшли функції замовника робіт з будівництва, реконструкції й експлуатації автомобільних доріг загального користування.

Функції підрядника, відповідно, перейшли до новоствореної ДАК «Автомобільні дороги України», утвореної Державною службою

автомобільних доріг. Майно державних дорожніх підприємств, що входили до складу корпорації «Укравтодор», увійшло до статутного фонду відкритого акціонерного товариства «Державна акціонерна компанія «Автомобільні дороги України». У постанові від 28.02.2002 р. «Про утворення відкритого акціонерного товариства «Державна акціонерна компанія «Автомобільні дороги України» зазначається, що акціонерами Компанії є держава в особі Державної служби автомобільних доріг до прийняття в установленому порядку рішення про приватизацію Компанії [11].

У юридичній літературі слушно зазначається, що створення ДАК «Автомобільні дороги України» лише умовно розділило функції «замовника» та «підрядника» і воно повинно бути реформоване [14, с. 1-2]. Дійсно, законодавець практично поклав функції замовника та виконавця робіт на структурні утворення одного центрального органу виконавчої влади – Державної служби автомобільних доріг України.

При цьому законодавець вирішив майнові питання, але не врегулював земельні правовідносини щодо використання земельних ділянок цими суб'єктами. Єдине положення міститься в Наказі Державної служби автомобільних доріг України від 08.07.2003 р. № 314 «Про затвердження Порядку видачі дозволів на розміщення, будівництво, реконструкцію та функціонування об'єктів сервісу та спеціальних конструкцій на землях дорожнього господарства вздовж автомобільних доріг загального користування» [15], згідно з яким землекористувачами земель дорожнього господарства є Служби автомобільних доріг в АР Крим, областях та в м. Севастополі, які є структурними підрозділами Державної служби автомобільних доріг. Положення про структурні підрозділи центрального апарату «Укравтодору», як зазначається в Указі Президента «Питання Державної служби автомобільних доріг України», затверджує голова «Укравтодору». Наприклад, Положення «Про службу автомобільних доріг у Харківській області» [16] затверджено наказом голови Державної служби автомобільних доріг України від 17.12.2004 р. № 904. Згідно з цим положенням служба автомобільних доріг у Харківській області (Служба) є державною організацією, що належить до сфери управління Державної служби автомобільних доріг України, підвідомча їй та здійснює функції з управління і є одержувачем бюджетних коштів, що спрямовуються на розвиток автодоріг. Пункт 1.1. цього Положення зазначає, що Служба є юридичною особою, має самостійний баланс і є неприбутковою організацією. Однак зазначене положення також не містить ніяких норм, що закріплюють права та обов'язки Служби щодо земельних ділянок.

Суб'єкти права постійного користування землями автомобільного транспорту в законодавстві також не окреслені. Вважаємо, що такими суб'єктами мають бути державні або комунальні підприємства, органі-

зації та установи, які використовують об'єкти нерухомості автомобільного транспорту, що розміщені на відповідних земельних ділянках.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що суб'єктами права постійного користування землями дорожнього господарства є структурні підрозділи Державної служби автомобільних доріг України, а суб'єктами права постійного користування землями автомобільного транспорту є державні або комунальні підприємства, організації та установи, які використовують об'єкти нерухомості автомобільного транспорту, що розміщені на відповідних земельних ділянках. Об'єктом права постійного користування є земельна ділянка, на якій розміщена автомобільна дорога загального користування, або об'єкт автомобільного транспорту, що не підлягає передачі в приватну власність.

Бібліографічні посилання

1. *Андрейцев В.І.* Проблеми систематизації та кодифікації законодавства у сфері постійного користування // Вісник Київ. нац. у-ту ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки. – Вип. 65-66. – С. 4-8.
2. Земельне право України: Підручник / М.В. Шульга (кер. авт. кол.), Г.В. Анісімова, Н.О. Багай, А.П. Гетьман та ін.; За ред М.В. Шульги. – К., 2004.
3. *Мірошниченко А.М.* Земельне право України: Навч. посіб. – К., 2007.
4. Земельное право: Учеб. / Отв. ред . С.А. Боголюбова. – М., 1998. – С. 118.
5. Земельне право / За ред. М.Д. Казанцева; Укр. вид. за ред. В.З. Янчука. – К., 1960.
6. *Аксененок Г.А.* Земельные правоотношения в СССР. – М., 1958.
7. *Андрейцев В.І.* Земельне право і законодавство суверенної України: Актуальні проблеми практичної теорії. – К., 2005.
8. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. // ВВР. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
9. *Андрейцев В.І.* Об'єкти земельних правовідносин за новим Земельним кодексом // Законодавство України. Науково-практичний коментар. – 2002. – № 2. – С. 13-19.
10. *Крассов О.И.* Юридическое понятие «земельный участок» // Экологическое право. – 2004. – № 2. – С. 12-17.
11. Про утворення відкритого акціонерного товариства “Державна акціонерна компанія “Автомобільні дороги України”: Постанова Кабінету Міністрів України № 221 від 28 лютого 2002 р. // Офіційний вісник України. – 2002. – № 9. – Ст. 407.
12. Про затвердження Положення про Державну службу автомобільних доріг України: Постанова Кабінету Міністрів України № 628 від 16 квітня 2007 р. // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 74.
13. Питання Державної служби автомобільних доріг України: Указ Президента № 50/2002 від 19 січня 2002 р. // Офіційний вісник України. – 2002. – № 4. – Ст. 129.
14. *Пальчун А.* В эпицентре транзитного рая // Держава. – 2005. – № 44. – С. 1-2.
15. Про затвердження Порядку видачі дозволів на розміщення, будівництво, реконструкцію та функціонування об'єктів сервісу та спеціальних конструкцій на землях дорожнього господарства вздовж автомобільних доріг загального користування: Наказ Державної служби автомобільних доріг України від 08.07.2003 № 314 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 38. – Ст. 2056.
16. Положення “Про службу автомобільних доріг в Харківській області”: Затверджене наказом голови Державної служби автомобільних доріг України № 904 від 17.12.2004 р.

Надійшла до редакції 21.04.2011

С.І. Чернооченко

кандидат юридичних наук, доцент
(Національна академія внутрішніх справ)

А.М. Протас

аспірант
(Запорізький національний університет)

УДК 347.92:342.737(477)

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ЖИТЛОВИХ ПРАВ ГРОМАДЯН

Розкрито правову характеристику основних напрямів підвищення ефективності судового захисту житлових прав громадян. Окреслено основні проблеми судового захисту житлових прав громадян, а також визначено пропозиції щодо їх вирішення.

***Ключові слова:** судовий захист, суддя, судова практика, захист житлових прав.*

Раскрыта правовая характеристика основных направлений повышения эффективности судебной защиты жилищных прав граждан. Очерчены основные проблемы судебной защиты жилищных прав граждан, а также высказаны предложения по их решению.

***Ключевые слова:** судебная защита, судья, судебная практика, защита жилищных прав.*

The legal description of the main directions for improving the efficiency of judicial protection of housing rights of citizens. There were basic problems of judicial protection of housing rights and to identify proposals to address them.

***Keywords:** judicial protection, the judge, judicial practice, the protection of housing rights.*

Постановка проблеми. Правова система України до сьогоднішнього дня знаходиться на етапі свого становлення. Період трансформації, який почався з проголошенням незалежності України, триває майже двадцять років. За таких складних умов особлива відповідальність покладається на правову науку, яка має віднайти шляхи вирішення найбільш актуальних проблем недосконалості житлового законодавства.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Основні напрямки підвищення ефективності судового захисту житлових прав досліджувались такими вченими, як Л. Лічман, Є. Мічурін, С. Сліпченко, В. Ярков та ін.

Метою цієї статті є з'ясування основних проблем судового захисту житлових прав громадян, а також визначення пропозицій щодо їх вирішення.

Підвищення ефективності захисту житлових прав громадян пов'я-

зано з вирішенням окремих проблем цивільно-процесуальної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конституція України [1] передбачає право кожного громадянина на житло та гарантії його захисту. Відповідно, ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду, кожному гарантується недоторканність житла.

Проте практика розгляду судами справ, пов'язаних із житловими спорами, виявляє недосконалість житлового законодавства, що викликає необхідність активної і творчої роботи суддів над кожною справою. Саме тому визначення основних напрямів підвищення ефективності судового захисту житлових прав громадян може стати корисним для подальшого удосконалення державно-правового механізму та формування громадянського суспільства.

Зазначимо, що проблематика судового захисту судових справ, а також правові механізми його реалізації не отримали на сьогоднішній день достатньої наукової оцінки. Окремі аспекти зазначеного питання були досліджені в працях Л.Г. Лічмана.

Згідно зі ст. 173 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [2] розгляд справи по суті розпочинається доповіддю головуєчого про зміст заявлених вимог та про визнання сторонами певних обставин під час попереднього судового засідання, після чого з'ясовується, чи підтримує позивач свої вимоги, чи визнає відповідач вимоги позивача та чи не бажають сторони укласти мирову угоду або звернутися для вирішення спору до третейського суду.

На цій стадії, помітивши коливання позиції позивача або відповідача, судді часто захоплюються ідеєю примирення сторін і швидко закінчення справи або відмови позивача від позову.

Однак у даному разі процесуальна економія з боку судді не є ефективною, так як веде до грубого порушення прав громадян та норм чинного ЦПК України. Навпаки, дії судді повинні бути спрямовані на з'ясування причин і роз'яснення наслідків прийняття процесуальних рішень сторонами, оскільки закінчення справи на зазначених підставах у всіх випадках позбавляє сторону права вторинного звернення до суду.

Інколи судді підмінюють один процесуальний інститут іншим. Прикладом є заміна фактичного визнання позову відповідачем мировою угодою. Але відмова від позову та мирова угода сторін, прийняті судом, тягнуть за собою припинення провадження у справі, а визнання позову відповідачем – винесення рішення суду про задоволення позову. Вказана ситуація нерідко зустрічається при розгляді справ за скаргами на неправомірні дії посадової особи.

Наприклад, у суді розглядалася справа за позовом громадянина на рішення профспілкового комітету цеху і адміністрацію підприємства про виділення 1-кімнатної квартири на сім'ю з чотирьох осіб. До почат-

ку судового засідання від сторони надійшла заява про мирову угоду, згідно з якою позивач відмовляється від того, щоб йому у визначений термін видали квартиру. Суддя затверджує мирову угоду, хоча робити цього не мав права. Адже фактично відповідачі вимоги визнали, і це визнання слід було закріпити у рішенні про задоволення позову.

Трапляються ситуації, коли за межами судового процесу позивач і відповідач домовляються про взаємовигідне вирішення справи. Але узгодження таких домовленостей та норм закону покладається на суддю, який повинен ретельно з'ясувати, якого роду угода досягнута між сторонами, гарантії її виконання та відсутність тиску на сторони. Поспішність припинення справи має негативні наслідки і для судді у вигляді відміни ухвали чи рішення вищою інстанцією.

Також є приклади, коли позов подають дві фізичні особи, а потім одна з них відмовляється від позову. Суддя приймає відмову, постановляє ухвалу, і вказує, що така відмова не суперечить закону і не порушує будь-яких прав і охоронюваних законом інтересів. Чому суддя так впевнений, що такі дії нічийх прав не порушують (хоча думки другого заявника про це ніхто не запитав), – не впливає ні з визначення, ні з матеріалів справи в цілому.

Значні суперечності має й інститут судового представництва. Як правило, представник бере участь у цивільному процесі на підставі виданої особою довіреності. Довіреність має передбачати ті чи інші дії, які має право вчиняти представник на захист того, кого він представляє. При цьому судді не завжди з'ясовують законність змісту довіреності та процесуальних повноважень представника.

Проблемою практичного та теоретичного плану залишається питання про активність суду. Існують різні думки: одні вважають, що активна роль судді в процесі суперечить ідеї змагальності. У такому випадку суддя виконує функції слідчого, а не арбітра.

На відміну від цієї позиції, наприклад В.В. Ярков вважає, що після звернення до суду сам суддя повинен підготувати справу до розгляду, зібрати необхідні докази у випадку їх неподання сторонами, забезпечити явку сторін у судові засідання [3, с. 42].

Це, звичайно, крайні точки зору, але обидва автори в чомусь, безумовно, мають рацію. Не можна, з одного боку, передавати судді функції сторони. Але також неприпустимо для професіонала об'єктивно спостерігати за поєдинком сторін, не обтяжуючи себе ні збиранням доказів, ні іншими діями. Адже суддя як юрист бачить і розуміє правову основу справи, знає, де і як отримати потрібні докази, про способи отримання яких зацікавлені особи можуть не здогадуватися.

Так, через судовий запит можна отримати докази про місце проживання громадянина. Аналогічні запити в поліклініки дозволяють з'ясувати, за якою адресою громадянина (і його дітям) надається медична допо-

мога. Суду отримати ці відомості не є проблемою. Для громадянина отримати ці відомості приватним (індивідуальним) шляхом неможливо.

На нашу думку, вказане питання можна вирішити таким чином: суддя не повинен сам збирати докази, але зобов'язаний надавати допомогу зацікавленим особам у їх збиранні. Суддя може видати офіційний запит зацікавленому громадянину, і останній під свою відповідальність сам отримає необхідний документ і доставить його до суду.

Загалом судова процедура розгляду цивільних справ повинна визначатися не тільки зручністю для суддів як професійної групи. Перш за все необхідно забезпечити інтереси тих, хто звертається по допомогу до правосуддя, заради кого, власне, і функціонує судова система.

При підготовці цивільної справи суддя зобов'язаний роз'яснювати відповідачу права на пред'явлення зустрічного позову для спільного розгляду з позовом позивача. Таким чином, суди повинні бути зорієнтовані саме на роз'яснення прав, на допомогу учасникам цивільного процесу у з'ясуванні їх законних процесуальних можливостей.

Також існують такі ситуації, коли суддя посилається у своєму рішенні лише на єдиний доказ, не обтяжуючи себе обов'язком збору інших доказів для об'єктивного висновку. Наприклад, у суді розглядається позов про втрату права на житлову площу. Позивач вказав, що відповідач не проживає у квартирі. Він мешкає в іншому місті, має там постійну роботу та іншу сім'ю. Відповідач позов не визнав. Суд відмовляє позивачу, мотивуючи своє рішення таким чином: відповідач не проживає в спірній квартирі з поважної причини, так як позивач забрав у нього ключі, і він шукав варіанти обміну, але від них відмовлявся позивач. Усі ці обставини, на які суд посилається як на встановлені факти, ніякими доказами, крім пояснень відповідача, не підтверджені. Позивач у судовому засіданні давав протилежні пояснення. Чому суд поклав в основу рішення лише пояснення відповідача, не давши оцінки іншим доказам, з рішення не ясно.

Судова практика дає безліч інших прикладів недбалої роботи суддів з доказами.

Винесення рішення підводить підсумок усьому судовому розгляду. Суддя в своєму рішенні аналізує та оцінює докази, зіставляє їх, мотивує прийняття одних і неприйняття інших. Винесене судом рішення надає спірним правовідносинам визначеність, гарантує захист порушеного права.

При цьому ефективність судового рішення залежить не тільки від чіткості і конкретності викладу резолютивної частини, але й від повноти та переконливості рішення в цілому, особливо його мотивувальної частини, де міститься юридичне і фактичне обґрунтування висновків суду. За змістом мотивувальної частини учасники процесу, вищестоящі судді роблять висновок про повноту судового розгляду,

правильність застосування норм матеріального та процесуального права. Обов'язковість мотивування ніби тримає суддю під контролем, не дозволяє йому довільно маніпулювати доказами.

Необхідність мотивування рішення викликана обов'язком суду виносити такі рішення, в безумовній правильності та справедливості яких ні в кого не повинно виникати жодних сумнівів. Чіткість і ясність резолютивної частини рішення дуже важливі, оскільки з багатьох житлових справ виникає необхідність у примусовому виконанні.

Ретельний розгляд справи з винесенням мотивованого рішення і підвищення професійної майстерності – дві грані однієї дії, що мають здійснюватися одночасно. Профілактична та виховна роль суду полягає в його діяльності по законному здійсненню правосуддя.

Висновки. Таким чином, дотримання судами процесуального порядку розгляду справ є необхідною передумовою ефективності судового захисту житлових прав громадян. Проте удосконалення цивільного процесуального законодавства не вирішить проблему несумлінної роботи працівників апарату суду та їх невваженості при ухваленні судових рішень. Тому судова система потребує докорінного оновлення та реформації в напрямку взаємодії суду та громадян.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // ВВР. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. // ВВР. – 2004. – № 40-41, 42. – Ст. 492.
3. *Ярков В.В.* Судебная власть и защита личности в гражданском процессе // Правоведение. – 1992. – № 1. – С. 42-50.

Надійшла до редакції 14.03.2011

І.О. Тіщенко

викладач

М.П. Шаркань

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 349.6

ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Стаття присвячена аналізу питань, які стосуються юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства. Наведено аналіз чинних законодавчих документів, що містять дані про кримінальну, адміністративну відповідальність, відшкодуванню матеріальної шкоди, захисту гарантованого Конституцією права громадян на безпечне довкілля.

Ключові слова: екологія, охорона довкілля, відповідальність, охорона природи, відшкодування шкоди.

Стаття посвячена аналізу вопросов, касаючихся юридической ответственности за нарушения экологического законодательства. Проводится анализ действующих законодательных документов, которые содержат данные об уголовной, административной ответственности, возмещении материального ущерба, защите гарантированного Конституцией права граждан на безопасную окружающую среду.

Ключевые слова: экология, охрана окружающей среды, ответственность, охрана природы, возмещение ущерба.

The article is devoted the analysis of questions which touch legal responsibility for violation of ecological legislation. In the article the resulted analysis of operating legislative documents which contain information about criminal, administrative responsibility, to the compensation of financial harm, defence assured of right for citizens Constitution, on a safe environment.

Keywords: ecology, preservation of the environment, the responsibility, wildlife management, compensation of harm.

Постановка проблеми. Екологія в широкому значенні визначається як комплексна інтегральна наука, яка досліджує навколишнє середовище (екосферу планети), його вплив на суспільство та зворотну реакцію природи на діяльність людства.

Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки розроблено відповідно до ст. 16 Конституції України, якою визначено [1], що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду українського народу є обов'язком держави [2]. Конституційне закріплення основного екологічного права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля та на відшкодування шкоди, заподіяної його порушенням, зумовлює необхідність удосконалення не тільки механізму застосування заходів юридичної відповідальності до винних у порушенні цього права осіб, а й механізму застосування засобів захисту, які є гарантією реалізації і забезпечення цього права у випадку порушення екологічної безпеки довкілля безвинними діями (джерелами підвищеної екологічної безпеки) або ж унаслідок природних стихійних явищ.

Сучасну екологічну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як кризову, що сформувалася через нехтування об'єктивними законами розвитку і відтворення природно-ресурсного комплексу України. Економіці України притаманна висока питома вага ресурсомістких та енергоємних технологій, впровадження та нарощування яких здійснюва-

лося найбільш "дешевим" способом – без будівництва відповідних очисних споруд [3]. Це було можливим за відсутності ефективно діючих правових, адміністративних та економічних механізмів природокористування та без урахування вимог охорони довкілля. Ці та інші чинники, зокрема низький рівень екологічної свідомості суспільства, призвели до значної деградації довкілля України, надмірного забруднення поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря і земель, нагромадження у дуже великих кількостях шкідливих, у тому числі високотоксичних, відходів виробництва. Такі процеси тривали десятиріччями і викликали різке погіршення стану здоров'я людей, зменшення народжуваності та збільшення смертності, а це загрожує вимиранням і біологічно-генетичною деградацією народу України [4].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемам юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства присвятили свої дослідження В.І. Андрейцев, В.Д. Басай, С.Б. Гавриш, В.В. Костицький, І.А. Куян, В.Л. Мунтян, Б.Г. Розовський, Н.І. Титова, Ю.С. Шемшученко та інші вчені.

Виклад основного матеріалу дослідження. Екологічне право – це самостійна (або комплексна) галузь права, що поєднує сукупність еколого-правових норм, які регулюють суспільні екологічні відносини з метою охорони життя і здоров'я громадян, захисту їхніх екологічних прав і свобод, раціонального природокористування і забезпечення якості довкілля в інтересах сьогодення і майбутніх поколінь. Конституційне закріплення основного екологічного права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля та на відшкодування шкоди, заподіяної його порушенням, зумовлює необхідність удосконалення не тільки механізму застосування заходів юридичної відповідальності до винних у порушенні цього права осіб, а й механізму застосування засобів захисту, які є гарантією реалізації і забезпечення цього права у випадку порушення екологічної безпеки довкілля безвинними діями (джерелами підвищеної екологічної безпеки) або ж внаслідок природних стихійних явищ. Відповідальність за порушення екологічного законодавства – це різновид юридичної відповідальності, що полягає в накладенні на винну особу специфічного обов'язку зазнавати відповідних обмежень особистого або майнового характеру за вчинене правопорушення відповідно до санкції порушеної норми права.

Відносини у галузі охорони навколишнього природного середовища в Україні регулюються Законом «Про охорону навколишнього природного середовища» [5], а також розроблюваними відповідно до нього земельною, водною, лісовою галузями законодавством, законодавством про надра, про охорону атмосферного повітря, про охорону і використання рослинного і тваринного світу та ін. [6; 7; 8; 9]. Основними принципами охорони навколишнього природного середовища є:

пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності; гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів.

Відповідальність за порушення екологічного законодавства є важливою складовою правового забезпечення екологічної безпеки, раціонального природокористування, відтворення екологічних об'єктів і охорони навколишнього природного середовища. Отже, держава через відповідні санкції примушує фізичних та юридичних осіб до виконання екологічних вимог шляхом застосування до правопорушників засобів державного примусу, покладення па порушників несприятливих наслідків (майнового та немайнового характеру) [1; 5; 10]. Громадянський осуд є складовою частиною відповідальності, яка завжди безпосередньо пов'язана з негативними правовими наслідками як результатом неправомірних дій винної особи. Чинним законодавством за порушення законодавства у галузі екології передбачені дисциплінарні стягнення, адміністративні і кримінально-правові санкції, відшкодування збитків, заподіяних порушенням екологічного законодавства, а також примусове припинення права власності на природні ресурси або права природокористування [11].

За порушення екологічного законодавства в тому числі передбачена і кримінальна відповідальність згідно з чинним Кримінальним кодексом України [12]. Відповідні статті, якими встановлено кримінальну відповідальність за конкретні порушення екологічного законодавства, зосереджені у розділі 9 «Злочини проти навколишнього середовища» Кримінального кодексу України. Серед них розрізняють, зокрема, злочини проти екологічної безпеки, злочини у сфері землекористування, охорони надр, атмосферного повітря, водних ресурсів, лісокористування, охорони рослинного і тваринного світу та ін. Злочинні дії проти природи можуть розглядатися як суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину [13]. Оскільки більшість статей, якими передбачено відповідальність за злочини й адміністративні правопорушення проти довкілля, є бланкетними, судам слід ретельно з'ясувати, яким саме законодавством регулюються правовідносини, пов'язані з використанням та охороною відповідного природного ресурсу (землі, надр, вод, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу тощо).

Суттєвим моментом є те, що злочином не є дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого Кримінальним Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Обов'язковими ознаками злочину є такі: 1) злочином є лише діяння (дія або бездіяльність); 2) це діяння має бути вчинене суб'єктом злочину; 3) воно має бути винним; 4) вказане діяння має бути суспільно небезпечним; 5) відповідне діяння повинно бути передбачене чинним КК. Останнє, крім того, передбачає, що обов'язковою ознакою злочину є також б) кримінальна караність. Розгляд кримінальних справ про злочини проти довкілля, які передбачені, становить значні труднощі, у зв'язку з чим була прийнята Постанова Пленуму Верховного Суду України № 17 від 10.12.2004 р. «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» [17], у якій надано рекомендації про застосування ст. 236-254 Кримінального кодексу України [18], що, безумовно, є важливим засобом захисту гарантованого Конституцією права громадян на безпечне довкілля, а також суспільних відносин у сфері охорони й відтворення навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини.

Порушення тих самих правил природокористування й охорони навколишнього середовища або здійснення аналогічних протиправних дій тягнуть в одних випадках кримінальну, в інших – адміністративну відповідальність. Розмежувальним критерієм злочинів і адміністративних проступків виступає ступінь суспільної небезпеки. Крім того, враховуються також конкретні обставини правопорушень: вид і розмір заподіяної шкоди, конкретні наслідки та ін. [14].

Адміністративна відповідальність [15] пов'язана із застосуванням уповноваженими органами і посадовими особами адміністративних стягнень до суб'єктів, винних у вчиненні адміністративного проступку у сфері екологічної безпеки, природокористування й охорони навколишнього природного середовища. Ця відповідальність застосовується в адміністративному, а іноді у судовому порядку, і її застосування не пов'язане із підрахунком збитків, вона покладається на винних осіб лише за ті проступки, що не є суспільно небезпечними і передбачені чинним адміністративним законодавством. Адміністративні заходи впливу на правопорушників стимулюють дотримання ними природоохоронних вимог і правил. Порядок притягнення до адміністративної відповідальності встановлений КУпАП, який екологічним адміністративним проступкам присвячує окрему главу. Відповідно до адміністративного законодавства за вчинення екологічного правопорушення застосовується одне з таких стягнень: штраф; попередження; конфіскація предметів, що

були знаряддям правопорушення, або безпосередніх об'єктів правопорушення; позбавлення права займатися діяльністю, пов'язаною з деякими видами використання природних ресурсів і охорони довкілля. Адміністративним правопорушенням у галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури присвячена 7 глава КУпАП. Ця глава містить 53 статті, лише одна з яких (ст. 91) має безпосереднім об'єктом протиправного посягання території та об'єкти природно-заповідного фонду. Ще три статті (ч. 2 ст. 77і, ч. 2 ст. 88і і ч. 2 ст. 85) вчинення протиправних діянь на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду розглядають як кваліфікуючі ознаки правопорушення [16].

Висновки. Розглянувши питання про юридичну відповідальність за порушення природноресурсового права, можна дійти висновку, що законодавча база нашої держави досить детально регулює питання юридичної відповідальності. Однак суспільство недостатньо усвідомлює і розуміє важливість даного питання. Так, чим більше порушується використання природних ресурсів, чим більше їх вилучається з природного середовища для задоволення матеріальних потреб людини і суспільства, тим гіршим є стан природного середовища, що знижує екологічні умови існування людини і суспільства. Тому для задоволення одних інтересів необхідно враховувати інші. Ними не можна вільно поступатися, наприклад, шляхом збільшення чи скорочення одних інтересів порівняно з іншими. Навпаки, їх пропорційна залежність об'єктивно закладена у закономірностях існування людини за рахунок природних багатств. Злочини та інші правопорушення проти довкілля посягають на суспільні відносини у сфері охорони конституційного права громадян на безпечне довкілля, а також у сфері охорони, використання, збереження і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання й усунення негативного впливу господарської та іншої діяльності людини на навколишнє природне середовище, збереження генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій, а також природних об'єктів, пов'язаних із історико-культурною спадщиною. Тому необхідно дотримуватися законодавства про охорону навколишнього природного середовища, адже саме воно регулює відносини у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи.

Бібліографічні посилання

1. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Постанова

- Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. // ВВР. – 1998. – № 38–39. – С. 248.
2. Конституція України // ВВР. – 1996. – № 30. – С. 141.
 3. *Каракаш І.І.* Види юридичної відповідальності та особливості їх застосування за порушення природноресурсового й екологічного законодавства // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – С. 430-441.
 4. *Андрейцев В.І.* Екологія і закон: Еколого-правова відповідальність. – К., 1991.
 5. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1992 р. // ВВР. – 1991. – № 41. – С. 546.
 6. *Головченко В.* Юридична відповідальність: позитивний і ретроспективний аспекти // Юридична Україна. – 2004. – № 7.
 7. Про загальнодержавну програму розвитку водного господарства // ВВР. – 2002. – № 25. – С. 172.
 8. Про тваринний світ: Закон України від 13. грудня 2001 р. // ВВР. – 2002. – № 14. – С. 97.
 9. Гірничний Закон України // ВВР. – 1999. – № 50. – С. 443.
 10. *Федоровська О.* Проблеми юридичної відповідальності за порушення законодавства про громадський контроль у сфері охорони довкілля // Екологічне право. – 2006. – № 2.
 11. *Притула М.А.* Проблеми притягнення до кримінальної відповідальності за злочини, які скоєні у галузі природокористування // Митна справа. – 2008. – № 2.
 12. Кримінальний кодекс України // ВВР. – 2001. – № 25-26. – С. 131.
 13. *Каракаш І.І.* Види юридичної відповідальності та особливості їх застосування за порушення природноресурсового й екологічного законодавства // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – С. 430-440.
 14. *Малишко М.І.* Екологічне право України: Навч. посіб. – К., 2001.
 15. Кодекс України про адміністративні правопорушення (зі змінами) // ВВР. – 2009. – № 24. – С. 299.
 16. Кодекс України про адміністративні правопорушення. – Х., 2010.
 17. Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 17 від 10.12.2004 р. // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0017700-04>.
 18. Кримінальний кодекс України зі змін. та доп. станом на 20 червня 2009 р. – К., 2009.

Надійшла до редакції 12.04.2011

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

В.Г. Грибан

доктор біологічних наук, професор,
заслужений працівник народної освіти України
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.9 : 351.77 : 614.2

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ

Висвітлено загальне уявлення про здоров'я людини, вплив на нього внутрішніх і зовнішніх факторів середовища. Особлива увага приділяється Законам України із захисту і покращення стану здоров'я населення.

***Ключові слова:** здоров'я, благополуччя, середовище існування, інформаційне навантаження, екологічні проблеми, екологічно неблагополучні території України, Закони України, здоровий спосіб життя.*

Освещается общее представление о здоровье человека, влияние на него внутренних и внешних факторов среды. Особое внимание уделено Законам Украины в сфере защиты и улучшения состояния здоровья населения.

***Ключевые слова:** здоровье, благополучие, среда обитания, информационная нагрузка, экологические проблемы, экологически неблагополучные территории Украины, Законы Украины, здоровый образ жизни.*

The paper highlights a basic understanding of human health, impact on, the internal and external environmental factors. Particular attention is paid to the Law of Ukraine concerning the protection and enhancement health status.

***Keywords:** health, welfare, habitat, information load, environmental issues, environmentally dysfunctional territory of Ukraine, Law on health protection, healthy lifestyle.*

Постановка проблеми. Основний Закон України – Конституція – у ст. 3 проголошує, що найвищою соціальною цінністю держави є життя і здоров'я людини. Стаття 27 Конституції гарантує людині не-

від'ємне право на життя, а також захист життя і здоров'я від протиправних посягань.

Для впровадження основних положень цих статей Конституції в життя Верховна Рада України прийняла низку законів щодо збереження життя і здоров'я громадян: «Основи законодавства України про охорону здоров'я», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів», «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними», «Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення», «Про охорону праці» та інші. Проте суттєвого покращення стану здоров'я населення в Україні не відбулося, кількість наркоманів, хворих на СНІД, злоякісні пухлини, хвороби серцево-судинної системи та органів травлення, отруєнь людей (дітей) недоброякісними продуктами зростає, травматизм на виробництві складає 38 % від усіх незаразних захворювань, має місце низький рівень здоров'я в окремих регіонах країни за дії шкідливих екологічних факторів. Таким чином, закони є, але їх дія мусить бути більш ефективною. Саме на висвітлення причин, що перешкоджають збереженню життя і здоров'я населення України і направлена ця робота.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Радість та задоволення людини власним життям, професійним, суспільним та сімейним, залежить перш за все від загального функціонального стану організму, від особливого власного здоров'я. «Тому що здоров'я – це ще не все, але все без здоров'я – це ніщо» (Сократ).

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначає здоров'я як стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів. Здоров'я – це здатність людини виконувати свої біологічні і соціальні функції [1].

Здоров'я відображає якість пристосування організму до умов зовнішнього середовища, адекватність сприйняття оточення, свідоме здійснення вчинків, цілеспрямованість та активність. Це процес взаємодії людини та середовища існування.

Здоров'я формується в результаті взаємодії зовнішніх (природних, соціальних) та внутрішніх (спадковість, стать, вік) факторів. Особливу роль відіграють чинники, що впливають на процес формування здоров'я [2]:

- соціально-економічні та екологічні умови (20 %);
- спадковість (20 %);
- стан системи охорони здоров'я (10 %);

- умови та спосіб життя (50 %).

На жаль, сучасна епоха ставить перед людиною складні завдання постійної адаптації до умов життя, що, як правило, негативно відбивається на її здоров'ї. Це перш за все прискорений суспільний розвиток і пов'язані з ним глобальні зміни – соціальні, економічні, технологічні і навіть кліматичні. Тому характерною рисою нашого часу є прогресуюча нестабільність. А якщо до цього додати надмірне інформаційне навантаження, екологічні проблеми, урбанізацію, зміну характеру трудової діяльності і т. п., то стає зрозумілим, що сучасна людина проживає не в тих умовах, до яких вона колись пристосовувалась. Усе це здійснює вплив насамперед на біологічну природу людини [3].

Екологічний стан середовища перш за все впливає на спадкову та адаптаційну складові інтелекту майбутнього покоління, його здоров'я взагалі [4].

Екологічна криза, яка набула максимального розвитку в другій половині ХХ ст. і не втрачає своєї інтенсивності на початку ХХІ, суттєво відбивається на здоров'ї населення України. У звіті ЮНІСЕФ (дитячого фонду ООН) і ВОЗ «Здоров'я дітей і жінок в Україні» (1998 р.) відзначено, що на 100 тисяч немовлят припадає 300–500 хворих; 3–5% щорічно народжуваних – це діти з фізичними вадами, а 16,5 % немовлят – неповноцінні. І тут має місце негативний вплив не лише екологічних факторів, але й наркоманії, алкоголізму, нікотизму тощо [5].

Найбільш екологічно неблагополучні території України площею 61 тис. км², де забруднення повітря у 70–250 разів перевищує нормативи, води – у 5–45, ґрунту в 2–10 разів, знаходяться в районах Придніпров'я, Донбасу, Східного Причорномор'я, Чорнобильської АЕС. Між рівнем забруднення середовища і станом здоров'я людей існує тісний зв'язок. Так, негативного впливу атмосферних забруднень в Україні зазнає близько 17 млн осіб. У середньому в атмосферу за рік потрапляє понад 300 кг різноманітного бруду в розрахунках на кожного українця. Частота вроджених вад розвитку дітей у забруднених містах в 3–4 рази вища, ніж у порівняно чистих. Для забруднених міст характерним є висока захворюваність органів дихання, а також багато хвороб алергічного та онкологічного характеру.

Мета. Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, свідчить, що протягом останніх десятиріч спостерігається загальна тенденція до погіршення стану здоров'я населення України в цілому та дітей і молоді зокрема. Тому метою статті є висвітлення ефективності дії законодавчих і нормативних актів України щодо збереження та закріплення здоров'я громадян, посилення державного і громадського контролю за їх дією, а також вдосконалення законодавства, зокрема виготовлення відповідних державних стандартів щодо виробництва продуктів харчування.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні діє Закон «Про охорону навколишнього середовища», створена екологічна міліція, екологічна державна служба та ін. І незважаючи на це, в ряді регіонів має місце екологічна трагедія. Так, у Рубіжному захворюваність дітей на злоякісні новоутворення в 6–8 разів перевищує середню по Україні, а в Кременчуці в 5–7 разів більше захворювань крові.

Динаміка показників, які характеризують здоров'я населення України, на сьогоднішній день має негативну спрямованість. Від'ємним стало відтворення населення, зменшується тривалість життя, зростає смертність, дуже високий відсоток хронічних неінфекційних захворювань (серцево-судинних, онкологічних, ендокринних, органів дихання, виробничого травматизм). Згідно з даними М.С. Гончаренко [6], 70 % школярів мають низький і нижчий за середній рівень фізичного здоров'я, 22 % – середній і низький, 7,5 % – вищий за середній, високий та вищий рівень фізичного здоров'я.

У другій половині ХХ століття у зв'язку з погіршенням стану здоров'я людей цій проблемі стали приділяти значну увагу.

У 1977 р. Всесвітня Асамблея охорони здоров'я визначила, що головною соціальною метою керівників держав і всесвітньої організації охорони здоров'я повинно бути досягнення всіма народами світу такого рівня здоров'я, який дозволить їм вести продуктивний в соціальному і економічному плані спосіб життя.

Мадридська конференція Міністрів охорони здоров'я Європейських країн у 1981 р. визнала пріоритетним освітнім напрямком збереження і зміцнення здоров'я населення, а Європейське регіональне бюро ВООЗ у 1991 р. визначило основні задачі для досягнення здоров'я для всіх громадян.

Україна на законодавчо-нормативному рівні активно сприйняла світові тенденції щодо поліпшення стану здоров'я населення. Здоров'я громадян та інших фізичних осіб, які на законних підставах перебувають на території України, охороняється Конституцією України. Відповідно до ст. 49 Основного Закону кожен громадянин має право на охорону здоров'я, медичну допомогу.

За роки суверенітету України Парламентом та Урядом прийнято більш двохсот законів та п'ятсот законодавчих документів, що регулюють охорону здоров'я населення.

Для забезпечення охорони здоров'я розробляються і фінансуються із державного бюджету відповідні соціально-економічні, медико-санітарні та оздоровчо-профілактичні програми.

За Конституцією України, держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних та комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безкоштовно. Проте в реальних умовах життя в сучасній Україні

цього положення Конституції не дотримуються. Різноманітні методи діагностування, проведення хірургічних операцій та багато інших медичних послуг не завжди доступні для громадянина, так як переведені на комерційну основу, а страхова медицина, яка могла би бути доступною для всіх громадян, ніяк не знаходить впровадження у нашій державі. Недоступні для більшості громадян і ефективні лікарські засоби.

Правовою основою медичного обслуговування є також Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 р., Закон України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» від 24.02.1994 р., Положення про Міністерство охорони здоров'я, затверджене Указом Президента України від 24.07.2000 р.

Охорона здоров'я – один із пріоритетних напрямів державної діяльності. Держава формує політику охорони здоров'я в Україні та забезпечує її реалізацію. Законодавством передбачено, що особисту відповідальність за реалізацію цієї політики несе Президент України.

Держава через спеціальні уповноважені органи виконавчої влади, в першу чергу через прокуратуру, здійснює контроль і нагляд за додержанням законодавства про охорону здоров'я, державних стандартів, критеріїв та вимог, спрямованих на забезпечення здорового навколишнього природного середовища і санітарно-епідемічного благополуччя населення, нормативів у галузі охорони здоров'я.

На сьогодні в Україні бракує закону про забезпечення якості харчової продукції. На підприємствах по виготовленню молочних, м'ясних та інших продуктів не дотримуються відповідних стандартів, випускають неякісну продукцію, часто-густо забруднену шкідливою мікрофлорою (кишковою паличкою), що призводить до отруєнь, шлунково-кишкових захворювань та ін.

В Україні, яка мала в цілому сприятливі умови життя, розгорнулись негативні процеси, що погіршують якісний стан компонентів природи. Посилюється радіоактивне, хімічне, електрохімічне та інші види забруднень, що значною мірою впливають на тривалість життя населення.

Існує ще одна важлива проблема серед молодіжного середовища – формування у юнаків і дівчат неадекватних установок щодо культури міжстатевих стосунків, яка ускладнюється пропагандою насилля і розпусти, рекламою сексуальних послуг. Все це сприяє розповсюдженню венеричних захворювань, і в першу чергу СНІДу, порушенню репродуктивного здоров'я [7].

На поліпшення репродуктивного здоров'я спрямовані Указ Президента України «Про національну програму «Репродуктивне здоров'я» та затверджена Урядом України Державна програма «Репродуктивне здоров'я нації на період до 2015 року» (2007 р.).

Проте, як свідчить офіційна статистика, впродовж останніх років в Україні різко знижується репродуктивне здоров'я населення, а зни-

ження народжуваності до критичного рівня має глобальний характер. У той же час за кількістю ВІЛ-інфікованої молоді Україна займає одне із перших місць у Європі. Щоденно в країні інфікується ВІЛ 39 осіб, помирає від СНІДу 8 громадян України.

Україна приділяє увагу профілактиці ВІЛ/СНІД. У 2001 р. наша держава ініціює спеціальну сесію Генеральної Асамблеї ООН з ВІЛ/СНІД, на якій була прийнята Декларація про прихильність до справи боротьби з ВІЛ/СНІД.

Порядок правового регулювання діяльності, спрямованої на запобігання поширення ВІЛ-інфекції в Україні, та відповідні заходи соціального захисту ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД визначає Закон України «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення». Цим законом боротьба з ВІЛ/СНІДом визначається одним з пріоритетних завдань держави в галузі охорони здоров'я населення.

В узагальненому вигляді основні позиції, викладені в цьому Законі, мають завершений, досконалий вигляд. Але водночас у державному нормативно-правовому полі гостро відчувається брак розпорядних підзаконних актів, які б визначали механізми реалізації вимог цього закону. Зокрема, сьогодні немає нормативно-правового акта, який би передбачав та регламентував цільові заходи соціального захисту посадових осіб немедичних установ, задіяних у сфері боротьби з захворюваністю на СНІД [8].

Також недостатньо в основних положеннях визначаються заходи соціальної реабілітації. Окрім цього, відсутні механізми психолого-педагогічного впливу на профілактичну діяльність: формування психологічної готовності та психологічної прихильності до здорового способу життя, психологічної реабілітації тощо.

Слід зазначити, що серед усіх відомств немедичного профілю найбільш активно спрямована на запобігання та недопущення інфікування на ВІЛ/СНІД профілактична робота МВС України.

Нормативна база МВС України містить у собі значну кількість розпорядних актів, дві Концепції та одну Комплексну програму, що безпосередньо регламентують та регулюють практичні питання профілактики ВІЛ/СНІДу серед працівників органів внутрішніх справ та військовослужбовців Внутрішніх військ МВС України.

Серед інших проблем, які негативно відбиваються на стані здоров'я нашого суспільства, слід вказати на проблеми наркотизму, алкоголізму та тютюнопаління. З цього приводу Верховною Радою України прийняті відповідні закони, але впроваджуються вони в життя чомусь з великим гальмуванням, надто обережно. Зрозуміло, що багатством впливовим людям не завжди до душі такі закони, у них на першому місці прибутки, а потім людина. Наприклад, Львівська міська

рада в жовтні 2010 р. прийняла постанову про обмеження продажу спиртних напоїв у нічний час, дуже відповідальне рішення, спрямоване на боротьбу з алкоголізмом та злочинністю, але піднімається гвалт під гаслом порушення прав людини, а фактично боротьба точиться за свої прибутки, а не за права людини. Такий парадокс.

Здоров'я людей на 50 % залежить від способу життя, а останній включає в себе таке поняття, як рівень життя, тобто можливість людини на достатньому рівні забезпечити життєдіяльність самої себе, своєї сім'ї. На жаль, рівень життя у нашій державі ще дуже низький; на межі бідності, згідно з аналітичними даними ООН, в Україні знаходиться 78 % людей. Це на 10 % більше у порівнянні з минулим роком. На медицину виділено всього 3,4 % ВВП замість 10 %, передбачених основним Законом України.

Таким чином, щоб суттєво покращити стан здоров'я нації, слід у першу чергу забезпечити можливість людям працювати, отримувати за свою працю належну заробітну плату, тобто забезпечити певний рівень життя громадян. У сім'ях, школах, вузах через ЗМІ прививати молоді культуру здоров'я, зробити більш дієвими законодавчі нормативні акти з охорони здоров'я, дотримуватись основних положень Конституції України.

30 вересня 2010 р. на нараді у Президента України В.Ф. Янукович приділив значну увагу питанням здорового способу життя і наголосив, що формування здорового способу життя громадян України є першочерговою задачею держави. Це дає підставу думати, що проблема покращення здоров'я населення буде виведена з тривалого застою, що в новому державному бюджеті на 2012 рік буде передбачено коштів відповідно до вимог Конституції України, в державі буде впроваджуватись страхова медицина.

Висновки. Незважаючи на дію значної кількості законодавчих і нормативних актів, стан здоров'я населення України знаходиться не на належному рівні.

Потрібно підсилити контроль з боку держави, громадських організацій за дотриманням вимог законодавчо-нормативних актів щодо здоров'я громадян України, виділяти кошти на медичні потреби згідно з вимогами Конституції України, формувати у громадян починаючи з дитячого віку культуру здоров'я, прихильність до здорового способу життя.

Бібліографічні посилання

1. Грибан В.Г. Валеологія: Підруч. – К., 2008.
2. Лисицын Ю.П. Концепция формирования здорового образа жизни: Сб. науч. трудов. – М., 1991. – С. 3-27.
3. Апанасенко Г.А., Попова Л.А. Медицинская валеология. – К., 1998.
4. Кравченко Л.М. Екологічні умови як формуючі фактори спадкоємної і адаптаційної обумовленості інтелекту // Здорове довкілля – здорова нація. – Бердянськ, 2006. – С. 12-15.
5. Оржеховська В.М. Педагогіка здорового способу життя // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. – К., 2006. – Вип. 48. – С. 3-7.

6. Гончаренко М.Є. Еколого-валеологічна культура майбутнього вчителя як актуальна проблема вищої педагогічної освіти // Здорове довкілля – здорова нація. – Бердянськ, 2006. – С. 29-75.

7. Страшко С.В., Животовська Л.А., Гречишкіна О.Д. та ін. Соціально-просвітницькі тренінги з формування мотивації до здорового способу життя та профілактики ВІЛ/СНІДу / За ред. С.В. Страшка. – К., 2006.

8. Барко В.І., Бойко О.В., Ірхін Ю.Б. та ін. Формування лідерства і прихильності до здорового способу життя у військовослужбовців і працівників правоохоронних органів України: Навч. посіб. – К., 2008.

Надійшла до редакції 18.04.2011

Д.Г. Забрда

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.951

ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЙНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ: ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ, ЗМІСТУ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ З ІНШИМИ КАТЕГОРІЯМИ

Здійснено аналіз визначень поняття протидія корупційним правопорушенням. Запропоновано його авторську дефініцію. Проведено розмежування категорії «протидія корупційним правопорушенням» з категоріями «боротьба», «запобігання», «попередження».

Ключові слова: протидія корупційним правопорушенням, корупція, антикорупційна політика, заходи протидії корупції.

Анализируются определения понятия «противодействие коррупционным правонарушениям», предлагается авторская дефиниция. Проводится разграничение категории «противодействие коррупционным правонарушениям» с категориями «борьба», «предотвращение», «предупреждение».

Ключевые слова: противодействие коррупционным правонарушениям, коррупция, антикоррупционная политика, меры противодействия коррупции.

The analysis of definitions of combating corruption and author's definition of it are expounded here. A division of the category of "fighting corruption offenses" from other categories of "struggle", "prevent", "warning" is mentioned.

Keywords: fighting corruption offenses, corruption, corruption policies, measures against corruption.

Постановка проблеми. Проблема подолання корупції у світі в цілому та в Україні зокрема набуває все більшої актуальності. Торкаючись системи відносин, які формуються у процесі міждержавної діяльності публічних та міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій, корупція і явища, які нею породжуються, негативно впливають на стан демократії, розвиток економіки, принижують роль інститутів громадянського суспільства, загрожують цивілізованому формуванню відносин

між людиною і владою в окремих регіонах і країнах світу.

Проведене нами вивчення антикорупційного законодавства і практики його застосування свідчить, що в Україні корупція визначається як суспільне зло, що складає найсерйознішу політичну проблему і є основною загрозою соціально-економічному і демократичному розвитку суспільства, конституційним основам державного ладу в Україні та національній безпеці України. Вона є причиною бідності країни та напруги в суспільстві; підриває довіру громадян до держави та її владних структур; сприяє тінізації економіки; негативно впливає на всі сторони суспільного життя: економіку, політику, управління, соціальну і правову сфери, громадську свідомість, міжнародні відносини; гальмує розвиток економіки та становлення ринкових відносин, підриває міжнародний авторитет України. Стан корупції в Україні оцінюється як загрозливий, її рівень – як такий, що досяг надзвичайно високого рівня, при цьому масштаби криміналізації та корумпованості влади мають тенденцію до неупинного зростання, сягаючи критичної межі.

Подоланню цього явища заважає й відсутність державної антикорупційної політики, в основу якої має бути покладено чітке розуміння поняття й сутності діяльності органів публічної влади щодо протидії корупції, визначення переліку антикорупційних заходів, суб'єктів реалізації та форм їх кооперації.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Наукові підходи до формування теоретичних засад протидії корупції, визначення її змісту та співвідношення з іншими категоріями викладені у дослідженнях С.М. Алфьорова, Л.А. Аркуші, В.Т. Білоуса, М.Г. Вербенського, Л.В. Багрія-Шахматова, І.П. Голосніченка, О.О. Дудорова, В.В. Дурдинця, А.П. Закалюка, В.С. Зеленецького, В.А. Завгороднього, О.Г. Кальмана, М.І. Камлика, В.К. Колпакова, О.М. Литвака, М.І. Мельника, М.О. Потєбенька, О.Я. Прохоренка, А.І. Редьки, О.П. Рябченко, В.В. Сташиса, С.Г. Стеценка, О.В. Терещука, М.І. Хавронюка, В.І. Шакуна, С.А. Шалгунової та деяких інших.

Зазначеними авторами пропонуються власні визначення протидії корупції, висвітлюються її форми, напрями, методи, обґрунтовуються рекомендації для удосконалення антикорупційного законодавства і практики його реалізації.

Мета публікації полягає у проведенні комплексного аналізу визначень поняття «протидія корупційним правопорушенням», формуванні її авторської дефініції та обґрунтуванні критеріїв для розмежування категорії «протидія корупційним правопорушенням» з поняттями «боротьба», «запобігання», «попередження».

Виклад основного матеріалу дослідження. Діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування щодо подолання корупції має комплексний характер і включає в себе заходи, які спрямова-

ні на мінімізацію її впливу на суспільні відносини та процеси.

При цьому слід вказати, що у законодавстві для позначення цієї діяльності використовуються такі поняття, як «боротьба», «запобігання», «протидія», «попередження», «подолання».

Так, у преамбулі до Закону України «Про боротьбу з корупцією» від 05 жовтня 1995 р. зазначається, що він «визначає правові та організаційні засади *запобігання* корупції, виявлення та припинення її проявів, поновлення законних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, усунення наслідків корупційних діянь» [1]. У прийнятому 11 червня 2009 р. Законі України № 1506-VI «Про засади запобігання та протидії корупції» ці категорії поставлені в один рядок [2]. Аналогічна ситуація зберігалася й у Законі України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. № 3206-VI [3].

Слід зазначити, що серед завдань Кодексу України про адміністративні правопорушення міститься й «запобігання правопорушенням», а ст. 6 безпосередньо вказує, що «органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, громадські організації, трудові колективи розробляють і здійснюють заходи, спрямовані на запобігання адміністративним правопорушенням, виявлення й усунення причин та умов, які сприяють їх вчиненню, на виховання громадян у дусі високої свідомості і дисципліни, суворого додержання законів України» [4].

У назвах антикорупційних нормативно-правових актів – законах України «Про *боротьбу* з корупцією», «Про організаційно-правові основи *боротьби* з організованою злочинністю», указах Президента України «Про затвердження Концепції *боротьби* з корупцією на 1998–2005 роки», «Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення *боротьби* з організованою злочинністю і корупцією», як видно, використовується термін «боротьба».

Концепція подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності», схвалена Указом Президента України від 11 вересня 2006 р. № 742/2006, зазначає, що «створення дієвої системи *запобігання* корупції, розроблення комплексних заходів для *протидії* цьому явищу, виявлення та подолання її соціальних передумов і наслідків є одним із пріоритетів держави» [5].

Отже, у законодавстві зазначені терміни вживаються разом з іншими поняттями, пов'язаними зі злочинністю та правопорушеннями, як правило, за змістом не відрізняючись. Тому з метою уточнення визначення поняття «протидія адміністративним корупційним правопорушенням» проведемо аналіз основних наукових підходів щодо його розуміння.

Відомий дослідник проблем боротьби з корупцією М.І. Мельник справедливо вважає, що за цільовою спрямованістю протидія корупції розглядається у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні протидія корупції – це будь-яка діяльність у сфері соціального управління, яка, не переслідуючи спеціальної мети, сприяє зменшенню можливостей для корумпування суспільних відносин, зокрема шляхом забезпе-

чення верховенства права, реалізації інших принципів права, розвитку демократичного суспільства та утвердження правової держави.

У вузькому розумінні протидія корупції являє собою систему заходів політичного, правового, організаційно-управлінського, ідеологічного, соціально-психологічного та іншого характеру, що мають цільове спрямування на зменшення обсягів корупції, зміну характеру корупційних проявів, обмеження взаємовпливу корупції та інших соціальних явищ і процесів, збільшення ризику для осіб, які вчиняють корупційні правопорушення, усунення соціальних передумов, загальних причин і умов корупції, причин та умов конкретних корупційних діянь, виявлення, припинення та розслідування проявів корупції, притягнення винних у вчиненні корупційних правопорушень осіб до юридичної відповідальності, поновлення законних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, усунення наслідків корупційних діянь.

Під категорією «запобігання корупції» М.І. Мельник розуміє особливий вид соціального управління, напрям антикорупційної діяльності, який полягає в усуненні, нейтралізації чи обмеженні дії факторів корупції, цілеспрямованому впливі за допомогою комплексу спеціально розроблених законних засобів на систему суспільних відносин, що складаються у сфері реалізації публічної влади, що має на меті стимулювання осіб, уповноважених на виконання функцій держави, та інших суб'єктів до правомірної поведінки у сфері публічної влади, перешкоджання вступу їх у корупційні відносини та припинення таких відносин.

Основним завданням запобігання корупції є створення системи соціальних зв'язків, за якої істотно (до мінімуму) зменшується ймовірність виникнення ситуацій корумпування суспільних відносин.

Запобігання корупції здійснюється двома основними шляхами: через стимулювання правомірної (некорупційної) поведінки та шляхом недопущення корупційної поведінки завдяки встановленим обмеженням, вимогам, відповідальності, іншим негативним наслідкам.

Запобігання корупції здійснюється за трьома основними напрямками: усунення, нейтралізація або послаблення дії факторів корупції; перешкоджання здійсненню протиправного наміру конкретної особи щодо реалізації умислу на вчинення корупційного правопорушення; припинення корупційної діяльності, яка вже почалася, з метою недопущення настання протиправного (злочинного) результату чи переростання корупційного діяння у більш небезпечне.

За критерієм цільової спрямованості запобігання корупції поділяється на загальносоціальне та спеціально-кримінологічне.

Загальносоціальне запобігання є визначальним у системі запобігання корупції, воно з властивими йому масштабністю, різносторонністю і всеохоплюючим характером становить базу, фундамент для здійснення спеціально-кримінологічного запобігання корупції. Маю-

чи широкий діапазон, довготривалий і комплексний характер, заходи загальносоціального запобігання здійснюють профілактичний вплив на всі групи соціальних передумов корупції, причин та умов всіх чи більшості видів корупційних правопорушень.

Проводячи розмежування категорій «протидія» та «боротьба» з корупцією, М.І. Мельник, на жаль, саме поняття «боротьба з корупцією» не формулює, хоча і називає риси, що відрізняють його від категорії «протидія» (активність, наявність обов'язкового позитивного чи негативного результату, обмеженість часом) [6].

На наш погляд, боротьба з корупцією є складовою протидії цьому явищу, її напрямком або ж етапом. Це передусім стосується діяльності органів, на які згідно з законодавством покладається обов'язок виявляти, припиняти та попереджати корупційні правопорушення, розкривати корупційні злочини, притягати винних до юридичної відповідальності за їх вчинення, здійснювати загальну та індивідуальну профілактику у цій сфері, тобто реалізовувати силовий компонент протидії корупції.

Не вирішує остаточно питання щодо розмежування зазначених категорій і О.Я. Прохоренко, який розуміє під протидією корупції у системі державної служби систему спільних попереджувальних заходів, до яких залучається значна кількість суб'єктів, що протидіють корупційним проявам з метою їх недопущення. При цьому він вказує, що поняття «протидія» є ширшим за поняття «боротьба», поглинає його, що «протидія» неможлива без контролю за всіма стадіями корупційних проявів [7]. Тобто ним протидія фактично звужується до заходів припинення та попередження корупції.

Вважаємо, що боротьбі з корупцією притаманні такі основні ознаки: а) правоохоронний характер; б) здійснення спеціально уповноваженими суб'єктами; в) нормативна урегульованість; г) основна мета – попередження, виявлення та припинення корупційних діянь, побічна – усунення причин та умов, що їм сприяють.

Натомість для протидії корупції характерно розширення кола учасників заходів, у тому числі і шляхом залучення громадськості; виокремлення заходів щодо недопущення створення причин й умов вчинення корупційних правопорушень; використання, крім правових, політичних, економічних та психологічних важелів впливу на корупційні відносини.

У цьому контексті слід підтримати позицію А.П. Закалюка щодо запровадження в Україні комплексної програми «Суспільна антикорупційна дія» (далі – САД), яка включала б 7 проектів: навчально-методична допомога громадським організаціям та інформування населення; розвиток недержавних організацій сприяння доброчесності державного апарату та підтримки підприємництва; протидія корупції в органах місцевого самоврядування; удосконалення антикорупційного законодавства; взаємодія правоохоронних органів з недержавними організаціями у протидії корупції; інформаційне забезпечення проти-

дії корупції; створення організаційної структури САД – Національного антикорупційного комітету при Президентові України [8].

Висновок. Підсумовуючи викладене, під протидією корупційним правопорушенням пропонується розуміти комплексну постійну діяльність органів публічної влади, громадськості, спрямовану на попередження, виявлення, фіксацію фактів корупційних проступків, вжиття заходів щодо притягнення винних у їх вчиненні до юридичної відповідальності, відновлення порушених внаслідок корупційних дій прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

Бібліографічні посилання

1. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 5 жовтня 1995 року // ВВР України. – 1995. – № 34. – Ст. 266.
2. Про засади запобігання та протидії корупції: Закон України від 11 червня 2009 р. № 1506-VI // ВВР України. – 2009. – № 45. – Ст. 691.
3. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 7 квітня 2011 р. № 3206-VI // Сторінка "Законодавство України" сайту Верховної Ради © 1996–2011 // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3206-17>.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 4 грудня 1984 р. // ВВР УРСР. – 1984. – Дод. до № 51. – Ст. 1122.
5. Концепція подолання корупції в Україні "На шляху до доброчесності": Указ Президента України від 11 листопада 2006 р. // Урядовий кур'єр. – 2006. – 20 вересня.
6. Мельник М.І. Протидія корупції: поняття, мета, напрями // Право України. – 2002. – № 4. – С. 23-24.
7. Прохоренко О.Я. Протидія корупційним проявам у системі державної служби України (організаційно-правовий аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – С. 5.
8. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: Теорія і практика: У 3 кн. – К., 2007. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – С. 249-254.

Надійшла до редакції 02.06.2011

Р.М. Ляшук

кандидат юридичних наук

(Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького)

УДК 344:351.746 (477)

ВИКОРИСТАННЯ СЛУЖБОВИХ СОБАК ЯК ЗАХІД АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИПИНЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

У статті розглянуто використання службових собак як захід адміністративного припинення спеціального призначення Державної прикордонної служби України; здійснено аналіз правового регулювання підстав, порядку, умов та особливостей використання службових собак для припинення правопорушень.

Ключові слова: силові заходи, спеціальні засоби, службові со-

баки, заходи адміністративного припинення спеціального призначення, Державна прикордонна служба України.

В статті розглядається використання службових собак як заходу адміністративного припинення спеціального призначення Державної прикордонної служби України; здійснюється аналіз правового регулювання основних, порядку, умов та особливостей використання службових собак для припинення правопорушень.

Ключевые слова: *силовые меры, специальные средства, службовые собаки, меры административного пресечения специального назначения, Государственная пограничная служба Украины.*

The use of official dogs as measures of administrative stopping of the special setting of State Border Guard Service of Ukraine is considered in the article; the analysis of the legal adjusting of grounds, order, terms and features of the use of official dogs for stopping of offences is carried out.

Keywords: *force measures, special facilities, official dogs, measures of the administrative stopping of the special setting, State Border Guard Service of Ukraine.*

Постановка проблеми. Державна прикордонна служба України (далі – ДПСУ) виконує завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні [1]. Для виконання завдань з охорони державного кордону персонал ДПСУ наділяється правом застосування силових заходів [1]. Важливим заходом адміністративного припинення спеціального призначення ДПСУ є використання службових собак. Різноманітність виконуваних завдань та відмінність від інших заходів примусу викликає необхідність окремого правового регулювання використання службових собак.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Ґрунтовні дослідження сутності, підстав та порядку застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів і фізичної сили належать О.М. Бандурці, М.І. Єропкіну, Д.Н. Бахраху, В.Б. Авер'янову, Т.О. Коломоєць, О.П. Снігер'єву, А.Т. Комзюку, Н.Є. Філіпенко, Л.Г. Чистоклетову, О.С. Фролову, М.В. Корнієнку. Досліджуючи заходи адміністративного припинення спеціального призначення, зазначені науковці не давали правової оцінки використанню службових собак в охороні державного кордону України.

Метою статті є розгляд використання службових собак як заходу адміністративного припинення спеціального призначення ДПСУ. Її новизна полягає у визначенні порядку, умов, особливостей та адміністративно-правових підстав правомірного використання службових собак для силового припинення правопорушень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Використання служ-

бових собак є окремим видом спеціальних засобів. Службові собаки – це група порід свійських (домашніх) собак різного походження, яких використовують для охорони майна, державного кордону, військових та інших особливо важливих об'єктів, місць позбавлення волі, пошуку певних речовин (наркотичних, вибухових тощо), розшуку і затримання підозрюваних у вчиненні злочину осіб, пошуку потерпілих під час надзвичайних ситуацій, пошуку корисних копалин, випасання худоби і як транспортних тварин [2, с. 532].

Службові собаки ДПСУ – це собаки, що перебувають у штаті та використовуються для виконання завдань з охорони державного кордону України. За призначенням службові собаки поділяються на розшукові, спеціальні та вартові [3].

Використання службових собак як захід адміністративного припинення спеціального призначення – це засноване на законі примусове припинення діянь, які мають ознаки адміністративного правопорушення, а в окремих випадках – і кримінально-правовий характер, спрямоване на недопущення шкідливих наслідків протиправної поведінки, забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення і притягнення винних до відповідальності [4, с. 422]. Спеціальний характер такого заходу визначає специфіку підстав його використання. Це, як правило, невідкладні випадки, коли необхідно припинити протиправні дії, небезпечні для життя і здоров'я людей. В цьому випадку використання службових собак спрямоване безпосередньо на особу порушника, здатне завдати йому певної фізичної шкоди і навіть позбавити життя [4, с. 427].

Метою використання службових собак як заходу державного примусу є:

- а) припинення адміністративних правопорушень, злочинів і об'єктивно протиправних діянь;
- б) запобігання вчиненню нових правопорушень;
- в) створення умов для подальшого притягнення винних до відповідальності [4, с. 422].

Під час охорони державного кордону використовуються службові собаки, які пройшли курс дресирування, визнані придатними для службового використання і перебувають у штаті ДПСУ. Право використання службових собак надається спеціально підготовленим прикордонникам, які несуть з ними службу [5].

Закон України «Про міліцію» [6] об'єднує випадки застосування спеціальних засобів та службових собак. На нашу думку, таке узагальнення є недоцільним через відмінності у призначенні і особливостях використання собак та спеціальних засобів.

Інструкція ДПСУ про застосування силових заходів відокремлює використання службових собак від застосування спеціальних засобів

та визначає такі випадки використання службових собак під час несення служби з охорони державного кордону:

1) для пошуку і затримання людей на місцевості і в транспортних засобах;

2) для пошуку наркотичних засобів, зброї, боєприпасів, вибухових речовин у пасажирських та вантажних транспортних засобах, різних вантажах і багажі пасажирів;

3) для подолання протидії законним вимогам прикордонників;

4) для затримання, конвоювання і охорони правопорушників, для підтримання режиму державного кордону, прикордонного режиму та режиму в пунктах пропуску через державний кордон [5].

Використання службових собак для пошуку і затримання людей на місцевості і в транспортних засобах є силовим заходом тільки в частині затримання, яке повторюється в четвертій підставі [5].

Пошук наркотичних засобів, зброї, боєприпасів, вибухових речовин у пасажирських та вантажних транспортних засобах, різних вантажах і багажі пасажирів як випадок використання службових собак не передбачає примусового впливу на правопорушника та не є предметом нашого наукового дослідження.

Подолання протидії законним вимогам прикордонників є вагомою підставою використання службових собак, що має припиняючий характер. Використання службового собаки потребує певного проміжку часу, який достатній для висловлення прикордонником законних вимог щодо припинення правопорушення. На наш погляд, у межах названої підстави службових собак можна використовувати в таких випадках:

- для захисту громадян та самозахисту від нападу та інших дій, які спричиняють загрозу їх життю, здоров'ю чи майну [7, с. 5];

- для відбиття озброєного нападу злочинців чи припинення їх озброєного опору прикордонникам [7, с. 6];

- під час непокори законній вимозі прикордонника;

- для фізичного впливу на правопорушників під час локалізації конфліктних ситуацій у пункті пропуску через державний кордон [3];

- при спробі втечі злочинця з місця вчинення злочину;

- для відбиття нападу на будівлі, приміщення, споруди і транспортні засоби, незалежно від їх належності, або їх звільнення у разі захоплення;

- для припинення масового захоплення землі та інших дій, що можуть призвести до зіткнення груп населення тощо.

Використання службових собак для *затримання, конвоювання і охорони правопорушників, підтримання режиму державного кордону, прикордонного режиму та режиму в пунктах пропуску через державний кордон* вирізняється різнобічною роллю собаки як силового засобу. Вона виявляється у функціях затримання, конвоювання і охоро-

ни. Використання службових собак створює низку переваг для виконання завдань з охорони державного кордону. Серед них:

- посилення служби нарядів на ділянках, де рельєф місцевості не дає змоги активно використовувати техніку та спеціальні засоби;
- збільшення можливостей виявлення правопорушників, що переходять в заростях, чагарнику, в лісі, очереті та складках місцевості;
- швидке виявлення на охоронюваній ділянці правопорушників, запахів слідів, речей та інших ознак їх перебування на місцевості;
- переслідування у високому темпі правопорушників за їх запаховими слідами;
- затримання правопорушників, коли інші можливості виявились малоефективними [3].

Затримання правопорушника за допомогою службового собаки допускається у разі:

- коли виявлений правопорушник намагається втекти з місця події та не виконує вимоги прикордонного наряду про зупинку [3];
- коли злочинця застигнуть у мить вчинення злочину (з метою його припинення);
- коли він викazuje активну (у тому числі зі зброєю в руках) непокору при його затримці чи намагається втекти з місця вчинення злочину;
- при захисті людей від нападу, який погрожує їх життю чи здоров'ю, якщо не існує іншої можливості їх захистити;
- при спробі втекти під час обходів, патрулювання, засідки та інших тактичних операцій, а також при конвоюванні;
- при нападі на прикордонний наряд чи окремих прикордонників;
- при вчиненні втечі з місць тимчасового тримання;
- при спробі проникнути на охоронювану територію, об'єкти, споруди, приміщення тощо [7, с. 7].

Під час охорони певної ділянки кордону, патрулювання визначеного району та переслідування правопорушників можна використовувати розшукового собаку для затримання правопорушників у разі: невиконання ними вимог прикордонного наряду про зупинку; спроби їх напасти на прикордонників наряду або собаку; коли є загроза прориву правопорушників за кордон, посадки на попутні транспортні засоби або укриття на об'єктах та місцевості, де їх знайти буде складно; спроби правопорушників втекти з-під охорони [3].

У ході конвоювання затриманих собака має рухатись поруч із інспектором-кінологом [3]. Охороняючи затриманих правопорушників на місці та в русі, інспектор-кінолог із розшуковим собакою має розміщуватися з того боку, в який найімовірніше втікатимуть затримані. Перед використанням розшукової собаки для конвоювання правопорушників попереджають, що в разі їх нападу на прикордонників та

спроби втечі для їх затримання буде застосовано собаку без попередження [3].

При затриманні правопорушника за допомогою собаки необхідно звертати особливу увагу на забезпечення безпеки сторонніх осіб.

У ході підтримання різних видів режимів у контрольованому прикордонному районі службових собак можна використовувати для припинення масових заворушень і групових порушень громадського порядку.

Під час використання службових собак можуть вирішуватися завдання звільнення заручників, які не входять в обсяг розглянутих випадків. На нашу думку, підстави використання службових собак, викладені в п. 2.4.2. Інструкції ДПСУ про застосування силових заходів [5], потрібно доповнити п'ятим випадком, який викласти у такій редакції: «5) для звільнення заложників».

Рішення про використання службових собак приймає старший прикордонного наряду або посадова особа, відповідальна за виконання завдань з охорони державного кордону. Прикордонники, які діють індивідуально, приймають такі рішення самостійно [5].

Приведення собаки у готовність до використання може полягати у: зміні довжини повідка, зніманні намордника, повідка чи нашійника. Службові собаки використовуються на довгому та короткому повідках, без повідка, у наморднику і без нього, виходячи з конкретної ситуації, що склалася [5]. За рішенням старшого прикордонного наряду або інспектора-кінолога розшуковий собака може використовуватися для затримання правопорушника у наморднику у випадку, якщо немає загрози безпеці прикордонного наряду. Для захоплення (знищення) озброєних та інших особливо небезпечних правопорушників розшуковий собака використовується без намордника і нашійника, зненацька й раптово [3].

Використанню службових собак, за винятком випадків відбиття раптового нападу на прикордонників та звільнення заложників, має передувати попередження про намір їх застосування. Про використання службових собак необхідно попереджувати у випадках подолання протидії законним вимогам прикордонників та затримання правопорушників. Попередження може бути здійснено голосом, а при значній відстані або зверненні до великої групи людей – через гучномовні установки та підсилювачі українською мовою не менше двох разів з наданням часу, достатнього для припинення правопорушення [5]. Попередження здійснюється окликом “Стій! Пускаю собаку”. Пуск собаки на затримання правопорушників виконується особисто інспектором-кінологом [3]. Формою попередження про використання службових собак також можуть бути і такі вирази: «Стій! Прикордонний наряд! Застосовую собаку!», «Відпускаю собаку!» та ін. [8, с. 115].

Кожне використання службових собак ДПСУ повинно здійснюватися відповідно до всіх принципів застосування силових заходів. Під час використання службової собаки не завжди можливо дотримуватися принципів мінімізації завданої шкоди, своєчасності та адекватності застосування силових заходів. В ході використання службових собак важко нормувати та передбачити розмір завдання шкоди правопорушнику, який може не відповідати ступеню суспільної небезпеки вчиненого діяння [9, с. 130].

Висновки. На нашу думку, службових собак слід використовувати тільки в умовах, коли можна спрогнозувати наслідки впливу на людей та коли перевищення ступеня завданої шкоди мало ймовірно (наприклад, для припинення правопорушень великої суспільної небезпеки, для припинення масових заворушень тощо) [9, с. 130]. Підтвердженням цього є норма відомчого наказу, яка встановлює мету використання службових собак – затримання, охорону та конвоювання особливо небезпечних правопорушників [3]. У таких випадках використання службових собак буде ефективнішим у поєднанні з іншими силовими заходами, що допоможе підсилити їх дію.

Підсумовуючи проведене дослідження, можна зробити висновок, що використання службових собак є важливим заходом адміністративного припинення спеціального призначення ДПСУ, в ході застосування якого виконуються завдання пошуку, затримання, охорони, конвоювання та подолання протидії правопорушників. Адміністративно-правові норми, які регулюють застосування цього силового заходу в охороні державного кордону України, потребують внесення змін та доповнень. Тому удосконалення правового регулювання використання службових собак має бути предметом подальшого наукового дослідження.

Бібліографічні посилання

1. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 // ВВР. – 2003. – № 27. – Ст. 208.
2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К., 2004. – Т. 6.
3. Порядок підготовки та використання в охороні державного кордону інспекторів-кінологів із службовими собаками: Наказ Адміністрації прикордонної служби України від 14.04.2009 р. № 275. – Хмельницький, 2009.
4. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У 2-х т. / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). – К., 2004. – Т. 1: Загальна частина.
5. Інструкція про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України: Наказ Адміністрації ДПСУ № 200 від 21 жовтня 2003 р.
6. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 [Електронний ресурс]: Законодавство України / Правова серія «Інфодиск». – К., 2007.
7. Снігерьев О.П., Філіпенко Н.Є., Корнієнко М.В. Правові та організаційно-тактичні засади використання службово-розшукових собак в оперативно-розшуковій

діяльності: Навч. посіб. – Львів, 2008.

8. *Фролов О.С.* Проблеми правового регулювання і практики застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу працівниками органів внутрішніх справ: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2000.

9. *Ляшук Р.М.* Адміністративно-правове регулювання застосування силових заходів у діяльності Державної прикордонної служби України: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2010.

Надійшла до редакції 11.04.2011

Р.В. Шаповал

кандидат педагогічних наук

(Головне управління освіти і науки

Харківської обласної державної адміністрації)

УДК 347.998.85(043.3)

РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Розкрито засади реформування освітньої діяльності в Україні, оскільки розбудова системи освіти, її докорінні зміни мають стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні.

Ключові слова: *реформування, освітня діяльність, інтеграція, розвиток, навчальний заклад, правове регулювання.*

Раскрываются принципы реформирования образовательной деятельности в Украине, поскольку развитие системы образования, ее коренные изменения должны стать основой воспроизведения интеллектуального, духовного потенциала народа, выхода отечественной науки, техники и культуры на мировой уровень, национального возрождения, становления государственности и демократизации общества в Украине.

Ключевые слова: *реформирование, образовательная деятельность, интеграция, развитие, учебное заведение, правовое регулирование.*

The article exposes principles of reformation of educational activity in Ukraine, as re-erecting of the system of education, it drastic alternations must become basis of recreation of intellectual, spiritual potential of people, output of domestic science, technique and culture, on a world level, national revival, becoming of the state system and democratization of society, in Ukraine.

Keywords: *reformation, educational activity, integration, development, educational establishment, legal adjusting.*

Постановка проблеми. Головною метою реформування освіти в Україні є виховання свідомого громадянина з активною життєвою позицією, готового до трудової діяльності і творчого мислення, самовдосконалення, із сформованими потребами до взаємин з людьми різ-

них національностей і культур світу.

Науково-практична конференція «Українознавство у світовому гуманітарному просторі» (21–22 жовтня 2010 р., м. Київ) стала черговим послідовним кроком національної освітньо-наукової еліти в боротьбі за інтелектуальне і духовне зростання української нації в жорстких умовах гострих протиріч еволюційного розвитку світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реформування освіти – головний пріоритет державної політики. Про це Прем'єр-міністр України Микола Азаров заявив на спеціальному засіданні Уряду, присвяченого проблемам освіти.

«Президент України і Уряд визначили реформу освіти, мета якої – досягнення нової якості українського суспільства, як бази для всієї програми системних реформ, а отже, як головний пріоритет державної політики», – наголосив М. Азаров [1].

Разом з тим високоякісна освіта в незалежній Україні, на жаль, поки що не стала першочерговим державним пріоритетом. Це при тому, що постійно, принаймні в освітній сфері, були намагання здійснити реформу відповідно до потреб національного державотворення. Це і відома державна програма «Освіта: Україна XXI століття», і «Національна освітня доктрина», це і впровадження 12-бальної системи оцінювання знань учнів у середній школі та перехід до дванадцятирічної школи (зупинилися поки що на одинадцятирічці), і впровадження зовнішнього оцінювання знань учнів та прийняття низки спеціалізованих законів про середню, вищу освіту тощо впровадження зовнішнього оцінювання знань учнів. В Україні зроблені формальні кроки, аби долучитися до Болонського процесу в європейському освітньому просторі.

Проте об'єктивно оцінюючи реальний стан галузі, можна впевнено констатувати, що якість освіти в Україні взагалі має усталену тенденцію до погіршення. Освітні реформи повсякчас або є просто формальними, неадекватними потребам, не мають конкретних захищених державою програм їхньої реалізації, або є результатом популізму чиновництва. Але як у першому, так і в другому разі, врешті-решт, маємо поширення деградаційних процесів в освітній діяльності, а відтак і в державі в цілому.

У Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI ст.») визначено «стратегію розвитку освіти в Україні на найближчі роки та перспективу на XXI ст., створення життєздатної системи безперервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації». Ці ж стратегічні завдання конкретизуються у «Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті».

Вона визначає стратегічні завдання реформування освіти в Українській державі: відродження і розбудова національної системи освіти

як найважливішої ланки виховання свідомих громадян української держави, формування освіченої, творчої особистості; виведення освіти в Україні на рівень розвинених країн світу шляхом докорінного реформування її концептуальних, структурних, організаційних засад. Передбачається створення на рівноправній основі недержавних закладів освіти та глибокі демократичні перетворення у традиційних державних навчально-виховних закладах [2].

У програмі «Освіта» визначені також пріоритетні напрями, основні шляхи і принципи наступного реформування освіти. Вони спрямовані на досягнення певних стратегічних цілей. Зокрема, досить конкретно визначаються шляхи реформування кожної з ланок системи освіти: дошкільного виховання, в якому поєднуються сімейне і суспільне виховання; загальноосвітньої підготовки на національній основі, в якій реформуванню піддаються зміст гуманітарної та природничо-математичної освіти, трудової та фахової підготовки в середній ланці освіти. Суттєва увага приділяється національному вихованню, головною метою якого є надбання молодим поколінням соціального досвіду успадкування духовних надбань українського народу, формування високої мовної культури, оволодіння українською мовою.

У «Концепції національного виховання дітей та молоді у системі національної системи освіти» визначені пріоритетні напрями та шляхи забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації. В Україні, як і в інших країнах світу, історично склалася своя система виховання, яка максимально враховує національні риси і самобутність українського народу.

Національне виховання – це виховання дітей та молоді на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях, обрядах, багатовіковій виховній спадщині, духовності. Воно є конкретно-історичним виявом загальнолюдського гуманістичного і демократичного виховання. Це одночасно і державне виховання, що здійснюється державними установами, і загальнонаціональне, яке у своєму змісті діє і поза межами впливу цих установ, має значно ширший діапазон впливу на процес соціалізації особистості.

У Державній національній програмі «Освіта» підкреслюється, що «головна мета національного виховання – набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадянина Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури». Мета, певна річ, повинна бути єдиною для всіх навчально-виховних закладів, громадян України. Така

єдина мета виховання є науково обґрунтованим державним стандартом, закріпленим у законах нашої держави.

У галузі вищої освіти передбачається стратегічне завдання – перехід до гнучкої, ступеневої системи підготовки фахівців для підвищення освітнього і культурного рівня суспільства, піднесення вищої освіти в Україні на рівень досягнень найбільш розвинених країн світу шляхом здійснення ряду міжнародних проектів та інвестицій. Проектується також подальше підвищення рівня і ефективності наукових досліджень у вищій школі [3].

Найбільш важливою і необхідною ланкою реформування і оновлення освіти є загальна середня освіта, яка повинна забезпечувати максимальний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, трудову підготовку, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину, суспільство і виробництво, екологічне виховання, фізичне вдосконалення. Українська держава гарантує молоді право на отримання повної загальної середньої освіти і оплачує її здобуття. Повна загальна середня освіта в Україні є обов'язковою і може бути отримана у різних типах закладів освіти.

Загальноосвітня школа виступає важливим фактором відродження нації, виховання у молоді національної свідомості і гідності, активним засобом боротьби з національним нігілізмом, з проявами комплексу національної неповноцінності, нижчості, відступництва від своєї нації. Принцип єдиної трудової політехнічної школи на основі ідей гуманізму, демократії та інтернаціоналізму означає надання всім дітям рівних можливостей для одержання освіти, відображає єдність і взаємозв'язок усіх ступенів загальної середньої освіти, її безперервність, наступність всіх компонентів навчально-виховної системи – мети, змісту, методів, засобів і організаційних форм. Школа діалектично поєднує національний та інтернаціональний зміст освіти, забезпечує вступ до скарбниць світової культури, необхідний рівень міжнаціонального спілкування.

Як відомо, система загальної середньої освіти відокремлена від церкви і носить світський характер. Найважливішими напрямками відродження школи є: реалізація в навчанні та вихованні підростаючого покоління ідеї народності на основі засвоєння позитивних традицій національних культур українців та інших народів, що проживають в Україні, відродження ролі школи в розвитку культури народу; демократизація всіх сторін шкільного життя, перетворення школи з відомчої ідеологічної установи в громадсько-державний інститут, відхід від жорсткого одержавлення і регламентації її діяльності, широкий розвиток самодіяльних засад, залучення громадськості до визначення і здійснення шкільної політики; індивідуалізація навчально-виховного

процесу, організація його з урахуванням здібностей, нахилів, інтересів дітей та їхнього інтелектуального, фізичного і психічного розвитку, диференціація, яка передбачає варіативність змісту, форм і методів навчання та виховання; інтеграція зусиль всіх соціальних інститутів виховання – сім'ї, школи, позашкільних установ, виробничих колективів, громадських організацій для поліпшення виховання підростаючого покоління.

Загальний зміст навчального матеріалу середньої освіти поділяється на державний і шкільний компоненти.

Гімназії та ліцеї працюють за спеціальними навчальними планами, які розробляються педагогічними колективами спільно з вищими навчальними закладами. Міністерством освіти і науки України розроблений базовий навчальний план гімназій, який передбачає широкий спектр предметів за вибором: мови народів України, стилістика української мови, старослов'янська мова, латина, грецька мова, народознавство, ораторське мистецтво, поезика, логіка, історія, культура, етнографія, людина і суспільство, вступ до філософії, основи екології та економіки, ритміка, хореографія тощо.

Базовий навчальний план ліцею диференціює навчальну роботу учнів за основними профілями: філологічний, історико-філософський, художньо-культурний, фізико-математичний, біолого-хімічний, економічний, технічний. Їх кількість і зміст визначаються конкретним педагогічним колективом відповідно до потреб учнів і кадрового та навчально-методичного забезпечення. Додаткові предмети в ці навчальні плани вводяться залежно від напрямів і профілів: основи етики, естетика, культура та мистецтво України, основи моделювання та конструювання тощо. Для учнів відкриваються широкі можливості щодо вибору додаткових курсів. Зокрема, на технічному профілі ліцею можуть пропонуватись: мікропроцесорна техніка, електротехніка, електроніка і радіотехніка, ергономіка, соціальна психологія, аудіо- та відеотехніка, дизайн, менеджмент та підприємництво, основи сучасного виробництва, інформатика й управління.

Бурхливо сьогодні в Україні розвивається бізнес-освіта. На ринку освітніх послуг бізнес-освіта представлена від початку 90-х років. Бізнес-школи – навчальні заклади, що пропонують освітні програми в галузі бізнес-адміністрування, організації та управління виробництвом у всіх сферах діяльності. Навчальні програми таких шкіл спрямовані на практичні аспекти управління і майже не концентрують уваги на теоретичних знаннях. Порівняно з традиційною західною освітою в цій галузі наші бізнес-школи мають свої переваги та недоліки.

По-перше, вартість навчальних бізнес-програм в Україні майже втричі нижча порівняно з західною. Окрім того, поки що жодна західна бізнес-школа не навчить робити бізнес «по-українськи» краще, ніж

це пропонують гравці локального ринку.

Зараз в Україні досить широка пропозиція бізнес-освіти, різноманітних авторських програм та тренінгів. Проте, ступінь бізнес-освіти (МВА) в її класичному (максимально наближеному до західних стандартів і національних особливостей) варіанті надають Міжнародний інститут менеджменту (МІМ), «Києво-Могилянська бізнес-школа» (КМБС), Львівський інститут менеджменту (ЛІМ), Дніпропетровський університет економіки та права (ДУЕП).

Серед основних недоліків українських програм МВА – невизнання їх дипломів не лише за межами України, але й всередині країни. В Україні неможливо акредитувати МВА-програму в Державній акредитаційній комісії, оскільки її немає в державному реєстрі освітніх програм. Як альтернативу пропонують проект дистанційної бізнес-освіти (розроблено Київським інститутом інвестиційного менеджменту та германським Інститутом міжнародних відносин), що буде акредитована у європейській Фундації з акредитування програм міжнародного бізнес-адміністрування (FIBAA). При цьому, як зауважують дослідники, «варто з'ясувати особливості дистанційної форми навчання, визначити переваги та недоліки» [4, с. 201].

Дистанційне навчання (ДН) – така форма організації освітнього процесу, при якій основною є самостійна робота людини, що навчається. Це дозволяє навчатися в зручній для студента час та у віддаленому від викладача місці. Такий тип навчання надає можливість отримати освіту широкому колу людей, які мають обмеження щодо того щоб вчитися очно.

Дистанційне навчання широко застосовують у світовій системі освіти. Центри ДН є при всіх університетах США, Західної Європи. Підключення Центрів до світової комп'ютерної мережі дозволяє створювати віртуальні класи для студентів, що знаходяться в різних країнах. Глобальна мережа Інтернет є інтегральним засобом широкого використання ДН. Тому основною проблемою такої форми навчання в Україні за умов недостатньо активного використання ресурсів Інтернет (особливо у регіонах) є складність з отриманням інформації [6, с. 114].

Важливо підкреслити, що попри значні інтелектуальні кадрові втрати за роки незалежності в Україні зберігся ще високий потенціал педагогів та вчених, здатних виробляти високоякісну освітню продукцію. Але на цьому шляху головною перешкодою є традиційна відсутність послідовної й принципової державної політики у цій сфері.

У сучасній Україні відсутнє гідне пошанування знань, навчально-виховної діяльності. Тому-то наша держава знаходиться у хвості світової цивілізації, а кращі українські вчені й педагоги їдуть з України у пошуках кращої долі. В нашому суспільстві відсутня мотивація отримання високих знань, як це є у розвинених країнах, тому сьогодні багато людей не прагнуть високого рівня освіти, а лише намагаються в

будь-який спосіб здобути атестат, диплом тощо.

У державі постійно наголошується про устремління бути на рівні європейських країн і народів. Але далі побажань це не набуває розвитку. Як наслідок, рівень елементарної культури нашого народу дуже низький.

Найважливішим при цьому є той факт, що влада за відсутності контролю з боку громадськості не виявляє належної ініціативи і занепокоєння.

Ось уже декілька років працівники системи вищої освіти України очікують оновлення Закону України «Про вищу освіту». Адже чинний закон, незважаючи на численні зміни і доповнення до нього впродовж 2002–2010 років, не відповідає сучасним потребам розвитку науково-освітньої сфери держави, що зумовлює падіння якості національної вищої освіти та її авторитету на міжнародному рівні.

На жаль, проект нового Закону має низку недоліків, а саме:

1. Основною метою законопроекту є не реформування вищої освіти у зв'язку з очевидним зниженням її якості, а лише «...приведення законодавства України в сфері вищої освіти до вимог Болонського процесу...».

Зі сформульованої таким чином мети випливає, що або МОН України у вітчизняній вищій школі особливих проблем не вбачає і лише вимоги Болонського процесу спонукають до реформування галузі, або ж, на думку Міністерства, українські вчені й педагоги самостійно не спроможні запропонувати щось своє, а тому як вихід пропонується скористатися принципами Болонської декларації.

В Україні відбувалася переважно «гра в Болонський процес», від якої якість нашої вищої освіти не стала кращою. При цьому у ВНЗ, де щонайсерйозніше поставилися до впровадження болонських принципів, передусім відчутно зросла кількість паперової звітності, різноманітних планів, програм, «карток спеціальностей» тощо, які лишень виснажують і озлоблюють викладачів, що й так завантажені лекційними годинами у кілька разів більше за їхніх європейських колег.

Тому брати за самоціль виконання вимог Болонської декларації в українських ВНЗ є недоречним: в Україні є власна специфіка завдань навчально-виховного процесу, особливостей культури народу, багатого вітчизняного науково-освітнього і педагогічного досвіду, ментальних якостей тощо (які, слід наголосити, Болонська декларація аж ніяк не заперечує).

Необхідно пам'ятати і про те, що в умовах єдиного європейського освітнього простору з'являться сприятливі умови для виїзду українських високопрофесійних фахівців і талановитих студентів на навчання та постійну роботу до країн ЄС з вищим рівнем життя, що уже сьогодні є негативним явищем для України. Український же освітній простір поки що не є привабливим для країн ЄС. Тому держава мусить готувати ефективні рішення для нейтралізації зазначеної небезпеки.

2. Відомо, що головним у діяльності будь-якого навчального закла-

ду є навчально-виховний процес. Але, на жаль, у цьому документі виховання громадянина й патріота України взагалі опинилося поза межами законопроекту про вищу освіту. З аналізу законопроекту неважко зрозуміти, що виховна діяльність має другорядне значення, що суперечить потребам сьогодення щодо формування освітньо-виховного ідеалу в державі, утвердження гуманістичних світоглядних цінностей, забезпечення культурного і духовного розвитку особистості, виховання українського патріотизму. В окремих статтях одного із варіантів нової редакції проекту Закону «Про вищу освіту» виховна діяльність ВНЗ пов'язується лише з неоднозначним поняттям про «культурно-виховну роботу». У цьому контексті заслуговує підтримки редакція ст. 21, п. 2 попереднього проекту, де серед завдань ВНЗ є й «українознавче наповнення змісту освіти, забезпечення культурного і духовного розвитку особистості...». Але цього визначення вкрай замало з урахуванням деградаційних процесів у духовному і культурному житті сучасної молоді.

На жаль, в останньому варіанті нової редакції Закону України «Про вищу освіту», для обговорення, простежується намагання ще більш неприхильно поставитися до виховної діяльності ВНЗ. Пропонується взагалі відмовитися від вживання поняття про «навчально-виховний процес», залишивши у використанні лише поняття про «навчальний процес». Як наслідок, уже немає навіть згадки про поняття «культурно-виховна робота», «українознавче наповнення змісту освіти», не кажучи вже про «національне виховання», що, поміж іншого, часом можна було зустріти у первинній редакції законопроекту та державних освітянських програмах.

Отже, незважаючи на виконаний великий масив роботи в освітянській сфері, вона ще не забезпечує потрібної якості. Чимало випускників навчальних закладів не досягають належного рівня конкурентоспроможності на європейському ринку праці. Це зобов'язує глибше аналізувати тенденції в європейській та світовій освіті.

Бібліографічні посилання

1. *Азаров М.* Реформування освіти – база для всієї програми системних реформ // http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=243611172.
2. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002 р. // Урядовий кур'єр. – 2002. – 12 квітня.
3. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. № 896. // <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. *Баран Л.М., Баран Р.Т., Власова О.П. та ін.* Проблеми гуманізації освіти в контексті трансформації вищої школи України: Монографія. – Дніпропетровськ, 2008.
5. Про освіту: Закон України від 23.05.1991 р. // ВВР. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
6. *Полушкіна Т.В.* Болонський процес як засіб інтеграції і демократизації вищої освіти України // Художньо-освітній простір України в контексті новітньої історії: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – К., 2007. – С. 112-115.
7. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики / Під заг. ред. В. Андрущенко. – К., 2003.

Надійшла до редакції 16.03.2011

В.В. Гаркуша

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 351.75(492)

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДЕРЖАВНОЇ АВТОМОБІЛЬНОЇ ІНСПЕКЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТА КОНТРОЛЮ ЗА ПРАВОМІРНІСТЮ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ В УКРАЇНІ

Розглянуто проблемні питання щодо місця Державної автомобільної інспекції в системі МВС України, визначено повноваження цієї служби при здійсненні контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів, наведено шляхи вирішення зазначених проблем.

Ключові слова: ДТП, транспортний засіб, контроль, правомірність експлуатації транспортного засобу, повноваження, права та обов'язки працівників Державної автомобільної інспекції.

Рассмотрены проблемные вопросы относительно места Государственной автомобильной инспекции в системе МВД Украины, определены полномочия этой службы при осуществлении контроля за правомерностью эксплуатации транспортных средств.

Ключевые слова: ДТП, транспортное средство, контроль, правомерность эксплуатации транспортного средства, полномочие, права и обязанности работников Государственной автомобильной инспекции.

This article is devoted to problems of status of state automobile inspections and authorities for control of the legitimacy vehicle operation, and the ways of their overcoming are resulted.

Keywords: traffic accident, transport vehicle, control, legitimacy vehicle operation, authority, rights and duties of state automobile inspections.

Постановка проблеми. Рівень аварійності на дорогах України значно перевищує відповідні показники більшості держав світу; зокрема, у Швейцарії на 1 млн жителів кількість загиблих у ДТП становить 49 осіб, у Німеччині – 62, в Україні – 164 особи [1].

Загальну кількість загиблих у ДТП за останні 10 років можна порівняти до кількості мешканців середнього обласного центру країни, а число потерпілих у ДТП значно перевищує кількість жертв від стихійних лих і техногенних катастроф. Така ситуація викликає тривогу в населення і потребує вжиття найрішучіших заходів для ліквідації причин травматизму на дорогах. До того ж порушення Правил дорожнього руху водіями транспортних засобів дедалі частіше супроводжується їхньою агресивною поведінкою стосовно інших учасників

дорожнього руху [2].

Одним з основних завдань МВС України є забезпечення безпеки дорожнього руху [3, с. 2]. Відповідно до Закону України від 28.01.1993 “Про дорожній рух” це завдання покладається на Державну автомобільну інспекцію (далі – ДАІ), яка входить до системи органів Міністерства внутрішніх справ України [4]. Ефективна діяльність цієї служби суттєво впливає на стан аварійності на дорогах України.

На жаль, на сьогодні ще існує недосконалість виконання своїх обов’язків працівниками ДАІ. Підтвердженням цього є значна кількість скарг на дії працівників ДАІ, службових розслідувань за фактом порушень останніми службової дисципліни. Це пояснюється непрофесіоналізмом працівників ДАІ, невдалою організацією діяльності останніх, недосконалістю чинного законодавства.

Для виправлення такого стану справ необхідно з’ясувати адміністративно-правовий статус ДАІ з метою надання конкретних пропозицій щодо покращення діяльності працівників цієї служби в цілому та при здійсненні контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів зокрема.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Дослідженню особливостей правовідносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху присвячено значну кількість науково-теоретичних розробок. Науковці обговорюють проблеми діяльності ДАІ щодо забезпечення безпеки дорожнього руху (В.В. Єгупенко, О.Ю. Салманова, С.М. Гусаров, А.В. Гаркуша, А.М. Подоляка, Д.С. Денисюк, М.А. Микитюк), державного управління безпекою дорожнього руху (В.Й. Развадовський, М.М. Долгополова); адміністративної відповідальності за порушення правил дорожнього руху (В.В. Доненко) та ін. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти безпеки дорожнього руху досліджувались В.А. Мисливим, С.В. Бабаніним, С.В. Гизимчуком, В.В. Ємельяненком та ін.

Слід зазначити, що зміни в законодавстві, розширення повноважень працівників ДАІ потребують додаткового дослідження змісту та особливостей діяльності працівників ДАІ, адміністративно-правового статусу цього органу щодо контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів.

Метою статті є дослідження особливостей адміністративно-правового статусу ДАІ як суб’єкта контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів, вироблення пропозицій та рекомендацій щодо його вдосконалення.

Викладення основного матеріалу дослідження. Для того щоб визначити адміністративно-правовий статус ДАІ як суб’єкта контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів, необхідно дати визначення правомірності експлуатації транспортних засобів, а також

визначити правове становище ДАІ щодо здійснення такого контролю.

Під правомірною експлуатацією транспортного засобу слід розуміти використання транспортного засобу для перевезення людей і (або) вантажу, а також встановленого на ньому спеціального обладнання чи механізмів, яке відповідає чинному законодавству [6, с. 116].

МВС є складовою частиною виконавчо-розпорядчого апарату державного управління. Тут ДАІ виступає у якості об'єкта управління. Але у визначеній системі відносин ДАІ має такі функції, права і обов'язки, які дозволяють розглядати її як суб'єкта управління. Серед усіх державних органів, які мають повноваження щодо забезпечення безпеки дорожнього руху, ДАІ посідає особливе місце у зв'язку з тим, що чинне законодавство покладає на неї найширший обсяг повноважень у цій сфері.

Слід зазначити, що на законодавчому рівні місце ДАІ в системі МВС визначено неоднозначно. Так, відповідно до Наказу МВС України від 17.12.2009 № 530 “Про нормативне забезпечення організаційно-штатної роботи” ДАІ МВС України входить до блоку міліції громадської безпеки [7]. Але Закон України від 20.12.1990 “Про міліцію” визнає ДАІ самостійним структурним підрозділом. Згідно з конституційним принципом верховенства права підзаконний нормативно-правовий акт не може суперечити Закону [8]. Розглядаючи діяльність міліції громадської безпеки, науковці не включають службу ДАІ, мотивуючи це положенням Закону України “Про міліцію”. Але, як показує практика, служба ДАІ є структурним підрозділом міліції громадської безпеки. На нашу думку, такий варіант є найбільш оптимальним з огляду на специфіку та досвід практичної діяльності ДАІ, оскільки безпека дорожнього руху є складовою частиною громадської безпеки. Отже, потрібно внести відповідні зміни до Закону України від 20.12.1990 р. “Про міліцію”, а саме в ч. 1 ст. 7, виклавши її в такій редакції:

“Міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції. Вона складається з підрозділів:

- кримінальної міліції;
- міліції громадської безпеки;
- транспортної міліції;
- міліції охорони;
- судової міліції;
- спеціальної міліції.”

Слід зазначити, що серед науковців та практичних працівників ДАІ точиться дискусія щодо назви ДАІ, оскільки вона давно вже не відповідає змісту діяльності цієї служби, адже працівники ДАІ здійснюють ко-

нтроль не лише за дотриманням вимог правил дорожнього руху України водіями, які керують автомобільним транспортом. Такий контроль поширюється на мотоцикли, мопеди, міський електротранспорт та інші види транспорту. На думку М.А. Микитюка, назва „інспекція” також звужує сферу повноважень її працівників та не є типовою для сучасного визначення служб і підрозділів органів внутрішніх справ. С. Коломієць з цього приводу зазначив: “Концепція створення нової служби – вона вже і в назві проглядається. Якщо раніше у нас була Державтоінспекція, – саме слово інспекція віддає якимось 1936-м роком, – то тепер ми хочемо називатися службою, тобто від слова служити. Націленість і головна мета нашої служби буде – служити водіям, пішоходам, створювати для них найбільш безпечні умови” [9].

Проаналізувавши основні нормативно-правові акти, що регламентують діяльність працівників ДАІ, можна зробити висновок, що основними функціями цієї служби є контрольно-наглядова діяльність за дотриманням правил, норм та стандартів у сфері безпеки дорожнього руху, а також надання адміністративних послуг фізичним та юридичним особам. Причому перші переважають над другими. У випадку, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають контрольно-наглядові функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства, центральний орган виконавчої влади утворюється як інспекція [10].

Таким чином, враховуючи вищевикладене, автор пропонує змінити назву головного державного органу, на який покладено завдання з забезпечення безпеки дорожнього руху, з Державної автомобільної інспекції на Державну інспекцію безпеки дорожнього руху.

На думку вчених, адміністративно-правовий статус державних колективних суб'єктів складається з трьох блоків: а) цільового; б) структурно-організаційного; в) компетенційного (компетенція). Перший елемент вказаного статусу формують його цілі, завдання і функції, закріплені юридично. Другий – організаційно-структурний компонент, до складу якого входить регулювання порядку утворення, легалізації, реорганізації, ліквідації суб'єктів, їх підлеглості і передачі із ведення одних організацій у підпорядкування інших, встановлення та зміна їх організаційних структур, право на організаційне самовизначення, процедура діяльності і право на офіційні символи. Третій – компетенція [11, с. 27].

Для повного і всебічного розкриття змісту адміністративно-правового статусу ДАІ як суб'єкта контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів слід розкрити цільовий та компетенційний компоненти.

Так, функції ДАІ визначаються як основні напрямки діяльності

цієї служби. Їх можна поділити на загальні та спеціальні.

Загальні функції стосуються всіх підрозділів міліції без винятку. Вони спрямовані на охорону громадського порядку і забезпечення громадської безпеки, профілактику правопорушень, боротьбу зі злочинністю, охорону власності від протиправних посягань.

Спеціальні функції ДАІ – це напрямки діяльності підрозділів ДАІ, які спрямовані на реалізацію завдань, що покладені на відповідний підрозділ ДАІ. При цьому всі ці завдання присвячені забезпеченню безпеки дорожнього руху. Сюди слід віднести діяльність працівників ДАІ з попередження аварійності, правопорушень, пов'язаних з безпекою руху та експлуатацією транспортних засобів, а також притягнення винних до відповідальності, виявлення та усунення причин ДТП, зниження тяжкості наслідків аварійності, організації дорожнього руху, зменшення шкідливого впливу транспорту на навколишнє середовище.

Контроль за правомірністю експлуатації транспортних засобів необхідно віднести до спеціальної функції, яка має адміністративний та профілактичний характер. Адміністративна спрямованість полягає в діяльності працівників ДАІ, що має державно-владний характер, здійснюється від імені держави з використанням наданих державою владних повноважень у рамках компетенції, суворо визначеної законом. Працівники ДАІ під час виконання службових обов'язків із забезпечення безпеки дорожнього руху виступають як представники влади і в установлених випадках безпосередньо використовують примусові заходи. Профілактична спрямованість є кінцевою метою адміністративної діяльності працівників ДАІ, яка направлена на попередження правопорушень.

Основним завданням Державтоінспекції щодо контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів є виявлення та припинення фактів порушення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів, а також виявлення причин і умов, що сприяють їх вчиненню. Найпоширенішими з таких порушень є:

- керування транспортними засобами без посвідчення водія, реєстраційних та інших документів, не маючи права на керування відповідним транспортним засобом, а також будучи позбавленим такого права;

- керування транспортними засобами особами в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції;

- керування транспортними засобами, що мають технічні несправності чи своєчасно не пройшли державного технічного огляду;

- керування незареєстрованими, не перереєстрованими в установленому порядку транспортними засобами;

- експлуатація транспортних засобів, ідентифікаційні нормери

складових частин яких не відповідають записам у реєстраційних документах, знищені або підроблені, та ін.

Діяльність ДАІ з виконання цього завдання має адміністративний характер, оскільки спрямована на попередження адміністративних правопорушень та притягнення до адміністративної відповідальності винних осіб. Але поруч з цим також існує завдання з виявлення й затримання транспортних засобів, що знаходяться в розшуку або використовуються з протиправними цілями, та водіїв, що зникли з місця скоєння ДТП. Ця діяльність ДАІ призначена для попередження та розкриття злочинів.

Головним елементом правового статусу ДАІ щодо здійснення контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів є компетенція. На сьогодні існують різні точки зору у питанні про те, у чому полягає компетенція державного органу. Автор підтримує точку зору Г.В. Галімшиної, яка визначає компетенцію державних інспекцій як сукупність повноважень (прав і обов'язків) з виконання певних функцій (вирішення завдань) стосовно згаданої сфери діяльності, а також правову відповідальність за невиконання або неналежне їх виконання [12, с. 128].

До основних прав та обов'язків працівників ДАІ, що визначають їх повноваження щодо здійснення контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів, слід віднести право:

- застосовувати в установленому порядку передбачені чинним законодавством заходи адміністративного впливу до порушників;
- здійснювати адміністративно-правозастосувальну діяльність за фактами порушень правил, норм і стандартів у сфері забезпечення безпеки;
- здійснювати заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення, у тому числі тимчасове затримання транспортних засобів на спеціальні майданчики або стоянки;
- зупиняти транспортні засоби у випадку порушення вимог правил, норм і стандартів у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, в тому числі виявлених за допомогою технічних засобів, наявності ознак, які свідчать про їх технічну несправність, а також за наявності даних про те, що вони використовуються з протиправною метою. Перевіряти у водіїв транспортних засобів документи на право користування і керування ними, інші документи, передбачені Правилами дорожнього руху України. Перевіряти транспортні засоби за базами даних автоматизованих інформаційно-пошукових систем ДАІ і в передбачених законодавством випадках доставляти ці транспортні засоби, документи та вантажі до територіальних ОВС для прийняття рішення згідно зі статтею 97 КПК України;
- забезпечувати направлення на медичний огляд водіїв за наявності підстав вважати, що вони перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, згідно з ознаками такого стану,

установленими МОЗ і МВС, та проводити огляд особи на стан сп'яніння із застосуванням узгоджених з Міністерством охорони здоров'я України технічних засобів (тест-контролів), затримувати, відстороняти від керування транспортними засобами осіб, які перебувають у стані сп'яніння, а також тих, які не мають документів на право керування або користування транспортними засобами, забороняти експлуатацію транспортних засобів шляхом їх блокування за допомогою технічних пристроїв або шляхом примусового доставляння на спеціальний майданчик чи стоянку за допомогою евакуаторів, тимчасово вилучати посвідчення водія транспортного засобу, талон про проходження державного технічного огляду та ліцензійну картку на транспортний засіб [13]. Інші права та обов'язки, передбачені чинним законодавством України.

Особливості адміністративної відповідальності працівників ДАІ визначені ст. 15 КУпАП. Чинне законодавство про адміністративні правопорушення допускає можливість застосування заходів дисциплінарної відповідальності за вчинення будь-яких адміністративних проступків, за винятком окремих випадків. Працівники ДАІ притягуються до відповідальності за Законом України "Про боротьбу з корупцією", яким передбачено застосування адміністративної та дисциплінарної відповідальності.

На основі проведеного у цій статті дослідження можна зробити такі **висновки**: 1) визначено протиріччя чинного законодавства відносно місця ДАІ в системі МВС, а саме розгляду даної служби як самостійного структурного підрозділу МВС чи віднесення її до блоку міліції громадської безпеки; 2) запропоновано з огляду на специфіку та досвід практичної діяльності ДАІ включити цю службу до блоку міліції громадської безпеки зі внесенням відповідних змін до Закону України від 20.12.1990 "Про міліцію"; 3) розглянуто думки науковців з приводу невідповідності назви "Державтоінспекція МВС України" змісту діяльності цього правоохоронного органу; 3) автор погоджується з такими пропозиціями та вважає, що доцільно було б змінити назву "Державтоінспекція МВС України" на "Державну інспекцію безпеки дорожнього руху МВС України"; 4) розкрито особливості адміністративно-правового статусу ДАІ як суб'єкта контролю за правомірністю експлуатації транспортних засобів: визначено функції, завдання, компетенцію та відповідальність працівників даної служби.

Бібліографічні посилання

1. Про схвалення Концепції Державної цільової програми підвищення рівня безпеки дорожнього руху України на 2009–2012 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1384-р від 30 жовтня 2008 р. // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1384-2008-%F0>.

2. *Бесчастний В.М., Собакар А.О.* Державна політика транспортної безпеки України: актуальні питання реалізації // <http://www.viche.info/journal/1866>.

3. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України:

Указ Президента України № 383/2011 від 06.04.2011 р. // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=383%2011>.

4. Про дорожній рух: Закон України від 28.01.1993 р. // ВВР. – 1993. – № 31. – Ст. 338.

5. *Гаркуша В.В.* Поняття правомірної експлуатації транспортних засобів як об'єкт контролю ДАІ // Право і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 113-117.

6. Про нормативне забезпечення організаційно-штатної роботи: Наказ МВС України № 530 від 17.12.2009 р.

7. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // ВВР. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

8. *Микитюк М.А.* Владні повноваження Державної автомобільної інспекції Міністерства внутрішніх справ України: проблеми теорії та практики реалізації у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху: Дис. ... канд. юрид. наук. – Львів, 2008.

9. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 р. // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=01&find=1&typ=1>.

10. *Бахрах Д.Н.* Административное право: Учеб. пособ. – М., 1997.

11. *Галімишина Г.В.* Державний контроль на автомобільному транспорті в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук. – Дніпропетровськ, 2010.

12. Про затвердження Інструкції з питань діяльності підрозділів дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції МВС України: Наказ МВС України № 111 від 27 березня 2009 р.

Надійшла до редакції 24.03.2011

Р.Ф. Сабіров

ад'юнк

*(Луганський державний університет
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка)*

УДК 342.95 : 504.75.06

НАДЗВИЧАЙНІ СИТУАЦІЇ ПРИРОДНОГО ХАРАКТЕРУ ТА НАДЗВИЧАЙНІ ЕКОЛОГІЧНІ СИТУАЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

Проведено аналіз нормативно-правових актів щодо забезпечення адміністративно-правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації та зони надзвичайної ситуації природного характеру, визначено характерні ознаки та здійснено розмежування сфери їхнього застосування.

Ключові слова: адміністративно-правовий режим, надзвичайні екологічні ситуації, надзвичайні ситуації природного характеру.

Проведен анализ нормативно-правовых актов в сфере обеспечения административно-правового режима зоны чрезвычайной ситуации природного характера и зоны чрезвычайной экологической ситуации, определены характерные признаки и осуществлено разграничение сферы их применения.

Ключевые слова: административно-правовой режим, чрезвычайные экологические ситуации, чрезвычайные ситуации природного характера.

The analysis of the normative-law acts in the sphere of

safeguarding of the administrative-law routine at zone of an emergency situation of natural type and zone of ecological emergency situation was made; the specific characters were defined and the distribution of the spheres of theirs application was made.

Keywords: *administrative-law routine, ecological emergency situation, emergency situation of natural type.*

Постановка проблеми. Останнім часом у світі спостерігається стійка тенденція до збільшення негативних екологічних явищ та природних катаклізмів, що повною мірою характерно і для України. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу – є обов'язком держави. Як відомо, внаслідок виникнення небезпечних явищ настають особливі умови життя суспільства, а у найгірших випадках вплив негативного фактора призводить до часткового порушення або повної зупинки функціонування різних інститутів держави. За таких умов вводяться спеціальні адміністративно-правові режими (зони надзвичайної екологічної ситуації або зони надзвичайної ситуації природного характеру) та державні органи переходять на особливий екстраординарний режим діяльності.

Слід зазначити, що за 20 років незалежності в Україні накопичився дуже великий масив законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, що регламентують такі схожі, на перший погляд, правові інститути, як правовий режим зони надзвичайної екологічної ситуації та зони надзвичайної ситуації природного характеру, але окремі положення цих актів потребують узгоджень.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Розгляду правових проблем екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій екологічного характеру присвячено роботи таких вчених, як В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, А.П. Гетьман, М.І. Єрофеев, В.М. Комарницький, В.В. Костицький, В.Л. Мунтян, В.К. Попов, Б.Г. Розовський, Н.І. Титова, Ю.С. Шемшученко та ін.

Проте спеціальні дослідження щодо порівняльно-правового аналізу адміністративно-правових режимів надзвичайних екологічних ситуацій та надзвичайних ситуацій природного характеру на сьогодні відсутні.

Метою статті є проведення аналізу нормативно-правових актів у сфері забезпечення адміністративно-правового режиму надзвичайних екологічних ситуацій та надзвичайних ситуацій природного характеру, визначення характерних ознак та розмежування сфери їхнього застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чинним законодавством передбачено два поняття, що підпадають під ознаки надзвичайних ситуацій екологічного характеру: «надзвичайні ситуації природного характеру» (ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 р. [10] та ст. 1 Закону Укра-

їни «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» від 8 червня 2000 р. [6]) та термін «надзвичайні екологічні ситуації» (що розкривається у ст. 65 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. [8] та ст. 1 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13 липня 2000 р. [7]). Для того щоб визначити, в чому полягає різниця (якщо вона є взагалі) між цими двома поняттями, необхідно детально проаналізувати історію їхнього виникнення та чинні законодавчі акти, в яких їх вжито.

Поняття надзвичайної ситуації вперше було сформульоване у ст. 1 Закону України «Про цивільну оборону» від 3 лютого 1993 р., де така ситуація визначається як порушення нормальних умов життя і діяльності людей на об'єкті або території, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, великою пожежею, застосуванням засобів ураження, що призвели або можуть призвести до людських і матеріальних втрат [11].

Пізніше це поняття розкривається також у ст. 1 Закону України «Про аварійно-рятувальні служби» від 14 грудня 1999 р.: надзвичайна ситуація – порушення нормальних умов життя і діяльності людей на території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом чи іншою небезпечною подією, яка призвела (може призвести) до загибелі людей та/або значних матеріальних втрат [2].

Саме на основі поняття надзвичайної ситуації у ст. 1 Закону України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» від 8 червня 2000 р. було сформульоване поняття надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру: порушення нормальних умов життя і діяльності людей на окремій території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом або іншою небезпечною подією, в тому числі епідемією, епізоотією, епіфітотією, пожежею, яке призвело (може призвести) до неможливості проживання населення на території чи об'єкті, ведення там господарської діяльності, загибелі людей та/або значних матеріальних втрат [6].

Із визначення поняття надзвичайних ситуацій природного характеру ми можемо дійти висновку, що законодавцем робиться акцент не на екологічних умовах, в яких буде проживати людина, а саме на надзвичайності та стихійності певних подій, що неминуче призведе до загибелі людей та/або значних матеріальних втрат, тобто фізичний фактор неможливості проживання людей на окремій території.

Підтвердженням цього є приписи і Наказу Державного комітету стандартизації, метрології та сертифікації України № 552 «Про затвердження Державного класифікатора надзвичайних ситуацій ДК 019-2001» від 19.11.2001 р., який дає таке визначення надзвичайним ситуа-

ціям природного характеру: це небезпечні геологічні, метеорологічні, гідрологічні явища, деградація ґрунтів чи надр, пожежі у природних екологічних системах, зміни стану повітряного басейну, інфекційна захворюваність та масове отруєння людей, інфекційні захворювання свійських тварин, а саме – сільськогосподарських, масова загибель диких тварин, ураження сільськогосподарських рослин хворобами та шкідниками і т. ін. Цей нормативний акт також надає вичерпний перелік подій, що можуть належати до надзвичайних ситуацій природного характеру. Наприклад, гідрологічні явища поділяються на підгрупи:

а) морські (сильне хвилювання на морі та на водосховищах, високі або низькі рівні моря, ранній льодостав або припай, загрозна обледеніння суден);

б) прісноводні (високі рівні води (водопілля, паводки), маловоддя, затори, селі, низькі рівні води, ранній льодостав та поява льоду на судноплавних водоймах і річках, підвищення рівня ґрунтових вод (підтоплення), інтенсивний льодохід) [3].

У свою чергу, в Наказі Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій № 119 «Про затвердження Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій» від 22.04.2003 р. розкривається, за яких обставин та чи інша небезпечна природна подія може бути визнана надзвичайною ситуацією. Ознакою надзвичайної ситуації визнається наявність або загроза загибелі людей та заподіяння великих економічних збитків.

Наведемо приклад на основі однієї з найбільш характерних для території України небезпечної природної події: високі рівні води, а саме паводки. Відповідно до вищезазначеного Наказу МНС України паводки визнаватимуться надзвичайною ситуацією природного характеру за наявності однієї з таких умов:

1. Загибель 3 або госпіталізація 10 осіб.

2. Безпосередня загроза життю 50 та більше людей (персоналу об'єктів чи населенню), що вимагає (призвела) їх термінової евакуації.

3. Створення потенційної загрози одному і більше об'єкту економіки та життєдіяльності обласного рівня або їх функціонуванню в регламентованому режимі.

4. Один і більше фактів масового руйнування або пошкодження будівель, транспортних комунікацій, ліній електрозв'язку, радіо і телетрансляційних веж та ін. [4].

З цього приводу В.М. Комарницький зауважує, що надзвичайні ситуації природного характеру мають чотири головні ознаки: виникають раптово, розвиваються швидко, призводять до руйнівних та інших негативних наслідків, потребують для їх ліквідації здійснення комплексу надзвичайних заходів [1, с. 7].

Для встановлення правового режиму надзвичайної ситуації природного характеру Кабінет Міністрів України на підставі Постанови Кабі-

нету Міністрів України № 368 «Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їх рівнями» від 24 березня 2004 р. дає доручення МНС України на підготовку експертного висновку про рівень надзвичайної ситуації [5]. Після визначення рівня (загальнодержавний, регіональний, місцевий чи об'єктовий), залежно від обстановки, ступеня поширення прогнозованої або такої, що виникла, надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру за рішенням відповідно Кабінету Міністрів України, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій в межах конкретної території встановлюється режим надзвичайної ситуації [6].

Отже, після проведеного аналізу можна зробити висновок, що надзвичайні ситуації природного характеру виникають раптово, розвиваються швидко, призводять до руйнівних та інших негативних наслідків, що пов'язані із загрозою життю людей та значними матеріальними збитками як для держави, так і для фізичних та юридичних осіб. У своїй більшості вони не створюють негативного впливу на екологічний стан навколишнього середовища, а створюваний негативний вплив здебільшого має короткостроковий характер; потребують здійснення комплексу надзвичайних заходів для їх ліквідації, а також призводять до фізичної неможливості проживання людей на території їхнього поширення.

Перейдемо до розгляду іншого поняття – надзвичайної ситуації екологічного характеру. Вперше у вітчизняному законодавстві термін «надзвичайна екологічна ситуація» з'являється в однойменному розділі XIII Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. У ст. 65 «Зони надзвичайних екологічних ситуацій» (в редакції 1991 р.) сам термін ще не розкривається, але зазначається, що рішенням Верховної Ради України окремі території республіки можуть оголошуватись зонами екологічної катастрофи, зонами підвищеної екологічної небезпеки чи належати до інших категорій зон надзвичайних екологічних ситуацій.

Відповідно до законодавчих положень зонами екологічної катастрофи оголошуються території, де внаслідок діяльності людини чи руйнівного впливу стихійних сил природи виникли стійкі або необоротні негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що призвели до неможливості проживання на них населення і ведення господарської діяльності.

Зонами підвищеної екологічної небезпеки оголошуються території, де внаслідок діяльності людини або руйнівного впливу стихійних сил природи в навколишньому природному середовищі на тривалий час виникли негативні зміни, що ставлять під загрозу здоров'я людини, збереження природних об'єктів і обмежують ведення господарської діяльності.

Класифікація цих зон, їх статус та правові наслідки, що вплива-

ють з факту віднесення територій до встановлених категорій, в тому числі щодо компенсацій і пільг громадянам, які проживають чи перебувають тимчасово в їх межах, визначаються законодавством України [8].

Вважаємо, що класичним прикладом зони екологічної катастрофи може бути територія, що постраждала внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. У преамбулі Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27 лютого 1991 р. зазначається, що Україну оголошено зоною екологічної катастрофи, а в ст. 1 дається визначення територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, як території, на яких виникло **стійке забруднення навколишнього середовища** радіоактивними речовинами понад доаварійний рівень, що з урахуванням природно-кліматичної та комплексної екологічної характеристики конкретних територій може призвести до опромінення населення понад 1,0 мЗв (0,1 бер) за рік, і яке потребує вжиття заходів щодо радіаційного захисту населення та інших спеціальних втручань, спрямованих на необхідність обмеження додаткового опромінення населення, зумовленого Чорнобильською катастрофою, та забезпечення його нормальної господарської діяльності [9], що повністю відповідає визначенню зони екологічної катастрофи, наведеному у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища».

У визначенні зони підвищеної екологічної небезпеки акцент робиться саме на стійкості утворюваних змін у навколишньому природному середовищі, тобто вони мають довготривалий характер, а під час надзвичайних ситуацій природного характеру настає лише порушення нормальних умов життя і діяльності людини. Створюється загроза як життю і здоров'ю людей, так і збереженню природних об'єктів. Негативні зміни у навколишньому природному середовищі виникають внаслідок діяльності людини або руйнівного впливу стихійних сил природи.

Але після прийняття Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13 липня 2000 р. становище дещо змінюється. Відповідно до ст. 1 зоною надзвичайної екологічної ситуації оголошується окрема місцевість України, на якій виникла надзвичайна екологічна ситуація. Так, надзвичайною екологічною ситуацією визнається ситуація, при якій на окремій місцевості сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави [7].

Викладене дозволяє стверджувати, що законодавець відійшов від концепції поділу зон надзвичайних екологічних ситуацій за критерієм сталості негативних змін у навколишньому природному середовищі. Як зазначалося в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (в редакції 1991 р.), передбачалося виділення двох видів зон надзвичайних екологічних ситуацій (зона екологічної катастрофи та

зона підвищеної екологічної небезпеки) [8]. В цьому законі передбачено тільки одну – зона надзвичайної екологічної ситуації, що, безумовно, не може мати якісь позитивні наслідки. Тому що для вирішення екологічних проблем та ефективного координування природоохоронної діяльності повинен застосовуватися диференційований підхід.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» передбачено нову, більш ускладнену порівняно із зоною надзвичайної ситуації природного характеру, процедуру введення правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації: окрема місцевість України оголошується зоною надзвичайної екологічної ситуації Президентом України за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України або за поданням Кабінету Міністрів України. Указ Президента України про оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації затверджується Верховною Радою України протягом двох днів з дня звернення Президента України [7].

Висновок. Підсумовуючи наведене, зазначимо, що надзвичайні ситуації екологічного характеру поділяються на два види: надзвичайні ситуації природного характеру та надзвичайні екологічні ситуації. Надзвичайні ситуації природного характеру виділяються такими ознаками: виникають раптово, розвиваються швидко, призводять до руйнівних та інших негативних наслідків, не пов'язаних із стійкими змінами у навколишньому природному середовищі, потребують для їх ліквідації здійснення комплексу надзвичайних заходів, а також призводять до фізичної неможливості проживання людей на території їхнього поширення. А для надзвичайних екологічних ситуацій характерним є стійкість утворюваних змін у навколишньому природному середовищі, тобто вони мають довготривалий характер, створюють загрозу життю і здоров'ю людей та збереженню природних об'єктів, негативні зміни у навколишньому природному середовищі виникають в основному внаслідок діяльності людини та призводять до біологічної неможливості проживання людей на території їхнього поширення.

Бібліографічні посилання

1. *Комарницький В.М.* Правовий режим зон надзвичайних екологічних ситуацій в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2002.
2. Про аварійно-рятувальні служби: Закон України від 14 грудня 1999 р. // ВВР. – 2000. – № 4. – Ст. 25.
3. Про затвердження Державного класифікатору надзвичайних ситуацій ДК 019-2001: Наказ Державного комітету стандартизації, метрології та сертифікації України № 552 від 19.11.2001 р.
4. Про затвердження Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій: Наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій № 119 від 22.04.2003 р.
5. Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їх рівнями: Постанова Кабінету Міністрів України № 368 від 24 березня 2004 р.
6. Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру: Закон України від 8 червня 2000 р. // ВВР. – 2000. – № 40. – Ст. 337.

7. Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України від 13 липня 2000 р. // ВВР. – 2000. – №42. – Ст. 348.

8. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. // ВВР УРСР. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

9. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 27 лютого 1991 р. // ВВР УРСР. – 1991. – № 16. – Ст. 198.

10. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 р. // ВВР. – 2000. – № 23. – Ст. 176.

11. Про цивільну оборону: Закон України від 3 лютого 1993 р. // ВВР. – 1993. – № 14. – Ст. 124.

Надійшла до редакції 21.04.2011

С.В. Чабаненко

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 342.95:351.74

ПРАВА І СВОБОДИ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ ЯК ОБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Стаття присвячена визначенню прав і свобод осіб похилого віку як об'єктів адміністративно-правового забезпечення через аналіз законодавства України у цій сфері.

Ключові слова: *права і свободи осіб похилого віку, адміністративно-правове забезпечення, особа похилого віку, громадянин похилого віку, особа пенсійного віку.*

Стаття посвящена определению прав и свобод лиц преклонного возраста как объектов административно-правового обеспечения через анализ законодательства Украины в этой сфере.

Ключевые слова: *права и свободы лиц преклонного возраста, административно-правовое обеспечение, лицо преклонного возраста, гражданин преклонного возраста, лицо пенсионного возраста.*

The article is devoted to definition of rights and freedom of persons of old age as objects of administrative – legal maintenance through the analysis of the legislation of Ukraine in this sphere.

Keywords: *rights and freedom of persons of old age, administrative legal maintenance, the person of old age, the citizen of old age, the person of a pension age.*

Постановка проблеми. Права та свободи людини і громадянина являють собою особливу за своїм значенням галузь права, в якій концентруються такі головні людські цінності, як життя, свобода та гідність. Забезпечення прав і свобод різних категорій населення є однією з найактуальніших проблем вивчення юридичної науки в будь-якій

демократичній державі світу. При цьому проблема забезпечення прав і свобод саме осіб похилого віку на сьогодні становить для України виключний науковий та практичний інтерес.

Як свідчать статистичні дані, у 1966 р. частка осіб пенсійного віку в нашій державі становила 15,9 %. Наприкінці 2008 р. в Україні проживало 12 млн 437 тис. осіб похилого віку (жінок віком понад 55 років та чоловіків віком понад 60 років), що складає майже 27 % усього населення. За прогнозами експертів, до 2050 р. цей відсотковий показник зросте і буде складати 35 %. Так, якщо сьогодні престарілі люди (вікової групи 60 і більше років) складають 11 % від усього населення планети, то до 2050 р. доля престарілих становитиме 19 %. При цьому слід підкреслити тенденцію до зменшення середнього віку життя українців. За роки незалежності цей показник знизився з 78 до 62 років, тобто на 16 років. Це свідчить про низку проблем (екологічних, демографічних, економічних, соціальних та ін.), які існують в українському суспільстві, і серед них важливе місце займають саме проблеми адміністративно-правового забезпечення прав і свобод осіб похилого віку.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблематику прав і свобод людини та громадянина досліджували вчені різних галузей права. У загальнотеоретичному плані проблеми прав людини вивчали: М.В. Вітрук, Л.Д. Воєводін, В.В. Копейчиков, М.А. Краснов, В.А. Патюлін, І.В. Ростовщиков, Ф.М. Рудінський. Положення і висновки цих учених становлять концептуальне підґрунтя для наукової розробки загальних проблем прав і свобод людини та громадянина.

У вітчизняній науковій літературі питанню забезпечення прав та свобод людини і громадянина приділяється увага науковців різних галузей права. Так, ця тематика знайшла відображення у працях багатьох конституціоналістів, а саме: І.О. Бакірова, М.М. Гуренка, В.О. Демиденка, А.М. Колодія, С.П. Коталейчука, А.Ю. Олійника, П.М. Рабіновича, М.І. Хавронюка, З.Д. Чуйка. У галузі адміністративного права проблему прав і свобод людини та громадянина вивчали такі фахівці, як В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, І.Л. Бородін, І.О. Ієрусалімова, В.К. Колпаков, Т.Г. Корж-Ікаєва, О.В. Кузьменко. Водночас в існуючих наукових працях учених акцентується увага на правах і свободах людини та громадянина, при цьому права і свободи осіб похилого віку досліджуються досить поверхнево і переважно у сфері конституційно-правового забезпечення.

Отже, метою статті є визначення та аналіз прав і свобод осіб похилого віку як об'єктів адміністративно-правового забезпечення через вивчення та узгодження законодавства України у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зі здобуттям незалежності в Україні визначилась нова стратегія суспільного розвитку –

створення рівних умов реалізації можливостей для всіх громадян, незалежно від віку і статі, расової і соціальної належності, стану здоров'я. У рамках вибраної стратегії актуалізуються проблеми, пов'язані з правами та свободами осіб похилого віку.

Цілком природно, що життєдіяльність осіб похилого віку має свою специфіку та особливості, як-от: обмежені фізичні можливості, дефіцит ресурсів тощо, що обмежує та певною мірою ускладнює їх життя.

Отже, існує потреба у наявності у суспільстві такого соціального механізму, який дозволив би особам похилого віку при всіх їх обмежених можливостях почуватися захищеними з боку держави. Розробка такого механізму повинна стати одним із першочергових завдань соціального управління.

У багатьох країнах, у тому числі і в Україні, права людей похилого віку порушуються щодня. Люди похилого віку нерідко піддаються дискримінації, особливо в соціальній сфері. У них може не бути можливості для повноцінної участі та самореалізації у соціальних, економічних, культурних та політичних справах. Особливе занепокоєння викликає той факт, що в багатьох країнах випадки відсутності турботи про людей похилого віку, негуманного до них ставлення і насильства трапляються доволі часто. На національному рівні потрібна розробка ефективних заходів із підтримки людей похилого віку, яка б сприяла зміцненню їх матеріального благополуччя та соціального захисту, забезпечувала якісну медичну допомогу та ін. Щоб це реалізувати, національна політика з проблем старіння повинна бути повністю переглянута, а питання забезпечення прав та свобод осіб похилого віку мають бути покладені в основу її формування у цій сфері [1].

Право на забезпечення, що належить літнім людям, порушується особливо часто. Приміром, складовою частиною права на забезпечення є право на охорону здоров'я на випадок, якщо особа через літній вік не може дозволити собі самостійно сплатити витрати на охорону здоров'я. Хоча в багатьох країнах діють системи безкоштовної охорони здоров'я, але останнім часом вони не витримують навантаження, яке збільшилося через зростання чисельності літнього населення, і тому ефективність функціонування таких систем залишається під сумнівом. Право на охорону здоров'я тісно пов'язане з правом на достатній життєвий рівень, яке стосовно осіб похилого віку часто порушується через відсутність належної системи їх підтримки [2].

Слід зазначити, що найчастіше порушуються права осіб похилого віку жіночої статі. Як правило, жінки історично більш схильні стати жертвами насильства через їх нерівне положення в більшості культур. У поєднанні з негативним ставленням до осіб похилого віку бути жінкою означає нести високий ризик насильства і жорстокого поводження. Зважаючи, що доля жінок серед літніх осіб складає 55 %, а серед

престарілих людей – 65 %, необхідно особливу увагу приділяти впливу статевої ознаки на можливість порушення прав, а також жорстокого поводження.

Серед громадян України, які досягли пенсійного віку, більшість складають жінки. Це обумовлено сучасними демографічними процесами та збільшенням розриву в тривалості життя між чоловіками та жінками. Одночасно спостерігається відносно зменшення розміру пенсій жінок порівняно з чоловіками. За даними громадської організації «Турбота про літніх в Україні», жінки похилого віку страждають від домашнього насильства, жорстокого поводження в сім'ї, від неповаги з боку державних чиновників, особливо в сфері соціального захисту та медицини, від бідності та нестачі коштів на їжу та найпростіші ліки (під час дослідження було опитано 1500 осіб віком від 55 до 97 років, серед них 66,7 % – жінок та 33,3 % – чоловіків; опитування проводилося в Черкасах, Чернігові, АРК, Івано-Франківську, Києві, Миколаєві, Сумській області, Тернополі, Донецьку, Хмельницькому) [3, с. 255]. Так, 55,1 % респондентів в Івано-Франківську та 54,6 % у Хмельницькому відповідали позитивно на питання «Чи відомі вам випадки відмови в медичному обслуговуванні літній людині лише з причини її похилого віку». Три чверті опитаних осіб похилого віку в Івано-Франківську, більш ніж 60 % в АРК, Києві, Миколаєві, Хмельницькому та майже половина респондентів цієї категорії у Тернополі та Донецьку безпосередньо стикнулися з наданням менш якісного медичного обслуговування лише з причини похилого віку. Люди похилого віку, перш за все жінки, відчують на собі зневажливе ставлення з боку державних службовців, працівників сфери обслуговування, транспорту тощо, тоді як до осіб більш молодшого віку службовці ставляться більш прихильно [4, с. 16].

Розглядаючи проблеми порушення прав жінок, дуже рідко згадують особливості такої соціально-демографічної групи, як сільські жінки. Єдине комплексне дослідження в цій сфері було проведено в 1997–1998 рр. [4, с. 36]. Водночас зазначимо, що більшість сільських жителів – жінки. Недостатній розвиток інфраструктури, відсутність у більшості сільських населених пунктів каналізації, водопровідної води, газопостачання призводить до того, що зусилля, які докладаються жінками щодо здійснення домашньої праці, залишаються на рівні минулого та позаминулого століть. Зайнятість важкою фізичною працею, низький рівень механізації виробничих процесів спричиняють перевантаження жінок. Сільські жінки порівняно з міськими мають гірший доступ до медичних, культурних та побутових послуг. Так, протягом останніх років фельдшерсько-акушерські пункти закрилися в багатьох сільських населених пунктах [3, с. 254].

На жаль, сьогодні в законодавстві України існують прогалини з

питань забезпечення прав і свобод осіб похилого віку. З огляду на це особливого значення набуває такий напрям, як адміністративно-правове забезпечення прав і свобод цієї категорії населення.

Для якісного законодавчого забезпечення прав і свобод осіб похилого віку важливо мати чітке уявлення про таке поняття, як “права і свободи осіб похилого віку”. Тому при вирішенні проблеми адміністративно-правового забезпечення прав і свобод осіб похилого віку насамперед слід звернути увагу на юридичне закріплення термінів “особа похилого віку”, „громадянин похилого віку”, „людина похилого віку”, „престарілий”, „особа пенсійного віку”, „старість” та їх тлумачення чинному законодавстві. Саме тому одним із основних заходів вирішення проблеми забезпечення прав і свобод осіб похилого віку є узгодження законодавства України й усунення виявлених недоліків.

Слід проаналізувати використання зазначених понять у нормативно-правових актах різних рівнів, у зв'язку з тим, що вони є базовими для визначення специфічних особливостей об'єкта адміністративно-правового забезпечення.

Звернемося до *Закону України „Про пенсійне забезпечення” від 5 листопада 1991 р.*: „... працівники освіти, охорони здоров'я, а також соціального забезпечення, які в будинках-інтернатах для *престарілих* та інвалідів і спеціальних службах безпосередньо зайняті обслуговуванням пенсіонерів та інвалідів ...” (ст. 52); „... Зазначені кошти зарховуються на рахунки цих установ понад бюджетні асигнування і спрямовуються виключно на поліпшення умов проживання у них *громадян похилого віку*, інвалідів та дітей у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України” (ст. 88) [5].

Наказ Держбуду України „Про житлові будинки для осіб похилого віку сільської місцевості України ДНБ 363-92” № 27 від 2 березня 1992 р.:

„1.1. Ці норми поширюються на проектування квартирних будинків різних типів, будинків-інтернатів та інших установ, призначених для постійного та сезонного перебування *престарілих* жителів сільської місцевості України та ветеранів сільськогосподарського виробництва – одинаків та сімейних.

1.5. Склад та зміст, порядок розробки, погодження та ствердження проектів житла для *громадян похилого віку* визначаються інструкціями по складанню проектів житлових та громадських будинків”.

Закон України „Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні” від 16 грудня 1993 р. [6] у ст. 10 визнає *громадянами похилого віку* чоловіків у віці 60 і жінок у віці 55 років і старше, а також осіб, яким до досягнення загального пенсійного віку залишилося не більше півтора року.

У *Постанові Кабінету Міністрів України „Про щорічне відзначення Міжнародного дня громадян похилого віку” № 1066 від 26 верес-*

сня 1997 р. [7] в абзаці 1 використано терміни: „... Зазначені комісії повинні:

організовувати і проводити добродійні заходи, кошти від яких використовувати на поліпшення соціально-побутових умов проживання громадян похилого віку та інвалідів, передусім одиноких непрацездатних громадян;

звертати особливу увагу на престарілих та інвалідів, які проживають у будинках-інтернатах для престарілих та інвалідів, територіальних центрах, відділеннях соціальної допомоги вдома, а також організовувати зустрічі ветеранів війни і праці з депутатами, представниками місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, трудових колективів, викладачами, учнівською та студентською молоддю з метою проведення виховної роботи і надання допомоги у зміцненні матеріально-технічної бази зазначених закладів ...”.

У ст. 1. Закону України „*Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування*” від 14 січня 1998 р. визначено, що загальнообов'язкове державне соціальне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Відповідно до ст. 67 *Кримінального кодексу України* від 5 квітня 2001 р. обставинами, що обтяжують покарання, є вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані.

Згідно з додатком 1.1 *Наказу Міністерства праці та соціальної політики України „Про затвердження типових положень про будинки-інтернати (пансіонати) для громадян похилого віку, інвалідів та дітей” № 549 від 29 грудня 2001 р.* будинок-інтернат для громадян похилого віку та інвалідів, геріатричний пансіонат, пансіонат для ветеранів війни та праці є стаціонарною соціально-медичною установою загального типу для постійного проживання громадян похилого віку, ветеранів війни та праці, інвалідів, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування.

У ст. 1 *Закону України „Про соціальні послуги”* від 19 червня 2003 р. [8] надається тлумачення такого поняття, як складні життєві обставини, а саме: це обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самотійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із

старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо).

Згідно із Законом України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” від 9 липня 2003 р. „непрацездатні громадяни – це особи, які досягли встановленого законом пенсійного віку або визнані інвалідами, у тому числі діти-інваліди, а також особи, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника відповідно до цього Закону” (ст. 1) [9]; „один з непрацюючих працездатних батьків, усиновителів, опікун, піклувальник, які фактично здійснюють догляд за дитиною-інвалідом, а також непрацюючі працездатні особи, які здійснюють догляд за інвалідом І групи або за *престарілим*, який за висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду або досяг 80-річного віку, якщо такі непрацюючі працездатні особи отримують допомогу або компенсацію відповідно до законодавства” (п. 14 ст. 11).

Розпорядження Кабінету Міністрів України „Про схвалення Концепції подальшого проведення пенсійної реформи” № 1224-р від 14 жовтня 2009 р. визначає, що основним чинником погіршення демографічної ситуації в Україні є старіння населення, про що свідчить збільшення частки осіб похилого віку та зміна співвідношень між поколіннями.

Метою Концепції є подальше ефективне і системне реформування пенсійної системи України, спрямоване на забезпечення рівня життя людей похилого віку та інших категорій громадян, які втратили працездатність, адекватного їх життєвим потребам, створення дієвих механізмів захисту прав та інтересів таких громадян; забезпечення стабільного функціонування та прозорості пенсійної системи.

Указом Президента України „Про невідкладні заходи з подолання бідності” № 274/2010 від 26 лютого 2010 р. [10] Президент України постановив Кабінету Міністрів України розробити за участю Національної академії наук України, провідних наукових центрів, соціальних партнерів, громадських організацій з урахуванням вітчизняного та іноземного досвіду, документів міжнародних організацій, зокрема Глобального пакту про робочі місця Міжнародної організації праці, та внести в установленому порядку у тримісячний строк проект загальнодержавної програми подолання та запобігання бідності в Україні на 2010–2015 роки, у якому, зокрема, передбачити заходи щодо:

- створення умов для гідної праці, в тому числі забезпечення поваги та дотримання прав людини у сфері праці, продуктивної, вільно обраної зайнятості та соціального захисту, а також розвитку та активізації соціального діалогу на всіх рівнях;

- реалізації в кризових умовах короткострокових заходів з надання невідкладної допомоги найбільш вразливим верствам населен-

- ня, подолання хронічної бідності, бідності серед працюючих;
- забезпечення реформування систем оплати праці, соціального захисту, пенсійного страхування, надання медичної допомоги, медичного обслуговування;
 - розширення можливостей для працевлаштування людей з особливими потребами, зайнятості *людей похилого віку*;
 - упродовження системи надання дієвої адресної соціальної допомоги.

Висновок. Враховуючи вищевикладене, слід наголосити на тому, що в чинному законодавстві використовується багато різних термінів, таких як: “особа похилого віку”, „громадянин похилого віку”, „людина похилого віку”, „престарілий”, „особа пенсійного віку”, „непрацездатні громадяни”, „старість”. Проте офіційне тлумачення надається лише поняттям „непрацездатні громадяни” та „громадянин похилого віку”. Також детальніший аналіз нормативно-правових актів України, що регулюють відносини у сфері адміністративно-правового забезпечення прав і свобод осіб похилого віку, виявляє прогалини, особливо у механізмі реалізації цих прав і свобод.

Усе це свідчить про необхідність подальшого дослідження даної теми, систематизації отриманих даних та впровадження дієвих заходів із вироблення механізму, який дозволив би особам похилого віку при всіх їх обмежених можливостях реалізовувати свої права і свободи, гарантовані державою.

Бібліографічні посилання

1. Міжнародний день людей похилого віку. – United Nations in Ukraine // <http://www.un.org.ua/ua/information-centre>.
2. Права пожилых людей: Учеб. пособ. // <http://www.hrea.org/ru/learn/guides/index.php>.
3. Права людини в Україні – 2008: Доповідь правозахисних організацій / За ред. Є. Захарова, В. Явровського / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Х., 2009.
4. Альтернативный отчет о выполнении Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин в Украине / Подготовлено сетью общественных организаций по инициативе Женского Консорциума Украины. – Украина, 2008 // <http://www.khpg.org/index.php?id=1227270665>.
5. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 5 листопада 1991 р. // ВВР. – 1992. – № 3. – Ст. 10.
6. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні: Закон України від 16 грудня 1993 р. // Голос України. – 1994. – 29 січня.
7. Про щорічне відзначення Міжнародного дня громадян похилого віку: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 1997 р. № 1066 // Урядовий кур'єр. – 1997. – № 182-183.
8. Про соціальні послуги: Закон України від 19 червня 2003 р. // ВВР. – 2003. – № 45. – Ст. 358.
9. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2003 р. // Офіційний Вісник України – 2003. – № 33. – Ст. 1770.
10. Про невідкладні заходи з подолання бідності: Указ Президента України № 274/2010 від 26 лютого 2010 р. // <http://www.president.gov.ua/documents/10556.html>.

Надійшла до редакції 01.04.2011

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА. КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

П.А. Воробей

доктор юридичних наук, професор
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.213

ДІЯ ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І КАРАНІСТЬ ЗЛОЧИНУ

Розглядаються актуальні питання реалізації дії закону про кримінальну відповідальність в контексті караності злочину. Аналізується законодавство про кримінальну відповідальність у співвідношенні злочин – покарання. Вказуються недоліки і пропонуються напрямки подальшого вдосконалення кримінально-правових норм.

Ключові слова: дія закону, караність злочину, ефективність норм, подвійне покарання, межі покарання, доцільність невизначених санкцій, невідворотність покарання.

Рассматриваются актуальные вопросы реализации действия закона об уголовной ответственности в контексте наказуемости преступления. Анализируется законодательство об уголовной ответственности в соотношении преступление – наказание. Указываются недостатки и предлагаются пути дальнейшего усовершенствования уголовно-правовых норм.

Ключевые слова: действие закона, наказуемость преступления, эффективность норм, двойное наказание, границы наказания, целесообразность неопределенных санкций, неотвратимость наказания.

The actual questions of realization of the effect of law on criminal responsibility in connection with criminal penalty are searched. The legislation on criminal responsibility with the correlation “crime – punishment” is analyzed. The negative features are revealed and the ways of future improvement of criminal-legal norms are proposed.

Keywords: the effect of law, criminal penalty, efficacy of norms, double penalty, the measures of penalty, expediency of indefinite sanctions, inevitability of penalty.

Постановка проблеми. У притягненні винної особи до кримінальної відповідальності і її покаранні знаходить свій вираз дія і чинність закону про кримінальну відповідальність. Головними інституціями за-

кону про кримінальну відповідальність є злочин і покарання. Вони тісно взаємопов'язані між собою – немає покарання без злочину і немає злочину без покарання (за винятком, передбаченим законом). Дія закону про кримінальну відповідальність, його чинність приводить (повинна приводити) до покарання за злочин. Не можна говорити про чинність закону і про його дію без покарання. Ці загальні положення закону про кримінальну відповідальність безпосередньо були закріплені у ст. 3 КК України 1960 р.: «Кримінальній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, винна у вчиненні злочину...» (ч. 1 ст. 3 КК). У ч. 1 ст. 2 чинного Кримінального кодексу України про покарання нічого не сказано. Звичайно, не за кожний злочин може бути призначене покарання, але вказівка на нього (покарання) повинна бути в підставі кримінальної відповідальності. Тут навіть йдеться не про жорсткість законодавства, а про невідворотність покарання за вчинений злочин. Це було б і логічно, і справедливо. Але як, якою мірою повинна бути покарана особа за певний конкретний злочин? Як виміряти тяжкість злочину і відповідну їй суворість покарання? Саме цього вимагають пануюча моральність суспільства, загальні суспільні принципи справедливості і, нарешті, кримінально-правовий принцип відповідності покарання тяжкості вчиненого злочину. Покарання може мати громадську підтримку, схвалення, а отже, і ефективність лише тоді, коли воно призначається відповідно до суспільної оцінки злочину. Це наперед тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Саме зараз цієї відповідності дуже складно досягти, тому що для її визначення у нашому чинному законодавстві про кримінальну відповідальність немає критеріїв, меж, розмірів та одиниць виміру.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ст. 65 КК України зазначається, що суд призначає покарання у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини, відповідно до положень Загальної частини.

По-перше, межі покарання деяких статей настільки широкі, що з однієї межі не видно другої, протилежної.

Чим і як обґрунтовані санкції статей, що передбачають покарання у виді позбавлення волі на строк від п'яти до п'ятнадцяти років (ст. 257 КК); від семи до п'ятнадцяти років (ч. 3 ст. 277 КК); від десяти до довічного позбавлення волі (ч. 2 ст. 115 КК); від десяти років або довічного позбавлення волі (ст. 112 КК).

Встановлення таких широких меж у санкціях цих статей призводить до того, що покарання за злочин встановлює не законодавець, а суд. Для судового розсуду такий широкий простір не можна вважати виправданим, а тому його необхідно обмежити. Для цього було б достатньо встановити відстань між нижчою та верхньою межею 2–3 роки (а може, і 1–2 роки) позбавлення волі.

Такий розрив між верхньою і нижчою межею санкції руйнує сутність правосуддя, оскільки за таких умов тяжкий злочин може бути покараний м'якше, ніж злочин, який до тяжких не належить. Якщо покарання призначається так, тоді руйнуються всі засади правосуддя. Санкція втрачає своє призначення як складова частина кримінально-правової норми. Варто взагалі було б обговорити питання доцільності встановлювати в законі про кримінальну відповідальність такі занадто невизначені санкції. Було б кращим і, напевно, суспільно виправданим встановити усі кримінально-правові санкції абсолютно визначеними. Це надасть можливість кожному громадянину заздальгідь знати, що за вчинення певного злочину передбачена відповідна максимальна міра, вказуючи конкретну міру покарання. Незнання міри покарання за певний злочин до вироку суду – це не краще у дії чинності закону про кримінальну відповідальність для виконання його суспільного призначення. У необхідних випадках суд міг би коректувати міру покарання і приймати рішення відповідно до ст. 69 КК України.

У санкціях деяких статей КК України зовсім не вказана нижча межа. Наприклад, санкція ч. 1 ст. 110 КК України передбачає покарання у виді обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на той самий строк; ч. 2 ст. 134 КК України – обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк; ч. 1 ст. 155 КК України – покарання обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк; ч. 2 ст. 333 КК України – покарання обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на той самий строк; ст. 335 КК України – покарання обмеженням волі на строк до трьох років; ч. 1 ст. 329 КК України – покарання позбавленням волі на строк до трьох років.

Згідно з чинним Кримінальним кодексом України суд може призначити покарання у виді обмеження волі на строк від одного до п'яти років (ч. 2 ст. 61 КК) та призначити покарання у виді позбавлення волі на строк від одного до п'ятнадцяти років (ч. 2 ст. 63 КК). Окрім цього, ст. 64 КК України передбачає довічне позбавлення волі за вчинення особливо тяжких злочинів, при цьому таке покарання застосовується лише у випадках, спеціально передбачених Кримінальним кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк.

Навіщо суду не призначити такі законодавчі повноваження, а встановлювати міру покарання за злочин? В цьому випадку ми вже маємо не суд, а якийсь трибунал, який може все, оскільки він діє на свій розсуд, маючи такі величезні можливості щодо маневру. Тут, звичайно, легко здогадатися, чому наше суспільство так негативно ставиться до судової системи в державі, бо на такому «благодатному» ґрунті і процвітає корупція. Суд повинен бути завжди без винятку слугою закону. Якщо ж суд керується не законом, а чимось іншим,

тоді це вже не суд, а щось інше [1, с. 35]. У цивілізованому, правовому суспільстві суд не може і не повинен керуватися правосвідомістю, як це було раніше модно писати, а лише законом.

На дію і чинність закону про кримінальну відповідальність впливає наявність діянь невеликої тяжкості, які не досягають за своєю суспільною сутністю ознак злочину, у першу чергу суспільної небезпечності злочину, і те, що визнані злочинами, такі діяння згідно із законом не підлягають покаранню.

Винні у вчиненні таких злочинів особи можуть бути звільнені від кримінальної відповідальності і покарання (ст. 44-48, 74 КК). На підставі ст. 131, 132, 140 та п. 5 ст. 227 КПК визнати їх винними у вчиненні злочину може не тільки суд, але й слідчий і прокурор. Як бачимо, положення законодавства про кримінальну відповідальність і кримінально-процесуального законодавства суперечать ст. 62 Конституції України, яка закріплює важливий принцип демократичного правосуддя: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Друга половина цієї норми дійсно містить положення про те, що особа не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Але визнати особу винуватою у вчиненні злочину окрім суду може також слідчий і прокурор на підставі закону (ст. 131, 132, 140, п. 5 ч. 1 ст. 227 КПК України). Громадянина визнають винуватим у вчиненні злочину і звільняють від кримінальної відповідальності та покарання слідчий і прокурор.

Найважливіше у цьому – некараний злочин, що скоріше є юридичним нонсенсом, а не ознакою демократичності і справедливості закону.

Навіщо визнавати злочином діяння, яке не потребує покарання, яке можна не карати? Тоді на яких підставах, за якими ознаками таке діяння визнається злочином? Це була суспільно-юридична хвороба за радянських часів, де намагалися всі суспільні відносини регулювати кримінально-правовими методами, кримінально-правовою довбнею. Це призвело до абсурду в багатьох аспектах життя суспільства. Була заборонена торгівля, яка називалась спекуляцією (ст. 154), посів маку чи конопель (ст. 229-9), незаконне лікарювання (ст. 226) та ін. Якщо поставити за мету, то заборонити юридично можливо майже все. Але не було можливості (та й необхідності) всіх порушників цих заборон фактично покарати, забезпечуючи при цьому виконання покарань. І тоді виникла пропозиція не карати злочинців, а передавати їх на поруки та застосовувати інші заходи.

Було прийнято і відповідне законодавство. Чинність такого законодавства, його дія та практика застосування призвели до суспільно-

юридичного хаосу. В одну низку злочинів були поставлені вбивство, грабіж, бандитизм, втеча з лікувально-трудоного профілакторію, посів маку і конопель та інші діяння. Такими заходами по боротьбі зі злочинністю була виключена сила громадського осуду, бо не може бути однієї оцінки надзвичайно різних діянь. Звільняли від кримінальної відповідальності і від покарання багатьох злочинців, винуватих у вчиненні дуже різних злочинів. Покарання не стало невідворотним, неминучим наслідком вчинення злочину, воно не стало справою злочинця. У такій ситуації злочинець міг бути покараним, або залишався непокараним. У багатьох випадках таку аналогію можна проводити й стосовно чинного законодавства про кримінальну відповідальність і кримінального судочинства.

Більшого стимулу і спонукання до вчинення злочину не можна вигадати, бо «ніщо так не спонукає до вчинення злочину, як хоча б маленька надія уникнути покарання» [2, с. 157].

Не мають ні юридичних, ні суспільних обґрунтувань і ті законоположення, згідно з якими два–три злочини можуть бути покарані такою ж мірою, як і один злочин (ст. 70 КК України). Зрозумілим є те, що вчинення однією особою протягом нетривалого часу (інакше за давністю – ст. 49 КК – вона звільняється від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності) кількох злочинів, по-перше, свідчить про підвищену суспільну небезпечність вчиненого, по-друге, некараність одного чи двох із них є своєрідною державною індульгенцією на їх вчинення.

Таким самим є і положення статей 70 і 71 КК України, згідно з якими особа, яка вчинила декілька злочинів, не може бути покарана більш суворим покаранням, ніж тим, що передбачене за один злочин. Хіба ж можна назвати таку практику дійсною і справжньою боротьбою зі злочинністю? Відбуваючи покарання за вчинення багатьох злочинів, така особа звільняється від покарання в багатьох випадках достроково і знову вчинює злочин. Наведені вище та деякі інші юридичні і суспільні чинники можуть призвести до паралічу, до бездіяльності закону про кримінальну відповідальність.

Далеко не все благополучно сьогодні з притягненням особи до кримінальної відповідальності і призначенням покарання.

У караності злочинів є ще різного роду збочення, коли один злочин карається двічі.

Наприклад, поєднана з хуліганством погроза вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна щодо судді, народного засідателя чи присяжного, а також щодо їх близьких родичів у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя, має кваліфікуватися за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 337 і відповідною частиною ст. 296 КК України [3]. Тобто у цьому випадку кара-

ється діяння (погроза) і його внутрішня невід'ємна складова – хуліганський мотив.

У кримінально-правовій літературі вже давно відомо, що хуліганство – не діяння, а мотив діяння [4, с. 7-9].

Професор С. Мокринський ще у 1924 р. довів, що «хуліганство не є дією, а лише властивістю дії» [5, с. 879]. Про це свідчить і п. 7 ч. 2 ст. 115 КК України, де визначається хуліганство як мотив вбивства, який сукупності не утворює.

Не можна вважати викрадення чужого майна складовою сукупності злочинів з корисливістю, оскільки корисливість є мотивом викрадення, його внутрішньою складовою невід'ємною частиною. Без корисливості немає і не може бути викрадення. Тоді на яких же підставах кваліфікуються за сукупністю хуліганство і погроза (ч. 1 ст. 377 КК і відповідна частина ст. 296 КК)?

Караність злочину, міра і невідворотність покарання за злочин мають вирішальне значення для дії, чинності закону про кримінальну відповідальність. Особливо велике значення має міра, розмір кримінального покарання. Покарання за злочин повинне бути відповідним, рівним тяжкості злочину. Будь-які крайнощі при цьому не виправдані і шкідливі – як надмірно суворе покарання, так і занадто м'яке.

Але як визначити цю міру, як винайти оптимальну кару за цей злочин? Єдиним показником міри покарання може бути лише його (покарання) вплив на динаміку вчинення певного виду злочинів. Достатня, задовільна міра суттєво стримує динаміку зростання кількості певного виду злочинів, а недостатня – не впливає, тобто зростання кількості вчинюваних злочинів свідчить про те, що санкція статті, яка передбачає кримінальну відповідальність за них, занижена, замала і потребує підвищення більш суворого рівня.

Обговорюючи питання про караність злочину, не можна не торкнутися смертної кари як міри кримінального покарання законодавства 1960 р. Сьогодні ця тема актуальна, особливо серед політиків. Прагнучи до набуття політичного капіталу, знову пропонується поновити смертну кару. Опоненти, навпаки, обґрунтовують скасування цієї міри покарання її негуманним характером і посиляються на відсутність смертної кари в багатьох демократичних країнах тощо. Але і цих аргументів недостатньо, бо вони є популістськими. Занадто жорстоко, несправедливо і глумливо, на наш погляд, говорити про гуманізм стосовно вбивці. Жалість щодо катів, зазначав Ромен Ролан, обертається жорстокістю щодо жертв. США намагається всіх у всьому повчати, нав'язуючи свою брудну антинародну політику, а самі смертної кари в деяких штатах і досі не скасували. А ми все прислуховуємось до когось, боячись комусь не сподобатись і не одержати чергових кредитів.

Розмови про скасування смертної кари мають своїм підґрунтям

хибний «постулат» про знищення злочинності, про те, що її можна невдовзі подолати. Злочинність якою була, такою і залишається. Відсутність смертної кари сьогодні більш провокує злочинців на вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів, а її наявність все-таки була своєрідним чинником стримання.

Держава зможе досягти певних успіхів у боротьбі зі злочинністю лише тоді і там, де і коли буде використовувати більш могутню силу – силу народу.

Тому пропонується поряд із повним (не обмеженим, як це маємо у ст. 36 КК України) правом на необхідну оборону встановити норму, згідно з якою злочинець визнавався б поза законом. Ця норма може мати таку редакцію: «Життя і здоров'я особи, яка вчинила особливо тяжкий злочин, передбачений статтями цього Кодексу, від початку вчинення злочину до його закінчення законом про кримінальну відповідальність не охороняється». До таких злочинів слід було б віднести умисне вбивство, розбій, бандитизм, захоплення заручників, викрадення людини та малолітньої дитини, згвалтування малолітнього чи малолітньої, диверсія. Це може стати початком дійсної боротьби зі злочинністю.

Будь-які твердження про те, що суворість (жорстокість) кримінального покарання не має сенсу, є безпідставними. Сьогодні ми носимося як із писаною торбою з наркоманами та іншими злочинцями і з власної кишені кормимо вбивць, які позбавили життя багатьох безвинних людей і покалічили долі ще більшої кількості їх рідних та близьких.

Висновок. Отже, належне, відповідне тяжкості злочину кримінальне покарання має сенс, здатне виконувати роль знаряддя, засобу захисту суспільства і держави. Необхідно лише його певною мірою і лише на підставі закону використовувати так, щоб покарання ніколи, за жодних умов не відривалось від злочину, щоб злочин завжди був покараним. У такому разі буде виконуватись закон і будуть захищені права і свободи громадян.

Бібліографічні посилання

1. *Коржанский Н.И.* Нужна реальная судебная власть // Вестник Верховного Суда СССР. – 1991. – № 8. – С. 35.
2. Пестель П.И. Русская Правда. Наказ Временному Верховному Правлению. – СПб., 1906.
3. Про судову практику у справах про хуліганство: Постанова Пленуму Верховного Суду України №10 від 22.12.2006 р. – К., 2011.
4. *Коржанский Н.И.* Квалификация хулиганства. – Волгоград, 1989.
5. *Макринский С.* Озорство и хулиганство // Еженедельник советской юстиции. – 1924. – № 37. – С. 879.

Надійшла до редакції 29.04.2011

О.І. Альошина

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.7(343.237)

ПРОФІЛАКТИКА ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРОВОКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ

Проаналізовано загальні заходи профілактики та попередження провакації злочину працівниками правоохоронних органів.

Ключові слова: профілактика, попередження, провакація.

Проанализированы общие меры профилактики и предупреждения провокации преступления работниками правоохранительных органов.

Ключевые слова: профилактика, предупреждение, провокация.

This article analyzes prophylaxis and the prevention of provocation of a crime by workers of law enforcement bodies.

Keywords: prophylaxis, prevention, provocation.

Постановка проблеми. На сьогодні профілактика та попередження злочинності правоохоронними органами України стало основним та безперечно ефективним в боротьбі зі злочинністю. Як зазначає практика, попереджувальне значення покарання та страх перед ним не є ефективним засобом у боротьбі зі злочинністю. Застосовуючи покарання, держава не запобігає вчиненню злочинів у майбутньому, а карає злочинця з метою запобігання вчинення ним у майбутньому нового злочину, тим самим використовуючи страх перед покаранням для інших, що не завжди дійсно працює.

Тому, можливо, більш ефективним є попередження вчинення злочину ще на ранніх стадіях його вчинення (де має місце саме провакація). У кримінології це не є новелою, але і не взято за правило.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Незважаючи на те, що проблема провакації є однією з найбільш складних, але найменш досліджених у теорії кримінального права, окремі її аспекти в різні часи викликали певний інтерес науковців. Ще в дореволюційному кримінальному праві деякі питання цієї теми розглядалися в роботах Л.С. Белогриць-Котляревського, Г.Є. Колоколова, С.В. Познишева, В. Д. Спасовича, М. С. Таганцева, І. Я. Хейфеца та ін. У радянські часи окрему увагу питанням провакації приділяли Ф.Г. Бурчак, І.А. Гельфанд, А.Ф. Зелінський, В.Ф. Кириченко, М.І. Ковальов, В.Д. Меньшагін, А.А. Піонтковський, О.Я. Светлов та інші вчені-правознавці.

У сучасній літературі окремим аспектам кримінальної відповідальності за провокацію злочинів присвячені роботи О.М. Бандурки, В.І. Тютюгіна, О.Ф. Бантишева, Б.В. Волженкіна, О.В. Говорухіної, Н.О. Гуторової, Н.А. Єгорової, В.П. Ємельянова, В.Д. Іванова, В.П. Котіна, О.М. Литвака, О.О. Мастеркова, М.І. Мельника, В.О. Навроцького, О.В. Ус та інших вчених.

Переважає більшість вчених у своїх дослідженнях приділяти увагу тільки характеристиці провокації хабара як спеціального виду злочину у сфері службової діяльності або коротко зупинялися на аналізі провокації в рамках вивчення спеціальних питань відповідальності за співучасть у злочині. Залишається дискусійним загальне кримінально-правове визначення провокації злочину, до того ж відсутнє єдине розуміння її об'єктивних та суб'єктивних ознак, не вирішено питання про ступінь її суспільної небезпеки та відповідальність провокатора і спровокованої особи. У зв'язку з цим у правозастосовчій практиці виникають проблеми, пов'язані з кваліфікацією дій особи, яка вчинила провокацію, а також особи, яка вчинила спровокований злочин, а тим самим і проблема, пов'язана з проведенням відповідних заходів попередження та профілактики цього роду злочинів.

Метою даного дослідження є визначення та характеристика можливих заходів попередження, що вживаються державою (в особі правоохоронних органів) й суспільством з метою стримування поширення злочинності і зниження її рівня шляхом запобігання й припинення провокації злочинів та профілактики провокації, пов'язаної з діяльністю правоохоронних органів, спрямованою на усунення, нейтралізацію або послаблення факторів провокації, що породжують злочинність або сприяють їй.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ще Чезаре Беккарія зазначав: «Краще попередити злочини, ніж карати за них. Це складає мету будь-якого хорошого законодавства, яке, за змістом, є мистецтвом вести людей до найвищого щастя або, можливо, до меншого нещастя, якщо розмірковувати про співвідношення добра та зла у нашому житті» [4, с. 139].

Найбільш ефективним засобом у боротьбі зі злочинністю, можуть бути профілактичні заходи, а саме: з одного боку, це попередження та запобігання суспільно небезпечного діяння, з другого – припинення розпочатого посягання чи своєчасне повне розкриття вчиненого.

Боротьба з провокацією злочинів, як і боротьба зі злочинністю в цілому, не повинна бути зведена тільки до виявлення та покарання винних. Особливу увагу слід звернути на розробку та здійснення системи заходів профілактичного та попереджувального характеру, оскільки нині відсутні відповідні кримінально-правові заходи попередження провокації злочинів, які повинні включати в себе комплекс

заходів кримінально-правового, організаційно-управлінського та віктимологічного характеру.

Велика кількість спеціалістів та науковців вивчали проблему провокації у своїх дослідженнях у контексті норми провокації хабара як одного з видів службових злочинів чи лише в рамках дослідження спеціальних питань відповідальності за співучасть. У чинному кримінально-правовому законодавстві також відсутня належна правова база для вирішення питань відповідальності за провокацію злочину. Разом з тим цілий ряд питань з цієї проблеми залишаються невирішеними, навіть дискусійними. Так, досить неоднозначно вирішуються питання про визначення змісту самого поняття провокації злочину, особливості об'єктивних та суб'єктивних ознак діяльності провокатора, ступеня суспільної небезпеки та кримінально-правової оцінки діяльності як самого провокатора, так і осіб, спровокованих на злочин. Відсутність належних теоретичних розробок, чіткого правового регулювання цієї проблеми призводить до того, що досить неоднозначно вирішуються питання про відповідальність за провокацію злочину і у слідчо-судовій практиці.

Тому закріплення в законі не тільки провокації взятки, але і самої провокації будь-якого злочину надасть можливість застосовувати дійові профілактичні заходи впливу, а законодавчо закріплене поняття провокації, кримінально-правове врегулювання відповідальності як провокатора, так і спровокованої особи стало б більш ефективним заходом боротьби з провокацією.

Боротьба з провокацією злочинів є проблемою не тільки вітчизняного законодавства, але і міжнародного кримінального права. Різні міжнародні організації намагаються розробити заходи попередження та профілактики провокації злочинів, встановити межі допустимості використання провокаційних методів при розкритті злочинів правоохоронними органами. Ці пропозиції відображені в деяких нормативних актах Організації Об'єднаних Націй та свідчать, що «провокаційні прийоми» заслуговують на досить глибоку критику та є вираженням достатньо суперечливої думки про те, як слід працювати правоохоронним органам при розкритті злочинів, довести які можливо тільки з використанням «перевірок придатності» чи «підставних осіб».

Як свідчать практики, такі способи є досить ефективними та розкривають такий рівень корупції, який раніше був недосяжним, але визнається і той факт, що така тактика повинна регламентуватись чіткими процесуальними директивами, яких, на жаль, на законодавчому рівні немає.

Виявлення фактів хабарництва, а тим більше провокації хабара – це вельми складний процес, як процесуальний, так і професійний, який вимагає від оперативних працівників правової (оперативно-

розшукової, кримінально-процесуальної) кваліфікації та високої професійної підготовки (багатого досвіду, уміння встановлення психологічного контакту з людиною). Саме тому працівники оперативних підрозділів органів внутрішніх справ, до компетенції яких входить боротьба з хабарництвом, незважаючи на достатньо глибоке відпрацювання організаційно-тактичних аспектів цієї боротьби, продовжують припускатися грубих порушень при розкритті злочинів, не кажучи вже про їх попередження та профілактику. Оперативні працівники продовжують діяти на власний розсуд, їх дії не супроводжуються методичними розробками, які б враховували сучасні соціально-економічні, політичні зміни у державі та давали змогу проведення профілактичних заходів на високому рівні.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що не тільки Кримінальний закон, але і Закон України „Про оперативно-розшукову діяльність” та інші нормативно-правові акти, накази, інструкції, що регулюють діяльність ДСБЕЗ при розкритті хабарництва, провокації хабара та корупції, потребують суттєвої модернізації в питаннях запобігання та протидії провокації.

Як показує час та визначає практика, найбільш суспільно небезпечними видами провокації, які є предметом дискусії на міжнародному рівні, є провокація, що використовується правоохоронними органами стосовно законослухняних громадян.

Як правило, працівники правоохоронних органів використовують провокацію з метою підвищення показників розкриття рівня злочинності, де профілактичним заходом провокації злочинів є перегляд існуючої системи обліку злочинності та розкриття злочинів. Вірно зауважив Н.В. Щедрін, що робітники міліції у прагненні покращити показники розкриття злочинів продовжують жертвувати законністю [2, с. 297].

Критерії оцінки діяльності працівників правоохоронних органів за результатами їх оперативно-службової діяльності все більше віддаляються від удосконалення, оскільки не висвітлюється реальний стан справ. Орієнтація на досягнення високого рівня розкриття злочинів призводить до того, що працівники правоохоронних органів фальсифікують та провокують злочини, а це породжує не тільки проблему необ'єктивності правоохоронної діяльності, але і супроводжується зниженням впливу на злочинність. Саме тому виникла гостра необхідність суттєвих змін у системі обліку злочинів та їх реєстрації, де в неупередженому та достовірному слідстві повинні бути зацікавлені не тільки працівники оперативного апарату та слідчі, але і всі учасники судочинства [5, с. 202]. З цією метою необхідно реформувати цю систему та дійсно взяти до уваги позицію, що тільки дані обвинувального вироку суду, що набув законної сили, повинні бути підставою для фо-

рмування державної статистики та вдалого розкриття кримінальних справ [3, с. 45].

Не менш важливим у попередженні провокації злочинів працівниками правоохоронних органів може стати більш ефективно забезпечення «власної безпеки» органів внутрішніх справ, а саме: збільшення вимогливості до моральних рис особистості при підборі кадрів робітника міліції, а також збільшення контролю та надзору за дотриманням законності в діяльності правоохоронних органів. Існуючі критерії оцінки діяльності працівників правоохоронних органів спонукають до порушення законності, в тому числі вчинення злочинів у сфері службової діяльності та проти правосуддя, тих службових осіб, які не мають глибокого внутрішнього переконання в необхідності суворого дотримання кримінально-процесуальних норм. Суб'єктивні причини такої поведінки можуть бути різноманітними: кар'єрне зростання, бажання досягти високих результатів, маскуванню власної некомпетентності, бажання виглядати краще за колег в службі та перед керівництвом [2, с. 152].

Існуюча практика боротьби зі злочинністю свідчить, що в ряді випадків злочинна діяльність певною мірою детермінована поведінкою та особистими властивостями людей, яким внаслідок вчинення злочину завдається фізична, моральна чи майнова шкода.

Кримінологічне вивчення злочинів та майбутня профілактична діяльність, яка спрямована як на групи, так і на окремих осіб, які з більшою імовірністю можуть бути потерпілими, може являти собою так званий резерв у профілактичній роботі, бо потерпіла особа далеко не завжди нейтральна від злочинів [3, с. 202].

Науковий підхід у цьому напрямі здійснюється з позиції розробки заходів впливу на правопорушника з метою запобігання та попередження його злочинної діяльності на ранніх стадіях розвитку, виховання та перевиховання злочинця. Жертва злочину, як правило, залишається поза зором фахівців з питань профілактики.

Однак саме попередженню спровокованих злочинів сприяє своєчасне виявлення «конфліктної ситуації» між злочинцем та потерпілою особою. Ця робота полягає у прогнозуванні виникнення конфліктів та конфліктних ситуацій, які можуть привести до злочинних наслідків.

При плануванні профілактичних заходів слід враховувати конфліктність як прогнозованих ситуацій, так і тих, що прогножуються важко. Прогнозованим ситуаціям властива велика інформаційна база, яка дозволяє встановити тенденції розвитку конфлікту та з більшою точністю передбачити характер його вирішення, виходячи з кримінальної насиченості. Тут має місце порушення соціальних норм поведінки, адміністративне правопорушення або дії, за які передбачена кримінальна відповідальність. Специфічна ознака важкопрогнозова-

них ситуацій полягає в тому, що основну інформаційну базу складають відомості про особу, яка має віктимологічні властивості. Таким чином, основним напрямком у профілактиці важкопрогнозованих ситуацій є своєчасне виявлення потенційних потерпілих [6, с. 19].

Попередженню або розвитку злочинного умислу на вчинення злочину в багатьох випадках сприяють особисті властивості потерпілої особи, її поведінка та взаємовідносини з «джерелом» заподіяння шкоди, саме тому при розробці та реалізації профілактичних заходів повинні враховуватись питання скорочення віктимної схильності окремих осіб.

Тому можна зробити висновок, що потенційна потерпіла особа також потребує профілактичного впливу, бо чим менше буде людей, особисті якості та поведінка яких можуть впливати на зародження та розвиток злочинності, тем менше буде і самих деліктів [3, с. 19].

При розробці профілактичних заходів, спрямованих на попередження спровокованих жертвою злочинів, треба враховувати дві форми дій потенційної жертви: активну та пасивну.

Так, у випадках, коли підвищена віктимність пов'язана з негативними, антигромадськими властивостями особистості (агресивністю, егоїзмом тощо), можна казати про непряму форму провокації, де повинні переважати заходи виховного характеру, наприклад, примусове лікування від алкоголізму чи наркоманії.

До заходів віктимологічної профілактики слід віднести і дії з виявлення ситуацій, які призвели до віктимних наслідків, шляхом створення умов, що виключають чи значно ускладнюють агресивну поведінку особи, а саме активну роботу правоохоронних органів, спрямовану на усунення з громадських місць та вулиць осіб, які знаходяться в стані алкогольного сп'яніння, агресивна поведінка яких становить небезпеку не тільки для оточуючих, але і для них самих. Це стосується також побутових та сімейних конфліктних ситуацій, коли агресивна поведінка особи потребує оперативного реагування правоохоронних органів, здатних попередити як кримінальний, так і віктимний розвиток подій.

Заходи віктимологічної профілактики слід застосовувати у випадку прямої провокації, коли жертва бере на себе ініціативу скоєння проти неї злочину. Ідеться про віктимологічну профілактику таких злочинів, як вбивство із жалю чи на прохання потерпілої особи. В такому разі комплекс заходів може бути спрямований лише на попередження такого злочину, в якому «точкою відліку» є прохання потерпілого завдати йому шкоду.

Вплив на провокуючих осіб повинен включати попередження про притягнення до кримінальної відповідальності як самого потерпілого, так і осіб, які піддалися на провокацію.

Важлива не лише попереджувальна робота з можливими жертва-

ми провокації, що створюють сприятливі умови для здійснення відносно них злочинів. Практика показує, що нерідко злочини здійснюються через правову неграмотність, необізнаність потерпілого в критичній ситуації, яка складається чи яка вже склалась.

Суттєве профілактичне значення може мати інформування громадян про способи та методи вчинення конкретних злочинів, а також про допустимі способи самозахисту від них (право на необхідну оборону та межі її допустимості). Особливе значення тут повинні відігравати телебачення, радіо та публічна агітація.

Таким чином, враховуючи те, що основний тягар здійснюваної в Україні спеціально-кримінологічної попереджувальної діяльності покладається на органи внутрішніх справ України, згідно з Положенням "Про Міністерство внутрішніх справ України", затвердженим Указом Президента України від 17 жовтня 2000 р. № 1138, до основних завдань МВС України поряд з іншими належать такі:

- організація й координація діяльності органів внутрішніх справ щодо захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства й держави від протиправних посягань, охорона громадського порядку та забезпечення громадської безпеки;
- участь у розробці та реалізації державної політики щодо боротьби зі злочинністю;
- забезпечення запобігання злочинам, їх припинення, розкриття і розслідування, розшук осіб, які вчинили злочини, вжиття заходів щодо усунення причин і умов, які сприяють вчиненню правопорушень.

А чи реалізуються ці завдання – це вже тема окремого дослідження.

Бібліографічні посилання

1. Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Затв. Указом Президента України від 17 жовтня 2000р. № 1138.
2. Щедрин Н.В. Кому служат волкодавы?//Власть: криминологические и правовые проблемы. – 2001. – С. 297.
3. Алтухов С.А. Преступления сотрудников милиции. – СПб.,1998.
4. Мельниченко А.Б. Уголовно-правовые и криминологические аспекты борьбы с преступлениями, совершенными в состоянии сильного душевного волнения. – М.,1995.
5. Кудрявцев В.Н. Популярная криминология. – М., 1998.
6. Статкус В. Коли відмовимось від процентоманії?// Міліція. – 2000. – № 11. – С. 42-45.

Надійшла до редакції 18.03.2011

С.В. Бабанінкандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.346

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАЦІВНИКОМ
ТРАНСПОРТУ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ РУХУ АБО
ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ
ЗАКОНОДАВСТВОМ ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

Проведено порівняльний аналіз ст. 276 КК України, що встановлює відповідальність працівника залізничного, водного або повітряного транспорту за порушення правил безпеки руху або експлуатації транспорту, та схожого законодавства країн – колишніх республік СРСР і деяких інших країн. Визначено спільні та відмінні риси цього законодавства та сформульовано пропозиції щодо удосконалення ст. 276 КК України.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, працівник транспорту, залізничний, водний або повітряний транспорт, безпека руху та експлуатації транспорту.

Проведен сравнительный анализ ст. 276 УК Украины, устанавливающей ответственность работника железнодорожного, водного или воздушного транспорта за нарушение правил безопасности движения или эксплуатации транспорта, и подобного законодательства стран – бывших республик СССР и некоторых других стран. Определены общие и отличительные черты этого законодательства и сформулированы предложения по усовершенствованию ст. 276 УК Украины.

Ключевые слова: уголовная ответственность, работник транспорта, железнодорожный, водный или воздушный транспорт, безопасность движения и эксплуатации транспорта.

A comparative analysis of the Article 276 of the Criminal Code of Ukraine, which prescribes the liability of the transport worker of railway, water or air services for breach of traffic or transport operation safety rules, and a similar legislation in the countries of ex-republics of the USSR and some other countries, has been carried out hereinafter. The general and distinguishing features of this legislation are defined as well as some suggestions to improve the Article 276 of the Criminal Code of Ukraine are made.

Keywords: criminal liability, transport worker, railway, water transport or air service, traffic and transport operation safety.

Постановка проблеми. Сучасна наука кримінального права повинна приділяти більше уваги дослідженню суспільно небезпечних діянь, що вчиняються з необережності, і серед них – злочинам проти

безпеки руху та експлуатації транспорту, що вчиняються працівниками залізничного, водного або повітряного транспорту, оскільки шкода від них суспільству постійно зростає. Лише за останні чотири роки в Україні та загалом у світі на цих видах транспорту за участі їх працівників сталися найнебезпечніші резонансні катастрофи: загибель у Росії внаслідок авіакатастрофи Президента Республіки Польща Л. Качинського та інших вищих посадових осіб цієї країни, катастрофа зі столичним експресом «Дніпропетровськ–Київ», перекидання цистерн вантажного потяга з витоком і загорянням жовтого фосфору, що спричинило отруєння докільця і людей у Львівській області, загибель морських суден і людей та екологічне забруднення Азовського моря в Керченській протоці, аварії гелікоптерів з людськими жертвами на Чорному морі тощо. У середньому протягом року в світі стається близько 60 авіаційних катастроф, в 35 з яких гинуть усі пасажери та екіпаж. Ці катастрофи щорічно забирають близько двох тисяч людських життів.

КК України у ст. 276 встановлює відповідальність за порушення працівником залізничного, водного або повітряного транспорту правил безпеки руху або експлуатації транспорту. Проте питання удосконалення цієї норми залишається актуальним. Про це, зокрема, свідчать зміни та доповнення, що вносилися до неї законодавцем. Так, у КК України 1960 р. до цієї норми (ст. 77) двічі вносились зміни та доповнення [1]. Стаття 276 КК України 2001 р. також вже зазнала змін після її прийняття [2].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Кримінально-правові проблеми злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту досліджувалися вченими України, зокрема, О.О. Балобановим, В.І. Борисовим, С.В. Гізімчуком, В.С. Гуславським, В.І. Касинюком, З.Г. Корчевою, О.М. Котовенком, В.А. Мисливим, О.М. Опальченком, В.М. Пруссом, В.П. Тихим та іншими. Біля витоків, а також серед сучасних досліджень цієї проблематики знаходяться фундаментальні наукові праці відомих російських вчених В.К. Глистіна, С.О. Домахіна, В.І. Жульова, О.І. Коробеева, Б.О. Курінова, В.В. Лук'янова, І.Г. Маландіна, В.І. Ткаченко, О.І. Чучаєва та багатьох інших криміналістів.

Разом з тим на сьогодні немає єдиної точки зору щодо низки питань, що стосуються відповідальності працівників транспорту за порушення правил. Зокрема, не вирішеними залишаються питання доцільності встановлення кримінальної відповідальності за створення внаслідок цього діяння небезпеки настання суспільно небезпечних наслідків, співвідношення ступеня суспільної небезпеки порушень правил на транспорті працівниками транспорту та особами, які такими не є, питання досягнення мети покарання працівників транспорту

шляхом встановлення різних за ступенем суворості санкцій та ін.

Мета статті. Проведення порівняльного аналізу ст. 276 КК України зі схожими за об'єктивними та суб'єктивними ознаками нормами КК країн – колишніх республік СРСР та окремих інших країн. Формулювання на цій основі шляхів подальшого удосконалення кримінального законодавства України, що встановлює відповідальність за порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стаття 276 КК України складається з трьох частин. У частині першій встановлено відповідальність за порушення працівником залізничного, водного або повітряного транспорту правил безпеки руху або експлуатації транспорту, а також недоброякісний ремонт транспортних засобів, колій, засобів сигналізації та зв'язку, якщо це створило небезпеку для життя людей або настання інших тяжких наслідків. Тобто у технічній системі транспорту відбуваються певні зміни і створюється реальна можливість настання тяжких наслідків. Ці зміни в технічній системі транспорту порушують нормальне її функціонування, чим заподіюється шкода об'єкту злочину. Частини друга та третя ст. 276 КК України містять кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки цього злочину: спричинення середньої тяжкості чи тяжких тілесних ушкоджень, заподіяння великої матеріальної шкоди (ч. 2), спричинення загибелі людей (ч. 3).

Порівняльний аналіз ст. 276 КК з окремими нормами розділу XI «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту» КК дозволяє виявити порушення принципів справедливості та рівності громадян перед законом при встановленні відповідальності працівників транспорту та осіб, які такими не є. Зокрема, відповідальність осіб, які не є працівниками повітряного транспорту, за порушення правил безпеки польотів повітряних суден передбачена у ст. 281 КК України. При цьому ця відповідальність у цілому є більш суворою, ніж працівників повітряного транспорту. Так, за спричинення тяжких тілесних ушкоджень у випадку порушення правил безпеки польотів повітряних суден працівник повітряного транспорту несе відповідальність за ч. 2 ст. 276 КК України, яка передбачає покарання у виді позбавлення волі від двох до семи років, а особа, яка не є працівником повітряного транспорту, за аналогічне діяння повинна притягуватись до відповідальності за ч. 3 ст. 281 КК України, яка передбачає покарання у виді позбавлення волі від п'яти до дванадцяти років. За спричинення загибелі людей працівник повітряного транспорту карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років (ч. 3 ст. 276 КК України), а людина, що не є працівником – від п'яти до дванадцяти (ч. 3 ст. 281 КК України). Разом з тим порушення правил безпеки залізничного чи водного руху

або експлуатації такого транспорту, що спричинило загибель людей, вчинене особою, яка не є працівником залізничного чи водного транспорту, карається максимально позбавленням волі до п'яти років (ст. 291 КК України).

Усуненню порушень названих принципів права, визначенню доцільності та шляхів можливого вдосконалення ст. 276 КК України сприятиме, на нашу думку, проведення порівняльного аналізу із кримінальним законодавством країн – колишніх республік СРСР.

Усі ці п'ятнадцять країн містять у своїх КК норми, які передбачають відповідальність за порушення працівником залізничного, водного або повітряного транспорту правил безпеки руху або експлуатації транспорту. Проте підходи законодавців цих країн щодо криміналізації досліджуваного діяння різняться.

Так, неоднаковим є підхід щодо визначення суб'єкта такого діяння. Кримінальні кодекси дев'яти з порівнюваних країн як суб'єкта аналізованого злочину визнають особу, яка зобов'язана дотримуватися правил на транспорті внаслідок виконуваної роботи або займаної посади (ст. 263 КК Російської Федерації [9], ст. 314 КК Республіки Білорусь [6], ст. 295 КК Республіки Казахстан [12], ст. 211 КК Республіки Таджикистан [7], ст. 262 КК Азербайджанської Республіки [8], ст. 280 КК Киргизької Республіки [13], ст. 325 КК Туркменістану [15], ст. 241 КК Республіки Вірменія [16], ст. 275 КК Республіки Грузія [11]). Таке формулювання ознак суб'єкта цього злочину відповідає ознакам, передбаченим ст. 208 Модельного Кримінального кодексу, прийнятого 17 лютого 1996 р. на сьомому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав [22].

Кримінальні кодекси чотирьох з порівнюваних країн, у тому числі і КК України, суб'єктом аналізованого злочину визнають працівника транспорту (ст. 276 КК України, ст. 263 КК Республіки Молдова [14], ст. 83 КК Естонської Республіки [5], ст. 257 КК Латвійської Республіки [3]). КК Республіки Узбекистан суб'єктом порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту визнає особу, яка керує залізничним, морським, річковим або повітряним транспортом (ст. 260) [10]. КК Литовської Республіки суб'єктом такого порушення називає особу, яка недоброякісно здійснювала догляд за транспортними засобами (ст. 278) [4].

На нашу думку, оскільки на сьогоднішній день транспортні засоби можуть перебувати у будь-якій власності, у тому числі й у приватній, спричинення суспільно небезпечних наслідків від порушення правил на транспорті залежить не від наявності чи відсутності в особи трудових відносин з транспортним підприємством, а від характеру виконуваної нею діяльності щодо дотримання правил безпеки руху та

експлуатації транспорту. Тому вважаємо, що відповідальність осіб, які є працівниками транспорту, і осіб, які такими не є, повинна передбачатись в одній кримінально-правовій нормі. Отже, формулювання суб'єкта аналізованого злочину як «особи, яка зобов'язана дотримуватися правил на транспорті внаслідок виконуваної роботи або займаної посади» є, на наш погляд, більш прийнятним.

Іншим елементом складу злочину про порушення працівником транспорту правил безпеки руху та експлуатації транспорту, підходи щодо якого різняться у законодавців країн – колишніх республік СРСР, є об'єктивна сторона, а саме визначення суспільно небезпечних наслідків. Чотири країни, серед яких і Україна, залишили з часів СРСР у кримінальному законодавстві відповідальність за створення небезпеки для життя людей або настання інших тяжких наслідків при порушенні правил безпеки руху або експлуатації транспорту (ч. 2 ст. 77 КК України 1960 р., ч. 1 ст. 276 КК України 2001 р., ч. 4 ст. 295 КК Республіки Казахстан, ч. 3 ст. 278 КК Литовської Республіки, ч. 2 ст. 83 КК Естонської Республіки). Інші країни – республіки колишнього СРСР кримінально караним визнають лише такі порушення правил на транспорті, які призвели до реальних суспільно небезпечних наслідків. Проте підходи до криміналізації настання таких наслідків також не є однаковими. Так, чотири з порівнюваних країн суспільно небезпечними наслідками визнають лише заподіяння шкоди здоров'ю або життю людини (ст. 263 КК Російської Федерації, ст. 295 КК Республіки Казахстан, ст. 262 КК Азербайджанської Республіки, ст. 275 КК Республіки Грузія). Інші порівнювані країни, у тому числі і Україна (ч. 2 ст. 276 КК), крім шкоди здоров'ю або життю людини, суспільно небезпечними наслідками визнають заподіяння великої або особливо великої матеріальної шкоди (ст. 314 КК Республіки Білорусь, ст. 211 КК Республіки Таджикистан, ст. 280 КК Киргизької Республіки, ст. 325 КК Туркменістану, ст. 241 КК Республіки Вірменія, ст. 263 КК Республіки Молдова, ст. 278 КК Литовської Республіки). КК Естонської Республіки до суспільно небезпечних наслідків відносить нещасні випадки з людьми, катастрофу, аварію або інші тяжкі наслідки (ст. 83); КК Латвійської Республіки – суттєві порушення роботи транспорту (ч. 1 ст. 257), катастрофу, аварію або інші тяжкі наслідки (ч. 1 ст. 257); КК Республіки Узбекистан – людські жертви, катастрофу або інші тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 260).

На нашу думку, необережне створення небезпеки для життя людей або настання інших тяжких наслідків при порушенні правил безпеки руху або експлуатації транспорту не становить такого ступеня суспільної небезпеки, який потребує встановлення кримінальної відповідальності. Для запобігання вчиненню таких діянь

достатньо більш оперативних заходів дисциплінарної та адміністративної відповідальності.

Аналогічний підхід, на наш погляд, повинен бути і до встановлення відповідальності за заподіяння великої матеріальної шкоди при порушенні правил безпеки руху та експлуатації транспорту. Велика матеріальна шкода – оціночне поняття. Законодавець не дає визначення мінімального розміру матеріальної шкоди, внаслідок спричинення якої настає кримінальна відповідальність за ст. 276 КК. Звернення до розділу VI КК «Злочини проти власності» показує, що у ньому немає норми, яка встановлювала б кримінальну відповідальність за необережне пошкодження майна без спричинення якихось інших тяжких наслідків. У випадках пошкодження вантажу, транспортного засобу і т.п. повинні застосовуватися засоби адміністративної та цивільної відповідальності.

Підходи щодо пеналізації порушення правил безпеки руху та експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту у країнах колишнього СРСР також неоднакові. Найбільш суворі санкції за це діяння у випадку спричинення смерті двох або більше людей передбачені КК Киргизької Республіки – від семи до п'ятнадцяти років позбавлення волі, КК Латвійської Республіки – від трьох до п'ятнадцяти років позбавлення волі, КК Республіки Молдова – від п'яти до п'ятнадцяти років позбавлення волі. Найбільш м'які санкції за це діяння передбачають КК Російської Федерації – до семи років позбавлення волі, КК Республіки Білорусь – від двох до семи років позбавлення волі. КК України за це діяння передбачає від п'яти до десяти років позбавлення волі (ч. 3 ст. 276 КК).

На нашу думку, передбачення тривалих строків позбавлення волі за аналізований злочин не сприятиме досягненню такої мети покарання як виправлення засуджених і, відповідно, запобіганню вчиненню нових злочинів засудженими. Тому ми є прихильниками встановлення максимального строку позбавлення волі за це діяння до 10 років.

Вибірковий аналіз КК інших зарубіжних країн дозволяє стверджувати про відсутність єдиних підходів щодо криміналізації та пеналізації порушення працівником транспорту правил безпеки руху та експлуатації транспорту.

Так, серед вивчених КК можна виділити кодекси, які у нормах передбачають відповідальність спеціальних суб'єктів: особа, яка керує транспортним засобом, працівник транспорту (ст. 343 КК Республіки Болгарія) [21], особа, яка здійснює відповідну діяльність (ч. 2 ст. 129 КК Японії) [23]. Разом з тим КК багатьох країн містять норми, за якими відповідальність несе будь-яка особа, яка винна у порушенні правил на транспорті (ст. 237 КК Швейцарії [20], ст. 3 гл. 13 КК Швеції [24] та ін.).

Відповідальність за створення небезпеки настання суспільно небезпечних наслідків передбачають КК Данії (§ 184) [19], КК Нідерландів (ст. 169) [17] та ін.

Висновки. Проведений порівняльний аналіз зарубіжного законодавства, що встановлює відповідальність за порушення працівником транспорту правил безпеки руху та експлуатації залізничного, водного або повітряного транспорту, дозволяє сформулювати пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства України: передбачити кримінальну відповідальність працівників і непрацівників транспорту за порушення правил безпеки руху та експлуатації залізничного, водного або повітряного транспорту в одній нормі. Така відповідальність повинна наставати лише за реальне заподіяння шкоди життю або здоров'ю людини. За спричинення загибелі людей санкції цих норм не повинні перевищувати десяти років позбавлення волі.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний кодекс України 1960 р. // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=4&nreg=2002-05>.
2. Кримінальний кодекс України (зі змінами та доповненнями станом на 1 вересня 2009 р.). – Х., 2009.
3. Уголовный кодекс Латвийской Республики / Науч. ред. канд. юрид. наук А.И. Лукашова и канд. юрид. наук Э.А. Саркисова. – СПб., 2001.
4. Уголовный кодекс Литовской Республики 2000 г. // <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243877&subID=100107735,100107738,100107784,100108012#text>.
5. Уголовный кодекс Эстонской республики / Науч. ред. В.В. Запелова. – СПб., 2001.
6. Уголовный кодекс Республики Беларусь / Предисл. проф. Б.В. Волженкина. – СПб., 2001.
7. Уголовный кодекс Республики Таджикистан. – СПб., 2001.
8. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики / Науч. ред. докт. юрид. наук, проф. И.М. Рагимова. – СПб., 2001.
9. Собрание законодательства Российской Федерации. – № 25. – 1996.
10. Уголовный кодекс Республики Узбекистан. – СПб., 2001.
11. Уголовный кодекс Грузии / Науч. ред. З.К. Бигвава. – СПб., 2002.
12. Уголовный кодекс Республики Казахстан. – СПб., 2001.
13. Кримінальний кодекс Киргизької Республіки // <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14305/preview>.
14. Кримінальний кодекс Республіки Молдова // <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14700/preview>.
15. Кримінальний кодекс Туркменістану // <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14380/preview>.
16. Кримінальний кодекс Республіки Вірменія // http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=7472&page=5.
17. Уголовный кодекс Голландии / Науч. ред. докт. юрид. наук проф. Б.В. Волженкин. – 2-е изд. – СПб., 2001.
18. Уголовный кодекс Республики Польша / Науч. ред. канд. юрид. наук, доц. А.И. Лукашов, докт. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецова. – СПб., 2001.
19. Уголовный кодекс Дании / Науч. ред., предисл. канд. юрид. наук С.С. Беляева. – СПб., 2001.
20. Уголовный кодекс Швейцарии / Науч. ред., предисл. канд. юрид. наук А.В. Серебренниковой. – СПб., 2002.
21. Уголовный кодекс Республики Болгария / Науч. ред. канд. юрид. наук, проф.

А.И. Лукашова. – СПб., 2001.

22. Модельный Уголовный кодекс (с изменениями на 16 ноября 2006 г.) // <http://www.kodeks.ru/noframe/aids?d&nd=901781490&prevDoc=901781490&spack=110listid%3D010000000100%26listpos%3D22%26lsz%3D25%26nd%3D8000009%26nh%3D0%26prevdoc%3D901797182%26start%3D20%26>.

23. Уголовный кодекс Японии / Науч. ред., предисл. докт. юрид. наук, проф. А.И. Коробеева. – СПб., 2002.

24. Уголовный кодекс Швеции / Науч. ред. проф. Н.Ф. Кузнецова, канд. юрид. наук С.С. Беляев. – СПб., 2001.

Надійшла до редакції 27.04.2011

В.Г. Хашев

кандидат юридичних наук

(Запорізький юридичний інститут

Дніпропетровського державного

університету внутрішніх справ)

УДК 343.353

МОТИВ ЯК ОBOB'ЯЗKOBA OЗНАKA ЗЛOВЖИBАННЯ BЛAДOЮ ABO CЛУЖBOBИМ CTAHOBИЩEM: DOЦІЛЬHІCTЬ ІCНУBАННЯ

Здійснено аналіз мотивів зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) з метою з'ясувати доцільність їх існування як обов'язкових ознак зазначеного злочину.

Ключові слова: *корисливі мотиви, інші особисті інтереси, інтереси третіх осіб.*

Проведен аналіз мотивов злоупотребления властью или служебным положением (ст. 364 УК Украины) с целью выяснения целесообразности их существования в качестве обязательных признаков указанного преступления.

Ключевые слова: *корыстные мотивы, иные личные интересы, интересы третьих лиц.*

The analysis of motives of an abusing authority or service position (by article 364 of the Criminal Code of Ukraine) for the purpose of finding-out of expediency of their existence as obligatory signs of the above-stated crime is carried out.

Keywords: *mercenary motives, other personal interests, interests of the third parties.*

Постановка проблеми. Мотив злочину є факультативною ознакою складу злочину, але для деяких злочинів може виступати і як обов'язкова ознака. Таким злочином є зловживання владою або службовим становищем, передбачене ст. 364 Кримінального кодексу України (далі – КК), у диспозиції якої зазначені корисливі мотиви, інші осо-

бисті інтереси та інтереси третіх осіб, що надає їм обов'язкового характеру при встановленні суб'єктивної сторони вищезазначеного злочину.

Метою статті є кримінально-правовий аналіз мотивів зловживання владою або службовим становищем для з'ясування доцільності їх передбачення у диспозиції ст. 364 КК.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мотив злочину можна визначити як внутрішнє спонукання, рушійну силу вчинку людини, що визначає його зміст і допомагає більш глибоко розкрити психічне ставлення особи до вчиненого [1, с. 182].

При визначенні змісту поняття „корисливі мотиви” щодо злочинів у сфері службової діяльності серед вітчизняних правників не виникало суттєвих розбіжностей. Вони розглядають цей мотив як прагнення службової особи шляхом зловживання владою або службовим становищем отримати незаконну матеріальну вигоду [2, с. 15; 3, с. 961; 4, с. 74].

Невелика розбіжність серед думок полягала в тому, що до законодавчого введення до суб'єктивної сторони зловживання владою або службовим становищем такого мотиву, як „інтереси третіх осіб”, вчені-криміналісти вважали, що отримуватись ця матеріальна вигода може як для себе, так і для інших осіб [5, с. 13]. Однак, на нашу думку, випадки, коли службова особа задовольняє матеріальні інтереси інших осіб, слід відносити до інтересів третіх осіб як мотиву зловживання владою або службовим становищем.

Конкретизуючи поняття корисливих мотивів, зазначимо, що вони можуть виявлятися у різноманітних формах. Наприклад, при незаконному використанні винним будь-яких майнових прав, наданих йому за посадою (користування державним чи громадським майном, незаконне отримання квартири, використання коштів підприємства у своїх інтересах, без ознак розкрадання), ухиленні від законної оплати за будь-які послуги, від матеріальної відповідальності перед державою чи окремими громадянами, іншому отриманні майнової вигоди без незаконного обернення державних чи колективних коштів на свою користь.

Під іншими особистими інтересами як мотивом зловживання владою або службовим становищем майже всі вчені розуміють прагнення службової особи отримати вигоду немайнового характеру, використовуючи своє службове становище [3, с. 961; 6, с. 600].

З цього приводу в Постанові Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26 квітня 2002 р. „Про судову практику у справах про хабарництво” зазначено: „Послуги, пільги і переваги, які не мають майнового характеру (похвальні характеристика чи виступ у пресі, надання прес-тижної роботи тощо), не можуть визнаватися предметом хабара. Одержання їх може розцінюватися як інша (некорислива) заінтересованість при зловживанні владою або службовим становищем і за наявності до того підстав кваліфікуватися за відповідною частиною ст. 364 КК”.

Погоджуючись із вищенаведеним, зазначимо, що інші особисті інтереси можуть бути обумовлені такими спонуканнями, як кар'єризм, заздрість, протекціонізм, бажання отримати взаємну послугу, заручитися підтримкою у вирішенні якого-небудь питання, приховати свою некомпетентність тощо [3, с. 961]. Наприклад, діяння працівника ОВС щодо виявлення, припинення або розслідування злочину чи затримання злочинця може бути викликано навіть такими спонуканнями, як лінощі або боягузтво.

Так, Бабушкінський районний суд м. Дніпропетровська засудив Ш. за ч. 1 ст. 165 КК 1960 р. за таких обставин:

Перебуваючи на посаді старшого слідчого відділення розслідування злочинів по лінії карного розшуку слідчої частини СУ Дніпропетровського міського управління УМВС України в Дніпропетровській області, Ш. проводив досудове слідство у справі обвинувачення О., Б. та Р. у вчиненні злочинів, передбачених ст. 86-1 КК 1960 р. Обвинуваченим було обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою. За три дні до закінчення строків тримання під вартою та строків досудового слідства Ш., розуміючи, що він не встигає закінчити досудове слідство у визначений строк, з метою приховати цей факт та на невизначений час продовжити тримати О., Б. та Р. під вартою, дав вказівку підлеглому слідчому Х., який складав слідчий звіт за поточний місяць, внести справу щодо обвинувачених до даного звіту як завершену і тим самим виключив її з розряду незавершених справ, внаслідок чого О., Б. та Р. тримали під вартою понад встановлений строк, що заподіяло їм істотну шкоду. Під час судового розгляду Ш. пояснив свої дії тим, що він боявся розголошення того факту, що досудове слідство у кримінальній справі не завершено і за це можна отримати дисциплінарне стягнення [7].

Під іншими особистими інтересами також можна розуміти прагнення службової особи приховати інший злочин шляхом зловживання владою або службовим становищем.

Вчені виокремлюють такий мотив службового зловживання, як хибно зрозумілі інтереси служби [8, с. 130; 9, с. 76; 10, с. 33]. У таких випадках службова особа діє під впливом спонукань, які виправдовуються міркуваннями службової необхідності, але ця необхідність розуміється неправильно, суб'єктивно і пов'язана з порушенням законності. Інакше кажучи, службова особа керується вузьковідомчими інтересами, протиставляючи їх інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам.

Слід погодитися з тими вченими [9, с. 76; 10, с. 33], які хибно зрозумілі інтереси служби відносять до інших особистих інтересів, оскільки до кола інтересів у цьому разі слід включити і інтереси певного підприємства, де працює службова особа, оскільки тут вони збі-

гаються між собою. Тобто коли особа діє під впливом інтересів служби, вона при цьому не може не усвідомлювати і того, що її інтереси також задовольняться, наприклад, бажання догодити керівництву.

Тому таку ознаку зловживання владою або службовим становищем, як „інші особисті інтереси”, слід розглядати у широкому розумінні як зацікавленість суб'єкта у вчиненні діянь та настанні певних наслідків, що є вигідними для службової особи. Зауважимо, що наслідки у даному контексті не завжди мають ототожнюватись із істотною шкодою як ознакою об'єктивної сторони зловживання владою або службовим становищем, вони характеризують мету, якої прагне досягти службова особа, вчиняючи службове зловживання. З огляду на це дозволимо собі не погодитися з М.Д. Лисовим, який зазначає, що при відсутності конкретного спонукання, яке спрямоване на отримання будь-якої користі нематеріального характеру, наприклад, зловживання, вчинені з так званих альтруїстичних мотивів (жалість, намагання надати безкорисну допомогу тощо), не можуть охоплюватись мотивами особистої зацікавленості [11, с. 152]. На нашу думку, ці мотиви слід враховувати лише як обставини, що пом'якшують покарання (ст. 66 КК), вони за своєю суттю не можуть бути критерієм, що розмежовує злочинне діяння від незлочинного. В цьому випадку особисті інтереси задовольняються незаконним способом, тобто шляхом порушення службовою особою своїх посадових обов'язків, і суперечать інтересам служби. В іншому разі винна особа звільняється від кримінальної відповідальності незалежно від ступеня тяжкості завданої шкоди. Винятки можуть становити лише ті випадки, коли службове зловживання підпадає під ознаки малозначного діяння або такого, що вчинене в стані крайньої чи службової необхідності.

Можна зробити висновок, що інші особисті інтереси як ознака зловживання владою або службовим становищем є широким поняттям та може включати в себе всі спонукання службової особи, що спрямовані на задоволення своїх життєвих потреб, окрім корисливих інтересів й інтересів третіх осіб.

Дотримуючись загальноприйнятої класифікації мотивів злочину [12, с. 265-274; 13, с. 29], зазначимо, що ці спонукання можуть бути як суспільно негативні (низькі) (ревнощі, помста) або суспільно нейтральні (образа у зв'язку з діями потерпілого, сором), так і суспільно позитивні (бажання допомогти потерпілому, співчуття, бажання виконати службовий наказ або доручення).

Під інтересами третіх осіб розуміються інтереси тих осіб, на користь яких службова вчинює або не вчинює певні дії з використанням влади чи службового становища всупереч інтересам служби.

Ці інтереси можуть мати як майновий, так і немайновий характер. Однак, підтримуючи думку М.І. Мельника, зауважимо, що в даному

конкретному випадку зазначені інтереси не охороняються законом, а бажання їх забезпечити, задовольнити свідчить про те, що це є своєрідним аморальним мотивом службової особи [3, с. 961].

Таке бажання може збігатися, наприклад, з прагненням незаконної матеріальної вигоди у вигляді позачергового отримання кредиту від банку, якщо це отримання залежить від третьої особи. Інтереси третіх осіб також можуть виявитись у незаконному наданні послуг або переваг родичу, знайомому, задоволенні їх особистих майнових інтересів, звільненні від передбачених законом обов'язків, бажанні догодити начальнику.

Третіми особами можуть бути родичі, приятелі, знайомі, начальники службової особи, тобто особи, яким надається перевага перед усіма іншими громадянами і які бажають разом зі службовою особою скористатися правами, що належать їй за посадою або пов'язані з посадою авторитетом та можливостями.

Так, Р. було засуджено Апеляційним судом Запорізької області за ч. 1 ст. 165 КК 1960 р. за таких обставин: обіймаючи посаду старшого оперуповноваженого УКР УМВС України в Запорізькій області, Р. виявив, що до вчинення злочину, розкриттям якого він займався згідно зі своїми службовими обов'язками, має відношення його родич Є. З метою звільнення родича від кримінальної відповідальності, порушуючи ч. 2 ст. 10 Закону України „Про міліцію”, Р. не застосував заходів до розкриття даного злочину і вирішив за даним фактом подальшу перевірку не провадити, відмовив у порушенні кримінальної справи, не передав зібрані матеріали для реєстрації та прийняття рішення про порушення кримінальної справи за підслідністю до слідчого відділу Шевченківського РВ ЗМУ УМВС України в Запорізькій області, хоча повинен був це зробити, чим дав змогу Є. уникнути кримінальної відповідальності за вчинений злочин [14].

Відсутність конкретизації поняття „треті особи” дозволяє дійти висновку, що такими можуть визнаватись, поряд із фізичними особами, також юридичні особи: підприємства, установи і організації незалежно від форм власності.

Наприклад, голову правління будівельного управління „Заводбуд” О. Апеляційний суд Запорізької області засудив за ч. 2 ст. 165 КК 1960 р. за те, що він надавав безкоштовно, без укладання договору, в суборенду приватному підприємству „Тамі” приміщення цеху БУ „Заводбуд” з 01 травня 1993 р. до 01 січня 1994 р., чим спричинив тяжкі наслідки державним інтересам, що мало прояв у несплаті орендної плати та комунальних послуг. За надану послугу О. придбавав меблі, які виготовляло приватне підприємство „Тамі”. Суд визнав, що О. діяв в особистих інтересах (бажання отримати взаємну послугу) та в інтересах третіх осіб, тобто приватного підприємства „Тамі” [15].

Відсутність корисної чи іншої особистої заінтересованості або інтересів третіх осіб при використанні службовою особою свого службового становища всупереч інтересам служби виключає склад зловживання владою або службовим становищем.

Однак інша особиста заінтересованість та інтереси третіх осіб є настільки широкими поняттями, що під них підпадає практично будь-який інтерес, який може бути в основі свідомої людської діяльності, у тому числі злочинної. А в поєднанні з корисливим мотивом всі ці інтереси становлять повну сукупність всіх інтересів, які можна задовольнити за допомогою використання службового становища всупереч інтересам служби.

Зловживанням владою або службовим становищем є протиправне використання своєї посади, а небезпечність такого діяння полягає в тому, що службова особа діє умисно, всупереч інтересам служби, завдає істотної шкоди правоохоронюваним інтересам. Склад кримінально караного зловживання має місце за наявності двох складових: умисно вчиненого службовою особою всупереч інтересам служби діяння і певних злочинних наслідків такого діяння. Саме останні, а не мотивація поведінки службової особи, об'єктивно визначають суспільну небезпечність злочину, передбаченого ст. 364 КК.

Отже, постає питання про доцільність існування досліджуваних мотивів у диспозиції ст. 364 КК як обов'язкових ознак суб'єктивної сторони зловживання владою або службовим становищем.

Цього питання торкався свого часу М.Д. Лисов. На його думку, введення мотиву як конструктивної ознаки не може бути довільним, тобто без урахування взаємозв'язку й взаємозалежності розглядуваного складу злочину з іншими суспільно небезпечними діяннями, передбаченими КК. Це в свою чергу стосується матеріальних складів злочинів, при яких складу умисного злочину нерідко кореспондує склад з необережною формою вини. За наявності складу умисного й необережного злочину даного виду мотив не можна вводити як конструктивну ознаку умисного складу злочину, оскільки вийде, що всі умисні дії (бездіяльність), вчиненні з інших, не зазначених у законі спонукань, не є злочинними, тоді як аналогічні діяння, вчиненні з необережності, навпаки, злочинні [16, с. 22].

Тобто умисне діяння, вчинене службовою особою всупереч інтересам служби, що заподіяло істотну шкоду правоохоронюваним інтересам, за відсутності в її діях корисливих мотивів чи інших особистих інтересів або інтересів третіх осіб, виключає кримінальну відповідальність за завдану шкоду, у той час як за заподіяння аналогічної шкоди з необережності передбачено кримінальну відповідальність за службову недбалість (ст. 367 КК).

Сучасні українські вчені також зазначають, що зайвість законо-

давчого описання у диспозиції ст. 364 КК цих ознак очевидна [17, с. 123-124; 18, с. 66; 19, с. 60-64; 20, с. 847]. Це можна підтвердити і тим, що диспозиція ст. 365 КК (перевищення влади або службових повноважень), яка є різновидом зловживання владою або службовим становищем, не містить таких ознак, як корисливі мотиви, інша особиста заінтересованість або інтереси третіх осіб [17, с. 124].

Наявність обов'язкових мотивів зловживання владою або службовим становищем зобов'язує правозастосовчі органи встановлювати та доводити їх у будь-якому випадку, що викликає суттєві труднощі. Про достовірність та дійсність мотиву можна говорити лише тоді, коли про це свідчить сама людина. Але згідно з ч. 1 ст. 63 Конституції України будь-яка особа, що є учасником кримінального судочинства, має право відмовитися давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Крім того, підозрюваний та обвинувачений не несе кримінальної відповідальності за завідомо неправдиві показання (ст. 384 КК), тобто це дозволяє винним особам виправдовуватись, що вони нібито діяли з певних мотивів, які не є злочинними. І в таких випадках, як правильно зазначають І. Осика та С. Сафронов, міркувати про мотиви особи, яка вчинила злочин, можна буде лише припускаючи їх, спираючись на аналіз інших доказів, а коли особа заявить про свої незлочинні мотиви або цілі, то довести зворотне буде практично неможливо [18, с. 52]. Тому доведення мотиву в справах про зловживання владою або службовим становищем має бути факультативним завданням правозастосовчих органів у межах процесу кваліфікації діяння.

Висновок. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що наявність прямої вказівки законодавця на корисливі мотиви, інші особисті інтереси та інтереси третіх осіб у диспозиції ст. 364 КК суперечить принципам побудови кримінального закону, не має практичного значення і створює штучні труднощі та перепони в доказуванні злочину. З огляду на це вважаємо за доцільне виключити їх із диспозиції ст. 364 КК. При цьому такі мотиви можуть враховуватися при визначенні ступеня і міри покарання винним особам як обставини, що обтяжують кримінальну відповідальність.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2005.
2. *Навроцький В.О.* Посадові злочини: Лекції для студ. – Львів, 1997.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-е вид., перероб. та доп. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К., 2007.
4. *Светлов А.Я.* Борьба с должностными злоупотреблениями. – К., 1970.
5. *Семко М.А.* Злоупотребление властью или служебным положением из корыстной заинтересованности (проблемы соотношения со смежными преступлениями): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1991.
6. Уголовное право. Особенная часть: Учеб. / Под ред. Н.И. Ветрова и Ю.И. Ля-

пунова. – М., 1998.

7. Архів Апеляційного суду Запорізької області. Кримінальна справа № 22-1379/ 98.
8. Волков Б.С. Мотив и квалификация преступлений. – Казань, 1968.
9. Светлов А.Я. Ответственность за должностные преступления. – К., 1978.
10. Смолицкий Г.Р. Должностные преступления. – М., 1947.
11. Лысов М.Д. Ответственность должностных лиц по советскому уголовному праву. – Казань, 1972.
12. Дагель П.С. Классификация мотивов преступления и ее криминологическое значение // Некоторые вопросы социологии и права: Матер. науч.-теор. конф. – Иркутск, 1967. – С. 265-274.
13. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину: Монограф. – К., 2002.
14. Архів Апеляційного суду Запорізької області. Кримінальна справа № 2-53/97.
15. Архів Апеляційного суду Запорізької області. Кримінальна справа № 1-29/ 99.
16. Лысов М. Мотив как конструктивный признак должностных злоупотреблений // Советская юстиция. – 1971. – № 5. – С. 21-22.
17. Клименко В.А., Мельник М.І., Хавронюк М.І. Норма про відповідальність за зловживання владою або посадовим становищем потребує вдосконалення // Удосконалення кримінального законодавства України. – К. – 1996. – С. 123-124.
18. Осика І., Сафронов С. Доказування мотиву та цілі як ознак суб'єктивної сторони злочину // Право України. – 1997. – № 3. – С. 51-52.
19. Хавронюк М.І. Дещо про мету, мотив і спрямованість суспільно небезпечного діяння // Життя і право. – 2004. – № 1. – С. 60-64.
20. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: Монограф. – К., 2006.

Надійшла до редакції 24.03.2011

Д. С. Шиян

кандидат юридичних наук
(Запорізький юридичний інститут
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ)

УДК 343.21: 343.278

ПОКАРАННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПОЗБАВЛЕННЯМ ПРАВА ОБІЙМАТИ ПЕВНІ ПОСАДИ АБО ЗАЙМАТИСЯ ПЕВНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ, В „УЛОЖЕННІ ПРО ПОКАРАННЯ КРИМІНАЛЬНІ ТА ВИПРАВНІ”

Проведено історико-правовий аналіз покарань, пов'язаних з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, в „Уложенні про покарання кримінальні та виправні”.

Ключові слова: позбавлення права обіймати посади, займатися діяльністю, історико-правовий аналіз.

Проведен историко-правовой анализ наказаний, связанных с лишением права занимать определённые должности или заниматься определённой деятельностью, в „Уложении о наказаниях уголовных и исправительных”.

Ключевые слова: лишение права занимать должности, занимаются деятельностью, историко-правовой анализ.

The historical legal analysis of punishments, related to privation of right to hold certain positions or carry on certain activity is conducted, in „Code of law about criminal and correctional punishments”.

Keywords: *privation of right, to hold positions, carry on activity, historical legal analysis.*

Постановка проблеми. Історико-правовий аналіз покарань, пов'язаних з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, в „Уложенні про покарання кримінальні та виправні” має велике теоретичне та практичне значення, оскільки скласти найбільш повне уявлення про будь-яке явище допомагає вивчення історії його розвитку. Це надасть змогу глибше зрозуміти правову природу покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, його сутність, з'ясувати основні тенденції його розвитку, здійснити порівняльний аналіз і зробити певні висновки щодо того, яким це покарання було у минулому і яким воно є сьогодні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У юридичній літературі значна увага приділяється вченню про покарання. Але поряд із цим спеціального комплексного дослідження історії розвитку покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на монографічному рівні, на жаль, не проводилось. Деякі аспекти цього питання Л.В. Багрій-Шахматов розглядав у роботі „Уголовная ответственность и наказание” [1]; І.Я. Фойницький – у роботі „Учение о наказании в связи с тюремоведением” [2] та інші. Віддаючи належне роботам зазначених та інших учених, слід визнати, що рівень наукового дослідження історії розвитку покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю видається недостатнім.

Метою статті є історико-правовий аналіз покарань, пов'язаних з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, в „Уложенні про покарання кримінальні та виправні”.

Виклад основного матеріалу дослідження. Покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю є одним із найстаріших у законодавстві, воно пройшло в історії права багато етапів розвитку та перетворювань. У зв'язку з цим звернемо увагу на історію становлення покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Перша згадка про покарання, більш-менш схоже за своєю сутністю на сучасне позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, належить до часів чинності „Уложення про покарання кримінальні та виправні” (далі – „Уложення...”) 1845 р. До цього часу йшлося лише про більш широкі позбавлення прав аж до повного безправ'я людини.

В „Уложенні...” 1845 р. із доповненнями, які були в нього внесені

при наступних перевиданнях у 1857, 1866, 1885, 1906, 1909 та в 1910 рр. [1, с. 182], система покарань мала складну ієрархію кримінальних і виправних покарань. „Уложення...” передбачало 11 родів покарань, поділених на 35 ступенів, розташованих у порядку зниження суворості (від смертної кари до догани).

До кримінальних покарань належали позбавлення всіх прав стану і заслання на каторгу, позбавлення всіх прав стану і заслання на поселення в Сибір, позбавлення всіх прав стану і заслання на поселення на Кавказ.

Позбавлення всіх прав стану означало „громадянську смерть”: позбавлення прав, переваг, власності, припинення подружніх і батьківських прав.

До виправних покарань належали: позбавлення всіх особливих прав і переваг і заслання в Сибір, віддача у виправні арештантські відділення, заслання в інші губернії, ув'язнення у тюрмі, у фортеці, арешт, догана в присутності суду, зауваження й догана, зроблені судом або посадовою особою, грошові стягнення.

Позбавлення всіх особливих прав і переваг, поряд із позбавленням почесних титулів, дворянства, чинів, відзнак, передбачало позбавлення права поступати на службу, бути свідком і опікуном. Застосовувалося також часткове позбавлення деяких прав і переваг. Зазначене покарання, скоріше за все, послужило прообразом покарання у виді позбавлення права обіймати посади на державній службі і спочатку застосовувалось як основне.

Покарання, за „Уложенням...” 1845 р., поділялися на головні, додаткові та ті, що замінюють головні. Головні складали одинадцять родів покарань, за ними слідували додаткові (покаяння, конфіскація, встановлення опіки, віддача під нагляд поліції, заборона промислу), ті, що замінюють головні. Як видно з наведеного переліку, як додаткове покарання була передбачена заборона промислу, що в подальшому одержало більш загальне найменування – позбавлення права займатися певною діяльністю.

Усі ці покарання вважалися загальними. Їх доповнювали особливі покарання (звільнення зі служби (безстроково), звільнення з посади (протягом трьох років), пониження по службі, догана, відрахування з платні, зауваження) і виняткові покарання (позбавлення християнського поховання, часткове позбавлення права спадкування).

До головних покарань належало позбавлення життя, позбавлення й обмеження волі, позбавлення майна. До додаткових – позбавлення й обмеження прав. Причому позбавлення прав, як зазначалося вище, полягало у визнанні повного безправ'я особи, юридичної смерті особистості.

В „Уложенні...” сучасне позбавлення або обмеження прав особи трактувалося як їх „ураження”. В „Уложенні...” було передбачено три види загального „ураження” прав і, крім цього, ряд спеціальних пос-

танов про „ураження” окремих прав, які містилися в Особливій його частині та які були доповнені постановами інших законів, якими визначався службовий або посадовий ценз. В „Уложенні...” були передбачені такі загальні „ураження” прав: позбавлення усіх прав стану; позбавлення усіх особливих, особисто і за станом винного наданих йому прав і переваг; позбавлення деяких особливих прав і переваг. Усі ці загальні „ураження” прав призначалися як додаткові покарання до довічних покарань, вони супроводжували засудженого до смерті. Проте на той час не був розроблений інститут відновлення прав. Усі ці „ураження” прав були наслідками покарань, які визначав суд: перший вид був наслідком кримінальних покарань, два інших – виправних покарань. Кожний вищий вид ураження прав охоплював нижчий з додаванням нових „уражень” прав.

Нижчим видом ураження прав, за „Уложенням...”, було позбавлення деяких особистих прав разом із засудженням до ув'язнення у фортеці від одного року чотирьох місяців до чотирьох років та з тюремним ув'язненням, яке замінило робочий та покірний дома. Це ураження прав полягало у втраті права вступати на державну або громадську службу, у втраті права на участь у виборах – обирати та бути обраним на почесні або пов'язані з владою посади, але без втрати колишнього стану, за винятком священнослужителів та причетників, які позбавлялися назавжди духовного сану і духовного звання (ст. 50 „Уложення...”). Цей вид позбавлення прав супроводжувався встановленням нагляду поліції або громадськості та заборонаю після відбуття головного покарання відлучатися з місця проживання упродовж одного року.

Позбавлення усіх особливих (особисто і за станом винного наданих йому) прав і переваг полягало у позбавленні почесних титулів, дворянства, чинів і різних відзнак з обов'язком обрати собі спосіб життя і перейти у міщанський або інший податний стан; позбавленні права вступати до державної й громадської служби; записуватися до гільдій або отримувати будь-які свідоцтва на торгівлю; бути третейським суддею, опікуном, піклувальником, повіреним за чужими справами, свідком за будь-якими угодами або актами і, навіть, давати перед судом за цивільними справами під присягою або без присяги свідчення, крім особливих випадків, коли суд визнає необхідність у його свідченнях. Після відбуття головного покарання передбачався поліцейський нагляд і заборона відлучатися з місця проживання: при тюрмі – на два роки; при виправних громадянських відділеннях – на чотири роки після відбуття покарання, а при засланні на проживання – безстроково (ст. 43-49 „Уложення...”). Таким чином, цей вид ураження прав охоплював не тільки всю область політичної правоздатності засудженого і його почесне положення у суспільстві, але й поширювався на право зайняття торгівлею та на інші права, що

передбачали диплом чи атестат, які скасовувалися. Таке ураження відповідало позбавленню усіх прав зведеного законодавства 1832 р., яке призначало його з іншими покараннями, крім каторги й поселення, оскільки за засудженим зберігалися родинні й майнові права, за винятком управління дворянськими населеними маєтками, що надходили в опіку (ст. 46 „Уложення...”).

Позбавлення усіх прав стану охоплювало всі ураження прав і правоздатності, які входили в попередні види: втрату попереднього станового положення з переводом у стан засланих; позбавлення прав і правоздатності до громадської й державної служби та до участі у виборах; позбавлення чинів, орденів, грамот, дипломів і атестатів; права бути опікуном і т.п.

Незалежно від загального ураження прав у законодавстві того часу були встановлені ураження окремих прав, з яких в „Уложенні” вказувалося ураження: 1) прав на нерухоме майно, яке надходило в опіку; цей захід застосовувався за самовільне залишення вітчизни (ст. 326, 327 „Уложення...”), за віровідступництво, де цей захід іноді супроводжувався заборобою користуватися усіма іншими правами стану та обмеженням батьківської влади (ст. 185, 188, 190 „Уложення...”); 2) прав на певні зайняття, позбавлення яких призначалося на певний строк або безстроково.

До безстрокових належали позбавлення права: продавати чи виготовляти напої або щось їстівне та виготовляти для їх зберігання чи приготування посуд (ст. 865 „Уложення...”); продавати отруйні й сильнодіючі речовини (ст. 867 „Уложення...”); управляти й утримувати аптеки (ст. 885, 890, 894 „Уложення...”); утримувати готелі (ст. 958 „Уложення...”); утримувати позикові каси (ст. 992-4 „Уложення...”); мати нагляд за малолітніми і неповнолітніми (ст. 993 „Уложення...”); бути равіном (ст. 1053 „Уложення...”); вступати з казною оптом у будівельні підряди (ст. 1060 „Уложення...”); на ведення торгівлі (ст. 1173, 1175, 1176, 1187 „Уложення...”); на утримання банкірських контор і міняльних лавок (ст. 1174-2 „Уложення...”); входу на біржу (ст. 1278 „Уложення...”); на утримання підмайстрів і учнів (ст. 1379 „Уложення...”). На певний строк могли бути призначені як деякі з вищенаведених безстрокових позбавлень, так і позбавлення права: бути видавцем або редактором термінового видання на строк не більше п'яти років (ст. 1046 „Уложення...”); брати участь у громадських і станових зборах на строк від трьох до дев'яти років (ст. 1424 „Уложення...”) та ін. Більш того, деякі ураження прав визначалися не строком, а настанням певних умов, наприклад, позбавлення права медичної практики, поки винний не витримає нового випробування (ст. 870 „Уложення...”).

Погоджуємося з думкою І.Я. Фойницького, що обмеження прав на заняття, які утрудняють способи чесного існування, надмірно за-

стосовуються нашим законодавством, а у формі покарань вічних вони абсолютно недоречні [2, с. 172]. Однак крім кримінального законодавства ураження прав на діяльність, яка передбачала громадську довіру й почесні, встановлювалося в українському праві також іншими законами, у вигляді цензу для публічних посад. Наприклад, право на судову службу назавжди втрачали засуджені до покарань не нижче ніж тюремне ув'язнення.

Така втрата родинних і майнових прав в „Уложенні...” називалася „наслідком” позбавлення усіх прав стану (ст. 25-28 „Уложення...”), але насправді була його головною рисою і впливала з погляду на кримінальне покарання як на таке, що повинно руйнувати усі зв'язки засудженого із суспільством і спричинити його „громадянську смерть”.

У 1863 р. було видано Указ „Про деякі зміни до системи, що існує нині, покарань кримінальних і виправних”. У 1866 р. була складена нова редакція „Уложення...” 1845 р., в якій було враховано укази 1863 р. про скасування тілесних покарань і підсумки проведення судової реформи 1864 р.

Однак репресивні ідеї „Уложення...” не могли бути дотримані у житті й стали фікцією, тому що законодавець у Статуті про засланих руйнував усе те, що намагалося створити „Уложення...”. Статут про засланих дозволяв уже засланим мати при собі на шляху до заслання рухоме майно, визнав правоздатність засланих на придбання в Сибіру рухомості в необмеженому обсязі, а нерухомості – на особливих умовах; він обмежував право спадкоємства після смерті засланих, тобто встановлював захід, який був спрямований не проти самого засудженого, а проти його родичів, чим нагадував посмертну конфіскацію майна депортованих за римським правом. Незалежно від цього Статут про засланих допускав після закінчення певних строків перехід засланих у вільний стан, а наступні законодавчі акти розширили їх право на зайняття промислами й торгівлею за свідоцтвами, оскільки їх відсутність не сприяла чесному існуванню засланих.

Неспроможність чинної на той час системи ураження прав як у Росії, так і в Україні була визнана законом від 11 грудня 1879 р. Редакційна комісія Росії пропонувала перетворення системи ураження прав за такими засадами.

„Ураження” родинних і майнових прав вона виключала з проекту кримінального законодавства, вказуючи, що визначення цього роду наслідків при безстрокових покараннях, для обмеження прав як самого засудженого, так і його близьких родичів, належить цивільному законодавству. Після цього відомі проекту „ураження” прав розпалися на позбавлення прав стану, позбавлення громадських і почесних прав і позбавлення прав на окрему діяльність.

Позбавлення прав стану полягало в переведенні засудженого з

попереднього стану в новий, а саме: при засудженні до каторги й поселення – у стан засланих, у деяких випадках засудження осіб привілейованих станів до виправного дому й тюрми використовувалась обов'язкова приписка їх до міського або сільського стану.

Позбавлення громадських і почесних прав включало втрату права на вступ до державної й громадської служби, а також на вступ до армії і флоту, права участі у виборах, запису до гільдій, бути начальником, вчителем або вихователем у навчальних закладах, бути опікуном, піклувальником, повіреним у справах, третейським суддею, свідком при укладанні актів і угод. Цей вид охоплював як позбавлення прав, так і позбавлення можливості набувати почесні права. Однак така спроможність втрачалася не безстроково, а на певні строки, а саме на строк не більше десяти і п'яти років, залежно від тяжкості головного покарання, після його відбуття.

Позбавлення права на діяльність визначалося Особливою частиною проекту кримінального законодавства, у випадках, коли залишення їх засудженому було б небезпечно для суспільства. Так, при необережному спричиненні смерті особою, яка була зобов'язана за посадою або за родом діяльності до особливої обачності, через недотримання такої, суд за проектом міг заборонити винному діяльність, при здійсненні якої він спричинив смерть. Це позбавлення було за проектом завжди для суду факультативним та строковим, і призначалося на строк не більше п'яти років після відбуття головного покарання.

У 1885 р. була прийнята ще одна нова редакція „Уложення...”. В „Уложенні...” у редакціях 1857, 1866, 1885 р. передбачалося 180 видів покарань і не менше 2 тисяч складів злочинів.

У ст. 17 „Уложення...” 1885 р. визначено такі види кримінальних покарань: 1) позбавлення всіх прав стану і страта; 2) позбавлення всіх прав стану і заслання на каторжні роботи; 3) позбавлення всіх прав стану і заслання на поселення до Сибіру; 4) позбавлення всіх прав стану і заслання на поселення до Закавказзя [3, с. 268]. Позбавлення всіх прав призначалося в сукупності з іншими покараннями, насамперед зі смертним вироком та засланням.

У ст. 50 „Уложення...” передбачалося „позбавлення деяких особливих прав і переваг”, яке застосовувалось як самостійно, так і в сукупності з іншими видами покарання, як безстроково, так і на певний строк. Позбавлення деяких особистих прав і переваг полягало: для дворян – у забороні вступати на державну або громадську службу, обирати й бути обраними на будь-які посади, навіть опікунами за призначенням дворянської опіки; для священнослужителів – у втраті назавжди духовного сану; для церковнопричетників – у позбавленні духовного звання; для почесних громадян і купців – у забороні брати участь у міських виборах і бути обраними на почесні або поєднані з владою міські посади; для

людей усіх інших станів – у втраті права брати участь у виборах і бути обраними на почесні або поєднані з владою посади.

Позбавлення прав в „Уложенні...” 1885 р. передбачалося за такі злочини. Згідно зі ст. 553 „Уложення...”, чиновники, які дозволили кому-небудь на території держави без підстав полювання, рибальство або здобуття перлин вдруге підлягають усуненню з посади. За ст. 822 „Уложення...” за переховування або придбання завідомо викраденого або самовільно зрубаного іншими лісу вдруге і більше лісопромисловці засуджуються до позбавлення права займатися лісовою промисловістю впродовж п'яти років. Згідно зі ст. 870 „Уложення...”, якщо медичним начальством буде визнано, що лікар, акушер допускають помилки, то їм забороняється практика до того часу, поки вони не витримають нового випробування і не отримають свідоцтва про належне знання своєї справи^[3]. У ст. 1175 „Уложення...” вказувалося: „Хто з торгуючих вживатиме ваги або міри, що не мають встановлених клейм, або ж звичайні колишні, одним лише рознощиком дозволені, безмени, той, хоч би ці міри і ваги були вірні, піддається за це: грошовому стягненню на користь міських доходів. Крім того, викритому в цьому порушенні правил більше трьох разів забороняється займатися торгівлею” [3, с. 280].

22 березня 1903 р. було прийнято „Кримінальне уложення”, в якому покарання у виді позбавлення певних прав не входило до системи основних покарань. Але у ст. 25 цього закону зазначалося, що засудження до смертної кари, каторги або заслання на поселення супроводжувалося позбавленням прав стану, яке полягало: для дворян – у втраті родинного або особистого дворянства та всіх переваг, із ним пов'язаних; для священнослужителів, монахів і взагалі осіб духовного звання – у втраті духовного сану, звання й усіх переваг, пов'язаних з цим; для родинних і особистих почесних громадян, для купців і для людей інших станів – у втраті для кожного з цих станів особисто наданих прав і переваг.

У „Кримінальному уложенні” 1903 р., на відміну від „Уложення...” 1885 р., була значно спрощена система покарань. Покарання поділялися на головні (смертна кара, заслання на поселення, позбавлення волі (у виді каторги, ув'язнення у виправному домі, ув'язнення у фортеці, ув'язнення у тюрмі й арешту), штраф, додаткові (позбавлення усіх або особливих прав стану, звання, титулів, сімейних прав, права на участь у виборах, права займатися певною діяльністю, поміщення в трудовий дім, конфіскація майна, позбавлення права займатися торгівлею й промислом, звільнення з посади) і такі, що замінюють головні (примусове лікування, опіка, вислання за кордон для іноземців тощо).

Позбавлення прав передбачалося як додаткове покарання. Система різних уражень прав визначалася дуже докладно, але усі вони можуть бути поділені на дві групи: ураження публічних прав і ураження при-

ватних прав. До першої належали позбавлення прав стану та втрата почесних титулів, чинів, орденів тощо, а також втрата прав на службу і деяких звань. До другої – втрата майнових прав, до числа яких відносили також втрату права вибирати промислові свідоцтва на торгіві, промислові, пароплавні підприємства й підприємства по виробництву золотого й платинового промислу (п. 5 ст. 30 „Кримінального уложення” 1903 р.) та припинення прав подружніх і батьківської влади.

Засудження до смертної кари, каторги або заслання на поселення супроводжувалося для всіх осіб позбавленням прав стану, яке полягало: для дворян – у втраті потомственого або особистого дворянства і всіх пов’язаних із ним переваг; для священнослужителів і взагалі духовних осіб – у втраті духовного сану й звання та всіх із ними поєднаних переваг, для почесних потомствених і особистих громадян, для купців і для людей інших станів – у втраті особливо наданих прав і переваг кожному з цих станів. Засудження до ув’язнення у виправному домі й в’язниці також супроводжувалося позбавленням прав стану (ст. ст. 25-27 „Кримінального уложення” 1903 р.).

Засудження до смертної кари, каторги, заслання на поселення або до ув’язнення у виправному домі, а також до поєднаного з позбавленням прав ув’язнення у тюрмі супроводжувалося втратою почесних титулів, чинів, орденів та інших, наданих урядом відзнак, почесних звань і пенсій, а також звільненням із державних, церковних, станових, земських, міських і громадських посад (ст. 28 „Кримінального уложення” 1903 р.).

Засуджені до каторги, заслання на поселення або до ув’язнення у виправному домі чи в’язниці з позбавленням прав стану втрачали також право: брати участь у постановах і виборах станових зборів та бути виборцем або обиратися в земські, міські чи громадські збори; перебувати на державній, становій, земській, міській або громадській службі (тобто позбавлялися права її обіймати); перебувати на службі в армії чи у флоті; обіймати церковні посади; бути опікуном або піклувальником тощо (ст. 30 „Кримінального уложення” 1903 р.). Права, втрачені на підставі ст. 30 „Кримінального уложення” 1903 р., за деякими винятками здобувалися знову після спливу певного терміну.

Позбавлення прав було спрямоване не проти особистої гідності засудженого як людини, а проти тих благ, які належали йому як громадянину. Природною була думка про позбавлення людини, яка порушила встановлені правила поведінки, суспільний уклад, тих прав, якими вона користувалася як член суспільства. Позбавлення прав застосовувалося як для покарання винного, так і для захисту від нього інших членів суспільства. Воно створило ідею повного ліквідування особистості в юридичному аспекті, повної відмови визнавати за нею будь-які права. Засуджені до позбавлення права тоді визнавалися позбавленими захисту держави і наданими в розпорядження будь-кого,

що вважалося „громадянською або політичною смертю”.

Висновок. Таким чином, перша згадка про вид покарання, досить подібний за своєю сутністю сучасному позбавленню права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, належить до часів чинності „Уложення про покарання кримінальні та виправні” 1845 р., у якому було передбачено позбавлення всіх особливих прав і переваг, що поряд із позбавленням почесних титулів, дворянства, чинів, відзнак, передбачало позбавлення права поступати на службу, бути свідком і опікуном. Поряд з позбавленням всіх особливих прав і переваг застосовувалося також часткове позбавлення деяких прав і переваг. Зазначене покарання спочатку застосовувалось як основне і, скоріше за все, послужило прообразом сучасного покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. До цього часу йшлося лише про більш широкі позбавлення прав аж до повного безправ'я людини. Спочатку засуджений довічно позбавлявся всіх людських та громадянських прав, що призводило назавжди до його повного безправ'я і так званої „політичної” або „громадянської смерті”. Поступово звужувались права, яких позбавляли засудженого, та зменшувався строк цього виду покарання. Позбавлення прав було спрямоване не проти особистої гідності засудженого як людини, а проти тих благ, які належали йому як громадянину. Природною була думка про позбавлення людини, яка порушила встановлені правила поведінки, суспільний уклад, тих прав, якими вона користувалася як член суспільства. Позбавлення прав застосовувалось як для покарання винного, так і для захисту від нього інших членів суспільства. Воно створило ідею повної ліквідації особистості в юридичному аспекті, повної відмови у визнанні за нею будь-яких прав. Засуджені до позбавлення права визнавалися позбавленими захисту держави і наданими в розпорядження будь-кого. Інститут „ураження” прав означав повну смерть особистості, оскільки для безправного наступала фікція смерті. Застосування позбавлення прав стану призводило до тяжкого матеріального становища засудженого. Він був позбавлений можливості задовольняти свої потреби законними шляхами, тому задовольняв їх незаконними, вчиняючи злочини. Саме це покарання штовхало його на вчинення нових злочинів.

Бібліографічні посилання

1. Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание. – Минск, 1976.
2. Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюремноведением. – М.; Городец, 2000.
3. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб.: У 2 т. / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький; За ред. акад. Академії правових наук України В.Д. Гончаренка. – К., 1997. – Т. 1: 3 найдавніших часів до початку ХХ ст.

Надійшла до редакції 24.03.2011

О.А. Вовчанська

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.985.7:343.575

**ПРЕДМЕТ НЕЗАКОННОГО ПЕРЕВЕЗЕННЯ НАРКОТИКІВ
ЗАЛІЗНИЧНИМ ТРАНСПОРТОМ**

Розглянуто класифікацію наркотиків на основі вітчизняного та міжнародного законодавства. Визначено основні види наркотиків, що перевозяться залізничним транспортом.

Ключові слова: залізничний транспорт, перевезення, наркотики.

Рассмотрена классификация наркотиков на основании отечественного и международного законодательства. Определены основные виды наркотиков, которые перевозятся железнодорожным транспортом.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, перевозка, наркотики.

Classification of drugs on the basis of home and international legislation is considered. The basic types of drugs which are transported by a railway transport are certain.

Keywords: railway transport, transportation, drugs.

Постановка проблеми. Однією з найбільш великих проблем сучасної української держави залишається незаконний обіг наркотичних засобів психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (далі – наркотиків). Статистичні дані свідчать, що найбільш розповсюдженими злочинами у сфері незаконного обігу наркотиків є незаконне виробництво, виготовлення, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів з метою збуту (ст. 307 КК України) або без такої (ст. 309 КК України). За даними МВС України, у 2009 р. з загальної кількості – 57624 злочинів у сфері обігу наркотиків – 16672 кваліфіковано за ст. 307, 31885 – за ст. 309 КК України. Кожний з цих злочинів, незалежно від мети, є своєрідним віддзеркаленням стану наркозлочинності в Україні, яка у багатьох випадках є організованою, або так званим наркобізнесом. У структурі організованої злочинності усі стадії взаємопов'язані та чітко розподілені між виконавцями: від виробництва або виготовлення наркотичної сировини до її збуту споживачу. У цьому злочинному ланцюгу значне місце займає перевезення наркотичних засобів.

На сьогодні в економіці України залізничний транспорт залишається одним з основних. Обіг перевезень вантажів і пасажирів у період з 2000 до 2010 рр. підвищився, що слугувало підґрунтям до ускладнен-

ня криміногенної обстановки, в тому числі у сфері обігу наркотиків. Аналіз діяльності транспортної міліції України у протидії незаконному обігу наркотиків свідчить, що криміногенна ситуація на залізничному транспорті, хоча і має певні тенденції до зменшення, все ж залишається складною. Так, у 2007 р. на залізничному транспорті вчинено 3710 злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків, у 2008 р. – 3498, у 2009 р. – 2992. Небезпеку викликає і той факт, що значну кількість цих злочинів складає перевезення наркотичних засобів, як один з етапів діяльності організованих злочинних груп, що займаються наркобізнесом. У 2008 р. на залізничному транспорті викрито 34 міжнародних канали перевезення наркотиків, що свідчить про використання території України та залізничного транспорту для транзиту наркотичних засобів. Практика розкриття злочинів у сфері обігу наркотиків свідчить, що більшість злочинів виявляється на стадіях виготовлення або збуту. Виявлення наркотиків при перевезенні вимагає від працівників правоохоронних органів неабиякого вміння та майстерності.

З означеного вище зрозуміло, що проблема боротьби зі злочинами у сфері незаконного перевезення наркотичних засобів залізничним транспортом набуває важливого державного значення. Протидія незаконному обігу наркотичних засобів з боку правоохоронних органів на сьогодні потребує покращення. Одним з напрямків цієї діяльності є створення науково обґрунтованих рекомендацій щодо виявлення наркотичних засобів при їх перевезенні залізничним транспортом та розслідування кримінальних справ за цими фактами.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі проблеми методики розслідування злочинів щодо незаконного обігу наркотичних засобів досліджувалися у працях В.С. Бурданової, Т.А. Боголюбова, В.І. Брильова, А.С. Джандієрі, О.А. Єсиної, З.П. Клименко, В.О. Коханова, Н.М. Косміної, І.І. Курильова, В.М. Лисенка, Г.М. Меретукова, Л.П. Ніколаєвої, О.В. Одерія, А.Б. Петруніної, А.М. Поляха, А.В. Сивачова, С.В. Сухова, К.А. Толпекіна та інших вчених-криміналістів, які внесли певний вклад у теорію і практику розслідування даних видів злочинів. Однак у зазначених роботах не було розглянуто особливостей розслідування перевезення наркотичних засобів залізничним транспортом. Однією з важливих складових методики розслідування перевезення наркотиків залізничним транспортом є предмет злочинного посягання.

Метою статті є визначення предмета злочинного посягання при розслідуванні перевезення наркотиків залізничним транспортом, базуючись на аналізі матеріалів статистичної звітності підрозділів транспортної міліції та узагальненні матеріалів кримінальних справ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Предметом безпосереднього посягання є наркотичні засоби, які у законодавстві визнача-

ються як речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів [1] (далі – Перелік), де згруповані у списки наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори наркотичних засобів і психотропних речовин включені до таблиць I-IV згідно із законодавством України [2] та міжнародними договорами України. Перелік та зміни до нього затверджуються Кабінетом Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого органу виконавчої влади у сфері охорони здоров'я і публікуються в офіційних друкованих виданнях [1].

У криміналістичній літературі надано більш чітке визначення наркотичних засобів, під якими розуміють рослини, сировину або речовину природного, синтетичного і напівсинтетичного походження (фізична ознака), що мають властивості впливати на центральну нервову систему, призводять до стану особливого сп'яніння і наркотичної залежності (медична ознака), класифікуються у міжнародних конвенціях, спеціальних нормативних актах (юридична ознака), а зловживання ними ставить під загрозу народне здоров'я (соціальна ознака) [3, с. 356; 4, с. 48-49, 5, с. 6].

До предмета злочинного посягання також відносять психотропні речовини та їх аналоги. Психотропними в законодавстві визначають речовини природні чи синтетичні, препарати, природні матеріали, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів [1]. У криміналістичній та медичній літературі психотропними речовинами називають включені до Переліку речовини та матеріали природного чи синтетичного походження, що здійснюють стимулюючий або депресивний вплив на нервову систему, викликають галюцинації, порушення моторної функції, мислення, сприйняття або настрою, призводять до стану залежності й становлять небезпеку для здоров'я населення в разі зловживання ними [3, с. 356; 5, с. 12].

Аналогами наркотичних засобів і психотропних речовин вважають заборонені до обігу на території України речовини синтетичні чи природні, не включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, хімічна структура та властивості яких подібні до хімічної структури та властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких вони відтворюють [1].

З наведених визначень наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів випливає, що вони відрізняються між собою за фізичною та медичною ознаками, тобто станом й природою походження та різним впливом на стан людини. Однак юридична та соціальна ознаки, тобто заборона щодо вільного їх використання та негативний вплив на населення, в них співпадають. Оскільки нормативно-правові акти встановлюють правові норми з метою регулювання суспільних відносин [6, с. 312-313], то, на наш погляд, у законодавстві не

обов'язково зазначати роздільно наркотичні засоби, психотропні речовини та їх аналоги, зважаючи на їх різні фізичні та медичні ознаки. Ми вважаємо, що у Кримінальному кодексі України слід об'єднати наркотичні засоби, психотропні речовини та їх аналоги під назвою "наркотики", відповідно змінивши назву розділу XIII "Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення" на "Злочини у сфері обігу наркотиків і прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення". Відповідні зміни потрібно зробити щодо окремих статей кодексу та інших законів України, що регламентують обіг наркотиків. Надалі в роботі під "наркотиками" будуть розумітися наркотичні засоби, психотропні речовини та їх аналоги.

У науковій літературі достатньо уваги приділено класифікації наркотиків. У залежності від критерію різні вчені окремо класифікують наркотичні засоби, психотропні речовини та їх аналоги або об'єднують їх. У міжнародних конвенціях та законодавчих актах України класифікують наркотичні засоби та психотропні речовини окремо за ступенем їх суспільної небезпеки та відповідною обмеженістю використання. Так, Єдиною конвенцією щодо наркотичних засобів 1961 р. їх поділяють на 4 групи: 1) морфін та інші препарати, виготовлені з опійного маку; 2) стимулятори центральної нервової системи – кодеїн та його похідні, етилморфін, фолькодин та його можливі ізомери; 3) препарати ацетилгідрокоеїну, коеїну, декстропропосифену, дігідрокоеїну, етилморфіну, норкоеїну та фолькодину за умови зменшеного, ніж у другій групі, вмісту наркотичної речовини на одиницю об'єму; 4) препарати, виготовлені з коноплі [7]. Міжнародною конвенцією щодо психотропних речовин 1971 р. вони поділяються на такі 4 групи: 1) ДЕТ, ДМГП, ДМТ, ЛСД, ЛСД-25, мескалін, парагексил, псилоцин, псилотеїн, СТП, ДОМ, тетрагідроканабіноли та їх ізомери; 2) амфетамін, дексамфетамін, метаамфетамін, метилфенідат, фенциклідін, фенметразін; 3) амобарбітал, циклобарбітал, глутетимід, пентобарбітал, секобарбітал; 4) амфепрамон, барбітал, етхлорвінол, етинамат, мепробамат, метаквалон, метилфенобарбітал, метиприлон, фенобарбітал, пипрадрол, СПА [8]. На основі зазначених конвенцій побудовано і національне антинаркотичне законодавство, в якому, згідно з Переліком, розподілено групи наркотиків у залежності від їх суспільної небезпеки: 1) особливо небезпечні наркотичні засоби та психотропні речовини, обіг яких заборонено (табл. I); наркотичні засоби та психотропні речовини, обіг яких обмежено (табл. II); наркотичних засоби та психотропні речовини, обіг яких обмежено і стосовно яких допускаються винятки деяких заходів контролю (табл. III) [2].

Розрізняють також класифікації наркотиків за багатьма іншими критеріями. Найбільш вагомими для розслідування є такі:

1. В залежності від джерела походження: рослинного, синтетичного, напівсинтетичного [3, с. 356]. До природних (рослинного походження) наркотичних засобів належать похідні: опійного маку – макова соломка, екстракційний опій, опій, морфін, кодеїн; коноплі – марихуана, гашиш, гашишна олія; кокаїнового куща – листя коки, кокаїнова паста, кокаїн, крек; ефедри хвощової – ефедрин, невретін. До цієї групи, на наш погляд, можна віднести наркотики, які менш розповсюджені на Україні: листя шавлії віщунів, квіти та листя блакитного лотосу, насіння гавайської троянди, кат (чагарник роду бересклетових), кактус пейот. Синтетичні наркотики виготовлено штучним способом з використанням хімічних речовин, наприклад первітин, метадон, триметилфентаніл, ЛСД, ДОМ, ДОВ, ТМА, амфетамін. Напівсинтетичні наркотики виготовляються за допомогою хімічних реакцій з природного наркотику, приміром героїн, гідроморфін, еторфін, оксикодон тощо.

2. Залежно від фармакологічного впливу на організм: опіоїди, наркотичні засоби з коноплі; стимулятори, амфетамін та його похідні; галюциногени; заспокійливі засоби і транквілізатори; інші контролюючі речовини [9, с. 774]. Синтетичні наркотики С.О. Роганов поділяє за цим критерієм на 4 групи: засоби, збуджуючі центральну нервову систему (стимулятори), наприклад фенамін, первітін; засоби, що призводять до галюцинацій, неправильного сприйняття об'єктивної реальності (галюциногени) – МДА, МДЕА, МДМА, фенциклідін; знеболюючі засоби (анальгетики) – метадон, фентаніл, триметилфентаніл; засоби, що заспокоюють центральну нервову систему (депресанти), наприклад мелоквалон [3, с. 15].

3. За способом виготовлення: на фармацевтичних підприємствах; у побутових умовах: з використанням певних знань у галузі хімії та фармакології й спеціального хімічного обладнання; без використання спеціальних знань та обладнання [5, с. 19].

Виділені нами групи класифікацій наркотиків не є вичерпними. У криміналістиці існують різні думки науковців з приводу віднесення тих чи інших наркотиків до певної групи. Але ми вважаємо дискусії з означених проблем зайвими, а наведену класифікація такою, що узагальнює спірні погляди науковців та має безпосереднє значення для розслідування незаконного обігу наркотиків взагалі та їх перевезення залізничним транспортом зокрема. Інформація щодо характерних ознак джерела походження, фармакологічних властивостей та способів виготовлення наркотиків пов'язана з ознаками способу перевезення, слідами, що залишаються на місці вчинення злочину, місцем затримання злочинця та іншими елементами криміналістичної характеристики.

Проведеним нами дослідженням встановлено, що найбільш розповсюдженими наркотиками, що перевозяться залізничним транспортом, є речовини рослинного походження – похідні маку та коноплі, в

основному, макова солома та марихуана. Так, у 2009–2010 рр. вилучено близько 3 тонн зазначених наркотиків. Однак означене не відбиває, на наш погляд, реальної картини, оскільки перевезення, наприклад, синтетичних наркотиків є латентним злочином у зв'язку з невеликими розмірами та відповідною можливістю їх маскуванню. У пп. 711, 712 доповіді Міжнародного комітету по контролю над наркотиками за 2009 р. зазначено, що залізничний транспорт України, Білорусі та Польщі активно використовується для провозу героїну в країни Західної Європи, хоча в 2008 р. вилучення героїну знизилося у порівнянні з попереднім роком [11]. Зазначені факти підтверджуються нашими дослідженнями. Спираючись на наведені дані, вважаємо за необхідне надати основні характеристики наркотиків, що частіше за все перевозяться залізничним транспортом.

Серед наркотичних засобів рослинного походження одними з найбільш поширених в Україні, як і у всьому світі, є наркотичні засоби, які одержують з конопель. Це зумовлено доступністю вирощування коноплі та простотою виготовлення з неї наркотичних засобів. За статистичними даними МВС України, у 2010 р. із загальної кількості наркотиків, вилучених підрозділами БНОН транспортної міліції, 32 % складають наркотичні засоби, виготовлені з коноплі.

Рослини роду коноплі (табл. I список № 3 Переліку) містять психотропні речовини, обіг яких допускається лише для промислових цілей. У рослині коноплі містяться понад 400 компонентів. Більше 70-ти з них складають групу канабіноїдів – біологічно активних речовин особливої структури, що зустрічаються тільки в рослині канабіс. Всі канабіноїди мають подібну структуру, є похідними дибензопірану і містять у молекулах фенольні групи. Основним психоактивним канабіноїдом є тетрагідроканнабінол. Наркотиками, які одержують з рослин конопель, є наркотичні засоби: канабіс, смола канабісу, екстракти (настойки) канабісу та психотропна речовина тетрагідроканнабінол.

Об'єктами криміналістичного дослідження найчастіше є канабіс (рослини конопель – цілі або різного ступеня подрібнення, суцвіття, стебла, листя) та продукти його часткової переробки (смола канабісу, екстракти (настойки) канабісу). Канабіс – це рослинна речовина, рослини роду коноплі або їх суміш (за винятком, власне, дозрілого насіння), висушена або невисушена, з яких не була видалена смола. В залежності від цього вона має колір від світло-зеленого, зеленого до коричневого, темно-коричневого [12, с. 9]. Серед об'єктів, що можуть перевозитись залізничним транспортом – цілі або подрібнені суцвіття, верхівки, насіння, листя або їх суміш. Ступінь подрібненості канабісу може бути різною. Канабіс є готовим до безпосереднього вживання наркотичним засобом, але разом з тим він може бути використаним для подальшого виготовлення інших речовин. Залежно від часу і спо-

собу збирання, а також способу переробки розрізняють три наркотичні засоби з конопель: марихуану, гашиш і гашишну олію.

Марихуана – це суміш висушених або невисушених верхівок рослин з листям і залишками стебла будь-яких сортів конопель без центрального стебла, інколи з певною кількістю насіння. Така суміш містить тетрагідроканабіноли і має своєрідний пряний запах, притаманний коноплям. Колір – світло-зелений, зелений, рідко – коричневий, залежно від часу і методу переробки сировини. Якість марихуани залежить від місця зростання конопель та часу збирання. Гашиш (анаша, смола канабісу) – спеціально виготовлена суміш смоли і пилку конопель або суміш, виготовлена шляхом переробки (подрібненням, пресуванням і т. д.) верхівок конопель з різними наповнювачами. Незалежно від того, яка форма надана суміші – таблетки, спресовані плити, пасти та інші – вони містять тетрагідроканнабінол. Колір гашишу – від світло-зеленого до коричневого. Має характерний запах конопель. Гашишна олія – розчин чи в'язка маса, одержана з частин рослин і різних видів сортів конопель шляхом добування (екстракції) різними розчинниками або жирами. Це речовина темно-коричневого або майже чорного кольору зі специфічним запахом, який залежить від виду розчинників.

Екстракти (настойки) канабісу – засіб (містить тетрагідроканнабінол), який одержують з будь-яких видів і сортів рослини коноплі або канабісу шляхом виділення (екстракції) різними способами. Цей наркотичний засіб зустрічається у вигляді розчинів або в'язкої маси, має характерний запах; його вживають шляхом паління, наносячи на рослинні об'єкти (наприклад, тютюн). Оскільки жири, що містяться в молоці, при кип'ятінні добре екстрагують канабіноїди, екстракти (настойки) канабісу інколи одержують у вигляді екстракту канабісу в молоці. До екстрактів канабісу також належать продукти, одержані шляхом прожарювання канабісу в будь-якій рослинній олії або тваринних жирах, що призводить до екстракції активних компонентів. Екстракт канабісу, одержаний двома останніми способами, вживають перорально з їжею.

Також поширеними у нелегальному обігу наркотиків залишаються наркотичні засоби, які одержують з рослин маку снотворного. Це зумовлено доступністю вирощування цієї рослини та відносною простотою виготовлення з неї наркотичних засобів. За статистичними даними МВС України, у 2010 р. із загальної кількості наркотиків, вилучених підрозділами БНОН транспортної міліції, 46 % складають наркотичні засоби, виготовлені з маку снотворного.

Рослини виду “мак снотворний” (*Papaver Somniferum L.* – опійний, у тому числі олійний та інші, що містять опій), допускаються до обігу для промислових цілей. Опій – сік снотворного маку, що згорнувся. Медичний опій (омнопон) – лікарський засіб, який містить суміш основних алкалоїдів: морфін, кодеїн, тебаїн, наркотин, папаве-

рин. Сік маку одержують шляхом надрізів незрілих коробочок маку. Він має характерний запах, гіркий на смак. Має вигляд смолоподібної речовини коричневого кольору, часто у формі нашарувань на поверхні фрагментів бинтів (марлі) або грудочок, кульок чи плиток.

Морфін є одним із основних наркотично активних алкалоїдів опію. Загалом в опії міститься понад 25 алкалоїдів. Алкалоїди – це велика група органічних азотовмісних речовин, які в більшості випадків мають сильну фізіологічну дію на організм людини. Більшість алкалоїдів присутні у вигляді солей меконової (3-окси-4-оксо-1,4-піран-2,6-дикарбонова), молочної та сірчаної кислот. У вільному вигляді можуть знаходитись лише наркотин і папаверин (як дуже слабкі основи).

Макова солома – особливо небезпечний наркотичний засіб, що містить алкалоїди опію являє собою рослинну речовину (висушену або невисушену), усі частини, цілі чи подрібнені (за винятком дозрілого насіння), рослини виду “мак снотворний”, зібрані будь-яким способом. Макова солома залежно від ступеня висушування має колір від світло-зеленого, зеленого до світло-жовтого, жовтого, коричневого чи темно-коричневого. Дозріле насіння, яке не супроводжується будь-якими іншими частинами рослини маку снотворного, до наркотичних засобів не належать [12, с. 41].

Об’єкти, що можуть бути виявлені при перевезенні, можна поділити на такі основні групи: частини рослини маку, цілі або подрібнені коробочки і стебла маку та спресовані подрібнені коробочки і стебла. Ступінь подрібнення макової соломи може бути різним, інколи навіть зустрічається солома, подрібнена до пилоподібного стану. Макова солома, в основному, служить сировиною для виготовлення концентрату, а в подальшому – інших наркотичних засобів.

Концентрат з макової соломи – засіб, що різними способами отримують з макової соломи шляхом виділення (екстракції), який містить хоча б один наркотичний алкалоїд або їх суміш. Концентрат з макової соломи часто називають екстракційним опієм, або екстрактом макової соломи. Це пов’язано з механізмом отримання даної наркотичної речовини, в основу якого покладено виділення наркотично активних алкалоїдів з різних частин рослини маку або макової соломи. Найбільш поширеним методом є екстракція за допомогою органічних розчинників (етанолу, ацетону, толуолу, розчинників 645, 646, 647, 648, 649, 650, P-5 тощо), при цьому в якості допоміжних хімічних речовин використовуються сода, розчини аміаку, соляної або оцтової кислот. Про кустарний спосіб виготовлення вказує наявність пристосувань або приладів для подрібнення (млинок для кави, м’ясорубка, пристрої для подрібнення рослинної сировини, різноманітні преси, пристосування для екстракції або випарювання промислового чи саморобного виготовлення). Концентрат з макової соломи має колір від зеленого до темно-коричневого, рі-

зкий запах органічних розчинників. Готовий для вживання препарат являє собою водний розчин або має вигляд смолоподібної речовини коричневого чи темно-коричневого кольору (іноді може зустрічатись у формі грудочок, кульок, плиток). При органолептичному обстеженні має виражений характерний запах висушених фруктів.

Опій ацетильований – речовина, що містить складні ефіри наркотичних компонентів опію, згідно з наказом МОЗ України від 01.08.2000 р. № 188 виділений в окрему категорію [13]. Опій ацетильований отримують шляхом ацетилювання концентрату з макової соломи або опію. У своєму складі він містить суміш алкалоїдів опію – морфіну, кодеїну, тебаїну, наркотину, папаверину та їх ацетильовані похідні (моноацетилморфін, ацетилкодеїн). Як правило, вилучається у вигляді водних розчинів або смолоподібної речовини коричневого чи темно-коричневого кольору, іноді може зустрічатись у формі грудочок, кульок, плиток.

Героїн – напівсинтетична речовина, отримана шляхом ацетилювання морфіну або речовин, що містять алкалоїди опію. Вилучений з нелегального обігу героїн має вигляд порошкоподібної речовини від білого до темно-коричневого кольору, іноді може зустрічатись у водних розчинах. У своєму складі крім діацетилморфіну, як правило, містить моноацетилморфін, ацетилкодеїн та інші алкалоїди опію (вміст морфіну та моноацетилморфіну значно менший, ніж в опію ацетильованому). Досить часто у складі порошоків присутні речовини-наповнювачі, роль яких виконують лікарські засоби, що посилюють дію героїну (анальгін, кофеїн, димедрол, барбітурати, бензодіазепіни тощо), індиферентні речовини (глюкоза, крохмаль, цукор) або неорганічні наповнювачі (карбонат кальцію, сульфат барію, інші).

Залежно від вихідної сировини і способу виготовлення героїн розрізняється за кольором, вмістом діацетилморфіну, його хімічною формою (сіль або основа), вмістом компонентів, характерних для сировини (морфін, кодеїн), а також зумовлених технологією одержання (ацетил, кодеїн, моноацетилморфін) баластних речовин та ненаркотичних алкалоїдів (папаверин, наркотин).

Висновки. Розглянувши основні види наркотиків, які перевозяться залізничним транспортом, можна зробити висновок, що основні з них виготовлені з рослин конопель та маку. За статистичними даними МВС України за 2007–2010 рр., вони складають 78 % від загальної кількості наркотиків, вилучених підрозділами БНОН транспортної міліції. Але наведені дані не можуть об'єктивно відображати загальну ситуацію з перевезення наркотиків залізничним транспортом. Це пояснюється тим, що в більшості випадків наркотики виявляються безпосередньо органами дізнання шляхом оперативного огляду місць можливого знаходження наркотиків або перевіркою підозрілих осіб, які зберігають наркотики на собі чи у своїх речах. Ма-

кову соломку або листя конопель простіше виявляти саме такими способами. Складніше виявляти гашиш, гашишну олію, героїн, опій ацетильований через досить невеликі розміри у порівнянні з рослинами, з яких вони виготовляються. Але зовсім незначна кількість виявляється підрозділами БНОН наркотичних засобів та психотропних речовин, що є медичними препаратами або мають такий же самий вигляд. Це, як правило, наркотики синтетичного та напівсинтетичного походження. За даними нашого дослідження, близько 75 % незаконного обігу таких наркотиків в Україні перевозиться залізничним транспортом, а виявляється з них не більше 7 %. Значна кількість злочинів даної категорії виявляється під час збуту наркотиків. При цьому перевізники іноді залишаються безкарними. Латентність незаконного перевезення значної кількості наркотиків залізничним транспортом зайвий раз наголошує на актуальності нашого дослідження та на необхідності подальших наукових розробок у даному напрямі.

Бібліографічні посилання

1. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори: Закон України // ВВР. – 1995. – № 10. – Ст. 60.
2. Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 19. – Ст. 789.
3. *Шевчук В.М.* Керівництво з розслідування злочинів: Наук.-практ. посіб. / Кол. авторів: В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.; За ред. В.Ю. Шепітька. – Х., 2010.
4. *Мирошниченко Н.А.* Уголовно-правовая борьба с наркоманией. – К.; Одесса, 1988.
5. *Одерій О.В., Лисенко В.М.* Розслідування злочинів щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів: Наук.-практ. посіб. – Х., 2004.
6. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: Підруч. 2-е вид. – Х., 2005.
7. Єдина конвенція щодо наркотичних засобів 1961 року з поправками, внесені до неї у відповідності з протоколом щодо поправок до єдиної конвенції щодо наркотичних засобів 1961 р. // <http://www.un.org/russian/documen/convents/drugs.htm>.
8. Конвенція щодо психотропних речовин 1971 р. // <http://www.un.org/russian/documen/convents/drugs.htm>.
9. *Шурухов Н.Г.* Криміналістика: Учебник для студентов вузов / Под ред. А.Ф. Вольнского, В.П. Лаврова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2008.
10. *Роганов С.А.* Синтетические наркотики: вопросы расследования преступлений. – СПб., 2001.
11. Доповідь Міжнародного комітету по контролю над наркотиками за 2009 рік / Організація об'єднаних націй. – Нью-Йорк, 2010 // <http://www.un.org/russian/documen/convents/drugs.htm>.
12. *Давидюк П.П., Вартузов В.В., Посільський О.О. та ін.* Міжвідомча методика дослідження наркотичних засобів з рослин конопель та маку снотворного: Метод. посіб. / Під ред. П.П. Давидюка. – К., 2009.
13. Про затвердження таблиць невеликих, великих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться у незаконному обігу: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 1 серпня 2000 р. № 188 // Збірник законодавчих та нормативно-правових актів станом на 1 січня 2005 р. – К., 2005.

Надійшла до редакції 30.04.2011

Г.В. Кириченко

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.378/57

**ЗАПОБІГАННЯ КОНТРАБАНДІ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ
У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ**

У статті розглядаються питання запобігання контрабанді наркотичних засобів у зарубіжних країнах

Ключові слова: запобігання контрабанді наркотичних наркотичні засобів, контрабанда, наркоторгівля.

В статье рассматриваются вопросы предотвращения контрабанды наркотических веществ в зарубежных странах.

Ключевые слова: предотвращение контрабанды наркотических веществ, контрабанда, наркоторговля.

In the article questions of prevention of smuggling of narcotic substances in foreign countries are considered.

Keywords: prevention of smuggling of narcotic substances, smuggling, trading in drugs

Постановка проблеми. Важливо усвідомити, що проблема запобігання контрабанді наркотичних засобів сьогодні не обмежується територіальними кордонами якоїсь однієї країни, тому що маркетинг спонукає наркоторговців до пошуків нових територій, тобто неосвоєних ринків збуту, на які у контрабандний спосіб постачається частіше за все екзотичний для конкретної країни, наркотичний засіб або психотропна речовина.

Ввезення в країну наркотичних засобів віднесено до загроз національним інтересам і національній безпеці держави.

Україна як незалежна соціально-правова держава не є винятком із цього економічного правила наркобізнесу, тим більше що через її територію традиційно проходять міжнародні наркотрафіки – “Балканський наркошлях” та гілка «Північного наркотрафіку». Тому, на думку вчених-кримінологів, транзитне перевезення наркотиків територією України поступово втрачає свій наскрізний характер і набуває ознак контрабандних постачань для внутрішніх потреб країни.

Вищевикладене дозволяє констатувати, що запобігання контрабанді наркотичних засобів – це проблеми не тільки України, а й усіх країн світу.

Мета статті – на підставі зарубіжного досвіду проаналізувати вищезазначену проблему і спробувати визначити перспективні на-

прями запобігання контрабанді наркосасобів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Запобігання вчиненню злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, нині є одним із найпріоритетніших напрямів правоохоронних органів. Зарубіжний досвід протидії контрабанді наркотичних засобів всебічно вивчається як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Вагомий внесок у наукову розробку проблем, пов'язаних з цими напрямками на сучасному етапі, зробили Ю.В. Баулін, І.Г. Богатирьов, А.А. Музика О.М. Костенко, В.В. Василевич Д.Е. Чуwirін, І.М. Гриненко, Л.В. Раєцька, І.В. Смирнова, В.В. Зимовець, О.М. Джужа, Д.Й. Никифорчук, О.М. Стрільців, Ю.В. Баулін, В.С. Кузьмічов, М.С. Хруппа, Л.Г. Шарай, Б.Є. Лук'янчиков, Р.М. Павленко, В.В. Семенов, В.Г. Пшеничний.

Поряд з цим слід зазначити, що запобігання контрабанді наркотичних засобів в Україні не є досконалим, тому потребує вивчення зарубіжного досвіду і розробки шляхів удосконалення чинного законодавства в окресленій сфері.

Викладення основного матеріалу дослідження. Проаналізувавши Постанову Кабінету Міністрів України № 877 від 4 червня 2003 р. «Про затвердження Програми реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 роки», де чітко визначено мету, етапи та завдання цієї програми, а саме визначення та здійснення у період до 2010 р. заходів щодо протидії поширенню наркоманії і злочинності, пов'язаної з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, можна дійти висновку, що Програма пропонувалась із метою поетапного удосконалення нормативно-правової бази в сфері протидії зловживанню наркотичними засобами і психотропними речовинами та їх незаконному обігу; удосконалення механізму міжвідомчого співробітництва у сфері протидії поширенню наркоманії шляхом обміну інформацією, досвідом роботи, проведення спільних заходів, участі у науково-дослідних розробках та дослідженнях тощо [8].

Не менш значущими очікувались і результати, зокрема, скорочення обсягів незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зниження рівня незаконного вживання наркотичних засобів і психотропних речовин; формування в суспільстві, насамперед у молоді, неприйняттого ставлення до наркоманії як явища та підвищення ефективності існуючого механізму боротьби з його поширенням тощо.

На жаль, статистика продовжує бути шокуючою. Щорічно кількість наркоманів в Україні зростає, за даними експертів, приблизно на 10 %. Вік, у якому починають вживати наркотики, становить 13–

15 років. Після того, як людина "сідає на голку", вона живе в середньому сім років. Майже 300 тисяч українців є ін'єкційними наркоманами. Кількість споживачів ін'єкційних наркотиків коливається у діапазоні 230–360 тис. осіб. Середня оцінка, яку тепер використовують фахівці, – 290 тис. осіб. Про це розповів фахівець Всесвітньої організації охорони здоров'я Юрій Кобища. На офіційному обліку у наркодиспансерах перебуває нині 85 тис. хворих, з них 97 % – це ін'єкційні наркомани. Такі дані наводить Владислав Табачников, директор науково-дослідного інституту соціальної й судової психіатрії та наркоманії [4].

Якщо взяти до уваги інформацію, яку надає Міжнародний комітет з контролю над наркотиками у своїй Доповіді, в 2009 р. в усьому світі наркотики вживало від 172 до 250 млн людей. Хоча ці оцінки не відбивають ту обставину, що показники вживання наркотиків значною мірою залежать від наркотику, регіону, вікової групи та статі наркоспоживачів [2].

Вже у новому Розпорядженні Кабінету Міністрів України № 2140-р від 22 листопада 2010 р. затверджено ПЛАН заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 роки.

Серед важливих заходів, передбачених у цьому плані, на нашу думку, слід звернути особливу увагу на первинну профілактику зловживання наркотиками та на переговірний процес щодо підписання Угоди між Україною та Європейським Союзом про оперативне співробітництво.

У першому випадку саме якісна профілактична робота здатна хоча й не припинити, але загальмувати поширення наркоманії, яка розповсюджується шаленими темпами.

Підписання Угоди між Україною та Європейським Союзом про оперативне співробітництво сприятиме обміну досвідом у запобіганні контрабанді наркотичних засобів нашій державі може дуже знадобитися.

Колишні радянські республіки Середньої Азії є важливими ланками наркотрафіку героїну з районів виробництва до споживачів у розвинених країнах. Після виведення Радянських військ із Афганістану, розпаду СРСР і ослаблення прикордонного контролю, "Північний шлях" через країни Середньої Азії став найбезпечнішим і дешевшим. У провінціях Афганістану Герат, Бахіз, Фараб, Джазян, Балкх, Кундуз і особливо Бадахшан, розташованих на кордоні з Узбекистаном, Таджикистаном і Туркменією, останніми роками значно збільшилася кількість нарколабораторій з переробки опію-сирцю в героїн.

Стратегії боротьби з наркобізнесом зазвичай розробляються на національному рівні, однак національні рамки не завжди є оптимальними. Запрограмовані заходи лише тоді будуть ефективними, якщо

вони з самого початку розроблялися з урахуванням транснаціональних аспектів такої діяльності. Міжнародне співробітництво полягає здебільшого в обміні інформацією між працівниками правоохоронних органів (для цілей контрольованих поставок) та у наданні технічної допомоги з метою створення національного потенціалу у сфері протидії незаконному наркообігу.

Особливе місце у запобіганні контрабанди наркоскобів посідає знання методик виявлення таємних схованок і документування злочинної діяльності контрабандиста. Не останню роль у цьому процесі відіграє використання закордонного досвіду протидії контрабанді на прикладі діяльності DEA США, ФСКН Росії.

Управління по боротьбі з наркотиками (англ. Drug Enforcement Administration, DEA) – агентство у складі Міністерства юстиції США, яке займається виконанням федерального законодавства про наркотики. DEA було організоване президентом Річардом Ніксоном 1 липня 1973 р. шляхом злиття Бюро по наркотикам та небезпечним лікам з Бюро по контролю за зловживанням наркотиків. Управління підзвітне безпосередньо голові Міністерства – Генеральному прокуророві США, який призначає його директора. До повноважень DEA входить не тільки контроль трафіка наркотиків всередині країни, але й запобігання виробництву цих заскобів в іноземних країнах, а також антинаркотична пропаганда та протидія контрабандним рухам [9].

Слід враховувати винахідливість злочинців та брати до уваги відомі способи приховування наркокур'єрами заборонених речовин, наприклад, у бандажах вагітних жінок і хворих людей, натільних ременяx, у гіпсових пов'язках. Агенти DEA знайшли у такій схованці 3,5 кг амфетаміну у пасажира авіарейсу “Софія – Нью-Йорк”, також схованки роблять у протезах зубів і кінцівок.

Якщо розглядати контрабанду авіарейсами героїну і кокаїну, то тут ситуація така: за одне закордонне турне “мул”, за розцінками колумбійських наркокартелів, отримує 10 тис. дол. США. Це означає, що сам він “ковтає” кокаїну на суму до 500 000 дол. США. Щоб приховати від рентгену наркотичний вміст шлунку, так звані “торпеди” загортають у вугляний папір. У середньому щодня до США прибуває від 10 до 20 “мулів” з постачанням від 10 до 20 кг наркоскобу. Якщо зробити елементарні підрахунки, то стане зрозуміло, що щоденно до США авіарейсами незаконно постачається наркотиків на суму від 5 до 10 млн дол. США, а за рік контрабанда “мулами” обраховується у сумі від 1 млрд. 825 млн до 3 млрд. 650 млн дол. США [8].

Тривалий час результативно виявлення контрабанди здійснювали лише митники та прикордонники за наявності відповідної своєчасно отриманої оперативно-розшукової інформації під час проведення контрольованих поставок. Останнім часом митні органи багатьох країн

почали використовувати засоби таємного технічного контролю, створені за допомогою сучасних наукових досягнень. В основі технології новітнього обладнання – спектрометрія іонної рухливості. Прилади використовуються для експрес-виявлення слідових кількостей наркотичних або вибухових речовин. “Іонскан” здатен лише за декілька секунд виявити та ідентифікувати більше 40 видів наркотиків та вибухових речовин. Ця інновація, беззаперечно, здатна суттєво полегшити подальшу боротьбу із незаконним обігом наркотиків.

Дуже ефективною процедурою запобігання контрабанді наркотичних засобів, на думку DEA, є правильна та своєчасна поінформованість спеціальних агентів, які працюють над вищезазначеною проблемою. Саме тому Агентство пропонує отримувати спеціальні знання та навички роботи з контрабандистами у спеціалізованій Академії (DEA Training Academy Quantico, Virginia), в якій пропонується безліч тренінгів та семінарів, присвячених новітнім технологіям та методам запобігання незаконному обігу та контрабанді наркотиків [12].

Поділитися досвідом може і Російська Федерація, де активно працює ФСКН (Федеральна служба Російської Федерації з контролю за обігом наркотиків). Саме на цю службу та на інші правоохоронні органи Росії покладено завдання втілити в життя План заходів з реалізації Стратегії державної антинаркотичної політики Російської Федерації до 2020 року [13].

Зокрема, ФСКН планує взяти участь у створенні ефективної системи захисту території РФ від нелегального ввозу наркотиків з-за кордону. Серед форм і методів запобігання слід виділити: розробку комплексу спільних заходів із захисту від наркозагрози єдиної митної території; розробку та реалізацію плану проведення погоджених міждержавних профілактичних оперативно-розшукових заходів з виявлення та ліквідації каналів міжнародного наркотрафіку; програму розвитку кінологічних служб у федеральних органах виконавчої влади, які будуть здійснювати протидію незаконному обігу наркотиків; створення системи міжвідомчого обміну оперативно значущою інформацією для своєчасного виявлення та попередження каналів наркотрафіку; розробку комплексу заходів із удосконалення спільної роботи з метою своєчасного виявлення та попередження діяльності міжнародних злочинних груп, які спеціалізуються на контрабанді [10].

Ефективно протидіють незаконному ввозу наркотиків країни Європейського Союзу. Європа є великим ринком збуту канабісу і, як стверджує Комітет, єдиним регіоном, куди незаконним шляхом з інших регіонів ввозиться марихуана. Європейський ринок збуту смоли канабісу й досі зберігає за собою провідне положення у світі. На першому місці за кількістю вилученої смоли канабісу стоїть Іспанія, потім Португалія та Франція.

Колишній прем'єр Великобританії Тоні Блер, обґрунтовуючи у парламенті рішення з приводу відрядження військ в Гельманд, заявив, що наркомани, які облаштувалися на вулицях британських міст, використовують саме афганський героїн, а нації загрожує небезпека не менша, ніж тероризм, джерело якого знаходиться в Афганістані.

Слід зазначити, що єдиної думки стосовно методів боротьби з наркозагрозою серед представників коаліційних сил, контингентом американських військ та владою Хаміда Карзая немає. Були пропозиції про розпилення над посівами опіумного маку хімічних речовин, проте врешті-решт від них відмовились через небезпеку для здоров'я людей. Пропонувалось також терміново розшукати заміник та запропонувати афганським селянам засіювати поля не опіумним маком, а корисними злаками, причому на пільгових умовах. Були здійсненні спроби знищення лабораторій з виробництва героїну за допомогою бойової техніки тощо.

Проблема, однак, так і не вирішена, і однією з причин є те, що ніхто з коаліційних військ не хоче брати на себе додаткове «навантаження». Представники НАТО вважають, що на території Афганістану зобов'язання щодо боротьби з наркотиками повинна виконувати місцева та центральна влада. Спочатку так і було. Оскільки контроль над посівами, збором врожаю та виробництвом здійснювали польові командири, то США та їх союзники спочатку виділяли кошти на їх утримання. Гроші передавалися афганським владним чиновникам, які розподіляли згодом «зарплатню» серед командирів озброєних формувань. Передбачалось, що таким чином можна забезпечити їх лояльність до влади та іноземних військ, відірвати від руху «Талібан» (кримінального наркосиндикату, який почав активно використовувати опій та героїн не тільки як джерело прибутків, але і як так звану «зброю» проти ненависних йому країн Заходу) та заручитись їх підтримкою в стабілізації стану. Але, як зазначають експерти, з Кабула до командирів доходило всього близько 40 % виділених коштів, інші розкрадалися у центрі. Це примушувало командирів переходити на «самозабезпечення» через виробництво та продаж наркотиків, використовуючи давні та відомі шляхи наркотрафіку.

Згодом представники коаліції перейшли до практики безпосереднього фінансування польових командирів, однак останні, здається, також отримували великі гроші від своїх співвітчизників талібів. При цьому вони звальювали відповідальність за триваючий потік наркопродукції, імітуючи рішучу боротьбу з наркодилерами.

Отже, сплачувати боротьбу з наркоманією для коаліційних військ означає пускати гроші на вітер. До того ж, не слід забувати про колишні вимовлені Усамою Бен Ладеном слова про те, що розповсюдження наркотиків серед американців та європейців сприяє їх знищенню. Таким чином, виробництво та збут наркотиків треба збільшувати, а не

скорочувати. Мусульманам же їх вживання категорично заборонено священним Кораном [11].

Висновок. На підставі вищезазначеного робимо висновок, що використання новітніх технологій запобігання контрабандним наркотичним засобам – це завдання всіх країн світу, не є виключенням і Україна. Форми і методи запобігання контрабанді наркотичних засобів, які виправдали себе у багатьох країнах світу, слід використати і в нашій країні.

Зважаючи на перелічене та враховуючи перспективні напрями протидії контрабанді наркозасобів, можна окреслити деякі пропозиції.

- Буде досить актуальним створення єдиного координуючого органу зі спеціальним статусом, відповідального за антинаркотичну політику держави.

- Існує потреба в розробці і запровадженні громадської програми запобігання контрабанді з вивченням можливості заохочення місцевих жителів до співпраці з працівниками прикордонних загонів щодо інформування про готування до вчинення контрабанди наркозасобів при перетинанні “зеленого” кордону.

- Ефективною рушійною силою та спонуканням до праці правоохоронців буде матеріальна нагорода особи, яка б сприяла викриттю контрабанди, в розмірі певного відсотка від суми вилученої партії наркотиків.

Бібліографічні посилання

1. *Гриненко І.М.* Наркобізнес та національна безпека. – К., 2004.
2. Доповідь Міжнародного комітету контролю над наркотиками // http://www.incb.org/pdf/annual-report/2010/ru/AR_2010_Russian.pdf.
3. Інформаційно-аналітичні матеріали щодо діяльності Державної прикордонної служби України з протидії незаконному переміщенню через кордон наркотичних речовин: Держприкордонслужба України, Адмін. ДПСУ. – К., 2007.
4. Комітет контролю над наркотиками при МОЗ України // www.narko.gov.ua.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 7-е вид., перероб. та доп. – К., 2010.
6. *Пашко П.* Тенденції реалізації державної політики протидії контрабанді // <http://eai.org.ua/ua/digest/issue7/1160>.
7. *Пластун В.* НАТО і наркотрафік // <http://www.afghanistan.ru/doc/9952.html>.
8. Про затвердження Програми реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України № 877 від 4 червня 2003 р.
9. План заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 2140-р від 22 листопада 2010 р.
10. Транснаціональний наркобізнес: Новая глобальная угроза / Отв. ред. А.Н. Глинкин. – М., 2002.
11. *Чувирін Д.Е.* Протидія незаконному переміщенню наркотичних засобів через державний кордон України вимагає нових підходів // Науково-практичний журнал. – 2008. – № 18.
12. U.S. Drug Enforcement Administration // <http://www.justice.gov/dea/index.htm>.
13. Федеральная служба Российской Федерации по контролю за оборотом наркотиков // <http://fskn.gov.ru>.

Надійшла до редакції 21.03.2011

І.О. Кисельов

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.235.1

**ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ
РЕЦИДИВНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Висвітлено діяльність органів внутрішніх справ у зарубіжних країнах щодо запобігання рецидивній злочинності.

Ключові слова: рецидив злочинів, діяльність органів внутрішніх справ, запобігання рецидивній злочинності, повноваження органів внутрішніх справ зарубіжних країн.

Освещается деятельность органов внутренних дел в зарубежных странах по предупреждению рецидивной преступности.

Ключевые слова: рецидив преступлений, деятельность органов внутренних дел, предупреждение рецидивной преступности, полномочия органов внутренних дел зарубежных стран.

The article is devoted to activity of law enforcement agencies in foreign countries in prevention of recurrent crimes.

Keywords: relapse of crimes, activity of organs of internal affairs, prevention of recurrent crimes, plenary powers of law enforcement agencies of foreign countries.

Постановка проблеми. Поняття «рецидив» (від лат. – recidivus) означає повторення явища після уявного його зникнення. Філософи, психологи, соціологи та представники багатьох сфер суспільного життя намагалися охарактеризувати рецидивну злочинність, зрозуміти, де її витоки, та виробити заходи, що нейтралізують її. З появою кримінології як загальнотеоретичної науки тема рецидивної злочинності знову постала з особливою гостротою.

Підвищена суспільна небезпека загальнокримінальної рецидивної злочинності полягає в її стійкості, що свідчить про небажання окремих осіб дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки та вирішення ними своїх проблем кримінальними методами. При цьому причини злочинної поведінки цих осіб пов'язані з конкретними історичними умовами життя суспільства.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема рецидивної злочинності була актуальна в минулому та залишається актуальною і сьогодні. Про це свідчать численні праці вітчизняних та зарубіжних кримінологів: Г. Аванесова, Ю. Ан-

тоняна, В. Батиргарєвої, В. Василевича, О. Джузи, А. Долгової, В. Емінова, А. Зелінського, В. Корж, С. Комарицького, О. Михайлова, Т. Хорвата, Г. Харрланда, Г. Шнайдера, А. Яковлева та інших.

Однак більшість досліджень було проведено декілька десятиріч тому, а політичні, економічні та соціальні зміни, що відбуваються у суспільстві, вносять свої корективи і примушують знову повертатися до вивчення проблеми рецидивної злочинності. Останнє дослідження, проведене В. Батиргарєвою, присвячене рецидивній злочинності, однак у ньому не розглянуто специфіку запобігання рецидивній злочинності саме органами внутрішніх справ [2]. Окрім того, питання щодо діяльності ОВС зарубіжних країн, зокрема поліції або міліції взагалі, не знайшло свого висвітлення у науковій літературі. У свою чергу, діяльність міліції в Україні щодо запобігання злочинності, в тому числі і рецидивної, на відміну від зарубіжних країн, неодноразово була предметом розгляду науковців [1, с. 137-139; 10, с. 179-180].

Метою статті є вивчення та аналіз повноважень, прав та обов'язків відповідних підрозділів ОВС з запобігання рецидивній злочинності. Визначення їх ролі та ефективності у запобіганні рецидивній злочинності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діяльність органів внутрішніх справ (поліції, міліції), соціальних та спеціальних служб (наприклад служба пробації) відіграє важливу роль у запобіганні рецидивній злочинності. В той же час органи внутрішніх справ мають специфічні завдання та повноваження, що притаманні лише їм.

Наприклад, згідно п. 2 ч. 1 ст. 2 Закону Республіки Молдова «Про поліцію» від 18.12.1990 р. [7] до основних завдань поліції віднесено запобігання та припинення злочинів чи інших правопорушень. Крім того, п. 5 ч. 1 ст. 2 Закону становить на меті надання допомоги громадянам, підприємствам, органам публічного управління, закладам у захисті їх прав та реалізації покладених на них обов'язків (тут можна вести мову про осіб, які звільнені з місць позбавлення волі і зобов'язані дотримуватись певного режиму чи виконувати певні обов'язки).

Стаття 12 Закону покладає на поліцію ряд обов'язків, одним з яких, згідно з п. 10 ч. 1 ст. 12 Закону, є виявлення причин і умов, які зумовлюють вчинення злочинів та адміністративних правопорушень, вжиття заходів у межах своєї компетенції щодо їх усунення, провадження профілактичної роботи з особами, які схильні до вчинення злочинів. До обов'язків поліції також віднесено й здійснення нагляду за поведінкою осіб, які знаходяться під домашнім арештом, тимчасово звільнені під судовий контроль чи залог (п. 12 ч. 1 ст. 12 Закону).

Закон прямо передбачає обов'язок поліції щодо співпраці з особами, які відбули покарання, для їх соціальної адаптації (п. 13 ч. 1 ст. 12 Закону). П. 7 ч. 1 ст. 13 Закону передбачаються права поліції

щодо затримання осіб, які засуджені до позбавлення волі умовно з обов'язковим залученням до праці, а також осіб, умовно звільнених з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, які самовільно зникли з місця роботи.

Отже, Законом передбачені як права поліції щодо взаємодії з особами, які відбували чи відбувають покарання, так і обов'язки, що виражені у імперативному вигляді співпраці та наданні допомоги таким особам, для запобігання злочинам, що можуть вчинити ці особи у подальшому. Чинний Закон України «Про міліцію» не передбачає прямого обов'язку міліції, який полягає у співпраці з особами, які відбули покарання, з метою їх ресоціалізації.

Законом Республіки Білорусь від 17.07.2007 р. «Про органи внутрішніх справ Республіки Білорусь» [5] передбачені основні завдання органів внутрішніх справ, до яких віднесено й профілактику, виявлення, припинення злочинів та адміністративних правопорушень (п. 4 ч. 1 ст. 2 Закону). Законом також передбачено обов'язок державних органів чи інших організацій, їх посадових осіб у межах своєї компетенції співпрацювати з органами внутрішніх справ при виконанні покладених на них обов'язків (ч. 2 ст. 7 Закону).

Особливістю законодавчого регулювання діяльності органів внутрішніх справ Республіки Білорусь є розмежування конкретних задач та функцій між окремими підрозділами органів внутрішніх справ. Згідно зі ст. 14 Закону міліцією є система підрозділів ОВС, що покликана захищати життя, здоров'я, честь та гідність, права та свободи громадян, організацій та суспільства від злочинних та інших протиправних посягань. Міліція складається з кримінальної міліції, міліції громадської безпеки та інших підрозділів, що створюються для виконання покладених на міліцію завдань.

Відповідно до розмежування компетенції відповідних ланок міліції, законом покладено різні обов'язки на окремі підрозділи. Так, ч. 1 ст. 15 Закону покладає на кримінальну міліцію вирішення завдань, що пов'язані з профілактикою, виявленням, припиненням злочинів, розшуком осіб, які ухиляються від слідства та суду чи від відбування покарання та ін.

Міліція громадської безпеки виконує завдання з забезпечення особистої та майнової безпеки громадян, охорони громадського порядку, профілактики та виявлення злочинів й ін. (ч. 1 ст. 16 Закону)

Закон передбачає широке коло обов'язків органів внутрішніх справ, до яких віднесено: вживати заходів загальної та індивідуальної профілактики злочинів та адміністративних порушень (п. 4 ч. 1 ст. 22 Закону); здійснювати превентивний нагляд і профілактичне спостереження за засудженими (п. 22 ч. 1 ст. 22 Закону); організовувати (здійснювати) виконання та відбування покарання, інших заходів

кримінальної відповідальності¹ (п. 23 ч. 1 ст. 22 Закону).

У межах своєї компетенції органи внутрішніх справ мають право безперешкодно входити, зі зламом блокуючих пристроїв, у будь-який час доби у житлові чи інші володіння осіб, що знаходяться під превентивним наглядом (п. 9 ч. 1 ст. 25 Закону); проводити у встановленому порядку фотографування, звукозапис, кіно- та відеозйомку осіб, що знаходяться на профілактичному обліку (п. 14 ч. 1 ст. 25 Закону).

Розглядаючи діяльність органів внутрішніх справ Республіки Білорусь, не можна оминати увагою наявність окремої групи прав та обов'язків, які покладено разом з іншими суб'єктами на органи внутрішніх справ. Ідеться про спеціальне законодавство у сфері профілактики правопорушень.

Закон Республіки Білорусь «Про основи діяльності щодо профілактики правопорушень» визначає загальні профілактичні заходи, що спрямовані на попередження правопорушень, які вчинюють громадяни, що мають судимість. З метою профілактики таких правопорушень, відповідно до ч. 1 ст. 17 Закону, органами внутрішніх справ здійснюється контроль за прибуттям громадян, звільнених з виправних установ, виправних закладів відкритого типу, арештних домів, до обраного місця проживання з метою постановки на профілактичний облік. Здійснюється підготовка матеріалів для прийняття у встановленому порядку рішень про постановку особи на превентивний нагляд, здійснюється профілактичне спостереження.

Органи у справах зайнятості та соціального захисту разом з органами внутрішніх справ вживають заходів з надання допомоги у працевлаштуванні та забезпечення житловими приміщеннями громадян, які звільнені з виправних установ, виправних закладів відкритого типу, арештних домів (ч. 2 ст. 17 Закону).

Законом також передбачена соціальна та трудова реабілітація осіб звільнених з виправних установ, виправних закладів відкритого типу, арештних домів. Така реабілітація здійснюється шляхом вжиття правових, економічних, соціальних, психологічних, організаційних та інших заходів, спрямованих на співпрацю у подоланні важких життєвих обставин. Відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 27 Закону заходи вживаються саме до осіб, що звільнені з виправних установ, виправних закладів відкритого типу, арештних домів та знаходяться у важкій життєвій ситуації.

Одними з завдань, які поставлено перед поліцією Латвійської Республіки згідно з Законом «Про поліцію» від 04.06.1991 р. [4], є попередження злочинних діянь та інших правопорушень (п. 2 ч. 1 ст. 3 Закону) та надання у встановленому законом порядку допомоги установам, приватним особам та їх об'єднанням у захисті їх прав та реалізації покладе-

¹ Ідеться про органи та установи кримінально-виконавчої системи, які відповідно до п. 7 ч. 2 ст. 11 Закону входять до ОВС.

них на них законом обов'язків (п. 4 ч. 1 ст. 3 Закону).

Окрім основних завдань поліції та місцевої поліції (поліції, яка утримується за рахунок місцевого самоврядування) відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 19 Закону є профілактика порушень закону, а відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 19 – надання допомоги у соціальній реабілітації особам, які звільнились з місць позбавлення та обмеження волі.

Серед численних обов'язків поліції законодавцем передбачено також необхідність, в межах своїх повноважень, встановлювати причини і умови злочинних діянь, вживати заходів щодо їх усунення, а також брати участь у правовому вихованні осіб (п. 7 ч. 1 ст. 10 Закону).

Відсутність значної кількості повноважень у поліції Латвійської Республіки в порівнянні з міліцією України пов'язано перш за все не з прорахунками законодавця, а з наявністю спеціальної служби пробації (слід звернути увагу, що такі служби також функціонують у Республіці Молдова, хоча за законодавством останньої поліція має значно ширші права та значно більші обов'язки), яка ефективно виконує поставлені задачі з запобігання рецидивної злочинності. Однак незважаючи на самостійність служби пробації, запобігання рецидивній злочинності здійснюється не відокремлено від інших державних правоохоронних структур. Законом Латвійської Республіки «Про державну службу пробації» передбачено, що до складу Консультативної ради Державної служби пробації входять представники Верховного суду, Генеральної прокуратури, Міністерства юстиції та, зокрема, Державної поліції, а регіональна Консультативна рада Державної служби пробації складається з представників районного управління поліції, представників прокуратури та суду, місцевого самоврядування (п. 1-7 ч. 1 ст. 20, п. 1-5 ч. 1 ст. 21 Закону). Таким чином, окрім основних завдань та повноважень поліції, законодавство Латвійської Республіки містить ще й додаткові, передбачені іншими нормативно-правовими актами. Окреслена модель, вочевидь, дозволяє здійснювати контроль за діяльністю служби пробації без значних ресурсних витрат з боку державних правоохоронних органів.

Закон Російської Федерації «Про поліцію» [8], що був уведений в дію з 01.03.2011, як і попереднє законодавство, що регулювало діяльність цього правоохоронного органу, однією з пріоритетних задач визначає запобігання та припинення злочинів і адміністративних правопорушень (п. 2 ч. 1 ст. 2 Закону). Основні обов'язки поліції РФ передбачають наявність комплексного підходу до запобігання та профілактики злочинів. Серед обов'язків працівників поліції слід звернути увагу на такі: виявлення причин та умов адміністративних правопорушень, виявлення осіб, які мають наміри вчинити злочин, для проведення з ними індивідуальної виховної роботи; прийняття участі у профілактиці правопорушень неповнолітніх (п. 4 ч. 1 ст. 12 Закону); здійснення оперативно-розшукової діяльності з метою виявлення, за-

побігання та припинення злочинів (п. 10 ч. 1 ст. 12 Закону); здійснення нагляду (контролю) за особами, які звільнилися з місць позбавлення волі, з приводу дотримання встановлених судом згідно з законом заборон та обмежень; участь у здійсненні контролю за поведінкою засуджених, яким призначено покарання, не пов'язане з позбавленням волі (п. 26 ч. 1 ст. 12 Закону).

Законом передбачені окремі права поліції, щодо діяльності з запобігання рецидивній злочинності. Так, п. 11 ч. 1 ст. 13 Закону надає право застосовувати в процесі контролю (нагляду), який здійснюється згідно з п. 26 ч. 1 ст. 12 Закону, передбачені законом заходи спостереження за процесом соціальної реабілітації осіб, які звільнились з місць позбавлення волі. Крім того, поліції надано право використовувати у діяльності інформаційні системи, відео- та аудіотехніку, а також інші технічні засоби, вести відеобанки осіб, що проходили за матеріалами перевірок поліції (п. 33 ч. 1 ст. 13 Закону). Статтею 17 Закону передбачено прямий порядок формування та ведення сховищ даних про громадян. Частина 3 ст. 17 Закону дає вичерпний перелік осіб, інформація про яких обов'язково вноситься у сховище даних, до яких належать: особи, які засуджені за вчинення злочинів; особи, які підозрюються у вчиненні злочинів; неповнолітні, які звільнені від відбування покарання, до яких застосовано примусові заходи виховного впливу; особи, стосовно яких заведено справи оперативного обліку; особи, які знаходяться на профілактичному обліку; особи, що пройшли дактилоскопічну та геномну реєстрацію, та ін.

Новий закон РФ «Про поліцію» значно розширив права та закріпив додаткові обов'язки у сфері запобігання злочинності. Окремої уваги заслуговують положення про специфічні заходи, які можуть бути застосовані до осіб, що звільнились з місць позбавлення волі. Закон України «Про міліцію», на відміну від розглянутого, не містить настільки розгорнутого переліку прав міліції (в порівнянні з поліцією РФ), а це, в свою чергу, негативно впливає на стан запобігання рецидивній злочинності.

Органи поліції Республіки Казахстан при здійсненні діяльності із запобігання рецидиву злочинів спираються на Закон Республіки Казахстан від 21.12.1995 «Про органи внутрішніх справ Республіки Казахстан» [6]. Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 2 Закону однією з головних задач органів внутрішніх справ є попередження, виявлення та припинення злочинів та адміністративних правопорушень.

Відповідно до ч. 2 ст. 4 Закону в системі ОВС діють: кримінальна поліція, адміністративна поліція та інші служби поліції, а також військово-слідчі органи та військова поліція МВС.

Незалежно від поділу поліцейських органів за сферами впливу, Закон передбачає обов'язок як для кримінальної, так і для адміністративної поліції: виявлення і попередження злочинів та адміністратив-

них правопорушень (ч.1 ст. 4-1 та ч. 1 ст. 4-2 Закону). Закон детально регулює та визначає компетенцію ОВС у сфері запобігання злочинності. На Міністерство внутрішніх справ покладено обов'язок з забезпечення провадження державної політики у сфері охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю (п. 1 ч. 1 ст. 5-1 Закону); розробка та реалізація державних програм боротьби зі злочинністю (п. 3 ч. 1 ст. 5-1 Закону); участь у правовому вихованні населення (п. 37 ч. 1 ст. 5-1 Закону). На органи внутрішніх справ в областях та на транспорті покладається обов'язок з забезпечення умов особам, які тримаються у центрах тимчасової ізоляції та реабілітації неповнолітніх.

Відповідно до ст. 10 Закону на ОВС покладається ряд обов'язків, серед яких: попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів; ведення обліку та вживання заходів впливу з метою попередження злочинності серед неповнолітніх: звільнених з місць позбавлення волі, спеціальних виховних установ закритого типу; створення спеціалізованих обліків, інформаційних систем з забезпечення вирішення завдань з охорони громадського порядку, в тому числі обліків осіб, яких взято під адміністративний нагляд та які підлягають профілактичному впливу, осіб, що вчинили адміністративне правопорушення, повторність якого передбачає підвищення відповідальності; затримання та утримання в порядку, встановленому законодавством, у центрах тимчасової ізоляції, адаптації та реабілітації неповнолітніх осіб, які вчинили правопорушення.

До основних прав працівників поліції у сфері запобігання рецидивній злочинності, згідно зі ст. 11 Закону, слід віднести: створення та використання спеціалізованих обліків, інформаційних систем для вирішення завдань з охорони громадського порядку, в тому числі облік осіб, яких взято на адміністративний нагляд; встановлення співробітництва на негласній основі з громадянами, що дали згоду брати участь у охороні громадського порядку для попередження правопорушень; вживання заходів у межах чинного законодавства щодо контролю осіб, які звільнені з місць позбавлення волі.

Наведені положення свідчать про достатність уваги, що приділяється запобіганню рецидиву злочинів, у Республіці Казахстан, причому більшість обов'язків та прав органів внутрішніх справ сформульовано щодо неповнолітніх осіб, а через це можна дійти висновку, що основний вплив спрямований на осіб молодого віку. Закон України «Про міліцію» не містить конкретно визначених положень щодо здійснення запобіжного впливу на неповнолітніх осіб, незважаючи на те, що, за окремими дослідженнями, витоки рецидиву вбачаються саме в ранній злочинній діяльності особи, яка згодом і призводить до рецидиву злочинів.

Правовою основою діяльності органів внутрішніх справ у Республіці Узбекистан є Постанова Кабінету Міністрів Республіки від

25.10.1991 р. № 270, що затверджує «Положення про Міністерство внутрішніх справ Республіки Узбекистан» [11].

Положення не передбачає серед головних завдань Міністерства внутрішніх справ запобігання злочинам та правопорушенням. У той же час відповідно до компетенції МВС, згідно з п. 14 Положення, останнє готує та реалізовує республіканські програми боротьби зі злочинністю, а також розробляє та здійснює заходи забезпечення своєчасного попередження та припинення злочинів; організовує в установленому порядку роботу з виправлення та перевиховання засуджених, забезпечує залучення засуджених до суспільно корисної праці, проведення з ними політико-виховної роботи, здійснює спільно з іншими міністерствами навчання засуджених; забезпечує згідно з законодавством адміністративний нагляд за особами, які звільнилися з місць позбавлення волі, та особами, умовно достроково звільненими від відбуття покарання.

Закон України «Про міліцію» від 20.12.1990 р. передбачає завдання міліції у сфері запобігання правопорушень, їх припинення, а також участь у наданні соціальної та правової допомоги громадянам (п. 2, 8 ч. 1 ст. 2 ЗУ «Про міліцію»). На жаль, до обов'язків працівників ОВС України Законом не віднесено ані здійснення соціальної роботи, ані надання допомоги особам у ресоціалізації, які звільнились з місць позбавлення волі. Разом з тим Закон передбачає обов'язок проводити профілактичну роботу серед осіб, схильних до вчинення злочинів, здійснювати адміністративний нагляд за особами, щодо яких його встановлено, а також контроль за засудженими до кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі (п. 7 ч. 1 ст. 10 ЗУ «Про міліцію»).

На відміну від законодавства розглянутих країн, законодавство України передбачає право міліції, а не обов'язок, вести облік осіб, які підлягають профілактичному впливу на підставі та в порядку, встановлених законодавством, виносити їм офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки (п. 4 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію»), а також вести профілактичний облік правопорушників, криміналістичний та оперативний облік в обсязі, структурі й порядку, що визначаються завданнями, покладеними на міліцію (п. 11 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію»).

На нашу думку, Закон України «Про міліцію» в цілому містить у собі правові норми, якими передбачено повноваження для діяльності з запобігання рецидивній злочинності, але останні здебільшого мають владний характер, спрямований перш за все на жорсткий контроль за особою, аніж на надання допомоги особі у процесі повернення в суспільство. Наявність великої кількості контролюючих повноважень зумовлюється і тим, що в Україні досі відсутні спеціальні установи на зразок служб пробації за кордоном.

Така ситуація призводить до нівелювання значення реабілітації

осіб після відбуття ними покарання, виховного впливу та надання допомоги з боку правоохоронних органів і держави. Окреслене виражається у перекладенні окремих функцій з адаптації та ресоціалізації засуджених з відповідних органів держави на самих засуджених, а це призводить, у свою чергу, до подальших негативних наслідків у вигляді рецидиву злочинів.

Виходом зі ситуації може бути створення відповідних служб пробації, необхідність та дієвість яких вже неодноразово обґрунтовувалась вітчизняними науковцями [3, с. 172], та удосконалення нормативно-правової бази діяльності міліції в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Александров Ю.В., Гель А.П., Семаков Г.С. Криминология: Курс лекций. – К., 2002.
2. Батургареева В.С. Рецидивна злочинність в Україні: Соціально-правові та криминологічні проблеми: Монограф. – Х., 2009.
3. Богатирьова О.І. Правове регулювання виконання покарань в окремих країнах Європейського Союзу: порівняльний аналіз // Науковий вісник Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ. – 2010. – № 1. – С. 172.
4. О Полиции: Закон Латвийской Республики от 04.06.1991 г. // <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14367>.
5. Об органах внутренних дел Республики Беларусь: Закон Республики Беларусь от 17.07.2007 г. № 263-3 // <http://scanmaster.org/search>.
6. Об органах внутренних дел Республики Казахстан: Закон Республики Казахстан от 21.12.1995 г. № 2707 // <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14271>.
7. О полиции: Закон Республики Молдова от 18.12.1990 г. // <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/15312>.
8. О полиции: Закон Российской Федерации от 17.01.2011 г. № 3-ФЗ // <http://www.consultant.ru/online/base>.
9. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 р. // ВВР. – 1991. – № 4.
10. Иванов Ю.Ф., Джужа О.М. Криминология: Навч. посіб. – К., 2006. – С. 179-180.
11. О министерстве внутренних дел Республики: Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 25.10.1991 г. № 270 // <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14551>.

Надійшла до редакції 10.03.2011

В.М. Климкін
аспірант

(Одеський національний морський університет)

УДК 343.8

ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті розглянуті основні напрямки та заходи попередження насильницької злочинності серед засуджених в місцях позбавлення волі.

Ключові слова: насильницька злочинність, попередження злочинності, місця позбавлення волі.

В статье рассмотрены основные направления и меры предупреждения насильственной преступности среди осужденных в местах лишения свободы.

Ключевые слова: насильственная преступность, предупреждение преступности, места лишения свободы.

In the article basic directions and measures of prevention of violent crime are considered among convict in the places of imprisonment.

Keywords: violent criminality, prevention of crime, places of imprisonment.

Постановка проблеми. Попередження злочинності в місцях позбавлення волі є одним із пріоритетних завдань у кримінально-виконавчій політиці держави. Найчисленнішою групою злочинів у структурі пенітенціарної злочинності є насильницькі злочини, які мають найбільшу суспільну небезпеку.

Особливістю ж корисливих правопорушень у місцях позбавлення волі є те, що багато з них породжується насильством або, навпаки, є його причиною [4, с. 421].

Актуальність дослідження даного питання зумовлена необхідністю вивчення і аналізу теоретичних і практичних аспектів проблеми попередження насильницьких злочинів серед засуджених у місцях позбавлення волі, і розробки на даній основі науково-практичних рекомендацій із вдосконалення кримінального, кримінально-процесуального і кримінально-виконавчого законодавства, а так само заходів попереджувальної діяльності відповідних державних органів.

Метою статті є дослідження та аналіз заходів попередження насильницької злочинності в місцях позбавлення волі, визначення основних напрямків боротьби з насильством у закладах пенітенціарної системи.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вивченню питання попередження злочинності в місцях позбавлення волі взагалі та насильницької злочинності зокрема, у різний час присвячували свою увагу такі вчені: Ю.М. Антонян, І.Б. Бойко, В.А. Верещагін, А.І. Гуров, А.І. Долгова, О.Г. Колб, В.М. Кудрявцев, А.І. Мокрецов, Г.С. Саркісов, Г.Ф. Хохряков, І.В. Шмаров та ін.

Незважаючи на інтерес вчених впродовж багатьох років до проблеми попередження злочинності в місцях позбавлення волі, необхідно зазначити, що на сьогодні у зв'язку з динамічними змінами в соціальній, економічній і правовій сферах держави це питання вимагає подальшого дослідження з урахуванням досягнення попередніх наукових розробок.

Виклад основного матеріалу дослідження. Попередження насильницьких злочинів у місцях позбавлення волі є достатньо складною, самостійною проблемою. Тут кримінологічні знання, підходи і методи повинні використовуватися повною мірою, але з урахуванням, звичай-

но, конкретних умов відбування покарання, включаючи сюди і соціальне середовище засуджених, цінності, що складаються там, норми і стандарти поведінки, особливо неформальні малі групи, соціально-психологічні процеси, що протікають у цьому середовищі [7, с. 212].

Профілактика злочинності в місцях позбавлення волі є частиною профілактичних зусиль у масштабах всього суспільства по боротьбі із злочинними проявами і перш за все з агресивною злочинністю. Чим вище рівень насильства в країні, чим більше жорстокості в конфліктах між окремими людьми і соціальними групами, тим вище і небезпечніше цей рівень у місцях позбавлення волі. Тому можна сказати, що вирішення гострих соціальних проблем і суперечностей, підвищення ефективності виховання і впровадження ідеології ненасильства нарівні з підвищенням матеріального добробуту людей є тією основою, на яку повинна спиратися робота з попередження насильства [4, с. 432].

Загальносоціальне попередження злочинності в місцях позбавлення волі – це перш за все комплекс перспективних соціально-економічних, організаційно-управлінських, ідеологічних, культурно-виховних і інших заходів, направлених на вирішення гострих соціальних проблем і суперечностей в країні, які вже в деформованому вигляді виявляються в місцях позбавлення волі. Гострота соціальних суперечностей виявляється перш за все у складі того спецконтингенту, який знаходиться в місцях позбавлення волі, в розповсюдженні і поширенні кримінальної субкультури і насильства. Зменшення соціальних суперечностей внаслідок розумної соціальної політики, як доведено світовою практикою, істотно знижує рівень і тяжкість насильницьких і корисливо-насильницьких проявів, у тому числі і в місцях позбавлення волі, веде до витіснення криміногенних явищ з кримінально-виконавчих установ [6, с. 102].

Профілактика насильницьких дій повинна бути направлена на зниження міжгрупової напруженості.

При проведенні заходів щодо захисту гноблених серед основної маси засуджених доцільно уникати ситуацій публічного обговорення неформальних груп, що займають полярні статуси в злочинній субкультурі, для того, щоб запобігти конфліктам між такими групами, а також усередині них. Створювати в міру можливості однакові умови для різностатусних засуджених у всіх сферах життєдіяльності. У справедливості адміністрації засуджені повинні вірити, і саме це понизить вплив неформальних авторитетів, що затверджують свою владу шляхом насильства. Іншими словами, адміністрація повинна узяти на себе виконання функції захисту справедливості, такої необхідної в місцях позбавлення волі [4, с. 433-434].

Керівництво кримінально-виконавчої установи, щоб уникнути рецидиву з боку засуджених, має можливість виявляти угруповання,

що сформувалися в колоніях, руйнувати зв'язки їх членів, прогнозувати подальшу поведінку засудженого до моменту звільнення і після нього [2, с. 35].

Знання індивідуальних особливостей поведінки злочинців і способів їх адаптації до умов відбування покарання (поведінки в типових життєвих ситуаціях), з одного боку, і стан всього комплексу взаємин – з іншого, дозволяє здійснити контроль виникаючої криміногенної напруженості і профілактику протиправної поведінки засуджених у місцях відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Прогнозування повинне базуватися на наукових основах, як правило, кількісних параметрах, що відображають об'єктивні закономірності теперішнього і майбутнього стану об'єкта [1, с. 90].

При виконанні кримінальних покарань також необхідним є диференційований підхід до розміщення засуджених із врахуванням ступеня їх деморалізації [5, с. 271].

Ще в дореволюційний час С.В. Познишев писав: «Перше, що необхідно зробити для того, щоб забезпечити у в'язниці посильне досягнення мети виправлення, – це розмістити арештантів так, щоб гірші не впливали на порівняно кращих, щоб арештанти не зливалися в одну згуртовану масу, духовними вождями яких завжди є найбільш безсоромні і розбещені, і яка завжди зуміє паралізувати і нейтралізувати всяку виховну дію і підпорядкувати окрему особу своїм порядкам і традиціям» [3, с. 43].

До попереджувальних заходів, зокрема, належать:

- здійснення постійного оперативного (приміром, за допомогою технічних засобів) контролю за криміногенними зонами в колоніях, де найчастіше і в певний період виникають типові (і в той же час специфічні для кожної установи) негативні явища, які сприяють виникненню і розвитку напружених міжособистісних (групових) конфліктів або особливого психологічного стану засуджених, що загрожує вчиненням злочинів [6, с. 103-104];

- встановлення високого офіційного статусу і суспільного престижу працівника виправної колонії, правдиве освітлення діяльності установ пенітенціарної системи в боротьбі із злочинністю в засобах масової інформації, створення регіональних медико-реабілітаційних центрів для профілактики професійної деформації, психологічного перевантаження і сімейного відпочинку, організація психологічної служби, впровадження нових методів психологічного розвантаження працівників (аутотренінг і ін.) позитивно позначиться на ефективності використання профілактичних і оперативних заходів у боротьбі з проявами злочинності в місцях позбавлення волі [11, с. 17].

Своєчасне виявлення негативних тенденцій в середовищі засуджених, індивідуально-профілактична робота з лідерами, інформу-

вання про глибинні психологічні явища працівників установ дозволяє запобігати груповим ексцесам і правопорушенням у середовищі засуджених [13, с. 68].

При організації попереджувальної роботи необхідний диференційований підхід, тобто заходи профілактики не можуть бути однаковими для всіх груп населення, категорій злочинів і злочинців [10, с. 54].

Адміністрації колоній попереджати злочини в місцях позбавлення волі дуже складно внаслідок існування серед засуджених кругової поруки і підпорядкування їх злочинним законам. Злочинні закони і традиції – це своєрідний неформальний регулятор «іншого життя». Характерно, що особи, які до засудження не стикалися з «правилами» поведінки засуджених, починають їх засвоювати з моменту надходження в слідчий ізолятор, проходять так звану «прописку». У виправній колонії продовжується їх «обробка» професійними злочинцями під різними приводами. Так здійснюється поступовий перехід до злочинного способу життя і поведінки з неофіційною системою відносин. І цей процес активно йде не тільки в місцях позбавлення волі, але і активно продовжується за їх стінами. Таким чином, без руйнування кримінальної субкультури неможливе ні виправлення засуджених, ні ефективна попереджувальна діяльність у місцях позбавлення волі. Ідеології кримінальної субкультури потрібно протиставити заходи розвінчання злочинного світу, підриву авторитету лідерів кримінального середовища, формування в громадській думці певного ставлення до злочинної субкультури з метою зменшення її впливу на підлітків і молодь. Тому необхідно використовувати в масштабі держави низку дискредитуючих механізмів за спеціально розробленою програмою [6, с. 106].

Необхідно розглянути також питання профілактики насильства з боку найбільш агресивних осіб – засуджених з психічними аномаліями. Виявлення таких осіб повинне відбуватися з урахуванням певних моментів. Перш за все необхідний відбір відомостей про всіх осіб, що перебували раніше на обліку в психоневрологічному диспансері, і таких, що проходили або направлені на судово-психіатричну експертизу. Клініко-психіатричному і психологічному обстеженню повинні піддаватися засуджені з порушеними формами поведінки (зовні не мотивовані вчинки, неадекватні тощо), особи, що зверталися в медчастини з різними скаргами невротичного, астенічного й іпохондричного характеру, особи з розладами настрою, що перенесли черепно-мозкову травму, хворі на алкоголізм і наркоманію. Психіатр повинен не просто реєструвати осіб з психічними розладами відповідно до медичної документації, що поступає на них, але й активно виявляти таких осіб, брати участь у вирішенні їх побутових і трудових проблем, питань у застосуванні санкцій, контактів з рідними і близькими і ін. Психіатр повинен давати рекомендації і з приводу усунення чинників, що травмують психіку, зокрема пов'яза-

них з умовами тримання засуджених [4, с. 435].

Необхідною в місцях позбавлення волі є оптимізація виховного процесу, яка полягає в створенні гуманного виправного середовища в пенітенціарній установі за допомогою забезпечення особистої безпеки засуджених, організації їх гідного побуту, дозвілля, харчування, медичного обслуговування, справедливого поводження з боку персоналу установи, вільного надходження до засуджених об'єктивної інформації про події в суспільстві і в колонії, відвертості і гласності, постійної участі громадських, добродійних організацій, засобів масової інформації в заходах колонії [12, с. 56].

Діяльність адміністрації повинна бути спрямована на забезпечення захищеності засуджених від кримінального посягання на їх життя, здоров'я від засуджених, що агресивно поведуть себе, прагнення окремих категорій засуджених встановити контроль над іншими. Забезпечення безпеки засуджених в колоніях – це комплекс правових, управлінських, оперативно-розшукових, тактичних і спеціально-превентивних заходів, направлених на попередження можливої і усунення явної небезпеки, загрозованої для спокою, життя, здоров'я, честі і гідності осіб, що відбувають кримінальне покарання в місцях позбавлення волі [8, с. 473].

У справі профілактики насильства в пенітенціарній системі особливе значення має також індивідуальна робота з конкретною особою, яка може бути навіть успішнішою, ніж в умовах волі. Засуджений унаслідок його ізоляції постійно знаходиться у полі зору представника адміністрації [9, с. 2].

Індивідуально-профілактичний вплив повинен здійснюватися з урахуванням типологічної приналежності даного індивіда. Типологічний підхід багато в чому полегшує таку дію: якщо в ході роботи з конкретним засудженим, який може стати на злочинний шлях, буде з'ясована його приналежність до певного типу особи, це дозволить досить швидко скласти уявлення про його індивідуальні особливості і залежно від цього побудувати попереджувальну роботу з ним [4, с. 437].

Висновки. Необхідно зазначити, що всі перелічені вище заходи попередження насильницької злочинності в місцях позбавлення волі та зниження рівня насильства в пенітенціарній системі повинні реалізовуватися в тісному і нерозривному взаємозв'язку. Тільки узгодженими діями різних суб'єктів, покликаних боротися з проявами насильства в пенітенціарних установах, можна добитися позитивних результатів у вирішенні такої складної проблеми, як попередження насильницьких злочинів у місцях позбавлення волі.

Бібліографічні посилання

1. *Закалюк А.К.* Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. – М., 1986.
2. *Зорин Г.А., Танкевич О.В.* Криминалистическая характеристика транснациона-

льних преступних груп. – Гродно, 1997.

3. Познышев С.В. Очерки тюремоведения. – М., 1915.

4. Криминология: Учеб. / Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. – М., 1995.

5. Криминология: Учеб. / Под ред. Б.В. Коробейникова, Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. – М., 1988.

6. Криминологія. Особлива частина: Навч. посіб. / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман; За ред. І.М. Даньшина. – Х., 1999.

7. Антонян Ю.М. Криминологические основы исправления и перевоспитания осужденных. // Правовые проблемы борьбы с преступностью: Сб. науч. статей / Под ред. В.Д. Филимонова. – Томск, 1990. – С. 212-224.

8. Анисимков В.М., Епанешников В.С. Особенности обеспечения безопасности осуждённых в исправительно-трудовых учреждениях // Курс лекций по обеспечению безопасности, порядка исполнения и отбывания наказаний в ИТУ. – 1996. – С. 473-477.

9. Дебольский М. Психологическое обеспечение работы с осуждёнными // Преступление и наказание. – 2002. – № 10. – С. 2-9.

10. Елеськин М.В. Понятие и основные направления совершенствования предупреждения организованной преступности в исправительных учреждениях // Следователь. – 2000. – № 7. – С. 53-59.

11. Елеськин М.В. Факторы, обуславливающие существование организованной преступности в исправительных учреждениях // Следователь. – 1992. – № 10. – С. 13-19.

12. Жарков И., Ветошкин С. Оптимизация воспитательного процесса в исправительной колонии // Преступление и наказание. – 1999. – № 8. – С. 56-58.

13. Шамсунов С. Актуальные задачи совершенствования психологической службы УИС // Ведомости уголовно-исполнительной системы. – 2003. – № 2. – С. 65-71.

Надійшла до редакції 22.02.2011

Н.В. Коломієць

викладач

(Чернігівський державний
інститут економіки і управління)

УДК 343.241

ПОРЯДОК І УМОВИ ВІДБУВАННЯ ЗАСУДЖЕНИМИ ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИКІВ

У статті визначено порядок і умови відбування засудженими покарання за злочини у сфері обігу наркотиків.

Ключові слова: *порядок і умови відбування, засуджені, покарання, злочин, наркотики.*

В статье определены порядок и условия отбывания осужденными наказания за преступления в сфере оборота наркотиков.

Ключевые слова: *порядок и условия отбытия, осужденные, наказание, преступление, наркотики.*

In the article punishments for crimes in sphere of a revolution of drugs are determined the order and conditions of serving condemned.

Keywords: *the order and the conditions of departure condemned, punishment, a crime, drugs.*

Постановка проблеми. Сьогодні наша держава перебуває на шляху свого становлення і розбудови, які охоплюють усі сфери життя суспільства. Не оминув цей складний та тривалий процес і функціонування органів та установ, які виконують кримінальні покарання. Суттєві зміни відбулися у законодавчому забезпеченні діяльності цих інституцій. Так, поряд із прийняттям Кримінально-виконавчого кодексу України нещодавно схвалено Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України [11].

Концепція визначає основні напрями реформування кримінально-виконавчої служби, що має забезпечити в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах визначені законодавством порядок і умови виконання та відбування покарання засудженими, запровадити європейські норми у цій сфері шляхом дотримання вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та виконання рекомендацій Європейського комітету з питань запобігання катуванням або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Саме в цьому напрямі реформування Державної пенітенціарної служби України вимагає подальшого удосконалення існуючих та розвитку нових наукових теорій, що мають на меті поглиблене вивчення особи засудженого протягом строку відбування кримінального покарання з метою ефективного застосування основних засобів виправлення і ресоціалізації та досягнення цілей покарання.

Метою статті є необхідність розгляду порядку і умов відбування засудженими покарання за злочини у сфері обігу наркотиків. Завданням науки кримінально-виконавчого права є не тільки пошук оптимальних шляхів удосконалення діяльності органів та установ виконання покарань, а й вивчення особи засудженого, розробка з цією метою відповідних теоретичних і практичних рекомендацій.

У зв'язку з цим у науці кримінально-виконавчого права існують різні підходи до вивчення особи засудженого, що відбуває покарання в місцях позбавлення волі. Прикладним інструментарієм, який повинен слугувати процесу вивчення особистості засудженого, протягом строку відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі у виправних колоніях є кримінологічна, кримінально-правова та кримінально-виконавча характеристики.

При цьому якщо кримінологічній та кримінально-правовій характеристикам у науці кримінально-виконавчого права приділено достатньо уваги, то поняття кримінально-виконавчої характеристики залишається досі не розглянутим на науковому рівні та потребує наукового обґрунтування з метою запровадження й використання у практичній діяльності органів і установ виконання покарань.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Серед українських вчених проблемам виконання криміна-

льних покарань значну увагу приділяли такі автори: Л.В. Багрій-Шахматов, В.А. Бадира, В.С. Батиргареева, Ю.В. Баулін, І.Г. Богатирьов, А.П. Гель, Т.А. Денисова, О.М. Джужа, В.П. Ємельянов, О.Г. Колб, С.Ю. Лукашевич, В.О. Меркулова, П.П. Михайленко, В.М. Трубников, А.Х. Степанюк, І.С. Яковець.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дискусійною є проблема порядку і умов відбування засудженим покарання за злочини у сфері обігу наркотиків. Вирішення цього питання лежить у площині як суспільних відносин, пов'язаних із функціонуванням органів і установ виконання покарань (виконання), так і безпосередньо засуджених, котрі відбувають покарання згідно з вироком суду (відбування). Тим самим ми цілковито підтримуємо призначення Державної пенітенціарної служби України як органу, який здійснює єдину державну політику в сфері виконання кримінальних покарань [4] та на який покладено виконання завдання, зазначених у ч. 1 ст. 1 КВК України.

Окремі науковці, розглядаючи проблеми, пов'язані із застосуванням основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, забезпечення прав і свобод засудженого та іншими важливими аспектами кримінально-виконавчих відносин, використовують порядок і умови відбування засудженими покарання як законодавчо закріплений похідний термін [8, с. 10], [13, с. 7], [6, с. 78]. Використання зазначеного поняття викликало жваві дискусії у наукових колах наприкінці 90-х рр., у період, коли постала проблема заміни існуючого Виправно-трудоного законодавства іншими нормативними документами, які б відповідали вимогам нового часу та міжнародним нормам поведінки із засудженими [14, с. 6-9]. Такий підхід, звичайно, заслуговує на увагу і схвалення, але юридична наука вимагає суворого дотримання понятійного апарату, закріпленого в чинному законодавстві. Отже, пропонуємо в подальшому використовувати поняття «порядок і умови відбування засудженим покарання» через призму кримінально-виконавчого права.

Необхідність введення в науковий обіг нового поняття потребує відповідного обґрунтування та розуміння, і, як справедливо стверджує В.П. Артамонов, всі поняття набувають специфіки лише при наповненні їх конкретним змістом [1, с. 54]. У кримінально-виконавчому змісті поняття «відбування» знаходять свій вираз кримінально-виконавчі відносини у площині покарань, які виконуються органами і установами Державної пенітенціарної служби. Для зосередження уваги саме на сутності поняття звернімося до словника за тлумаченням поняття «порядок і умови». Як стверджує новий словник іншомовних слів, термін має грецьке походження і тлумачиться як опис, аналіз або оцінка певних явищ, особливостей когось або чогось [9, с. 818].

Пропонуємо аналізувати цей інститут із двох позицій. У широкому розумінні під порядком і умовами відбування засудженими пока-

рання за злочини у сфері обігу наркотиків необхідно розуміти сукупність основних, істотних ознак, які їй притаманні та відображають процес виконання і відбування покарання засудженими. Слушною в цьому сенсі ми вважаємо думку професора І.Г. Богатирьова, який справедливо зазначає, що в основі порядку і умов відбування засудженими покарання лежить їх характеристика, зміст якої полягає у визначенні порядку й умов відбування і виконання того чи іншого виду покарання, реалізації мети покарання, повного та всебічного вивчення особи засудженого [3, с. 24].

Проте порядок і умови відбування засудженими покарання за злочини у сфері обігу наркотиків може розглядатися і у вузькому значенні: при дослідженні порядку та умов відбування конкретного виду покарання або під час вивчення певної категорії засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях різних рівнів безпеки [15, с. 250].

При цьому ми виходимо із положень, які мають значення для правильного розуміння досліджуваної категорії. По-перше, вона становить систему взаємопов'язаних складових елементів. По-друге, виступає результатом роботи персоналу установи виконання покарань щодо використання ним основних засобів виправлення і ресоціалізації: режиму, суспільно корисної праці, соціально-виховної роботи, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, громадського впливу на засуджених. По-третє, є віддзеркаленням тих змін, які відбуваються в особистості засудженого до покарання за злочини у сфері обігу наркотиків протягом строку відбування покарання. По-четверте, має важливе значення при оцінці можливості застосування до засудженого прогресивної системи відбування покарання. По-п'яте, відіграє важливу роль у підготовці засудженого до звільнення, адже містить характеристику засудженого, яка дозволяє робити висновки про його готовність до самостійного життя після відбуття строку покарання.

Таким чином, порядок і умови відбування засудженим покарання за злочини у сфері обігу наркотиків – це передбачене чинним законодавством систематичне, комплексне вивчення особи, яка відбуває покарання, завдяки чому забезпечується вибір і застосування засобів виправлення й ресоціалізації засудженого та його адаптація після звільнення.

На жаль, законодавчого підґрунтя для використання зазначеної моделі порядку і умов відбування засудженим покарання за злочини у сфері обігу наркотиків досі немає, але провідні фахівці в галузі кримінально-виконавчого права пропонують її розглядати як об'єкт дослідження [2, с. 108].

У запропонованій нами дефініції порядку і умов відбування засудженим покарання за злочини у сфері обігу наркотиків ми визначаємо структуру такої характеристики, до якої вже включені елементи кримінологічної, кримінально-правової та кримінально-виконавчої хара-

ктеристик і пропонуємо авторське її бачення.

Річ у тім, що зазначена в законі індивідуальна програма роботи із засудженим до покарання за злочини у сфері обігу наркотиків передбачає не всі, а найбільш узагальнені елементи названих характеристик і не відображає зміни у правовому статусі засудженого, зміни соціально-рольового, особистісного характеру, які відбуваються протягом строку відбування покарання. Це вкрай негативно позначається на реалізації принципів диференціації та індивідуалізації виконання покарання, поєднанні покарання з виправним впливом (ст. 5 КВК України), а також досягненні мети соціально-виховної роботи із засудженими (ч. 1 ст. 123 КВК України).

Про можливість і необхідність її введення в практичну діяльність персоналу установ виконання покарань свідчить хоча б той факт, що ч. 2 ст. 95 КВК України передбачає складання індивідуальної програми соціально-виховної та психологічної роботи із засудженим на підставі його кримінологічної, кримінально-правової характеристики, а у постановах Пленуму Верховного Суду України про практику в справах про злочини, пов'язані з порушенням режиму відбування покарання, вказується на важливість і необхідність володіння відомостями про засудженого, для чого необхідно приєднувати до особових справ засуджених їх характеристики [12, с. 348].

Саме порядок і умови відбування засудженими покарання за злочини у сфері обігу наркотиків містить вичерпні відомості про особистісні зміни засудженого, викликані впливом покарання, що дозволяють визначити відношення до основних засобів виправлення і ресоціалізації, ступінь його виправлення і готовність до повернення у суспільство.

З метою практичного втілення запропонованої нами моделі порядку та умов відбування засудженими покарання за злочини у сфері обігу наркотиків пропонуємо доповнити п. 2 Інструкції щодо складання та реалізації індивідуальної програми соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, передбаченої Положенням про відділення соціально-психологічної служби, затвердженим Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань № 33 від 17 березня 2000 р. [5, с. 175].

Відображення окремих положень запропонованої нами моделі опосередковано закріплене в міжнародних нормативних актах. Зокрема, п. 66 Мінімальних стандартних правил поводження зі в'язнями зобов'язує персонал установ під час виконання покарань враховувати індивідуальні потреби в'язня, його соціальне минуле, історію злочину, фізичні і розумові здібності, тривалість терміну ув'язнення та отримувати вичерпні відомості із перерахованих питань [7, с. 254].

Іншими словами, мова йде про необхідність повного, всебічного

та тривалого вивчення особистості засудженого, з'ясування впливу на нього умов відбування покарання у поєднанні з основними засобами виправлення і ресоціалізації. Порядок та умови відбування засудженими покарання за злочини у сфері обігу наркотиків повинен мати і відповідні функції, які забезпечують процес виконання кримінальних покарань. Тому доцільно окреслити такі:

- *прикладна функція*, яка впливає тільки на порядок та умови виконання і відбування покарання;
- *інформаційна функція* – забезпечує інформацію про об'єкт пізнання;
- *організаційно-виконавча функція*, котра допомагає суб'єктам виконання покарання правильно застосовувати засоби виправлення і ресоціалізації засуджених, а також запобігти вчиненню ними повторних злочинів.

Незважаючи на відсутність законодавчого закріплення сучасної моделі виконання і відбування покарань, ми поділяємо думку тих вчених, які пропонують модель розглядати через призму кримінально-виконавчої характеристики засуджених. Спроба на науковому рівні визначити структуру такої характеристики, її місце в системі інших юридичних характеристик, які мають значення для процесу виконання і відбування кримінальних покарань. Особливої уваги заслуговує дослідження професора І.Г. Богатирьова «Українська пенітенціарна наука», в якому вперше підкреслено важливість наукової розробки кримінально-виконавчої характеристики кримінальних покарань [3, с. 23-31].

Автором запропоновано структуру такої характеристики, яка має складові: кримінально-виконавча характеристика може бути предметом розгляду персоналом органів і установ виконання покарань при наявності вироку суду щодо конкретної засудженої особи, який вступив в законну силу; кримінально-виконавча характеристика розглядається нами відповідно до окремого виду кримінального покарання; кримінально-виконавча характеристика перебуває у сфері виконання покарання; кримінально-виконавча характеристика перебуває у сфері відбування покарання; кримінально-виконавча характеристика передбачає конкретну групу суб'єктів виконання і відбування покарання [2, с. 26].

Висновок. Незважаючи на те, що запропонована структурна модель має узагальнений характер, важливою ознакою, на нашу думку, є її універсальність – здатність до постійних змін і трансформацій, у контексті вивчення різних видів кримінальних покарань. Вищевикладене дозволяє нам зробити висновок, що порядок і умови відбування засудженим покарання за злочини у сфері обігу наркотиків є важливими елементами характеристики взагалі і кримінально-виконавчої

зокрема, а також сприяють комплексному відтворенню власних найбільш значущих ознак зазначеної характеристики.

Бібліографічні посилання

1. *Артамонов В.П.* Наука Советского исправительно-трудового права: Учеб. пособ. – М., 1974.
2. *Богатирьов І.* Проблемність наукових досліджень у галузі кримінально-виконавчого права України // *Право України.* – 2008. – № 1. – С. 106-110.
3. *Богатирьов І.Г.* Українська пенітенціарна наука: Монограф. – Дніпропетровськ, 2008.
4. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України // *ВВР.* – 2005. – № 30. – С. 409.
5. Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі / Уклад. Сколов С., Олійник Ю., Янчук О. – К., 2002.
6. *Митрофанов І.І.* Протидія злочинності наркозалежних осіб у сфері наркообігу: Монограф. – Кременчук, 2008.
7. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями: Резолюція Економічної і Соціальної Ради ООН 663 (XXIV) від 31 липня 1957 р. та 2076 (LXII) від 13 травня 1977 р. // *Права людини в документах / Українсько-Американське бюро захисту прав людини.* – Амстердам; К., 1997. – Кн. 1.
8. *Неживець О.М.* Забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005.
9. *Новий словник іншомовних слів: 20 000 слів / Упоряд. О.М. Сліпущко.* – К., 2007.
10. *Захаров В.П., Колб О.Г., Мирончук С.М.* та ін. Організація індивідуального запобігання злочинам у кримінально-виконавчій установі: Монограф. – 2-е вид. перероб. і доп. – Луцьк, 2007.
11. Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: Указ Президента України № 401/2008 від 25.04.2008 р. // *Офіційний вісник України.* – 2008. – № 33.
12. Про судову практику в справах про злочини, що пов'язані із порушенням режиму покарання в місцях позбавлення волі: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 26.03.93 р. із змінами, внесеними згідно з Постановами Пленуму Верховного Суду України № 3 від 13.01.95 р., № 12 від 03.12.97 р.: 36. постанов Верховного Суду України у кримінальних справах 1973-2006 рр. – Х., 2007.
13. *Романенко О.В.* Пенітенціарна функція демократичної правової держави та роль громадянського суспільства в механізмі її реалізації: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004.
14. *Фаренюк С.Я., Корчинський В.О.* Виправлення засуджених – основна мета нового пенітенціарного законодавства // *Проблеми пенітенціарної теорії і практики.* – 1998. – № 1. – С. 5-9.
15. *Царюк С.В.* Правова природа кримінально-виконавчої характеристики засуджених // *Науковий вісник Дніпроп. ун-ту внутр. справ.* – 2007. – № 3. – С. 249-255.

Надійшла до редакції 18.03.2011

В.М. Маковій

ад'юнкт

*(Харківський національний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.83

ПРАВОВИЙ СТАТУС ПЕРСОНАЛУ ВИПРАВНОГО ЦЕНТРУ ЯК СУБ'ЄКТА ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ

Проаналізовано правовий статус персоналу виправного центру як суб'єкта виконання покарання у виді обмеження волі.

Ключові слова: виправний центр, покарання, обмеження волі, правовий статус, персонал.

Проанализирован правовой статус персонала исправительного центра как субъекта исполнения наказания в виде ограничения свободы.

Ключевые слова: исправительный центр, наказание, ограничения свободы, правовой статус, персонал.

The legal status of the personnel of the corrective centre as subject of execution of punishment as restriction of freedom is analysed.

Keywords: the corrective centre, punishment, restrictions of freedom, a legal status, the personnel.

Постановка проблеми. Готовність виправного центру до виконання покладених на нього чинним законодавством завдань значною мірою зумовлена компетентністю кадрового потенціалу. Важливо наголосити, що і в міжнародних стандартах у сфері виконання покарань наголошується про те, що найкращою гарантією проти жорстокого поводження з особами, яких позбавлено волі, є відповідним чином підготовлені працівники міліції та тюремний персонал [1, с. 22].

Розкриваючи юридичну природу правового статусу персоналу виправного центру як суб'єкта виконання покарання у виді обмеження волі, необхідно зазначити, що структурно він складається із повноважень, спеціальних прав та обов'язків, виділених за ознакою службового становища. Отже, даний правовий статус є комплексною категорією, яка акумулює одночасно ознаки декількох видів спеціальних статусів: державних службовців, посадових осіб, представників влади відповідно [2, с. 26].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Важливо наголосити, що в Україні проблемами підготовки фахівців для кримінально-виконавчої системи займається значна кількість науковців і практиків, серед них: І.Г. Богатирьов, О.Г. Бондарчук, А.О. Галай, О. М. Джу́жа, М.В. Клімов, В.І. Кривуша,

О.Г. Колб, Г.О. Радов, В.М. Трубников, В.М. Синьов, М.О. Супрун та інші автори, однак питання підготовки персоналу виправного центру, на жаль, практично не висвітлюється у працях вчених у галузі кримінально-виконавчого права.

Виклад основного матеріалу дослідження. На нашу думку, правовий статус персоналу виправного центру є юридичним закріпленням становища певної категорії державного службовця в системі державної служби шляхом встановлення повноважень, посадових обов'язків, прав, відповідальності та різного роду гарантій. При цьому найважливішою ознакою повноважень, що забезпечує їхню реалізацію, є владність. Тому ядром у правовому статусі працівника виправного центру є його державно-владні повноваження, а також юридична відповідальність. До особливостей юридичної відповідальності віднесено: більш широке коло підстав для такої відповідальності; підвищений рівень відповідальності у випадку жорстокого ставлення до засуджених та дій, що принижують людську гідність, тощо [3, с. 9].

Відповідно до ст. 18 Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» персонал виправного центру має такі обов'язки:

1) виконувати покарання відповідно до вимог кримінально-виконавчого законодавства;

2) забезпечувати дотримання прав людини і громадянина, реалізацію законних прав та інтересів засуджених і осіб, узятих під варту, вимог законодавства щодо виконання і відбування кримінального покарання у виді обмеження волі;

3) застосовувати передбачені законом засоби виправлення і ресоціалізації засуджених; сприяти трудовому та побутовому влаштуванню осіб, звільнених від відбування покарання, та їх соціальній адаптації;

4) забезпечувати виконання актів амністії та помилування;

5) припиняти адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений законодавством порядок і умови виконання та відбування кримінального покарання у виді обмеження волі;

6) запобігати вчиненню злочинів та дисциплінарних проступків у виправних центрах; приймати і реєструвати заяви та повідомлення про злочини і події, своєчасно приймати щодо них рішення;

7) забезпечувати охорону, ізоляцію та нагляд за засудженими і особами, узятими під варту; здійснювати заходи щодо розшуку осіб, які вчинили втечу з виправного центру, та засуджених, які ухиляються від даного виду покарання;

8) виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів і порушень режиму у виправних центрах, вживати в межах своїх повноважень заходів до їх усунення [4, с. 9].

Під повноваженнями виправного центру слід розуміти закріплені

нормативно-правовими актами його права й обов'язки, що визначають межі самостійного вирішення питань, які постають під час виконання покарання у виді обмеження волі. Ці повноваження залежно від характеру напрямків роботи, що здійснюються виправним центром, поділяються на: 1) організаційні; 2) інформаційно-аналітичні; 3) розшукові; 4) контролюючі; 5) виховні; 6) інші повноваження.

Одним із ключових елементів правового статусу будь-якого суб'єкта, у тому числі і персоналу виправного центру як суб'єкта кримінально-виконавчих правовідносин, є законні інтереси. До законних інтересів можна віднести правовий, соціальний захист та пенсійне забезпечення персоналу виправного центру.

Соціальне забезпечення – це також одна із форм роботи з персоналом. Цей напрям дістав достатньо чітку нормативну регламентацію у ст. 23 Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», в якій зазначено, що держава забезпечує соціальний захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України відповідно до Конституції України, цього Закону та інших законів України.

Умови грошового і матеріального забезпечення осіб рядового і начальницького складу та оплата праці персоналу виправного центру визначаються законодавством і мають забезпечувати належні матеріальні умови для комплектування Державної кримінально-виконавчої служби України висококваліфікованим персоналом, диференційовано враховувати характер і умови служби чи роботи, стимулювати досягнення високих результатів у службовій та професійній діяльності і компенсувати персоналу фізичні та інтелектуальні витрати [5, с. 195].

Пенсійне забезпечення осіб рядового і начальницького складу виправного центру здійснюється відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб». При звільненні зі служби особи рядового і начальницького складу виправного центру користуються правовими і соціальними гарантіями відповідно до Закону України «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист».

В умовах сучасного розвитку суспільства очевидним стає факт, що поряд із вичерпаністю можливостей вдосконалення економічних, матеріально-технічних та інших організаційно-функціональних систем необмеженим джерелом внутрішніх творчих можливостей та зовнішньої предметної реалізації, на думку В.І. Рудника, залишається «людський чинник». Людина як генератор ідей, розробник технологій їх втілення, виконавець і споживач результатів діяльності привертає увагу науковців, технологів, управлінців і керівників різних сфер та рівнів [6, с. 15]

Влучно з цього приводу пише Джеймс Мак-Манус, зазначаючи: «Ми ніколи не навчимося поважати права ув'язнених, якщо ми не по-

чнено по-справжньому поважати права в'язничного персоналу. Якщо хтось розраховує на те, що персонал ставитиметься до в'язнів як годиться, коли в той же час до нього не ставляться порядно, то він дуже помиляється. Ми повинні захищати права в'язнів, але й потрібно дбати про права персоналу. Отож, вправне спорядження, належний відпочинок, належна тривалість відпустки, достатня кількість програм професійної підготовки персоналу і, звичайно ж, система внутрішнього розгляду скарг, які можуть виникати у ваших підлеглих, – це вимоги, які необхідні для забезпечення належної роботи персоналу, а отже, поваги прав в'язнів» [7, с. 34].

Підготовка кадрів передбачає поетапне доведення штатної чисельності виправного центру до рівня науково обґрунтованих нормативів та якісне поліпшення системи відбору і виховання співробітників; прийняття Положення про проходження служби працівниками виправного центру; вдосконалення кваліфікаційних вимог до працівників та збереження наступності при заміні тих, які вже відслужили у виправному центрі; підвищення ефективності системи професійної, фізичної і морально-психологічної підготовки; створення сучасної моделі співробітника виправного центру [8, с. 161].

Така думка значною мірою відповідає міжнародним стандартам у сфері виконання кримінальних покарань, у яких наголошується, що найкращою гарантією проти жорстокого поводження з особами, які відбувають покарання, є відповідним чином підготовлені працівники поліції та тюремний персонал [9, с. 18]. Однак унікальність роботи виправного центру потребує таких фахівців, у яких шляхом цілеспрямованого навчання і виховання у вищому навчальному закладі формувався б особливий менталітет до осіб, які вчинили злочин, до осіб засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Тому формування у працівника виправного центру високої загальної культури, володіння ґрунтовними фаховими знаннями, вміннями і навичками, вирішення іноді нестандартних проблем, на наш погляд, повинно бути досить тривалим і, головне, системно зорієнтованим на досягнення модельних характеристик виконання професійних функцій.

При підборі та призначенні персоналу виправного центру до уваги слід брати насамперед такі якості, як чесність, людяність, професіоналізм і відповідність цій професії. Наша думка ґрунтується на проведені нами контакт-опитуванні персоналу виправного центру. Серед опитаних – працівники виправних центрів, кандидати на навчання та курсанти Чернігівського юридичного коледжу ДПС України, студенти 9-го факультету Харківської національної академії ім. Ярослава Мудрого. Результати проведеного соціологічного дослідження показують, що мотиви вибору професії працівника Державної пенітенціарної служби в абітурієнтів, курсантів та діючих працівників інспекції схожі.

У середовищі працівників пенітенціарної служби спостерігається тенденція до романтизації на етапі її вибору, свідоме приниження та ігнорування «меркантильних» інтересів. Надалі у процесі службової діяльності відбуваються поступові зміни мотиваційної структури професійної діяльності персоналу виправного центру, збільшується матеріальна складова їх мотивації внаслідок зростання актуальності життєво важливих соціально зумовлених потреб у порівнянні з потребами на початку служби.

Аналіз анкетування персоналу виправного центру дозволяє зробити висновок, що реальна служба, набуття досвіду суттєво зменшує романтичне сприйняття професії працівника пенітенціарної служби, зростає незадоволення, втома, розчарування, виникають певні психоемоційні стани, що зумовлюють зниження показників роботи.

Серед форм стимулювання мотивації працівника виправного центру до оптимального виконання службових обов'язків, на думку респондентів, є: негативні (незадоволення, покарання, загроза втрати роботи); фінансові (оплата праці, включаючи усі види премій і надбавок); натуральні (покупка чи оренда житла тощо); моральні (грамоти, представлення до нагород, інші заохочення); турбота про працівника (соціальне та медичне страхування, створення умов для відпочинку тощо). Під мотивацією працівника виправного центру слід розуміти його чітке усвідомлення цілей і мотивів своєї поведінки у процесі виконання службових обов'язків.

Використовуючи загальні підходи до вивчення проблем підбору і рестановки кадрів виправного центру, вважаємо, що концептуальним є напрямок щодо створення сучасної моделі співробітника виправного центру. З цією метою, на нашу думку, видається доцільним створення у ДПСУ системи спеціалізованих вищих навчальних закладів і центрів підготовки та перепідготовки кадрів для системи виконання покарань взагалі.

З цього приводу слушною є позиція, викладена нами раніше, щодо підготовки фахівців для виконання покарання у виді обмеження волі. Конкретизуючи дану позицію, слід звернути особливу увагу на критерії відбору кандидатів на навчання або перекваліфікацію. До таких критеріїв можна віднести: а) бажання працювати у виправному центрі; б) наявність спеціальних знань у галузі права, психології і педагогіки; в) широка ерудиція; г) професійно спрямована інтуїція; д) розвинутий інтелект; е) високий рівень загальної культури та моральності; ж) професійне володіння різноманітними методами та прийомами соціально-виховної роботи [10, с. 95].

Додатковими, але досить необхідними вимогами, що висувуються до особистості співробітника, є вміння спілкуватися, дружелюбність, тактовність, комунікативні здібності тощо. Викладене підтверджує висновок про те, що головні та другорядні якості в сукупності складають індивідуальність працівника виправного центру, завдяки чому кожний

із них представляє собою унікальну та своєрідну особистість.

Сучасні пенітенціарні педагогіка та психологія визнають, що однією з найважливіших якостей, необхідних співробітнику виправного центру, є його педагогічна та емоційно-психологічна готовність до праці із засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. У педагогічній та психологічній літературі висловлюється думка про різні форми готовності людини до праці: установка, передстартовий стан, готовність до виконання поставлених завдань [11, с. 206].

Слід також звернути особливу увагу на те, що готовність до кримінально-виконавчої діяльності співробітників виправного центру передбачає формування у них бажання до активного засвоєння нових знань, щоб професійно їх використовувати у своїй діяльності. Готовність до фахової діяльності у працівників виправного центру визначається передусім спрямованістю їх особистості, яка являє собою складний синтез тісно взаємопов'язаних структурних компонентів, до числа яких належать мотиваційно-ціннісний (особистісний) та виконавський (процесуальний) компоненти [12, с. 502].

Отже, основою готовності співробітника виправного центру повинен стати розвиток певних рис його особистості – світогляду, життєвих установок, духовних цінностей, здібностей, а також моральної, вольової та емоційної сфер. До складу характеристик, які визначають готовність співробітників виправного центру до належного виконання своїх обов'язків, належать такі найважливіші якості: організаційні (діловитість, відповідальність, розпорядливість, вимогливість, ініціативність, працездатність, колективізм та вміння організувати себе), комунікативні (справедливість, увага, простота, привітність, доброзичливість, скромність, чуйність, тактовність), перцептивно-гностичні (спостережливість, розуміння інших людей, вміння проектувати розвиток особистості, творче ставлення до справи), експресивні (емоційна піддатливість та чуйність), ентузіазм, оптимізм, витримка, вміння переконувати [13, с. 25], тому їх доцільно обов'язково враховувати при відборі кандидатів на роботу та навчання.

Слід наголосити, що для підвищення рівня професійної підготовки співробітників виправного центру необхідно формувати в них такі вміння та навички: аналізувати та оцінювати реальну ситуацію, застосовувати певні методи або прийоми щодо її розв'язання; збирати, обробляти та узагальнювати відомості про характер та фактичний стан виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та застосовувати індивідуальний та диференційований підхід у роботі з різними категоріями засуджених; самостійно застосовувати різноманітні форми та методи індивідуального профілактично-виховного впливу на засуджених, обирати оптимальні варіанти вирішення виникаючих проблем.

Специфіка роботи в Державній пенітенціарній службі потребує та-

ких працівників, які впродовж навчання у вищому навчальному закладі отримали б ґрунтовні фахові знання, професійні навички, уміння, могли б творчо підходити до вирішення нестандартних ситуацій, а також мали б високу загальну культуру і були особистостями. Це дозволило б ефективно вирішувати пріоритетні напрямки діяльності виправного центру.

Тому ми пропонуємо внести відповідні зміни до ст. 26 Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», доповнивши її частиною 4: «Важливим при підборі на роботу до виправного центру є придатність кандидата та його готовність до роботи із засудженими». З цього приводу є слушною думка І.Г. Богатирьова, який вважає, що у виправному центрі спочатку необхідно вирішити існуючі проблеми та забезпечити її необхідним числом кваліфікованих кадрів, а вже потім запроваджувати кардинальні зміни, що вимагають високої відповідальності [14, с. 43].

Висновки. Викладене дозволяє на основі проведеного нами вивчення кадрового забезпечення діяльності виправного центру запропонувати такі напрями його вдосконалення: поетапне доведення штатної чисельності працівників виправного центру до рівня науково обґрунтованих нормативів; якісне поліпшення системи відбору і навчання працівників виправного центру; дотримання кваліфікаційних вимог та характеристики до працівників виправного центру.

Бібліографічні посилання

1. Міжнародні стандарти утримання осіб, засуджених до довічного ув'язнення: Матер. семінару (18-19 червня 2001 р., м. Донецьк). – Донецьк, 2001.
2. *Забарний Г.Г., Галай А.О.* Правові засади системи підготовки персоналу пенітенціарних установ // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2003. – № 8. – С. 23-28.
3. *Бондарчук О.Г.* Кадрове забезпечення діяльності пенітенціарної системи в Україні: адміністративно-правовий аспект: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ірпінь, 2009.
4. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України із змінами, внесеними згідно із Законами № 328-V (328-16) від 03.11.2006 р. // ВВР. – 2006. – № 51. – Ст. 519.
5. *Бондарчук О.Г.* Система професійної підготовки кадрів – запорука успішної діяльності пенітенціарної системи України // Науковий вісник Національної академії державної податкової служби України (економіка, право). – 2007. – № 1. – С. 193-201.
6. *Рудник В.И.* Отрицательные последствия применения уголовного наказания в виде лишения свободы и основные меры их нейтрализации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1990.
7. *Хуторская Н.Б.* Опыт применения общественных (обязательных) работ за рубежом // Альтернативы тюремному заключению в Российской Федерации: Матер. междунар. конф. – М., 2001. – С. 34.
8. *Бондарчук О.Г.* Досвід кадрового забезпечення пенітенціарних систем зарубіжних країн // Науковий Вісник Нац. ун-ту Держ. податкової служби України (економіка, право). – 2009. – № 2. – С. 201-208.
9. *Дяченко О.* Виправлення злочинця як продукт еволюції інституту покарання // Юридичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 95.
10. Положення про проходження служби рядовим та начальницьким складом органів внутрішніх справ: Затв. пост. Кабінету Міністрів України від 29 липня 1991 р. // Зб. нормат. актів з питань охорони правопорядку. – К., 1993. – С. 438-496.
11. *Казновецька О.В.* Феномен насильства стосовно жінок у соціально-психологічному вимірі // Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Жінка на порозі

третього тисячоліття: Матер. обл. наук.-практ. конф. – Чернігів, 1999. – С. 206-207.

12. *Хорєв І.О.* Педагогічний аналіз проблем підготовки, моделювання особистості та діяльності педагога вищої військової школи // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень. – К., 2004. – С. 500-506.

13. *Біжан І.В.* Проблеми та шляхи удосконалення професіоналізації військових фахівців // Наука і оборона. – 2000. – № 4. – С. 24-28.

14. *Богатирьов І.Г.* Кримінально-виконавче право України: Підруч. – К., 2008.

Надійшла до редакції 28.03.2011

С.А. Миронюк

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.77

ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ПРОТИПРАВНИХ ДІЯНЬ, ЩО СПРИЧИНИЛИ ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ МАЙНА

Визначено проблеми кваліфікації протиправних діянь, що спричинили знищення або пошкодження майна, та висловлено окремі пропозиції щодо їх вирішення.

Ключові слова: *кримінальна відповідальність, злочин, умисне знищення або пошкодження майна.*

Определены проблемы квалификации противоправных деяний, которые повлекли уничтожение или повреждение имущества, и высказаны отдельные предложения относительно их решения.

Ключевые слова: *криминальная ответственность, преступление, преднамеренное уничтожение или повреждение имущества.*

The scientific article is devoted determination of problem of qualification of criminal acts which entailed elimination or damage of property, and utterance of separate suggestions, in relation to its decision.

Keywords: *criminal responsibility, crime, intentional elimination or damage of property.*

Постановка проблеми. Проблемні питання кваліфікації протиправних діянь, які спричинили знищення або пошкодження майна, потребують розв'язання, особливо в сучасний період реформування законодавства, що встановлює відповідальність за протиправні діяння проти власності, та здійснення судово-правової реформи в державі.

Дослідження проблем кваліфікації протиправних діянь, що спричинили знищення або пошкодження майна, сприятиме правильному вирішенню на практиці кримінальних справ про злочини, які завдали майнової шкоди, та швидкому й адекватному відшкодуванню її потерпілим.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням кваліфікації діянь, якими спричинена майнова

шкода, присвячені праці А. Авакяна, Г. Борзенка, Ю. Бишевського, В. Владимірова, Л. Гаухмана, М. Коржанського, П. Матишевського, М. Мельника, В. Ємельянова, А. Савченко, А. Сакун та інших. Ці наукові пошуки стосувалися дослідження кваліфікації злочинів проти власності та суміжних складів. Дослідженню проблем кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна присвячено праці окремих російських вчених, зокрема Е. Плютіна [1], І. Шевченко [2]. На теренах України останнім часом питання кримінально-правової характеристики умисного знищення або пошкодження майна були висвітлені у роботах А. Сакун [3], Н. Хмельовської [4]. Предметом дослідження вказаних праць були об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу злочину умисного знищення або пошкодження майна, вони складають суттєвий доробок вирішення проблем кримінальної відповідальності за вказані злочини.

Метою даної статті є окреслення проблем кваліфікації протиправних діянь, що спричинили знищення або пошкодження майна, та висловлення окремих пропозицій щодо їх вирішення. Предметом дослідження є кримінально-правові норми, що визначають кваліфікаційні особливості протиправних діянь, що спричинили знищення або пошкодження майна.

Виклад основного матеріалу дослідження. Значення наслідків як матеріального, так і нематеріального змісту, спричинених протиправним діянням об'єкта посягання, полягає у тому, що розмір і характер можливої чи фактичної шкоди переважно визначає ступінь суспільної небезпеки і тяжкості злочину. Наприклад, відповідно до ст. 12 КК порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, що спричинило виникнення пожежі, якою заподіяно майнову шкоду у великому розмірі (ч. 1 ст. 270 КК), визнається злочином невеликої тяжкості, а таємне викрадення чужого майна (крадіжка), що підпадає під ознаки діяння, яке кваліфікується за ч. 1 ст. 185 КК, – злочином середньої тяжкості. Тоді як крадіжка, що спричинила значну шкоду потерпілому (ч. 3 ст. 185 КК), чи порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, яке заподіяло виникнення пожежі, що завдала майнової шкоди в особливо великому розмірі (ч. 2 ст. 270 КК), – тяжкими злочинами [5].

Більше того, саме розмір шкоди дозволяє відмежувати злочин від протиправних діянь, які не становлять суспільної небезпеки, тобто таких, що не визнаються злочинами [6]. Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 11 КК не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого кримінальним законом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто така, що не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Іншими словами, залежно від

характеру та розміру шкідливі наслідки можуть виступати як: а) критерій відмежування малозначного діяння від злочину; б) обов'язкова ознака об'єктивної сторони основного складу злочину; в) кваліфікуюча обставина (ознака кваліфікованого виду) конкретного злочину. Аналіз злочинів з матеріальним складом, включених до Особливої частини КК України, дозволяє констатувати, що лише у першій з виділених трьох ситуацій, тобто при зумовленості ступеня небезпеки суспільного діяння, шкідливі наслідки мають визначальне значення. У решті ситуацій вони виконують допоміжну роль, яка визначається різноманітними об'єктивними та суб'єктивними ознаками (а так само їх поєднанням) складу злочину, тобто їх вплив на кваліфікацію діяння залежить від конкретних елементів складу злочину. Для підтвердження цього можна навести результати аналізу злочинів з матеріальним складом, у яких шкідливі наслідки є результатом знищення або пошкодження матеріальних цінностей (у цьому зв'язку слід зазначити, що Особлива частина КК містить близько 50 статей, які передбачають можливість настання відповідальності за діяння, що можуть спричинити або заподіяли знищення чи пошкодження майна (матеріальних цінностей)).

Отже, об'єкт злочину перш за все визначає вплив наслідків (які вже настали чи можуть настати), спричинених знищенням або пошкодженням майна (матеріальних цінностей), на кваліфікацію злочинного діяння. З урахуванням того, що предметом посягання у таких випадках у першу чергу є майно (або і майно) як матеріальна цінність, що належить за правом власності фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі, то безпосереднім об'єктом посягання є, насамперед, відносини власності [7, с. 202-212]. За цією ознакою – відносини власності є основним безпосереднім об'єктом посягання – умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК), погроза знищення майна (ст. 195 КК), необережне знищення або пошкодження майна (ст. 196 КК) та порушення обов'язків щодо охорони майна (ст. 197 КК) віднесені законодавцем до розділу IV «Злочини проти власності» Особливої частини КК. Враховуючи це, тобто першочергове виключне посягання на відносини власності, кримінально-правові норми, закріплені у ст. 194-197 КК, є загальними нормами щодо інших (спеціальних), включених в інші розділи Особливої частини, порушення яких може супроводжуватися також знищенням або пошкодженням матеріальних цінностей. Зазначене дає можливість зробити такий висновок: відносини власності можуть бути також додатковим об'єктом злочинного посягання. У подібних випадках основним безпосереднім об'єктом посягання, що визначає ступінь залежності кваліфікації діяння від характеру і розміру наслідків, завданих знищенням чи пошкодженням майна, є ті суспільні відносини, на захист яких і спрямована конкретна спеціальна (у порівнянні з однойменною нормою, що

міститься у розділі IV «Злочини проти власності») кримінально-правова норма. Наприклад, об'єктивна сторона діянь, які кваліфікуються за ст. 347, 378, 411 КК, однаковою мірою полягає у знищенні або пошкодженні майна. Однак основним безпосереднім об'єктом посягання є інші суспільні відносини, тобто не відносини власності, а саме: за ст. 347 КК – суспільні відносини у сфері здійснення правоохоронної діяльності; за ст. 378 КК – відносини у галузі здійснення правосуддя, а за ст. 411 КК – суспільні відносини у сфері несення або проходження військової служби. Іншими словами, у перелічених і деяких інших випадках (наприклад, при диверсії – ст. 113 КК, терористичному акті – ст. 258 КК, масових заворушеннях – ст. 294 КК та інших) наслідки, спричинені знищенням або пошкодженням майна, відбиваються на кваліфікації діяння, що їх завдало, лише через основний безпосередній об'єкт посягання.

Кваліфікація діянь, що супроводжуються знищенням або пошкодженням майна, певним чином залежить і від характеристики предмета злочину [8, с. 202-209]. Наприклад, статті, включені до розділу VIII «Злочини проти довкілля» Особливої частини КК, передбачають відповідальність за знищення чи пошкодження (забруднення або псування) різних предметів, у тому числі: за ст. 239 КК можлива кримінальна відповідальність за забруднення чи псування земель, за ст. 245 КК – за знищення або пошкодження лісових масивів і зелених насаджень, а за ст. 252 КК – за знищення чи пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду.

Об'єктивна сторона ряду складів злочинів, що супроводжуються знищенням або пошкодженням майна, також визначає вплив шкідливих наслідків на кваліфікацію злочину через спосіб вчинення злочину, спрямованість діяння і місце вчинення протиправних дій. Так, руйнування та пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, при диверсії (ст. 113 КК) здійснюється шляхом вибухів, підпалів тощо; знищення або пошкодження лісових масивів і зелених насаджень утворюють склад злочину, що кваліфікується за ч. 1 ст. 245 КК, якщо вони вчинені із застосуванням вогню чи іншого загальнонебезпечного способу. Слід особливо виділити склад злочину, передбачений ст. 189 КК (вимагання), який передбачає у ряді випадків відповідальність ніби за подвійне посягання на відносини власності (маються на увазі ситуації погрози пошкодження чи знищення майна – ч. 1 ст. 189 КК, а так само пошкодження або знищення майна – ч. 2 ст. 189 КК, що поєднуються з вимогою передачі майна чи права на нього або вчиненням будь-яких інших дій майнового характеру). В даному випадку погроза пошкодження чи знищення майна, а так само пошкодження або знищення майна, хоча і свідчать про посягання на відносини власності, однак є способом вчинення більш су-

пільно небезпечного і тяжкого злочину, яким є вимагання, порівняно з умисним знищенням або пошкодженням майна. Так, погроза знищення чи пошкодження майна при вимаганні посягає на відносини власності, але визначальними для кінцевої кваліфікації діяння є відносини власності, яким завдається шкода в результаті акту вимагання.

Для кваліфікації відповідного діяння за ознаками ст. 113 КК (диверсія) необхідно встановити не просто вчинення вибухів, підпалів чи інших дій, а й їх спрямованість на руйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення. У свою чергу, знищення або пошкодження вогнем чи іншим загальнонебезпечним способом зелених насаджень утворює склад злочину, який передбачено ч. 1 ст. 245 КК, якщо зелені насадження розташовані навколо населених пунктів чи вздовж залізниці (у даному випадку рівною мірою може йтися і про призначення подібних насаджень, тобто про характеристику предмета посягання).

Простежується певна залежність кваліфікації діянь, що спричинили знищення або пошкодження майна, й від суб'єкта злочину. Якщо такі діяння вчинені загальним суб'єктом, тобто фізичною осудною особою, яка досягла віку кримінальної відповідальності, то вони можуть бути кваліфіковані за ст. 194 або ст. 196 КК. У випадку вчинення зазначених дій військовослужбовцем чи військовозобов'язаним під час проходження ним навчальних (або перевірочних) чи спеціальних зборів (якщо тільки предметом посягання було військове майно), вони кваліфікуються за ст. 411 або ст. 412 КК України.

Кваліфікація знищення або пошкодження майна однаково залежить від суб'єктивної сторони складу злочину і, передусім, від форми вини. За цією ознакою законодавець виділяє знищення або пошкодження майна загальним суб'єктом умисно (ст. 194 КК) чи з необережності (ст. 196 КК), а також вчинення тих самих дій спеціальним суб'єктом (ст. 411 та ст. 412 КК відповідно). Доволі часто законодавець включає у диспозицію статті, яка передбачає відповідальність за знищення чи пошкодження майна як обов'язкову ознаку складу злочину мету вчинення діяння. Наприклад, вибухи, підпали чи інші дії, спрямовані на руйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, можуть бути кваліфіковані за ст. 113 КК (диверсія), якщо вони вчинені з метою ослаблення держави; погроза пошкодження чи знищення майна особи, яка займається господарською діяльністю, а так само пошкодження або знищення такого майна тягне кваліфікацію відповідно за ч. 1 або ч. 2 ст. 206 КК у випадку їх вчинення з метою перешкоджання законній господарській діяльності. Мета віднесена до обов'язкових ознак складу злочину; вибухи, підпали чи інші дії, які спричинили небезпеку завдання значної матеріальної шкоди, кваліфікуються як терористичний акт, якщо при

їх вчиненні ставилися цілі (одна чи декілька), перелічені у ч. 1 ст. 258 КК. Встановлення мети скоєння злочину є обов'язковим при кваліфікації діянь за ст. 277 (пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів), ст. 294 (масові заворушення), ст. 347 (умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу), ст. 352 (умисне знищення або пошкодження майна службової особи чи громадянина, що виконує громадський обов'язок), ст. 378 (умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного) та деякими іншими статтями КК України [4, с. 221-228].

Інколи законодавець пов'язує кваліфікацію знищення або пошкодження майна і з мотивом вчинення злочину. Корисливими спонуканнями зумовлені, наприклад, погроза знищення чи пошкодження, а так само знищення або пошкодження майна при вимаганні (ст. 189 КК), примушування до зміни чи фіксування цін (ст. 228 КК) та деякі інші злочини; помстою – умисне знищення чи пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ст. 347 КК), умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи (ст. 399 КК) та деякі інші.

Матеріальні наслідки, спричинені знищенням або пошкодженням майна, у поєднанні з наведеними раніше елементами (чи окремими їх ознаками) використані законодавцем як ознака кваліфікованого, а так само особливо кваліфікованого складу певного злочину. При цьому якщо простий склад злочину передбачає відповідальність за погрозу знищення або пошкодження майна (наприклад, ч. 1 ст. 189 або ч. 1 ст. 355 КК), то саме знищення чи пошкодження майна виступає ознакою кваліфікованого складу злочину (ч. 2 ст. 189, ч. 2 ст. 355 КК). Більше того, ознакою кваліфікованого складу знищення або пошкодження майна визнані: цінність (особлива історична або культурна) предмета посягання (ч. 2 ст. 298 КК «Нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури»), спосіб знищення або пошкодження майна (у тому числі шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом – ч. 2 ст. 194, ч. 2 ст. 252 (якщо вони спричинили інші тяжкі наслідки), ч. 2 ст. 292, ч. 2 ст. 347, ч. 2 ст. 378 КК, чи способом масового знищення звірів, птахів, риби або інших видів тваринного світу – ч. 2 ст. 248 і ч. 2 ст. 249 КК), а так само розмір завданої шкоди (масова загибель тварин – ч. 2 ст. 245 КК, велика – ч. 2 ст. 277 КК або особливо велика – ч. 2 ст. 270, ч. 2 ст. 399 КК, матеріальна шкода чи інші тяжкі наслідки – ч. 2 ст. 272, ч. 2 ст. 273, ч. 2 ст. 274 та деякі інші). Ознаками особливо кваліфікованого складу злочину визнаються шкідливі наслідки, що спричинили знищення або пошкодження майна: якщо вони спричинили аварію, пожежу, значне забруднення довкілля (ч. 3 ст. 292 КК), вчинені службовою особою з використанням службового становища (ч. 3 ст. 298 КК), завдали значних збитків або спричинили інші тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 355, ч. 3

ст. 399 КК), а так само скоєння дій, передбачених ч. 2 цієї статті, в умовах воєнного часу або у бойовій обстановці (ст. 411 КК).

Не претендуючи на беззаперечність і остаточність висловлених нами поглядів та висновків щодо порушеної проблеми, разом з тим звертаємо увагу на складність, важливість і значущість її розв'язання як для теорії кримінального права, так і для правозастосовної практики.

Ми зробили спробу заповнити вакуум у цій царині науки і сподіваємося, що дана робота слугуватиме початком дискусії з такої важливої проблеми і в кінцевому підсумку сприятиме її вирішенню.

Бібліографічні посилання

1. *Плютина Е.М.* Уничтожение или повреждение имущества: проблемы квалификации и соотношения со смежными составами преступлений (по материалам судебной практики Краснодарского края): Дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2005.
2. *Шевченко И.Г.* Уничтожение и повреждение имущества в уголовном праве России: эволюция норм: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Самара, 2007.
3. *Сакун А.В.* Кримінально-правова характеристика умисного знищення або пошкодження майна: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2010.
4. *Хмельовська Н.З.* Мотив та мета при умисному знищенні або пошкодженні майна: їх значення для кваліфікації діяння // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2005. – Вип. 2. – С. 221-228.
5. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змін. та допов. станом на 15 квітня 2009 р. – К., 2009.
6. Про судову практику у справах про злочини проти власності: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 10 від 6 листопада 2009 р. // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0007700-81>.
7. *Газдайка-Василишин І.Б.* Окремі питання об'єктів некорисливих злочинів проти власності за кримінальним правом України // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2005. – № 3. – С. 202-212.
8. *Сакун А.В.* Об'єкт та предмет умисного знищення або пошкодження майна // Науковий вісник Київ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2010. – № 2. – С. 202-209.
9. *Хмельовська Н.З.* Мотив та мета при умисному знищенні або пошкодженні майна: їх значення для кваліфікації діяння // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2005. – Вип. 2. – С. 221-228.

Надійшла до редакції 31.03.2011

В.О. Скорикова
помічник прокурора
Придніпровського району м. Черкаси
УДК 343.988/54

ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОТЕРПІЛОЇ ОСОБИ ВІД НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї

Стаття присвячена віктимологічній характеристиці потерпілої особи від насильства в сім'ї.

Ключові слова: віктимологічна характеристика, потерпіла особа, насильство, сім'я.

Стаття посвящена виктимологічній характеристиці потерпевшого від насильства в сім'ї.

Ключевые слова: виктимологічна характеристика, потерпевший, насильство, сім'я.

The article is devoted to victimological description of person suffered of domestic violence.

Keywords: victimological description, suffered person, violence, family.

Постановка проблеми. Для пізнання генезису злочинного посягання взагалі і у сімейній сфері зокрема недостатньо обмежитися вивченням лише особи злочинця, оскільки відомо, що в окремих випадках остаточне прийняття рішення про вчинення злочину проти особи багато в чому залежить від поведінки потерпілого. У зв'язку з цим тільки з урахуванням особи і поведінки потерпілого можливо вирішити низку питань, зокрема: найбільш повно з'ясувати детермінанти злочинної поведінки; розкрити домінуючі форми конфліктної взаємодії потерпілих і злочинців, що передували злочинному посяганням; проаналізувати їхній вплив на формування готовності винних до вчинення злочину та виробити заходи запобігання зазначеної категорії злочинів.

Мета статті – привернути увагу вчених-кримінологів до такого аспекту проблеми насильства в сім'ї, як віктимність.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У різний час теоретичним дослідженням насильства в сім'ї займалися вітчизняні та зарубіжні вчені-кримінологи і криміналісти. Серед них слід вказати С.Б. Алімова, Ю.М. Антоняна, М.І. Бажанова, І.Г. Богатирьова, В.І. Борисова, С.В. Бородіна, В.В. Василевича, Б.М. Головкина, В.О. Глушкова, В.В. Голіну, І.М. Даньшина, О.М. Джужу, А.І. Долгову, Л.В. Дорош, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, І.І. Карпеця, О.Г. Кальмана, В.О. Коновалову, О.М. Костенка, Л.В. Крижну, Н.Ф. Кузнецову, В.М. Кудрявцева, В.В. Лунєєва, В.Г. Лихолоба, В.В. Леня, В.О. Тулякова, І.К. Туркевич, О.М. Яковлева та ін.

Важливо наголосити, що у більшості випадків кримінологічні дослідження зазначеної проблеми були проведені у ХХ ст. За період незалежності України у цьому напрямку були проведені дисертаційні дослідження Л.В. Крижною (2000 р.) та Б.М. Головкиним (2002 р.). У них автори не розкрили генезис насильства в сім'ї. Досі не з'ясовано кримінологічну природу даного виду конфлікту, не розглянуто його структуру, динаміку розвитку та заходи запобігання, віктимну характеристику. Ці та деякі інші проблеми заслуговують на подальший науковий пошук.

Виклад основного матеріалу дослідження. У віктимологічній літературі тривалий час використовуються два терміни: “жертва” і “потерпілий”. Л.В. Франк наголошував, що віктимологічне розуміння

жертви більш об'ємне, ніж потерпілого, оскільки охоплює не лише безпосередніх жертв, але й жертв від замахів на злочини, близьких родичів жертв, які загинули, і “винних” потерпілих. Разом з тим він зауважував, що віктимологічне розуміння потерпілого не повинно бути пов'язаним із процесуальним визначенням громадянина як потерпілого [1, с. 40-41]. З цього приводу висловлювалася й інша думка, згідно з якою у віктимологічному плані потерпілий – це безпосередня жертва злочину, а тому у віктимології необхідно використовувати обидва терміни, що означають феномен жертви. Однак більш логічним буде при зверненні до кримінально обумовленої і тим більше реалізованої віктимності оперувати переважно терміном “потерпілий” [2, с. 34]. Ми повністю поділяємо саме таку позицію.

Під потерпілими від насильства в сім'ї розуміються фізичні особи (дружина, діти, чоловік), яким внаслідок сімейного конфлікту заподіяна шкода у вигляді нанесення тілесних ушкодження.

Нами було обстежено 529 потерпілих за матеріалами архівних кримінальних справ зазначеної категорії. Кримінологічна характеристика особи потерпілого, як і особи злочинця, вивчалася за сукупністю соціально-демографічних, кримінально-правових і морально-психологічних ознак.

За статистичними даними, більшість потерпілих від умисних вбивств у сімейно-побутовій сфері складають жінки – 68,3 %, решта – чоловіки (31,7 %). Серед потерпілих від кваліфікованих вбивств та тяжких тілесних ушкоджень дещо переважають чоловіки: 54,4 %, 53,1 % та 45,6 %, 46,9 % – жінки відповідно. Для порівняння, за даними вибіркового кримінологічного дослідження, що проводилися понад 25 років тому (1975–1977 рр.), в контингенті жертв умисних вбивств чоловіки складали 57 %, а жінки – 43 % [3, с. 24]. Згідно з даними сучасних (1999 р.) кримінологічних досліджень, що були проведені в Україні, серед потерпілих від умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, на долю чоловіків припадає 58,7 %, жінок – 41,3 % [4, с. 200].

Домінування серед потерпілих від насильства жінок пояснюється тим, що вони більше тяжіють до сімейної сфери. В орбіті сімейних взаємин виникають криміногенні конфлікти, в яких, як правило, саме жінка виступає однією із ворогуючих сторін. Разом з тим жінки переважно ініціюють подібні зіткнення, оскільки вони прагнуть змінити поведінку та статус чоловіка [5, с. 28, 15, с. 94], при цьому їхні дії нерідко характеризуються правомірним змістом, але зовні виражаються в образливій для злочинця формі [6, с. 49].

Це переважно різного роду докори, образи, приниження на адресу потенційних насильників. До цього слід додати, що поведінка жінок у сімейній сфері все більше набуває необачливого, ризикованого, аморального, провокаційного характеру. Названі обставини виступа-

ють потужним подразником чоловічої агресивності. Чоловіки, використовуючи свою фізичну перевагу, нерідко самоутверджуються, вмищаючи гнів, невдоволення і роздратування, що акумулюються роками, на більш слабких і незахищених жінках.

Той факт, що більшість потерпілих від даних злочинних посягань – чоловіки, пояснюється низкою обставин. З одного боку, чоловіки менше пов'язані з виконанням сімейних обов'язків, а тому значно частіше вступають у позасімейні (побутові) стосунки із друзями, сусідами та іншими особами, що переважно виникають на ґрунті спільного вживання спиртних напоїв із подальшим створенням віктимної ситуації, в якій здійснюється злочинне посягання. З іншого боку, як зазначається в літературі, більш “тяжку” віктимність чоловіків і підвищену агресивність нападників необхідно розглядати як прагнення нападаючих попередити або придушити енергійний самозахист потерпілого [7, с. 14].

Серед потерпілих від насильства в сім'ї слід назвати дружину (співжительку) – кваліфіковані тяжкі тілесні ушкодження (34,5 %); мати (сестру) – 7,0 %, 7,5 %, 4,4 % відповідно; дочку, бабу, тещу – 5,4 %, 5,0 %, 2,9 %; коханку, приятельку, сусідку та ін. – 12,1 %, 4,1 %, 5,1 %; чоловіка (співжителя) – 15,8 %, 13,1 %, 9,9 %; сина (брата) – 8,8 %, 10,5 %, 16,8 %; приятеля, знайомого, сусіда та ін. – 21,0 %, 8,1 %, 26,4 %.

Для порівняння: за даними російського кримінолога Е.Д. Костирі (1999 р.), розподіл жертв за ступенем спорідненості є таким: подружжя/співжителі – жінки (49 %), чоловіки (39 %); батьки – жінки (18,7 %), чоловіки (28 %); діти – жінки (15,6 %), чоловіки (7 %); брати/сестри – жінки (6,2 %), чоловіки (4 %); інші родичі – жінки (6,7 %), чоловіки (8 %) [8, с. 89]. Таким чином, більшість злочинів було вчинено стосовно членів сім'ї та близьких родичів, з якими у винних виникали неодноразові криміногенні конфлікти. При цьому нерідко злочинці характеризуються позитивно, а поведінка потерпілих носила неправомірний, провокаційний характер.

За віковими показниками у структурі потерпілих найбільшу кількість складають особи віком 30–50 років: 36,8 %, 41,3 %, 53,6 % відповідно. Друге місце займає більш старша вікова група потерпілих (51 рік і старші) – 29,8 %, 37,7 %, 24,1 % осіб. За ними йдуть потерпілі від 14 до 29 років – 28,1 %, 19,5 %, 21,5 % відповідно. Решта жертв були молодшого віку – 5,3 %, 1,5 %, 0,8 % осіб відповідно. Для порівняння: за даними деяких російських кримінологів, 40,7 % жертв умисних вбивств мали вік 25–45 років, 23,7 % були старшими за 60 років, 21,5 % потерпілих мали вік 45–60 років [9, с. 96].

За сімейним станом більшість потерпілих від умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень були одружені або перебували у фактичному шлюбі: 68,4 %, 64,9 %. Зменшується цей показник щодо потер-

пілих від кваліфікованих вбивств – 50,9 %. Крім того, було виявлено неодружених і розлучених потерпілих від таких злочинів: кваліфікованих вбивств (40,4 %), умисних вбивств (27,1 %), тяжких тілесних ушкоджень (27,4 %). Як бачимо, найбільш високий показник цієї категорії осіб припадає на долю потерпілих від тілесних ушкоджень. Це пояснюється тим, що потерпілі від даного виду злочину більше були пов'язані із злочинцем періодичними, побутово-дозвільними зв'язками, що виникали, як правило, на ґрунті спільного вживання спиртних напоїв.

Рівень освіти. Потерпілі в більшості випадків мали базову середню та середню освіту, відповідно 64,8 %, 76,5 %, 68,9 %. Середня спеціальна освіта зафіксована у 17,6 %, 13,5 %, 17,9 % потерпілих. Доля осіб із базовою вищою і вищою освітою складає, відповідно, 1,7 %, 1,5 %, 3,4 % осіб. Проте значно більше потерпілих із освітнім рівнем у декілька класів – 10,6 %, 6,5 %, 6,8 %, а також тих, котрі взагалі не мають освіти – 5,3 %, 2,0 %, 3,0 %. Видається, що деяке пониження освітнього рівня потерпілих, у порівнянні із злочинцями, певною мірою підвищувало їх індивідуальну віктимність [10, с. 192]. Адже відомо, що люди з низьким освітнім і культурним рівнем більш грубі, нестримані, нахабні, частіше створюють конфліктні ситуації, в ході яких не можуть правильно оцінити характер своєї поведінки і передбачити подальші дії злочинця.

За соціальним станом і родом занять у структурі потерпілих більшість осіб непрацюючих і безробітних: 64,9 %, 61,0 %, 53,0 %. На другому місці йдуть некваліфіковані або малокваліфіковані робітники (сільські робітники) державних, колективних і приватних підприємств, установ, організацій: 21,0 %, 22,0 %, 33,0 % осіб. Дуже низький коефіцієнт державних службовців – 0 %, 1,5 %, 2,6 %. На долю учнів шкіл, ПТУ, вузів припадає 5,2 %, 0 %, 0,4 % потерпілих. Не містилося необхідних відомостей у матеріалах кримінальних справ щодо 8,9 %, 15,5 %, 11,0 % потерпілих.

Домінування серед потерпілих осіб, не зайнятих суспільно корисною працею, необхідно розцінювати як результат дії принаймні трьох головних чинників: сучасна загальносуспільна проблема працевлаштування; низький освітній і кваліфікаційний рівень, що не дозволяє конкурувати на ринку праці; небажання працевлаштовуватися, що свідчить про схильність до ведення паразитичного способу життя. Незайнятість тягне низку негативних наслідків, про які йшлося раніше, а отже, становить певний віктимогенний фактор.

Кримінально-правова характеристика особи потерпілого. Зокрема з'ясовано, що переважна більшість потерпілих не вчиняли раніше протиправних діянь: 75,6 %, 71,4 %, 71,0 %, відповідно. Притягалися до кримінальної відповідальності 19,2 %, 11,0 %, 12,9 % потерпілих.

Стосовно решти осіб відсутня необхідна інформація у матеріалах кримінальних справ. Потерпілими вчинювалися здебільшого корисливі, корисливо-насильницькі злочини, злочини проти громадського порядку та ін. Крім того, 21,0 %, 12,5 %, 15,4 % потерпілих попередньо притягувалися до адміністративної відповідальності. Решта осіб – не притягувалася або ж у матеріалах кримінальних справ не містилося необхідних відомостей.

Отже, певна частина потерпілих до вчинення проти них протиправного посягання мали відповідний досвід негативної протиправної або злочинної діяльності, що, безумовно, наклало негативний відбиток на характер їх поведінки і підвищило їх віктимність.

Стан сп'яніння. За даними О.Є Михайлова (1998 р.), цей показник дорівнює 61,6 % [11, с. 17]. Разом з тим встановлено, що 43,9 %, 57,4 %, 59,1 % потерпілих ще задовго до злочинного посягання вживали спиртні напої спільно з майбутнім насильником. Причому 8,75 %, 14,0 %, 10,9 % робили це систематично, решта – періодично або безпосередньо в день злочину. Відомо, що на осіб, які перебувають у нетверезому стані, внаслідок їх послабленого опору легше чинити будь-яке злочинне посягання, оскільки в них підвищена загальна віктимність [12, с. 63]. Разом з тим зростає і спеціальна віктимність, тому що вони ведуть себе нахабно і зухвало, втрачають контроль над власною поведінкою, часто ініціюють сварки та бійки. Крім того, безпорадність і безсоромність особи через її сп'яніння, як правило, збуджує агресивність і жорстокість злочинця.

Таким чином, стан сп'яніння виступає в ролі своєрідного каталізатора, що сприяє прискоренню і полегшенню злочинного посягання. У таких випадках вбачаються два потужних складника віктимогенної поведінки: з одного боку – створення умов, що сприяють вчиненню злочину (доведення до стану сп'яніння), а з іншого – поштовховий момент (нанесення кривди, образи злочинцю, аморальний вчинок та ін.). У задовільному стані перебували, відповідно, 14,0 %, 28,7 %, 23,4 % потерпілих. Стосовно решти осіб у матеріалах кримінальних справ не містилося подібної інформації.

Вивчення особи потерпілого за морально-психологічним напрямком дало такі результати. Насамперед звертає на себе увагу алкогольна обтяженість, яка має досить розповсюджений характер. На ґрунті зловживання потерпілими спиртними напоями виникали численні конфлікти з потенційним злочинцем із різних незначних для тверезої людини приводів, що розв'язувалися шляхом фізичного впливу, нерідко взаємного, тобто відбувалися своєрідні попередні “репетиції” майбутнього злочину. Застосувавши силу один раз, учасники конфлікту постійно відтворювали цей досвід у інших аналогічних випадках, що неминуче прискорювало настання злочинного фіналу. В окремих

літературних джерелах відзначалося, що значна частина побутових злочинів вчиняється проти осіб, які ведуть аморальний або паразитичний спосіб життя [13, с. 26]. Нами встановлено, що 21,1 %, 20,1 %, 13,5 % потерпілих вели зазначений спосіб життя. Аморальна поведінка більш властива жінкам. Як правило, вона знаходила свій вираз у сексуальній розпусті, подружніх зрадах, створенні різного роду інтимних інтриг, на що свого часу звертав увагу В.В. Вандишев [14, с. 8]. Соціальний паразитизм потерпілих накладав специфічний відбиток на їхній морально-психологічний образ і, крім того, викликав огиду і ненависть у злочинців.

Що стосується психічного стану здоров'я, то у переважній більшості випадків не було виявлено жодних психічних патологій або в кримінальних справах були відсутні необхідні відомості – 89,5 %, 92,0 %, 88,6 %. Вважаємо, що на ці показники вплинув той факт, що більшість потерпілих загинули, а тому психолого-психіатричні експертизи не були проведені. Виключення становлять потерпілі від тяжких тілесних ушкоджень, які залишилися живими. У деяких із них відповідними експертизами встановлено певні аномалії психіки (11,5 %). Серед них: хронічний алкоголізм – 4,8 %; наркоманія – 0,4 %; епілепсія, шизофренія – 1,1 %; олігофренія – 1,8 %; інші – 3,4 %. З огляду на це можна припустити, що певна частина потерпілих із психічними аномаліями перейшли до розряду латентних.

Отже, наявність деяких фізичних і психічних захворювань у певної частини потерпілих в цілому підвищувало їх віктимність, оскільки під їх впливом поведінка останніх набувала агресивного або яскраво провокаційного характеру. Разом з тим психофізичні вади значно зменшували можливість потерпілих уникнути злочинного посягання, чинити гідний опір, рятуватися втечею чи звернутися за допомогою до компетентних органів або окремих осіб.

Висновок. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що наведені нами характеристики особи, потерпілої від насильства, є досить неоднорідними. З одного боку, прослідковується яскраво віктимогенна, девіантно-конфліктна спрямованість особистості потерпілого, схожість із соціально-психологічними характеристиками особи злочинця. З іншого боку, певна частина потерпілих відрізняється соціальною пасивністю, інертністю, потуранням насильницьким проявам з боку злочинця. Складається враження, що особи цієї категорії ще задовго до злочину змирилися зі своєю участю, вжилися у роль жертви, не робили вагомих спроб змінити своє становище, чим стверджували безкарність і вседозволеність злочинців, що призводило до активізації насильницьких посягань проти потерпілих, одне з яких завершилося вчиненням тяжкого злочину.

Бібліографічні посилання

1. *Франк Л.В.* Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1977.
2. *Ривман Д.В., Устинов В.С.* Виктимология. – СПб., 2000.
3. *Коновалов В.П.* Изучение потерпевших от преступлений с целью совершенствования профилактики правонарушений. – М., 1982.
4. *Юрченко О.Ю.* Природа связи жертвы и преступника при совершении насильственных преступлений // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Вип. 39. – Х., 1999. – С. 196-201.
5. *Шинкаренко О.Д.* Психологічні особливості жертв подружнього насильства // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 3. – С. 25-28.
6. *Михайлов О.С., Лихолоб В.Г.* Профілактика насильственных злочинів органами внутрішніх справ: Навч. посіб. – К., 1993.
7. *Шостак М.А.* Борьба с причинением умышленных телесных повреждений (уголовно-правовые и криминологические исследования): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1978.
8. *Костыря Е.А.* Внутрисемейное преступное поведение женщин в контексте проблем семейной криминологии: Дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 1999.
9. *Первякова И.К.* Женщина – жертва преступлений (по материалам Нижегородской области) // Социс. – 2000. – № 9. – С. 96-97.
10. *Головкін Б.М.* Потерпілий у сімейно-побутових тяжких насильницьких злочинах проти особи // Конституція – основа державно-правового будівництва і соціального розвитку України: Тези доп. та наук. повідом. учас. наук. конф. молод. учених (м. Харків, 30 червня 2001 р.) / За ред. М.І. Панова. – Х., 2001. – С. 191-194.
11. *Михайлов А.Е.* Виктимологические аспекты профилактики некорыстных насильственных преступлений. – К., 1998.
12. *Жарій В., Михайлов О.* Алкогольне сп'яніння як фактор віктимності потерпілих від злочинів // Рад. право. – 1988. – № 3. – С. 62-64.
13. *Романова Л.И.* Паразитический образ жизни и проблемы виктимологии // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью: Сб. науч. тр. – Иркутск, 1988. – С. 22-31.
14. *Вандышев В.В.* Виктимология: что это такое? – Л., 1978.
15. *Головкін Б.М.* Конфліктні стосунки – передумова вчинення насильницьких злочинів у сімейно-побутовій сфері // Право України. – 2001. – № 5. – С. 93-96.

Надійшла до редакції 29.03.2011

О.І. Соболю

викладач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.23

ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ В АСПЕКТІ ПОБУДОВИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ

У статті розглянуто взаємозв'язок законодавчої класифікації злочинів, передбаченої ст. 12 КК України, та розміру покарання, передбаченого у санкції. Розумне вирішення проблем побудови санкцій як формального класифікатора безпосередньо пов'язане із ефективністю кримінального законодавства. Автором виявлено

низку недоліків побудування санкцій та проблем їх зв'язку із класифікацією злочинів. Санкції можуть виконувати роль формального класифікатора лише тоді, коли вони самі є науково обгрунтованими. У ситуації, коли санкція фактично не є показником суспільної небезпечності злочину, при призначенні покарання може порушуватися принцип рівності громадян перед законом.

Ключові слова: класифікація злочинів, кримінально-правова санкція, суспільна небезпечність злочину, межі санкції.

В статье рассмотрена взаимосвязь законодательной классификации преступлений, предусмотренной ст. 12 УК Украины, и размера наказания, предусмотренного в санкции. Разумное решение проблем построения санкций как формального классификатора непосредственно связано с эффективностью уголовного законодательства. Автором выявлен ряд недостатков построения санкций и проблем их связи с классификацией преступлений. Санкции могут выполнять роль формального классификатора только тогда, когда они сами являются научно обоснованными. В ситуации, когда санкция фактически не является показателем общественной опасности преступления, при назначении наказания может нарушаться принцип равенства граждан перед законом.

Ключевые слова: классификация преступлений, уголовно-правовая санкция, общественная опасность преступления, границы санкции.

In the article the interrelation of legislative classification of the crimes provided by item 12 KK of Ukraine, and the size of the punishment provided in the sanction is considered. The reasonable decision of problems of construction sanctions as formal qualifier is directly connected with efficiency of the criminal legislation. The author considers a number of lacks of construction of sanctions and problems of their communication with classification of crimes. Sanctions can carry out a role of the formal qualifier only when they are scientifically proved. In a situation, a cord sanction actually isn't an indicator of public danger of a crime, at punishment appointment the principle of equality of citizens before the law can be broken.

Keywords: classification of crimes, the criminally-legal sanction, public danger of a crime, sanction border.

Постановка проблеми. Класифікації як явище у правознавстві мають багату історію і, безперечно, являють собою абсолютну необхідність, у тому числі в кримінально-правових науках. Так само як кримінальне право займає особливу позицію серед інших галузей права, так і класифікація злочинів як інститут кримінального права має наскрізне значення і тому привертає особливу увагу науковців та практиків. Відповідно до ст. 12 КК України, в якій вперше у вітчизняному кримінальному законодавстві була проведена логічна операція поділу злочинів на групи під назвою «класифікація злочинів», залежно від ступеня тяжкості розрізняємо злочини чотирьох груп: злочини невеликої тяжкості, зло-

чини середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини [1].

Зумовлена практичною необхідністю законодавча класифікація злочинів як один із головних гарантів принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності мала вирішити більшість проблем неузгодженостей в тексті КК. Разом з тим у науці кримінального права питання класифікації злочинів залишається дискусійним, більше того, з часом застосування КК все більшої актуальності набуває дослідження правильності вибору критерію класифікації, адже саме у ньому дослідники найчастіше знаходять джерело проблем та неузгодженостей в тексті кримінального закону, про які йтиметься далі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Поява у КК 2001 р. статті про класифікацію злочинів підсумувала багаторічні наукові пошуки та розробки моделі категоризації злочинів, що почалися ще в 70 рр. минулого століття, а також дискусії навколо втілення ідеї класифікації у проектах Кримінального Кодексу України (далі – КК). Так, у радянській літературі проблеми класифікації злочинів досліджувалися такими вченими, як Є.В. Болдирьов, С.Г. Келіна, Л.М. Кривоченко, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, О.В. Наумов, О.Б. Сахаров, Д.О. Хан-Магомедов, О.С. Шляпочников, М.І. Загородніков та ін. Теоретики виділяли різну кількість категорій злочинів у радянському кримінальному законодавстві – від трьох до п'яти, так само дослідники не знайшли згоди щодо кількості пропонованих класифікаційних груп злочинів, часто згадувалася така категорія, як кримінальний проступок, доволі часто автори порушували формально-логічні правила класифікації за одним критерієм та про розмежування класів [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8, с. 150; 9].

Класифікацію злочинів на тлі вітчизняного законодавства в наш час досліджують окремі українські науковці, зокрема, Л.М. Кривоченко, М.І. Хавронюк, на тлі нового російського кримінального законодавства – О.І. Бойко, І.Я. Гонтарь, М.Г. Кадніков, А.П. Козлов, Н.Ф. Кузнецова, А.І. Марцев, О.А. Михаль, О.М. Ратьков та інші вчені.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на існуючі проблеми правозастосування ст. 12 чинного КК, класифікація, вперше проведена у КК України 2001 р., стала прогресивним кроком на шляху індивідуалізації відповідальності та призначення покарання. На відміну від свого попередника, новий КК визначене поняття не лише тяжкого злочину, а злочинів усіх ступенів тяжкості, при цьому замість переліку тяжких злочинів, як це було в Кримінальному кодексі Української РСР 1960 р. (далі – Кодекс 1960 р.), визначено критерії, за якими проводиться розподіл всієї сукупності передбачених у КК злочинів на класифікаційні групи.

Ступінь тяжкості злочинів, що характеризує кількісну властивість суспільної небезпеки злочинів одного виду, тобто таких, що посягають на один і той самий об'єкт, виступає відповідно до тексту закону мате-

ріальним критерієм класифікації злочинів. Роль формального класифікатора за таким критерієм виконують санкції статей Особливої частини КК, а точніше – розмір санкції у вигляді позбавлення волі. Інститут класифікації злочинів, таким чином, нерозривно пов'язаний з існуючою системою санкцій, а вивчення проблем кримінально-правових санкцій є одночасно вирішенням фундаментальних, актуальних завдань удосконалення існуючої класифікації злочинів.

У свою чергу, дослідження проблем класифікації злочинів немислиме без нових досліджень взаємозв'язку цього інституту із системою санкції, проблемами їх побудови, співвідношенням із класифікаційними категоріями злочинів.

Дослідженням проблем кримінально-правової санкції (її побудови та застосування) займалися такі вчені-юристи, як Л.В. Багрій-Шахматов, М.І. Бажанов, О.П. Горох, А.О. Козлов, Л.М. Кривоченко, Л.Л. Кругліков, О. Лейст, П.П. Матишевський, А.А. Музика, А.О. Пінаєв, В.В. Скибицький та ін. Проблема санкцій була розглянута в різних аспектах, автори досліджували поняття, види, зміст, співвідношення санкції з нормою права, питання доцільності широкої альтернативності покарань у санкції, невиправдано широкого розриву між верхньою і нижньою межею конкретного покарання тощо.

Сьогодні значний загальнотеоретичний інтерес викликає проблема наукового обґрунтування формальних критеріїв класифікації, визначення санкцій норм Особливої частини КК. Метою нашого дослідження є з'ясування питань чіткої залежності між категоріями злочинів і санкціями у вигляді позбавлення волі, тривалість якого, власне, і визначає самі ці категорії.

Аналізуючи проблеми конструювання санкцій, слід погодитися з твердженням В. Зубкової, що «ні теорія, ні практика поки що не дають повного уявлення, яким чином створюються самі санкції» [10, с. 18-20] та з виразом В.М. Кудрявцева про те, що оптимальні межі санкції – її верхню та нижню межу – інакше як світоглядно-розумовим шляхом поки що визначити не вдається [11, с. 249].

Ця надзвичайно складна проблема побудови санкцій як формального класифікатора має політичні, економічні та правові аспекти, а її розумне вирішення безпосередньо пов'язане з ефективністю кримінального законодавства та кримінальної юстиції взагалі.

Першим науковим коментарем взаємозв'язку законодавчої класифікації та існуючої системи кримінально-правових санкцій на тлі нового вітчизняного кримінального законодавства стала праця М.І. Хавронюка «Категорії злочинів і санкції Особливої частини КК України: наукові дослідження та деякі висновки» (Київ, 2001 р.). Разом з тим накопичення теоретичних знань та практичного п'ятирічного досвіду застосування КК стимулює продовження дослі-

джені та звернення до не розроблених раніше питань класифікації злочинів та системи санкцій крізь призму їх нерозривного зв'язку.

Санкцію розуміємо як частину статті кримінального закону, яка містить вказівки на вид та розмір покарання, окрім того, справедливим, на наш погляд, є визначення санкції як закріпленої кримінальним законом форми відповідальності, що виражає міру кримінального покарання, передбаченого за вчинення злочину [12, с. 75], а також санкції як частини кримінально-правової норми, що має державно-примусовий якісно-кількісний характер і становить формально визначену об'єктивно-суб'єктивну модель заходів кримінально-правового впливу, що застосовуються до осіб, які вчинили злочин [13, с. 17].

Характеризуючи поняття санкції, цитуючи Л. Кругликова та О. Василевського, можна дійти логічного висновку, що санкція вказує на ту міру впливу, котра може бути застосована відповідним державним органом до осіб, які не виконують вимог кримінально-правової норми [14, с. 267-268]. Інакше кажучи, в санкції кримінального закону, де мірою впливу є кримінальне покарання, знаходять свою законодавчу оцінку характер та ступінь суспільної небезпеки цього виду злочину.

Таким чином, зміст санкції має обиратися законодавцем не довільно, а з урахуванням об'єктивних даних, а сама санкція певною мірою визначає межі караності. В залежності від конструкції санкції визначаються можливості суду щодо індивідуалізації, призначення покарання. Аналогічним є значення класифікації злочинів, побудованої у нерозривному зв'язку із санкцією як показником суспільної небезпечності конкретного виду злочинів.

А.П. Козлов у своїх дослідженнях також звертається до проблеми кореляції суспільної небезпечності та санкції. Розглядаючи класифікацію злочинів, проведеному в російському кримінальному законодавстві, він наголошує: “загальні фрази про те, що все це залежить від суспільної небезпечності злочинів та її ступеня, по суті зазначеної проблеми не вирішують, оскільки залишається ... незрозумілим, чому саме потребує відокремлення той чи інший ступінь суспільної небезпечності злочинів і саме цей, і ніякий інший (і це за умови, що ми здатні вичленити ступені суспільної небезпечності досить чітко)” [15, с. 782].

Разом з тим маємо визнати, що санкції не виникають на пустому місці, вони є певним відображенням суспільної небезпечності. Слід визнати, що суспільна небезпечність злочину як відображення соціально-політичної значущості діяння є матеріальною основою санкції. Ми схилиємося до думки, що при класифікації злочинів характер та ступінь суспільної небезпечності повинні разом, у сукупності виступати єдиним критерієм поділу злочинів. Зрозуміло, що тяжіння до ступеня суспільної небезпечності зумовлене його більшою, у порівнянні з характером суспільної небезпечності, близькістю до реальних

подій, а відповідно, і помітною прив'язкою до санкцій. Кількісну характеристику суспільної небезпечності виражає її ступінь через розмір наслідків, інтенсивність посягання, інші об'єктивні та суб'єктивні ознаки події, яка реально відбулася.

У сучасних санкціях норм Особливої частини КК певною мірою знайшло своє відображення концептуальне положення щодо гуманізації системи покарань: всі санкції побудовані за схемою – від менш суворих покарань до більш суворих. Сенс такої побудови полягає у тому, що суд, відмовляючись від призначення менш суворого покарання, повинен навести мотиви щодо необхідності звернення до більш суворого покарання, що потребує пошуку достатньо виважених для того аргументів. Чинний КК не містить абсолютно визначених санкцій, які б не давали суду можливості варіювати і визначати конкретне покарання у кожному конкретному випадку.

Санкції статей побудовані таким чином, щоб стимулювати суд передусім до застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, адже санкції мають у більшості випадків альтернативний характер. Як правило, санкція статті передбачає межі застосування розміру покарання (від – до). Тому суд, призначаючи покарання, має виходити із принципу економії репресії. Разом з тим слід зауважити, що в останні роки карна репресія у державі збільшилася. Досить високим залишається коефіцієнт судимості, який в Україні в 3 – 4 рази вищий, ніж у середньому в країнах Європи.

В результаті застосованої законодавцем класифікації злочинів на підставі формального критерію – санкції, тяжкі злочини в сукупності з особливо тяжкими налічують 243 склади і становлять 35 % усіх злочинів, передбачених КК. Відносна кількість у чинному КК злочинів невеликої тяжкості, тобто таких, за які встановлене покарання у виді позбавлення волі на строк менше двох років або інше, більш м'яке покарання, зменшилася порівняно з попереднім кодексом з 46,2 % до 30,3 %.

Незважаючи на втілений в нормах принцип гуманізації, мусимо визнати, що санкції КК є надмірно суворими, причому КК 2001 р. у цілому є більш суворим, ніж КК 1960 р. Якщо підрахувати кількість диспозицій статей Особливої частини КК, в яких визначаються відповідні діяння, зауважимо, що в ньому стало більше злочинів – приблизно на 15 % (696 замість 600), при цьому близько сорока нових злочинів є тяжкими чи особливо тяжкими і лише близько тридцяти – злочинами невеликої тяжкості.

Окрім того, частка тяжких та особливо тяжких злочинів, які визначаються на підставі відповідних санкцій у виді позбавлення волі, збільшилася на 1 %, а частка тяжких та особливо тяжких злочинів, якщо їх кількість визначати, виходячи зі ст. 7¹ Кодексу 1960 р., – на 8,4 %. На 16 % зменшилася частка злочинів невеликої тяжкості, при цьому абсо-

лютна кількість злочинів, за які може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі, збереглася – це близько 530 злочинів, але при цьому в КК з'явилися нові види покарань, які за своїм характером є близькими до позбавлення волі (обмеження волі передбачене у 262 санкціях за вчинення злочину, арешт – у 100 санкціях КК) [16, с. 98].

У сучасній літературі проблема побудови санкцій, від яких залежить класифікаційна категорія злочинів, є дискусійною і має не тільки теоретичне, а й виключне практичне значення. При формуванні структури кримінально-правових норм законодавець має використовувати засоби юридичної техніки так, щоб вони були спрямовані на точне та безумовне сприйняття змісту норми, в тому числі її частини – санкції, в процесі правозастосування. З цієї причини будь-які неточності та двозначності, що виникають у процесі тлумачення законодавства, здатні породити їх змістовну колізію. До того ж ставиться під сумнів стабільність кримінального судочинства.

Насамперед привертають увагу факти несправедливості кримінальної репресії та хаосу, який існує у визначенні санкцій чинних кримінально-правових норм. Досліджуючи цю проблему, вітчизняні науковці неодноразово вказували на явні помилки законодавця [16, с. 98-105; 17].

Так, порівнюючи склади злочинів, за вчинення яких КК передбачає ідентичні санкції, мусимо дійти висновку, що однакоим є ступінь тяжкості, наприклад, злочинів, передбачених: ч. 1 ст. 119 (вбивство через необережність) і ч. 2 ст. 350 (умисне нанесення побоїв службовій особі або громадянину, який виконує громадський обов'язок); ч. 2 ст. 126 (умисне завдання фізичного болю з метою залякування потерпілого чи його близьких) та ч. 2 ст. 345 (умисне заподіяння працівникові правоохоронного органу середньої тяжкості тілесних ушкоджень у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків) тощо, проте ступінь тяжкості у перелічених випадках не може бути однаковою.

Суттєво відрізняються між собою санкції, встановлені за злочини, які за характером дій, формою та видом вини, суспільно небезпечними наслідками є однакоvими, тобто мають подібний ступінь суспільної небезпечності. Так, ч. 2 ст. 271 передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк до семи років, ч. 2 ст. 272 – до восьми років, ч. 2 ст. 273 – від двох до десяти років, ч. 2 ст. 274 – від трьох до дванадцяти років, ч. 2 ст. 275 – від двох до п'яти років, хоча всі ці злочини є різними посяганнями на безпеку виробництва, які спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки.

Розбій, передбачений ст. 187 КК, тягне покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна; розбій, передбачений ч. 3 ст. 308 КК, – від семи до дванадцяти років з конфіскацією майна; розбій, передбачений ч. 3 ст. 313 КК, – від п'яти до дванадцяти років із конфіскацією майна. Проте санкції за усі одного

роду діяння повинні бути приблизно однаковими, це відповідає б принципам справедливості покарання та правилам юридичної техніки.

У тексті нового КК порівняно з його «попередником» збільшена кількість спеціальних норм, відокремлених від норм загальних. При цьому важливе значення має узгодженість їхніх санкцій. З позиції законодавчої техніки санкції основних складів спеціальних норм мають бути суворішими, ніж санкція основного складу загальної норми, або ж, принаймні, не меншими. Однак у тексті КК санкція загальної кримінально-правової норми часто є більш суворою, ніж санкція спеціальної норми, що аж ніяк не відповідає завданням кримінально-правової політики.

Наприклад, контрабанда за попередньою змовою групою осіб або особою, раніше судимою за цей злочин (ч. 2 ст. 201 – загальний склад), карається позбавленням волі на строк від 5 до 12 років з конфіскацією предметів контрабанди і з конфіскацією майна. Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, вчинена повторно чи за попередньою змовою осіб, а також якщо предметом контрабанди були особливо небезпечні наркотичні засоби чи психотропні речовини або наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори у великих розмірах (ч. 2 ст. 305 КК – спеціальний склад), карається позбавленням волі на строк від 5 до 10 років з конфіскацією предметів контрабанди і з конфіскацією майна тощо.

Наведені вади у формулюванні норм Особливої частини КК створюють труднощі при тлумаченні та їх застосуванні працівниками правоохоронних органів. Окрім того, порушується категорія справедливості, яка мусить складати найважливішу ознаку правової норми, має бути її суттю. Дослідники радянського кримінального законодавства С.Г. Келіна та В.М. Кудрявцев у свій час зазначали, що справедливою може бути лише така санкція, яка не тільки відповідає тяжкості описаного в законі діяння, а й погоджується з санкціями, передбаченими за вчинення інших злочинів [18, с. 135].

Окрім того, П.П. Андрушко звертає увагу на ще одну проблему побудови загальних та спеціальних санкцій: необхідно, щоб спеціальні норми також мали кваліфіковані склади, якщо їх має загальна норма, і обов'язково ті самі їхні види, що і загальна норма. Недотримання цих правил створює суттєві труднощі при кваліфікації вчиненого діяння, зокрема у випадку, коли спеціальна норма не містить кваліфікованих видів складу злочину, а дії, передбачені нею, вчинюються за обтяжуючих обставин, передбачених у нормі загальній. У такому випадку при застосуванні закону виникає питання, чи вчинені дії сповна охоплюються спеціальною нормою чи основний склад спеціальної норми має розглядатися як загальний щодо кваліфікованих складів норми загальної, які набувають характеру спеціальних щодо основного складу норми спеціальної [17, с. 78].

Так, ст. 358 КК передбачає відповідальність за підроблення посвідчення чи іншого документа. Спеціальним складом щодо злочину, визначеного ч. 1 ст. 358 КК, є у тому числі склад злочину, передбачений ст. 215 КК, – підроблення знаків поштової оплати і проїзних квитків. При цьому в ст. 215 передбачена відповідальність, зокрема, за підроблення посвідчень особи для міжнародного поштового обміну, проїзних документів і документів на перевезення вантажу. Підроблення зазначених посвідчень та документів підпадає під дію одночасно і ст. 215, і ст. 358 КК. Оскільки ст. 215 є спеціальною щодо ст. 358, то дії винного мають кваліфікуватися саме за ст. 215 КК. Проте ст. 215 складається лише з однієї частини, кваліфікованих видів передбаченого нею злочину у законодавстві не виділено.

Отже, в ситуації, якщо підроблення, наприклад, посвідчень особи для міжнародного поштового обміну, проїзних документів чи документів на перевезення вантажу буде вчинено повторно чи за попередньою змовою групою осіб, виникне питання, як слід кваліфікувати таке діяння – за ст. 215 чи за ч. 2 ст. 358 КК, яка передбачає саме такі кваліфіковані види підроблення документів. При цьому санкція даної статті значно суворіша за санкцію ст. 215: максимальна міра покарання за ст. 215 КК – обмеження волі на строк до трьох років, а за ч. 2 ст. 358 КК – позбавлення волі на строк до п'яти років.

Мусимо зазначити, що проблема невідповідності санкцій загальних та спеціальних норм характерна не лише для українського кримінального законодавства. Так, В. Ткаченко, аналізуючи загальні та спеціальні норми в чинному Кримінальному кодексі Російської Федерації (далі – КК РФ) [19], дійшов висновку, що єдиної тенденції в санкціях таких норм не існує.

В певних випадках у спеціальних нормах санкції суворіші порівняно із загальним складом: за образу (ст. 130, 319) – у два рази, за залишення у небезпеці (ст. 125, 270) – у 28 раз, за погрозу (ст. 119, 206) – у півтора рази, за крадіжку спецпредметів (ст. 188, 224, 226, 229) – від півтора до двох разів, за різновид бандитизму – піратство (ст. 209, 227 КК РФ) – на одну третину тощо.

Водночас, за підрахунками дослідника, має місце зниження суворості санкції спеціальних норм у порівнянні з нормами загальними, чому важко знайти переконливе пояснення: за хабарництво і підкуп (ст. 204, 290) – на одну третину, за зловживання службовим становищем (ст. 201, 280) – більш ніж у два рази, за підробку (ст. 285, 292 КК РФ) – більш ніж у три рази [20, с. 63-64].

Окрім того, існують загальні та спеціальні норми з однаковими межами покарання. Так, втягнення неповнолітнього у вчинення антисуспільних діянь (ч. 1 ст. 151) є спеціальною нормою по відношенню до втягнення в заняття проституцією (ч. 1 ст. 240 КК РФ), тому згідно з ч. 3 ст.

17 КК РФ кримінальна відповідальність повинна наставати саме згідно з першою статтею. Однак який сенс у відокремленні спеціальної статті, якщо покарання і в першому, і в другому випадку є однаковим – до чотирьох років позбавлення волі. Подібний підхід не можна назвати правомірним, інтереси неповнолітніх повинні забезпечуватися більш суворими санкціями, тоді б це відповідало принципу справедливості.

Інші російські науковці, Р. Галіакбаров та В. Соболев, досліджуючи Особливу частину КК РФ, зауважують, що в тексті закону допущено грубі помилки, які вони називають “технічними”. Так, у санкції ч. 1 ст. 165 (основний склад) серед інших покарань передбачене позбавлення волі до шести років, а кваліфікований та особливо кваліфікований склади цього злочину, визначені ч. 2 і 3 ст. 165 УК РФ, передбачають можливість призначення покарання у виді позбавлення волі відповідно до трьох та п’яти років, тобто існує невмотивоване завищення санкції порівняно з більш небезпечними видами посягань, а також невмотивована перешкода для віднесення до підсудності мирових судів справ про злочини, передбачені ч. 1 ст. 165 КК РФ [21], адже санкція як формальний критерій класифікації злочинів безпосередньо впливає на віднесення певного злочину до певної категорії, що потягне за собою відповідні кримінально-правові наслідки.

На думку вітчизняних науковців, санкція впливає на поділ злочинів на прості, кваліфіковані, особливо кваліфіковані та з пом’якшуючими обставинами. Отже, класифікація злочинів зобов’язує при конструюванні санкцій за злочини зважати на наслідки віднесення злочинів до тієї чи іншої групи залежно від визначення верхньої межі позбавлення волі [22, с. 53-54].

А.А. Музика та С.Р. Багіров, аналізуючи категорію причинного зв’язку як виду детермінаційної залежності в необережних злочинах на тлі українського кримінального законодавства, між іншим торкаються теми раціональності та справедливості покарання, визначеного в санкції, за вчинення діяння, що заподіює шкоду, і діяння, яке лише створює умови для заподіяння такої шкоди. Автори підкреслюють, що законодавець не до кінця використав концепцію відповідальності за створення умов заподіяння шкоди, при цьому у сучасній кримінально-правовій доктрині немає чіткої, завершеної концепції відповідальності за створення умов для заподіяння шкоди.

Доказом зміни юридичної сутності вчиненого діяння є розходження в санкціях кримінально-правових норм, сформульованих законодавцем у розрахунку на заподіяння або зумовлювання. Так, якщо порівняти санкції ч. 1 ст. 119 (“Вбивство через необережність”) і ст. 264 КК (“Недбале використання вогнепальної зброї або бойових припасів”), зауважимо, що при однаковому суспільно небезпечному результаті – смерті потерпілого – вчинення першого злочину карається-

ся обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, а другого – обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк.

Дослідники зазначають, що “розбіжності між жорсткою, суворо детермінованою причинністю і причинністю імовірнісною, м'якою повинні бути відображені в санкціях відповідних статей, а саме: вони мають бути більш суворими за вчинення діянь, що безпосередньо викликали суспільно небезпечний наслідок, у порівнянні з діяннями, що створюють умови для настання таких наслідків” [23, с. 116-117].

Крім того, проблемою чинного КК є надзвичайно велика амплітуда покарання у виді позбавлення волі. Низка санкцій, встановлених за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів без обґрунтування, яке могло б впливати із диспозиції статті, передбачають можливість призначення покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох до п'ятнадцяти або від трьох до десяти, до восьми років тощо, тобто існує надзвичайно великий розрив між нижньою і верхньою межами позбавлення волі. Інші статті КК, навпаки, передбачають покарання з необґрунтовано незначним розривом між нижньою і верхньою межами покарання у виді позбавлення волі: від трьох до шести, від п'яти до семи, від семи до десяти років позбавлення волі тощо.

Так, Д.С. Азаров, досліджуючи недоліки системи санкцій, передбачених за злочини у сфері комп'ютерної інформації, зауважує, що під час створення санкції необхідно насамперед спиратися на конструкцію диспозиції та кваліфікуючої ознаки, тобто ступінь конкретизації ознак складу злочину та ступінь визначеності покарання у санкції повинні співвідноситися. Чим повніше описаний склад злочину, чим конкретніше окреслені в диспозиції його елементи, тим вужчим має бути проміжок між мінімумом та максимумом покарання, яке передбачене в КК [24, с. 57-62].

Так, безпідставно широкими є межі санкцій, передбачених за шахрайство, вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки (ч. 3 ст. 190), окрім того, вони не узгоджуються з санкціями, які карають за використання підроблених електронних засобів доступу до банківських рахунків (ст. 200 КК України), хоча є подібними за об'єктивними ознаками складів цих злочинів.

Варто погодитися з М.І. Хавронюком у тому, що великий розрив між нижньою і верхньою межами санкції, яка передбачає покарання у виді позбавлення волі, може бути обґрунтований лише у випадках, якщо відповідною статтею (частиною статті) водночас передбачено кілька форм злочину, які суттєво відрізняються між собою за характером суспільної небезпеки [16, с. 99]. Отже, такий розрив можна виправдати, наприклад, у санкції ст. 440 КК (позбавлення волі на строк від трьох до десяти років), оскільки вона одночасно передбачає відповідальність за

виробництво зброї масового знищення та лише її транспортування, або в санкції ст. 304 КК (обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк), де передбачена відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у заняття жебрацтвом та за втягнення в заняття азартними іграми тощо.

Дійсно, в інших випадках широкі межі санкцій не сприяють одноманітності судової практики та кримінальної політики у сфері правозастосування, а також індивідуалізації кримінальної відповідальності, а навпаки, здатні привести до судового свавілля.

Аналогічну ваду у визначенні меж санкцій в КК РФ помітили російські вчені. Прикладами можуть бути санкції за ч. 2 ст. 105 (кваліфіковані види вбивств) – позбавлення волі на строк від восьми до двадцяти років, ч. 3 ст. 126 (кваліфіковані види викрадення людини) – позбавлення волі на строк від восьми до двадцяти років тощо. Російські колеги дійшли подібних висновків небезпечності широкого діапазону між максимумом та мінімумом покарання у виді позбавлення волі, що може призвести до суб'єктивного саудівського розсуду при призначенні покарання [25, с. 67-70].

Взагалі в теорії кримінального права питання про застосування відносно визначених санкцій і визначення оптимальних меж між мінімумом і максимумом таких санкцій залишаються сьогодні недостатньо розробленими, між тим науковці, які займалися цією проблемою, в тому числі й радянського періоду, одностайні в визначенні наведених шляхів її подолання [26, с. 128-129].

Аналіз тексту Особливої частини КК та тексту КпАП, а також деяких законів, де встановлена адміністративна відповідальність за окремі адміністративні правопорушення, дає підстави стверджувати, що у багатьох випадках покарання у санкції за злочини є менш суворими, ніж у санкції за адміністративні проступки. Наприклад, штраф у розмірі до десяти тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян за випуск в обіг та розміщення незареєстрованих цінних паперів встановлено ст. 11 Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» [27]. За вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 223 (випуск (емісія) громадянином або службовою особою суб'єкта господарської діяльності цінних паперів у формі їх відкритого розміщення без реєстрації емісії у встановленому законом порядку), встановлено санкцією покарання поряд з іншими у виді штрафу до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. М.І. Хавронюк вважає, що можлива ситуація, коли одну і ту саму особу, яка є власником (співвласником) юридичної особи та її керівником і водночас суб'єктом вказаного злочину, буде притягнуто одночасно і до кримінальної, і адміністративної відповідальності з огляду на те, що це різні види юридичної відповідальності [16, с. 102].

Водночас зауважимо, що деякі статті Особливої частини КК мають надзвичайно жорстокі санкції порівняно з тими, які застосовуються за вчинення аналогічних діянь, що є адміністративними правопорушеннями.

Наприклад, надто суворою є санкція ч. 1 ст. 328 (розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, за відсутності ознак державної зради або шпигунства) – позбавлення волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого – порівняно з санкціями ст. 3, 5, 10, 14 Закону України “Про державну службу” [28] і ст. 30, 34, 41 Закону України “Про дипломатичну службу” [29] – незбереження державним службовцем (працівником дипломатичної служби) інформації, яка згідно з законодавством не підлягає розголошенню, тягне за собою догану, попередження про неповну службову відповідальність, затримку до одного року у присвоєнні чергового рангу (дипломатичного рангу) чи у призначенні на вищу посаду, або звільнення.

Наведені прогалини та помилки законодавця у побудові санкцій невідворотно призводять до помилок і незрозумілостей під час застосування статті про класифікацію злочинів на підставі формального критерію – недосконалої санкції. Так, І.Я. Гонтарь, аналізуючи проблеми класифікації злочинів та санкції на тлі російського законодавства, стверджує, що “вони [санкції] були, є та будуть суб'єктивною оцінкою законодавця. Причому ця оцінка може змінюватися під впливом найрізноманітніших факторів, а це позначиться на віднесенні злочинів до тієї чи іншої категорії” [30, с. 122]. Дійсно, законодавець, встановлюючи розміри санкцій, керується нерідко не стільки суспільною небезпечністю певного виду суспільно небезпечної поведінки, скільки метою загального попередження розповсюджених злочинів.

Інші дослідники також зазначають, що такі неузгодженості в санкціях і кваліфікаційних групах злочинів викликані тим, що існуючі розміри санкцій часто не відповідають дійсному характеру та ступеню суспільної небезпечності злочину [31, с. 121]. На сьогодні в законодавчій класифікації немає чіткої відповідності між матеріальним та формальним критеріями класифікації. Поряд з іншими, причиною цього є порушення законодавцем логічних правил побудови класифікації про взаємне виключення об'єктів класифікації.

Ідеться про те, що верхня та нижня межі санкції повинні відповідати лише одній категорії злочинів. Це правило передбачає для кожної класифікаційної категорії притаманні лише для неї юридичні наслідки і поряд з правилом безперервності поділу характеризує відсутність розривів при переході від однієї класифікаційної групи до іншої. Для того, щоб забезпечити недвозначне розуміння класифікації

та наблизитися до подолання існуючих проблем, при формулюванні санкцій статей необхідно, щоб розміри покарань встановлювалися в межах кожної категорії злочинів.

Існуючий недолік методологічного характеру при класифікації злочинів зазначають багато науковців, зауважуючи у тому числі про несправедливість наслідків проведення такої класифікації та віднесення певного злочину до певної категорії [32, с. 91-92]. При всій простоті і логічній послідовності законодавчої класифікації невірним є виокремлення категорій із урахуванням лише максимальної межі покарання, що відтворює лише верхній рівень суспільної небезпечності, залишаючи без уваги її нижню межу.

Так, А.І. Бойко та А.М. Ратьков констатують: “міркування справедливості судового вироку та логіки вимагають, щоб максимальна межа покарання, встановленого в законі для категорійної групи меншої небезпечності, була вища за мінімум покарання наступної більш небезпечної категорії посягань” [33, с. 161].

Відразу після прийняття КК у 2001 р. з'явилися коментарі ст. 12 щодо класифікації злочинів. Деякі автори підкреслювали порушення правил логіки в конструкції класифікації та певну несправедливість кримінально-правових наслідків при віднесенні злочину до певної групи на підставі встановленої в законі лише верхньої межі покарання, тоді як призначенню судом рівнозначного покарання у злочинах, що віднесені до різних класифікаційних груп [34, с. 8], особливо в сучасній ситуації, перешкоджає часто не виправдано великий розрив між верхньою та нижньою межею санкції.

Разом з тим не можемо погодитися з пропозицією передати питання про віднесення того чи іншого злочину до певної класифікаційної групи на розсуд суду. Ми вважаємо таку позицію хибною. Визначення формального критерію є однозначною вимогою закону, законодавча класифікація не може бути замінена волею судді, адже наслідки, які тягне за собою розподіл злочинів на види, є надто значними.

Висновки. Отже, проведений аналіз дозволив виявити низку недоліків та проблем у побудуванні санкцій та їх зв'язку із класифікацією злочинів. Санкції можуть виконувати роль формального класифікатора лише тоді, коли вони самі є науково обґрунтованими. У ситуації, коли санкція фактично не є показником суспільної небезпечності злочину, на практиці часто суд вважає за необхідне призначити більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, а в іншому випадку за аналогічне діяння такій самій особі призначається покарання в межах санкції відповідної статті. Цим дійсно порушується принцип рівності громадян перед законом.

Окресленні у цій статті проблеми потребують подальшого вирішення на рівні ґрунтовних досліджень санкцій Особливої частини КК

та напрацювання можливих змін до законодавчого визначення класифікації злочинів.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний Кодекс України: Прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. // ВВР. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
2. *Шаргородский М.Д.* Вопросы общего учения о наказании в теории советского права на современном этапе // Советское государство и право. – 1961. – № 10. – С. 144-145.
3. *Шляпочников А.С.* О создании единого учета преступности // Советское государство и право. – 1965. – № 9. – С. 104.
4. *Ковалев М.И.* Советское уголовное право: Курс лекций. – Свердловск, 1974. – Вып. 2.
5. *Хан-Магомедов Д.О.* Классификация преступлений и некоторые вопросы освобождения от уголовной ответственности и наказания // Труды Высшей школы МООП РСФСР. – М., 1965. – № 7. – С. 87.
6. *Сахаров В.Д.* О классификации преступлений // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1972. – Вып. 17. – С. 51-52.
7. *Болдырев Е.В.* Законодательное закрепление классификации преступлений по признакам общественной опасности // Ученые записки ВНИИСЗ. – М., 1970. – Вып. 22. – С. 88, 103.
8. *Кузнецова Н.Ф.* Преступление и преступность. – М., 1969.
9. *Кардаев П.С.* Некоторые теоретические и правовые вопросы классификации преступлений // Некоторые вопросы эффективности уголовного законод-ва: Науч. труды (межвуз. сборн.). – Свердловск, 1976. – Вып. 49. – С. 68-69.
10. *Зубкова В.* Проблемы построения и взаимообусловленности санкций и категорий преступлений в УК РФ // Уголовное право. – 2002. – № 4. – С. 18-20.
11. *Кудрявцев В.Н.* Основания уголовно-правового запрета. – М., 1982.
12. *Козаченко И.Я.* Санкции за преступления против жизни и здоровья: обусловленность, структура, функции, виды. – Томск, 1987.
13. *Козлов А.П.* Уголовно-правовые санкции (проблемы построения, классификации и измерения). – Красноярск, 1989.
14. *Кругликов Л.Л., Василевский А.В.* Дифференциация ответственности в уголовном праве. – СПб., 2002.
15. *Козлов А.П.* Понятие преступления. – СПб., 2004.
16. *Хавронюк М.І.* Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. – К., 2004.
17. *Андрушко П.П.* Деякі проблеми застосування Кримінального кодексу України 2001 р. // Часопис Київського університету права. – 2001. – № 1. – С. 78.
18. *Келина С.Г., Кудрявцев В.Н.* Принципы советского уголовного права. – М., 1988.
19. Уголовный Кодекс Российской Федерации: Принят Государственной Думой 24 мая 1996 г. – М., 2002.
20. *Ткаченко В.* Парные нормы // Уголовное право. – 2000. – № 2 (апрель-июнь). – С. 63-64.
21. *Галиакбаров Р., Соболев В.* Уголовный Кодекс РФ: поправки с пробелами // Уголовное право. – 2004. – № 2. – С. 15-17.
22. Сучасне кримінальне право України: Курс лекцій / За ред. А.В. Савченко, В.В. Кузнецова, О.Ф. Штанько. – К., 2006.
23. *Музыка А., Багіров С.* Диференціація відповідальності за необережні злочини з урахуванням різновидів детермінаційних зв'язків // Право України. – 2004. – № 7. – С. 116-117.
24. *Азаров Д.* Про окремі недоліки системи санкцій, передбачених за злочини у сфері комп'ютерної інформації // Юридична Україна. – 2004. – № 5. – С. 57-62.
25. *Павлухин А.Н.* Общие начала назначения наказания и справедливость // Закон и право. – 2003. – № 10. – С. 67-70.
26. *Фролова О.Г.* Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів). – К., 1997.

27. Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні: Закон України від 30 жовтня 1996 р. // ВВР. – 1996. – № 51. – Ст. 292.
28. Про державну службу: Закон України від 28 грудня 1993 р. // ВВР. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
29. Про дипломатичну службу: Закон України від 20 вересня 2001 р. // ВВР. – 2002. – № 5. – Ст. 29.
30. *Гонтарь И.Я.* Категоризация преступлений в основании институтов уголовного права: социально-правовые последствия // Правоведение. – 2003. – № 4. – С. 122.
31. *Марцев А.И., Михаль О.А.* Теоретические вопросы классификации преступлений // Известия Высших учебных заведений. Сер.: Правоведение. – 2004. – № 5. – С. 121.
32. *Питецкий В.В.* Категоризация преступлений и принцип справедливости в уголовном законодательстве // Государство и право. – 2005. – № 4. – С. 91-92.
33. *Бойко А.И., Ратьков А.Н.* Классификация преступлений и ее значение в современном праве. – Ростов н/Д, 2003.
34. *Клименко В.* Класифікація злочинів у кримінальному законодавстві // Юридичний вісник України. – 2001. – 9-15 червня. – С. 8.

Надійшла до редакції 08.09.2010

О.В. Хорошун

викладач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.261

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОКАРАННЯ У ВИДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Розглянуто кримінально-виконавчу характеристику покарання у виді довічного позбавлення волі.

Ключові слова: *кримінально-виконавча характеристика, покарання, довічне позбавлення волі.*

Рассмотрена уголовно-исполнительная характеристика наказания в виде пожизненного заключения.

Ключевые слова: *уголовно-исполнительная характеристика, наказание, пожизненное заключение.*

The criminal-executive characteristic of punishment as life imprisonment is considered.

Keywords: *the criminal-executive characteristic, punishment, life imprisonment.*

Постановка проблеми. Політичні перетворення, що відбуваються у житті нашої держави, створюють нові умови організації і здійснення боротьби зі злочинністю в суспільстві. Політична, економічна, соціальна та правова реформи, які проводяться в Україні на даному етапі її розвитку, повинні бути спрямовані на захист і забезпечення прав людини, у першу чергу права на життя.

Саме вони і визначають зміст та мету кримінального законодав-

ства, зумовлюють суттєві зміни в практиці реалізації Кримінального закону, перебудовують правосвідомість громадян і спеціалістів у галузі кримінального права. Реформа кримінального законодавства, як і реалізація чинних кримінально-правових норм, передбачає найширше використання досягнень правової науки, усвідомлення і врахування соціальних реальностей, аналіз позитивного і негативного досвіду кримінально-правової практики, вияв громадської думки.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання покарання у виді довічного позбавлення волі були предметом розгляду вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: В.А. Бадири, Ю.В. Бауліна, І.Г. Богатирьова, О.В. Беци, В.К. Грищука, О.М. Джужи, Т.А. Денисової, О.Г. Колба, В.О. Меркулової, В.А. Львовичкіна, П.П. Михайленка, М.І. Мельника, С.І. Скокова, В.П. Севастьянова, А.Х. Степанюка, Р.М. Підвисоцького, О.П. Тимчука, В.М. Трубникова, С.В. Царюка, С.І. Халимона, О.І. Фролова, І.С. Яковець та інші. Праці вищезгаданих фахівців, безумовно, мають велике теоретичне та практичне значення, є базою для написання статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасних умовах при збереженні високого рівня злочинності триває ріст злочинних посягань на життя і здоров'я, честь і гідність особи. У протидії особливо тяжким злочинам значну роль відіграє кримінальне покарання. У Кримінальному кодексі України (далі – КК) з'явилися нові види покарань, серед яких і довічне позбавлення волі [4, с. 51].

І хоча в КК України довічному позбавленню волі присвячений ряд норм, відповідні положення кримінального закону навряд чи можна вважати ідеальними. Включення довічного позбавлення волі у 2001 р. в систему кримінальних покарань, по суті, було несподіваним для вітчизняної кримінально-правової і пенітенціарної доктрини [2, с. 51]. Зазначена проблема в повному обсязі ще не підлягала комплексному науковому дослідженню як до появи цього виду покарання, так і після, хоча довічне позбавлення волі є найбільш суворим покаранням у системі кримінальних покарань. У результаті сучасна юридична наука постала перед необхідністю теоретичного аналізу проблем, які з'явилися в практиці застосування довічного позбавлення волі.

На жаль, до недавніх пір набагато більше уваги цьому покаранню приділяли не вчені, а журналісти. Довічному позбавленню волі в науковому плані присвячено всього декілька робіт, причому лише в питанні його виконання, а виконуватися воно в Україні, як відомо, стало наприкінці 90-х рр. ХХ століття. Тому зрозуміло, що за такий короткий період не можна ґрунтовно з'ясувати всі теоретичні і практичні аспекти.

Разом з тим поки що відсутні монографічні дослідження кримінально-виконавчих засад покарання у виді довічного позбавлення волі. Зали-

шаються спірними і вимагають подальшої теоретичної розробки такі питання, як виконання і відбування довічного позбавлення волі, його основні характеристики, зміст кари, механізм правового регулювання.

Таким чином, проблема довічного позбавлення волі, будучи однією з найгостріших проблем науки кримінального права, виявилася найменш розробленою в сучасній кримінально-виконавчій науці. З огляду на міжнародний характер покарання у виді довічного позбавлення волі слід наголосити, що наприкінці ХХ ст. в Україні розгорілася гостра дискусія з питання застосування довічного позбавлення волі і смертної кари та можливості їх співіснування.

Суспільний резонанс, що викликається застосуванням найтяжчого виду покарання – довічного позбавлення волі, не може бути ігнорований, оскільки покарання зачіпає інтереси не тільки самого засудженого, але і багатьох інших осіб (членів сім'ї, родичів, утриманців, співробітників), а також інтереси суспільства в цілому. За багато років накопичилася безліч наукових і публіцистичних праць, в яких полемічно пристрасно і політично виважено обговорювалися і досліджувалися правові, філософські, політичні, моральні сторони цієї соціальної проблеми [9, с. 120]. Багато міжнародних організацій виступали проти смертної кари, вважаючи її пережитком минулого, виявом принципу таліона, помстою злочинцю за скоєне. Правова держава, яка захищає інтереси своїх співгромадян, вважають члени найвпливовіших міжнародних об'єднань, ні за яких умов не повинна застосовувати страту – це є головним їх аргументом.

І тому для України однією з вимог вступу до Ради Європи було скасування смертної кари з внесенням відповідних змін до законодавства. Україна ж, будучи географічним центром Європи і прагнучи стати членом вищеназваної організації, змушена була переглянути вітчизняне законодавство. Тим більше що питання стосовно смертної кари назріло давно і в усі періоди свого існування Україна як незалежна держава негативно ставилася до застосування смертної кари як кримінального покарання.

Відомо, що найбільш суворим видом покарання в українському кримінальному законодавстві була смертна кара. Як зазначається в Декларції про державний суверенітет України, наша держава визнає перевагу загальнолюдських цінностей перед класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами національного законодавства. Загальна декларація прав людини проголошує, що кожна людина має право на життя, ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстоких, нелюдських, таких, що принижують його гідність, поведіння та покарання [8, с. 20]. При вступі до Ради Європи в листопаді 1995 р. Україна зобов'язалася привести кримінальне та кримінально-виконавче законодавство у відповідність до міжнародних стандартів, а також ввести мораторій на виконання смертних вироків і дотримуватись Конвенції про захист прав людини та основних свобод.

Конституція України за багатьма позиціями відповідає конституціям розвинутих держав. Однак у ній не зафіксоване ставлення законодавця до смертної кари, що контрастує з конституціями багатьох інших країн (Італії, Словаччини, Румунії, Бельгії, ФРН, Франції, більшості штатів США та ін.), у тексті яких міститься пряма вказівка щодо заборони смертної кари.

Конституція України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3), а утвердження та забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3).

Закріплене в Конституції України право на життя є абсолютним, при тлумаченні Основного Закону треба “враховувати глибоку й чітко виражену в його статтях пошану до цінності людського життя, до невід'ємного та невідчужуваного права людини на життя як однієї з фундаментальних засад побудови правового, демократичного суспільства”.

Позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України. Отже, Конституція України не містить будь-яких положень про можливість застосування смертної кари.

Таким чином, з прийняттям Верховною Радою України в 2001 р. КК у вітчизняному законодавстві з'явився новий вид покарання – довічне позбавлення волі, що передбачено в якості самостійного виду покарання (ст. 64). Згідно з КК, довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особою особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк [2, с.18].

Але більшість громадськості невдоволено сприйняла довічне позбавлення волі, проявом чого стала суспільна думка, яка підтримувала збереження, а інколи і розширення сфери застосування смертної кари. Громадська думка – категорія динамічна. І хоча в різні часи і навіть у рамках одних і тих же соціальних груп ступінь її поляризації змінювалася, досягнення суспільного консенсусу з питання смертної кари, мабуть, завжди буде проблематичним. Правова необізнаність та перекручення правових уявлень – фактор універсальний. Ця обставина має важливу роль для оцінки значимості результатів опитувань.

Крім цього, неповнота і суперечливість відповідей, складний і прихований характер механізмів, що детермінують формування громадської думки, поряд з правовою необізнаністю деяких категорій громадян дають можливість на вільне інтерпретування результатів опитування, яке орієнтоване саме на політичну кон'юнктуру. Але реалізація прав людини в більшості випадків не повинна залежати від громадської думки [5, с. 82].

За будь-яких обставин, безперечно, недопустимі тортури, навіть якби в суспільстві і знайшла підтримку ідея про їх застосування в окремих випадках. Широкі верстви населення не знайомі з практикою застосування смертної кари та жахами її очікування, вони мають лише побутові уявлення, що найчастіше виникають саме під впливом виключної жорстокості конкретного злочину.

Л.О. Мостепанюком було проведено опитування осіб всіх вікових категорій, різної статі та професій: працівники правоохоронних органів, державні службовці, військові, педагоги, робітники, студенти, стосовно ставлення до скасування смертної кари та заміни її довічним позбавленням волі [6, с. 121].

Так, 63,2 % опитаних вважають, що причиною вчинення злочинів у державі є низька економічна забезпеченість, 29,4 % – недостатня соціальна захищеність, 27,9 % – низька правова культура громадян і 27,9 % – можливість уникнути покарання (респондентам дозволялося давати декілька варіантів відповіді). Більшість опитаних (73,5 %) вважають, що застосування більш жорстоких видів покарання може попереджувати скоєння злочинів, а не впевнені в даному положенні 26,5 %.

Але від скоєння злочинів значну частину опитаних (77,9 %) стримують саме моральні переконання, лише 13,2 % – страх та боязнь покарання, 8,8 % усвідомлюють необхідність дотримання законів. Більша частина респондентів (61,8 %) вважають, що застосування смертної кари було стримуючим фактором від скоєння злочинів, 28 % схиляються до думки, що застосування довічного позбавлення волі є досить сильним стримуючим фактором від скоєння злочинів.

45,6 % респондентів вважають, що застосування довічного позбавлення волі є більш гуманним, ніж застосування смертної кари, 51,5 % мають абсолютно протилежну думку. В той же час 35,3 % опитаних вважають, що завдяки застосуванню довічного позбавлення волі в майбутньому зміняться кількісні показники злочинності, а саме: кількість скоєних злочинів зменшиться – вважають 22 %, 10,2 % дотримуються думки, що кількість злочинів збільшиться, залишиться незмінною – 42,6 %.

Схвалюють застосування довічного позбавлення волі 37 % респондентів, аргументувавши свої відповіді таким чином: держава не має права позбавляти людину життя – 10,3 %; довічне позбавлення волі – це гуманне покарання, що відповідає принципам правової держави – 10,3 %; смертна кара не вирішує проблему злочинності – 19,1 %; існує можливість судових помилок, які призводять до смерті невинних – 27,9 %; смертна кара не виконує завдання покарання – не перевиховує і не виправляє злочинців, вона знищує їх фізично – 13,2 %. Більшість опитаних (63 %) не схвалюють застосування довічного позбавлення волі. Аргументи їх такі: запровадження довічного позбавлення волі було поспішним, політично необґрунтованим, Укра-

їна не готова до застосування цього виду покарання.

З огляду на результати опитування автором зроблено висновок, що респонденти не завжди відповідально ставляться до формулювання відповідей на запитання, вказуючи в анкеті суперечливі дані. Тому значне врахування громадських позицій є ненадійним підґрунтям для прийняття юридичного рішення (результати соціологічного опитування можуть змінюватися залежно від формулювання питань та суперечити один одному, що і було видно в проведеному опитуванні).

При застосуванні довічного позбавлення волі у засуджених залишається право на життя, що є втіленням *принципу поваги прав людини*, сформульованому в Загальній декларації прав людини. Зміст даного заходу державного примусу відповідає *принципу справедливості* при застосуванні покарання, бо певним чином відображає співрозмірність злочину та карі.

Втіленням *принципу невідворотності* виконання покарання є те, що засуджені до довічного позбавлення волі мають зазнавати відповідних правообмежень, притаманних цьому виду покарання протягом щонайменше 20 років поперед тим, як у них виникне можливість клопотати про помилування. Реалізацією *принципу законності* буде і те, що Кримінально-виконавчий кодекс України ставить обмеження прав і свобод засуджених до довічного позбавлення волі у певні межі і зобов'язує всіх суб'єктів виконання-відбування даного покарання дотримуватись вимог законодавства, тобто їх поведінка має відповідати запропонованій законодавчій моделі.

Визнаючи, що покарання у виді довічного позбавлення волі – це найсуворіший вид основних покарань, сьогодні є підстави говорити про недоцільність його вживання як юридичного терміна у зв'язку з тим, що засуджена особа може бути помилувана. Тому пропонується підтримати позицію вчених у галузі кримінального права про зміну терміна «довічне позбавлення волі» на «безстрокове позбавлення волі», що більш точно відображає сутність вказаного виду покарання.

Висновки. На підставі вищевикладеного вважаємо, що покарання – це наслідок вчиненого особою злочину, воно залежить від того, які соціальні, політичні, культурні та моральні погляди панують у суспільстві. Визначено роль довічного позбавлення волі як альтернативи смертній карі у кримінальній правовій політиці України, що відповідає сучасним уявленням про гуманізм у сфері застосування покарань та поводження із засудженими.

Бібліографічні посилання

1. Беца О. Довічне ув'язнення: яким йому бути // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2000. – № 5. – С. 25-33.
2. Кримінальний кодекс України: Чинне законодавство зі змінами та доповненнями, станом на 1 вересня 2007 р.: (відповідає офіц. тестові). – К., 2007.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України. – К., 2003.

4. *Мар'яновський Г.* Україна. Феномен пенітенціарної системи // Український журнал про права людини. – 2005. – № 2. – С. 51-60.
5. *Мельничук В.* Найвищий прояв гуманізму або чи є довічне позбавлення волі належним еквівалентом смертній карі // Юридичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 82-93.
6. *Мостепанюк Л.* Відбування довічного позбавлення волі в Україні та за кордоном: проблеми і перспективи // Підприємство, господарство і право. – 2004. – № 5. – С. 121-124.
7. *Мостепанюк Л.* Довічне позбавлення волі: історія і сучасність // Підприємство, господарство і право. – 2004. – № 8. – С. 131-133.
8. *Мостепанюк Л.* Правове регулювання умов і порядку помилування осіб, засуджених до довічного позбавлення волі // Підприємство, господарство і право. – 2004. – № 10. – С. 20-22.
9. *Савченко А.* Застосування смертної кари та позбавлення волі у США // Право України. – 2005. – № 6. – С. 120-123.
10. *Саченко С.* Виняткова міра покарання як головне обмеження права на життя (теоретико-правовий аспект) // Право України. – 2005. – № 8. – С. 126-129.
11. *Шинальський О.* Права людини в місцях позбавлення волі // Вісник прокуратури. – 2006. – № 3. – С. 5-14.
12. *Дяченко О.* Виправлення злочинця як продукт еволюції інституту покарання // Юридичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 95.
13. *Царюк С.В.* Моніторинг засуджених до тривалих строків покарання // Вісник Запорізького юридичного інституту ДДУВС. – 2008. – № 3. – С. 179-187.

Надійшла до редакції 11.03.2011

О.В. Щербина

ад'юнкнт

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.83

СУБ'ЄКТИ, ЯКІ МАЮТЬ ПРАВО ЗАСТОСОВУВАТИ СИЛУ ДО ЗАСУДЖЕНИХ У ВИПРАВНИХ УСТАНОВАХ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Розглянуто суб'єкти, які мають право застосовувати силу до засуджених у виправних установах Державної пенітенціарної служби України.

Ключові слова: *суб'єкти, засуджені, застосування сили, режим, виправні установи.*

Рассмотрены субъекты, которые имеют право применения силы к осужденным в исправительных учреждениях ГПС Украины.

Ключевые слова: *субъекты, осужденные, применение силы, режим, исполнительные учреждения.*

Subjects who have the right of use of force to condemned in correctional establishments of the State Penitentiary Service of Ukraine are considered.

Keywords: *the subjects condemned, application of force, a mode, executive establishments.*

Постановка проблеми. До суб'єктів, які мають право застосовувати силу до засуджених, слід віднести осіб рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби під час виконання завдань з виконання кримінальних покарань у межах повноважень, зазначених у відомчих нормативних актах Державної пенітенціарної служби України. Так, ч. 1 ст. 106 КВК України зазначає, що до осіб, позбавлених волі, якщо вони чинять фізичний опір персоналу колонії, злісно не виконують його законні вимоги, проявляють буйство, беруть участь у масових заворушеннях, захопленні заручників або чинять інші насильницькі дії, а також у випадку втечі з-під варти, з метою припинення вказаних протиправних дій, а також запобігання заподіянням цими особами шкоди оточенню або самим собі застосовуються фізична сила, спеціальні засоби, гамівна сорочка та зброя.

Вказана норма, на наш погляд, має низку суттєвих недоліків: диспозитивний характер вказаної норми, що полягає у праві вибору суб'єктом чи то фізичного впливу, чи одного із видів спеціальних засобів або зброї у тій чи іншій ситуації, призводить, як правило, до тяжких наслідків та подій, до ускладнення оперативної обстановки [6, с. 8]. Дана норма повинна мати імперативний характер, тобто виключати можливість вибору суб'єктом індивідуального порядку застосування сили. Нормативно-правове забезпечення застосування фізичної сили, спецзасобів та зброї до засуджених у виправних установах визначається законами України, міжнародними актами та відомчими наказами Державної кримінально-виконавчої служби України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичну основу написання статті склали праці вітчизняних і зарубіжних вчених: В.А. Бадири, Ю.В. Бауліна, І.Г. Богатирьова, О.В. Беци, В.М. Бризгалова, О.М. Джужи, Т.А. Денисової, О.Г. Колба, В.О. Меркулової, В.А. Львовичкіна, П.П. Михайленка, М.І. Мельника, Г.О. Радова, В.П. Севастьянова, А.Х. Степанюка, М.О. Селезньова, В.М. Трубнкова, Ю.В. Шинкарьова, О.І. Фролова, С.І. Халимона, С.В. Царюка, Р.М. Підвисоцького, І.С. Яковець. З огляду на міжнародний характер проблеми, автором були досліджені праці зарубіжних вчених, які працювали над її розв'язанням, зокрема О.С. Міхлина, П.Г. Пономарьова, В.І. Селіверстова, Н.С. Таганцева, С.Я. Фурси, Г.Ф. Хохрякова, І.В. Шмарова та ін.

Загальнотеоретичне осмислення застосування сили до засуджених під час забезпечення режиму, у контексті реформ Державної пенітенціарної служби України, має важливе значення для забезпечення гарантій прав і свобод засуджених. Відповідно до Закону України «Про міліцію» від 20.12.90 р. заходи фізичного впливу, спеціальні засоби, вогнепальна зброя, узагальнюються терміном «сила» [7].

Виклад основного матеріалу дослідження. Цікавою є позиція В.М. Трубникові, який з цього приводу зазначає, що застосування наручників, гамівної сорочки і у крайньому випадку – зброї є заходами безпеки, або спеціальними заходами [10 с. 178]. Р.М. Підвисоцький вказує, що такі поняття, як “сила”, “заходи адміністративного припинення спеціального призначення”, “екстраординарні заходи припинення”, “режимні заходи”, “заходи безпеки” є сутнісними проявами одного і того ж явища, а саме правового (узаконеного) фізичного примусу з боку держави (в особі уповноважених на те органів та посадових осіб) стосовно осіб з делінквентною поведінкою за допомогою комплексного інструментарію (вогнепальна зброя, спеціальні засоби, заходи фізичного впливу) з метою припинення правопорушення [4, с. 7]. Автор виділяє декілька чинників класифікаційних систем поняття «сила».

Наукові погляди з окресленої проблеми дозволяють виділити загальні риси, які виражають особливості застосування спеціальних засобів під час забезпечення режиму у кримінально-виконавчих установах закритого типу. Так, А.О. Тихонов зазначав, що заходи безпеки застосовуються у тих випадках, коли засуджені добровільно не відмовились від порушення режиму, після неодноразового попередження [8, с. 55]. Автор підкреслював, що вказані заходи застосовуються до засуджених, які чинять фізичний опір співробітникам виправно-трудових колоній, а також до засуджених, які проявляють буйство чи скоюють насильницькі дії.

На думку В.М. Бризгалова, крайніми заходами примусу, спрямованими на виконання основних вимог режиму у місцях позбавлення волі, повинно бути застосування наручників та гамівної сорочки, виключним – застосування зброї. Дані заходи застосовуються тільки у певних умовах, передбачених законодавством. Заходи безпеки не розраховані на виправлення та перевиховання засуджених, вони є заходами попереджувального характеру [9, с. 110-111].

З наведеного вбачається, що ні у науці, ні у законодавстві немає єдиного підходу до підстав застосування сили. Вид сили, час початку та інтенсивність застосування визначаються кожним працівником ДКВСУ окремо з урахуванням обстановки, що склалася, характеру правопорушення і особи правопорушника. Сила повинна застосовуватись тільки до тих засуджених, дії яких містять суспільну небезпеку і припинити їх неможливо іншими методами впливу на поведінку правопорушника. Застосування сили до засуджених базується на фактах наявності складу правопорушення у діях засудженого та неможливість припинити протиправні дії або їх наслідки іншими профілактичними, попереджувальними заходами.

Працівник, який застосовує силу до засуджених, повинен бути впевнений у правильності рішення, яке він приймає у відповідності до всіх

законодавчих актів, відомчих нормативних актів, що регламентують застосування сили до засуджених. Знання законодавчих актів із застосування заходів примусу є основою прийняття рішення. Сила повинна застосовуватись своєчасно. Саме своєчасність дозволяє усунути криміногенну ситуацію, попередити протиправну дію або настання злочинних наслідків. Застосування сили не повинно перевищувати міру, необхідну для виконання покладених на адміністрацію колонії обов'язків, і має зводитися до завдання найменшої шкоди здоров'ю правопорушників.

Головним елементом фізичної сили є рукопашний бій, що містить у собі всі засоби та прийоми нападу та самозахисту [3, с. 21] від нападу. Мистецтво рукопашного бою містить у собі всі засоби та прийоми індивідуального самозахисту та нападу, основа яких базується на практичному вивченні та науковому аналізі реального бою та його обстановки [4, с. 7]. З огляду на це необхідно наголосити на важливості застосування саме прийомів рукопашного бою до засуджених, які відбувають кримінальне покарання у виправних установах. Перевага прийомів боротьби над іншими видами сили полягає у: 1) застосуванні у місцях, де інші види сили неможливо (заборонено) використати; 2) у явній дозованості застосування сили до правопорушника [5, с. 57]. Застосування фізичної сили ставить за мету захист громадян, самозахист, блокування протиправних дій правопорушників, а не завдання тілесних ушкоджень. Варто зазначити, що даний спосіб впливу є найбільш гуманним, тому що застосування прийомів можливо контролювати. Тому кожен співробітник ДПС України повинен досконало володіти прийомами рукопашного бою, це його професійний обов'язок [6, с. 59].

Іншою актуальною проблемою є порядок застосування спеціальних засобів. На думку С.В. Царюка, під спеціальними засобами слід розуміти передбачені законодавством пристосування, механізми та пристрої, які різняться за тактико-технічними, хімічними та іншим ознаками й характеристикам, а також службові собаки та газова зброя, які призначені для забезпечення безпеки персоналу, засуджених і інших громадян, припинення протиправних дій з боку засуджених і запобігання заподіяння шкоди оточуючим та собі [1, с. 250]. Ми вважаємо, що під спеціальними засобами слід розуміти вироби, які забезпечують захист працівників виправних установ від холодної та вогнепальної зброї правопорушників, використовуються для попередження та припинення протиправних дій з боку засуджених, а також для проведення спеціальних операцій.

Відповідно до наказу Державного департаменту України з питань виконання покарань від 25.12.2003 р. № 275 „Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань” наручники до засуджених застосовуються за розпорядженням начальника установи, його заступників, ЧПНУ та їх заступників.

Наручники застосовуються до засуджених у положенні "руки за спи-

ною". Забороняється надмірно затискати наручники на руках засудженого-правопорушника. Через кожні 2 години потрібно перевіряти фіксацію замків. Наручники знімаються за наказом осіб, які дали розпорядження на їх застосування, або наказом начальника, вищого за посадою. Про застосування наручників складається акт. Особи, які припустилися необґрунтованого застосування наручників, несуть за це відповідальність.

Гумовий кийок є спеціальним засобом активного впливу на засудженого-правопорушника, який застосовується для припинення протиправної дії, якщо всі інші заходи профілактичного впливу не дали позитивного результату щодо припинення протиправного діяння, яке не являє собою великої суспільної небезпеки. Застосуванню гумового кийка повинно передувати попередження про намір його використання, крім випадків застосування без попередження.

Важливим спеціальним засобом у виняткових випадках, під час забезпечення режиму є застосування сльозоточивих речовин дратівливої дії в аерозольних упаковках. Зазначений засіб застосовується, коли всі інші заходи профілактичного впливу не дали позитивного результату з припинення протиправного діяння, яке не являє собою великої суспільної небезпеки: злісна непокора законним вимогам представника адміністрації; затримання засудженого, який скоїв злочин; для самозахисту та захисту персоналу виправних установ, інших громадян, які перебувають на території колонії, а також засуджених, від протиправних дій, якщо життю, здоров'ю оточуючих, персоналу виправних установ загрожує небезпека; спроба скоєння самогубства або членушкодження засудженим. Сльозоточиві речовини дратівливої дії в аерозольних упаковках застосовуються на відстані 90 см протягом 1-2 секунд у груди [4, с. 59].

Наведені приклади підтверджують той факт, що підстави для застосування спеціальних засобів та фізичної зброї під час забезпечення режиму однакові. У кримінально-виконавчому законодавстві повинен бути встановлений порядок почергового застосування сили: 1) заходи фізичного впливу; 2) спеціальні засоби активної оборони; 3) вогнепальна зброя.

Першочергового значення вказане правило набуває щодо застосування спеціальних засобів. Спочатку повинні застосовуватись найбезпечніші засоби, такі як наручники, сльозоточиві речовини, а далі використовувати гумовий кийок та ін. Доцільно впровадити у діяльність кримінально-виконавчих установ України досвід, набутий у процесі забезпечення режиму в європейських країнах, щодо доцільності прихованого носіння спецзасобів під час режиму.

Порядок застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів змінюється залежно від певних факторів, а саме: агресивності правопорушників, ступеня небезпеки загрози (наявності зброї у правопорушника; наявності предметів, які можна використати як зброєю), конкретних обставин ситуації (порушення встановленого порядку

відбування кримінального покарання та особистої безпеки персоналу виправних установ; невиконання законних вимог представника виправних установ; чинення опору працівнику виправних установ та іншим особам, які виконують службові обов'язки; напад на засуджених, співробітника виправних установ, об'єкти, які охороняються, приміщення тощо; захоплення заручників), службової необхідності (припинення правопорушення; затримання злочинця).

Важливого значення для розгляду окресленої проблеми набуває ч. 3 ст. 106 КВК, яка забороняє застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і зброю до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та неповнолітніх, крім випадків вчинення ними групового або збройного нападу, який загрожує життю і здоров'ю персоналу колонії чи інших осіб, або збройного опору. У науці кримінально-виконавчого права також існує подібна думка, що до жінок, осіб похилого віку, інвалідів і неповнолітніх забороняється застосовувати спеціальні заходи [3, с. 178].

Висновки. На підставі проведеного дослідження робимо висновок, що правила застосування фізичної сили, спеціальних засобів, вогнепальної зброї повинні бути чітко визначені не галузевими нормативними актами Державної пенітенціарної служби України, а Законом „Про Державну кримінально-виконавчу службу України” та Кримінально-виконавчим кодексом України або окремим Законом України “Про застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї в органах та установах Державної пенітенціарної служби України”.

Бібліографічні посилання

1. Царюк С.В. Правова природа кримінально-виконавчої характеристики засуджених // Науковий вісник Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ: Зб. наук. праць. – 2007. – №3. – С. 250.
2. Бадира В.А. Альтернативні покарання та виправлення засуджених: світовий досвід: Навч. посіб. – Чернігів, 2004.
3. Примаченко А.А., Новик А.Ю. Применение боевых приемов самбо сотрудниками ОВД при охране общественного порядка и борьбе с преступностью // Вопросы эффективности профессионально-прикладной подготовки сотрудников ОВД: Сб. науч. трудов. – Минск, 1991. – С. 59.
4. Підвисоцький Р.М. Деякі проблеми застосування фізичної сили та спеціальних засобів під час нагляду за засудженими в КВК закритого типу // Південноукраїнський правничий часопис. – Одеса. – 2007. – № 3. – С. 59.
5. Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К., 2002.
6. Степанюк А.Х., Яковець І.С. Кримінально-виконавчий кодекс України: Наук.-практ. коментар. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Х., 2008.
7. Кримінально-виконавче право України: Підруч. / В.М. Трубников, В.М. Харченко, О.В. Лисоді та ін.; За ред. В.М. Трубникова. – Х., 2001.
8. Тихонов А.А. Меры поощрения и взыскания, применяемые к осужденным в исправительно-трудовых колониях. – К., 1980.
9. Брызгалов В.Н., Макагон Н.Е. Режим в местах лишения свободы. – К., 1976.
10. Трубников В.М., Шинкарьов Ю.В. Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування: Монограф. – Х., 2007.

Надійшла до редакції 18.03.2011

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

В.Д. Пчолкін

доктор юридичних наук, доцент
Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

МЕТОДОЛОГІЯ ПІЗНАННЯ В ТЕОРІЇ ОРД

Розглянуто питання методології юридичної науки та визначено окремі методи, що складають методологічну основу пізнання теорії оперативно-розшукової діяльності і забезпечують їх творче застосування відповідно до цілей наукових досліджень.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, суб'єкт, діалектичний метод, злочинність, результат.

Рассмотрены вопросы методологии юридической науки и определены отдельные методы, составляющие методологическую основу познания теории оперативно-розыскной деятельности и обеспечивающие их творческое применение в соответствии с целями научных исследований.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, субъект, диалектический метод, преступность, результат.

Questions of methodology of jurisprudence are considered and the separate methods making a methodological basis of knowledge of the theory operational-search activity and providing their creative application according to the purposes of scientific researches are determined.

Keywords: operational-search activity, the subject, a dialectic method, criminality, result.

Важливу роль у науці та практичній діяльності у боротьбі зі злочинністю відіграють філософські положення про єдність теорії і практики, взаємозв'язок і зумовленість, здатність матерії до відображення, вивчення явищ у розвитку, відповідність й інваріантність, суперечності та ін. У зв'язку з цим останнім часом значно посилюється інтерес дослідників до питань методології теорії

оперативно-розшукової діяльності [1, с. 142].

Методологія науки – це вчення про принципи побудови, форми та способи наукового пізнання. Її визначають як «сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання. Методологія – це не тільки логіка пізнання, а й сукупність певних методів практичної діяльності. Метод (від грецьк. $\mu\epsilon\tau\omicron\delta\omicron\varsigma$ «шлях, дослідження, теорія, вчення») – спосіб досягнення будь-якої мети, вирішення конкретного завдання [2, с. 13]. Метод розуміється як «прийом або система прийомів, що застосовуються в будь-якій галузі діяльності (науці, виробництві тощо)» [2, с. 617], а також як «підхід до вивчення закономірностей, явищ природи, суспільства та мислення; шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні та практиці» [4, с. 795].

У галузі права методологія юридичної науки визначається як «система підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ» [5, с. 618]. Основу методології юридичної науки становлять, зокрема: філософсько-світоглядні підходи (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний тощо); загальнонаукові методи, тобто такі, які використовуються в усіх або у більшості наук; спеціальні (галузеві) методи, тобто прийнятні для дослідження предмета якоїсь однієї науки: наприклад, у юриспруденції – з'ясування (тлумачення) юридичних норм, спеціальні прийоми узагальнення юридичної практики [6, с. 132]. У теорії криміналістики під методами маються на увазі способи практичного здійснення чого-небудь, досягнення певних результатів (їх комплекси), спрямовані на збирання, дослідження й оцінку доказів з метою встановлення істини по кримінальній справі [2, с. 269].

Під впливом загальнонаукових висновків теорія оперативно-розшукової діяльності сформувала свою методологічну базу як систему різноманітних методів і методик для збирання, опрацювання й оцінки різних емпіричних даних про досліджуваний об'єкт і теоретичних положень, що їх пояснюють. Іншими словами, теорія оперативно-розшукової діяльності за своєю гносеологічною, пізнавальною сутністю є складовою загальної теорії права. В її арсеналі, як справедливо відзначає І.П. Козаченко, використовуються: загальний діалектичний метод, загальнонаукові методи пізнання, спеціальні наукові методи дослідження [7, с. 73]. Разом з тим важливою складовою частиною методології пізнання в галузі теорії оперативно-розшукової діяльності виступають: загальні методи наукового пізнання; методи проведення соціологічних досліджень; методи дослідження операцій; системний аналіз та ін.

Методи дослідження оперативно-розшукової діяльності можуть бути класифіковані за різними підставами. Найбільш визнаною є їх

класифікація за трьома рівнями: методи діалектичної та формальної логіки; загальнонаукові методи, що застосовуються в усіх науках і різноманітних галузях суспільної практики; спеціальні (галузеві) методи, що розроблені науковими дисциплінами для вирішення своїх специфічних завдань, або методи інших галузей знань, які модифіковані та пристосовані для вирішення завдань теорії оперативно-розшукової діяльності. Важливо також враховувати роль практичних методів оперативно-розшукової діяльності щодо збору, узагальнення й аналізу емпіричних даних, оцінки ефективності використання для цих цілей спеціальних сил, засобів і заходів, за допомогою яких доповнюються й конкретизуються спеціальні наукові методи. Виділити їх в окрему групу методології наукових досліджень заважає їх виключно практичний, прикладний характер, але врахування цих методів дозволяє підкреслити взаємозв'язок між теорією і практикою оперативно-розшукової діяльності.

Сучасне наукознавство має у своєму розпорядженні значну кількість апробованих методів дослідження соціальних явищ і процесів. Серед них у теорії оперативно-розшукової діяльності, застосовуються такі загальнонаукові і спеціальні методи.

Методологія передбачає діалектичний підхід, використання принципів та категорій діалектичної логіки. Процес пізнання в будь-якій сфері людської діяльності проходить за певними законами матеріалістичної діалектики. Теорія оперативно-розшукової діяльності являє собою різновид діалектичного відображення предметів і явищ матеріального світу у свідомості спеціальних суб'єктів цієї діяльності. Діалектичний метод дозволяє дослідникам підійти до предмета теорії оперативно-розшукової діяльності як до явища об'єктивної дійсності, розкрити сутність явищ і проблем, специфічних для цього виду суспільної практики. Реалізація цього методу в теорії оперативно-розшукової діяльності дає змогу розглядати факти або явища об'єктивної дійсності не ізольовано один від одного, а в їх взаємозв'язку та взаємозумовленості [8, с. 102]. За допомогою діалектичного методу вивчаються злочини і оперативно-розшукові заходи, що застосовуються для боротьби з ними, з урахуванням їх зв'язку, взаємозалежності й інших супутніх факторів.

Особливості оперативно-розшукової діяльності зумовили на ранніх етапах її розвитку використання формально-логічних методів пізнання (аналізу і синтезу, індукції та дедукції, конкретизації й абстрагування, аналогії, версії тощо). Використання цих методів забезпечує правильність мислення за формою й отримання нових знань за сутністю. Комплексне застосування цих методів дозволяє одночасно й паралельно вивчати стійкість різноманітних характеристик цілісності об'єкта й автономності його структурних елементів.

Аналітичний метод – один із поширених способів одержання загальних теоретичних понять, без яких наукове пізнання неможливе. Виявлені за його допомогою стійкі ознаки, характеристики, тенденції та закономірності оперативно-розшукової діяльності не тільки поповнюють теоретичні знання, але й забезпечують розробку науково обґрунтованих рекомендацій з удосконалення оперативно-розшукових заходів боротьби зі злочинністю. За допомогою цього методу досліджується оперативна обстановка, типові способи вчинення конкретних або однотипних злочинів, закономірності застосування оперативно-розшукових засобів їх виявлення і розкриття, кількісні та якісні характеристики негласних джерел інформації органів внутрішніх справ, їх роль у боротьбі зі злочинністю.

Ретельне вивчення окремих сторін об'єкта дослідження спонукає застосування методу абстрагування і порівняння. Використання цих методів дає можливість одержувати різнопланові наукові висновки щодо процесів, пов'язаних з динамікою злочинності, та ін.

Істотних наукових результатів можна досягти за допомогою логічного методу, який ґрунтується на принципах формальної логіки й вивчає форми людського мислення (поняття, судження) з позицій їх логічної побудови. Він застосовується під час розробки понятійного апарату (оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукова характеристика, оперативні обліки, оперативне розроблення, документування, оперативно-розшукове забезпечення тощо); вчення про систему та структуру правових актів, що регламентують оперативно-розшукову роботу; про структуру завдань, що розв'язуються оперативними підрозділами ОВС під час розкриття злочинів.

Із загальнонаукових методів використовується спостереження, яке означає цілеспрямоване, планомірне і досить тривале сприйняття будь-якого процесу, явища, предмета за його основними типовими ознаками з метою вивчення їх специфічних змін у певних умовах і відшукуванні смислу цих явищ [9, с. 64]. За допомогою спостереження здобувається наукове пояснення і опис тих характерних ознак, що визначають, наприклад, рівень професійної готовності суб'єктів оперативно-розшукової діяльності до вирішення конкретних завдань щодо боротьби зі злочинністю; стан оперативно-розшукових справ та контрольного провадження, а також науково-технічного забезпечення розкриття та розслідування злочинів.

У дослідженнях використовується й метод моделювання. Як метод пізнання він походить від поняття моделі як уявної системи елементів (статичних або динамічних) чи фізично створеної структури, що відтворює найбільш типові сторони, зв'язки, функції предмета дослідження (оригіналу), як ідеальні (уявні), так і матеріальні (фізичні) моделі. З уявним моделюванням мають справу в процесі формування

елементів оперативно-розшукової характеристики злочинів та однорідних їх груп, під час визначення типових оперативно-розшукових ситуацій та розроблення алгоритмів (програм) виявлення і розкриття однотипних злочинів. Як матеріальні моделі використовуються макети, предмети-аналоги, карти-схеми, що замінюють справжні об'єкти, для визначення механізму здійснення злочинів, розміщення оперативно-розшукових сил з метою документування слідів злочинних дій та ін. Комплексний характер моделювання проявляється в практичних заходах, таких як оперативні комбінації й тактичні операції, де реалізуються елементи матеріальних та ідеальних моделей (створення і ведення оперативно-розшукових обліків), а також у розробці інформаційно-пошукових систем оперативно-розшукового призначення під час оперативного обслуговування об'єктів.

Близьким до моделювання є експериментальний метод, що ґрунтується на дослідженні зразків об'єкта. Експериментальний метод застосовується для розробки нових методик використання засобів оперативної техніки, створення інструментальних методів дослідження предметів і документів, що містять сліди злочинних дій.

Широке застосування одержали соціологічні та кримінологічні методи: опитування, анкетування, інтерв'ювання, статистичні, порівняння і узагальнення. Залежно від цілей і об'єктів дослідження зазначені методи застосовуються автономно й комплексно в різних сполученнях. Так, статистичні виміри, вибірки, порівняння й узагальнення використовуються для виявлення тенденцій і закономірностей у розвитку оперативної обстановки на об'єктах і своєчасного реагування на неї оперативних підрозділів органів внутрішніх справ, а також для формулювання прогнозів на певні періоди часу.

Метод порівняння застосовується для вивчення криміногенних ситуацій і характеру дій оперативних підрозділів з їх нейтралізації, а також для вивчення характеристик особистості правопорушників і конфідентів, що беруть участь в оперативній розробці. Опитування, анкетування та інтерв'ювання оперативних працівників проводиться у випадках, коли неможливо одержати необхідні статистичні характеристики оперативно-розшукових сил, засобів і методів, коли ставиться завдання надати ймовірні оцінки ефективності їх впливу на злочинність, а також для вивчення матеріалів архівних оперативно-розшукових і кримінальних справ.

Говорячи про спеціальні методи, підкреслимо, що залежно від характеру предмета, історії розвитку тієї чи іншої галузі знань, ця група наукових методів може бути розвинена більше (наприклад, у криміналістиці) або менше, як у теорії оперативно-розшукової діяльності. Річ у тому, що становлення теорії оперативно-розшукової діяльності збіглося з періодом активної диференціації наукових знань і

формування методів пізнання, при тому що вибір їх досить великий. Водночас історія її розвитку перебуває на початковому етапі. Отже, спеціальні методи в теорії оперативно-розшукової діяльності ще тільки формуються. Наукові методи цієї групи мають загальнонаукове походження, однак ми відносимо їх до переліку галузевих тільки тому, що вони першими були пристосовані й адаптовані як методи вирішення оперативно-розшукових задач боротьби зі злочинністю на практиці й лише згодом стали використовуватися як методи пізнання теорії оперативно-розшукової діяльності. На сучасному етапі розвитку теорії оперативно-розшукової діяльності до галузевих можна обґрунтовано віднести особистісний, економіко-правовий і метод аналітичної розвідки.

Особистісний метод забезпечує цілеспрямоване дослідження закономірностей поведінки, вчинків конкретних осіб під час учинення злочинів, а також виконання функціональних обов'язків суб'єктами правозастосування залежно від якісних характеристик. Оперативно-розшукова діяльність належить до персоніфікованого виду соціальної практики, тому запозичила цей метод із державно-правової науки й спочатку сформулювала його як організаційний принцип вирішення практичних завдань боротьби зі злочинністю. Базуючись пізніше на висновках юридичної науки про те, що методологічна роль особистісного підходу може сприяти не тільки вирішенню традиційних проблем законності, але й розробці нових проблем, пов'язаних із виконанням функціональних обов'язків, їх якісним станом, теорія оперативно-розшукової діяльності обґрунтувала його комплексне використання для вирішення практичних оперативно-розшукових завдань, а також як спеціального наукового методу. Даний метод у першу чергу ототожнюється з необхідністю мати комплексне уявлення про особистість тих громадян, з якими суб'єкти оперативно-розшукової діяльності вступають у будь-які взаємовідносини. До цієї категорії можуть бути віднесені особи, що підозрюються у вчиненні злочинів, громадяни, які обізнані з протиправною діяльністю або бажають сприяти в боротьбі зі злочинністю тощо. Маючи потенційні можливості для виконання функцій загальнонаукового методу пізнання, особистісний метод поки що залишається спеціальним методом теорії оперативно-розшукової діяльності. За його допомогою успішно вирішуються проблеми збирання, інтерпретації та оцінки емпіричного матеріалу за всіма розділами предмета теорії оперативно-розшукової діяльності. Комплексний характер особистісного методу сприяє науковому опрацюванню таких проблем теорії оперативно-розшукової діяльності, як виявлення закономірностей впливу суб'єктів оперативно-розшукової діяльності на своєчасність і адекватність реагування на оперативну обстановку, застосування оперативно-

розшукових засобів і методів розкриття злочинів; оптимальне використання оперативно-розшукової інформації в боротьбі зі злочинністю; правові та соціальні заходи захисту суб'єктів; межі допустимості професійного ризику; здійснення тактичних операцій і оперативних комбінацій в екстремальних ситуаціях і т. ін.

Економіко-правовий метод у теорії оперативно-розшукової діяльності сформувався під впливом інтеграції загальнонаукових методів економічного і правового аналізу для вирішення завдань охорони власності від злочинних посягань на неї. Оперативно-розшуковою практикою він був сприйнятий як комплексний і ефективний метод виявлення і розкриття латентних злочинів економічної спрямованості [10, с. 79]. Інтегрований на основі теорії економічного та правового аналізу, він набув комплексної економіко-правової спрямованості, що забезпечує методологічну функцію вирішення завдань боротьби зі злочинністю. Узагальнивши досвід застосування економіко-правового аналізу в боротьбі зі злочинами, теорія оперативно-розшукової діяльності обґрунтувала його методологічну роль не тільки у вирішенні практичних завдань, але також і як спеціального методу дослідження проблем теорії оперативно-розшукової діяльності. Шляхом пізнання взаємозв'язків економічного та правового характеру при дослідженні механізму вчинення злочинів теорія оперативно-розшукової діяльності має можливість розширити наукову аргументацію всіх структурних розділів її предмета, особливо таких окремих теорій, як учення про пізнавальну, дієву й організаційну сторону оперативно-розшукової діяльності; теорію оперативного обслуговування і документування дій розроблюваних. Економіко-правовий метод сприяє науковому обґрунтуванню концептуальних положень нового розділу теорії оперативно-розшукової діяльності – оперативно-розшукової методики – і безпосередній розробці типових методик з виявлення і розкриття злочинів.

Така система методів складає ту методологічну основу пізнання в теорії оперативно-розшукової діяльності, яка забезпечує їх творче застосування відповідно до цілей наукових досліджень. Таким чином, як очевидно зі змісту, методика досліджень, що базується на загальнонаукових та практичних методах оперативно-розшукової діяльності, є необхідною складовою методології пізнання конкретних оперативно-розшукових проблем.

Бібліографічні посилання

1. Бараненко Б.І. Сучасні методологічні проблеми теорії та практики ОРД // Вісник Луган. ін.-ту внутр. справ МВС України. – 2002. – № 4. – С. 142–152.
2. Криміналістика: Підруч. / В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.; За ред. проф. В.Ю. Шепітька. – 4-е вид., перероб. і доп. – Х., 2008.
3. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. / Уклад. В.В. Яременко, О.М. Сліпущко. – К., 1999. – Т. 1.
4. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М., 1985.

5. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Т. 6.

6. *Іщенко А.В.* Теоретичні проблеми криміналістики в дисертаційних дослідженнях в Україні // Вісник Хмельницьк. ін-ту регіон. управ. та права: Наук. часопис. – 2003. – № 2. – С. 130-140.

7. *Козаченко І.П.* Основні напрямки теоретичних та практичних досліджень в оперативно-розшуковій діяльності // Вісник Одеськ. ін-ту внутр. справ. – 2000. – № 4. – С. 73-78.

8. Теория оперативно-розыскной деятельности: Учеб. / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, Г.К. Синилова. – М., 2006.

9. *Діденко С.В.* Окремі аспекти використання загальнонаукових методів у розвитку теорії ОРД // Шляхи розвитку оперативно-розшукової діяльності в сучасних умовах: Матер. наук.-практ. конф. – Х., 2008. – С. 64-67.

10. *Бандурка А.М., Червяков И.М., Посылкина О.В.* Финансово-экономический анализ: Учеб. – Х., 1998.

Надійшла до редакції 19.04.2011

В.С. Березняк

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.13

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ЕКСТРАДИЦІЇ В УКРАЇНІ

Надано історико-правовий аналіз становлення та розвитку інституту екстрадиції в Україні.

Ключові слова: становлення і розвиток інституту екстрадиції, козацька доба, європейське право, захист власних громадян, Українська Народна Республіка.

Предлагается историко-правовой анализ становления и развития института экстрадиции в Украине.

Ключевые слова: становление и развитие института экстрадиции, казачий период, европейское право, защита собственных граждан, Украинская Народная Республика.

The historical-legal analysis of establishment and development of the institute of extradition of Ukraine is given.

Keywords: establishment and development of the institute of extradition, cossak period, european law, protection of citizens, the Ukrainian National Republic.

Постановка проблеми та аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Удосконалення інституту екстрадиції в Україні на сучасному етапі не може реалізовуватися без вивчення тих історичних процесів, які відбувалися протягом всього періоду його становлення та розвитку. Деякі питання становлення та

розвитку інституту екстрадиції досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені О.І. Бойцов, В.М. Волженкіна, М.І. Костенко, І.І. Лукашук, А.В. Наумов, К.С. Родіонов, Н.А. Сафаров, М.П. Свистуленко та ін.

Метою даної статті є історико-правовий аналіз становлення та розвитку інституту екстрадиції в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші свідоцтва щодо виникнення інституту екстрадиції в Україні належать до епохи Київської Русі. Так, першими джерелами, в яких згадується екстрадиція, є договори Олега і Ігоря (911 р. та 944 р.) з Візантією.

Згідно з договором київського князя Олега 911 р. особи, які вчинили злочини у Візантії, повинні бути видані для покарання на батьківщину, а греки відіслані у Візантію [1, с. 32].

За твердженням І.І. Лукашука та А.В. Наумова, своєрідність видачі в даному випадку полягає в тому, що вона пов'язана з імунітетом від місцевої юрисдикції. Друга особливість полягала в тому, що малися на увазі здебільшого загальнокримінальні, а не політичні злочини [2, с. 210].

У договорі київського князя Ігоря з візантійським імператором (945 р.) також було вказано, що коли раб втече з Русі, то його потрібно повернути [3, с. 24].

Іншим історичним документом, який передбачав видачу (ст. 5), була Пространная Правда Ярославичей початку XII століття (1209 р.)*. Обов'язок видачі особи, яка вчинила вбивство, лежав на верві (сільській громаді). Громада була зобов'язана розшукати злочинця й видати його або сплатити штраф князеві [1, с. 33-34]. Крім того, в Руській Правді (Коротка редакція) вказувалося: «Аще ли челядин съкрывается любо у варяга, любо у кольбяга, а его три дни не выведутъ, а познають и в третии день, то изымати ему свои челядин» [3, с. 27].

У XIV–XVI століттях, коли українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, згадка про екстрадицію зустрічається в текстах Статутів. В статуті 4 Статуту 1588 р. вказано: «Теж, якби такий насильник, вбивши когось у домі, у господі, на вулиці, на дорозі чи де інде..., геть з цього панства нашого, Великого князівства, втік, без причин поважних законних до суду за позовом не став, тоді такий сам від вряду нашого має бути відісланий на [прийняття рішення про] вигнання до нас, Господаря» [4, с. 269].

З наведеного можна констатувати, що важливою особливістю того часу була певна процедура видачі особи, яка вчинила загальнокримінальний злочин, прийняття рішення з цього приводу і участь у цьому суду.

Ще однією історичною пам'яткою тих часів, де згадується екстрадиція (кінець XIV – перша половина XVII ст.), є Судебник короля

* Руська Правда (Просторова редакція).

Казимира 1468 р., в якому вказувалося: «А коли злодея видадуть ис права, а чим его възвелять, казнити по его делом» [3, с. 57].

Наступним етапом становлення та розвитку інституту екстрадиції в Україні є період козацької доби. Йому притаманні широкий розвиток дипломатичних та торговельних стосунків козацтва з іншими державами, незалежна вільна політика.

Одним із відомих українських історичних документів часів Богдана Хмельницького є «Договір між Цісарем турецьким і військом запорозьким з народом руським стосовно торгівлі на Чорному морі», в ст. 13 якого вказано: «Якщо б християнський невільник держави Цісаря Його Милості втік до галери, або корабля козацького, старший над галерою не повинний його таїти або переховувати, але повинний його видати... Якщо теж якийсь вільний челядник або невільник утік з козацької галери, його повинні турки видати козакам» [5, с. 13].

У нормах вказаного договору простежується започаткування, так би мовити, взаємної видачі особи (видача за принципом взаємності). На сьогодні можливість екстрадиції особи за принципом взаємності передбачена в нормах багатьох міжнародних договорів, наприклад, ч. 7 ст. 2 Європейської конвенції про видачу правопорушників 1957 р.

У творі Дмитра Миколайовича Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії» 1822 р. згадується про вимогу поляків екстрадиції Богдана Хмельницького і про практичне застосування правових норм того періоду: «Поляки вимагали від Козаків видачі Хмельницького і Виговського, всіх гармат і прапорів, зменшення їх війська і підкорення селян під владу поміщиків. Козаки ж послалися на Зборовські статті» [6, с. 11].

Як бачимо, існувала певна процедура розгляду екстрадиції, а також мотивована відмова в її реалізації з посиланням на конкретні положення нормативного документа.

На західноукраїнських землях у період австрійського панування (1772 – 1918 рр.) був більш якісний рівень розвитку інституту екстрадиції, який характеризувався перш за все наявністю демократичних і гуманістичних рис, притаманних сучасному праву, наприклад, захист підданих держави.

У параграфі 17 Угорського кримінального уложення про злочини і проступки 1879 р. вказано, що «Угорський підданий не підлягає видачі іноземній державі. Підданий іншої держави монархії може бути виданий тільки своїй рідній державі» [3, с. 403].

Розвиток екстрадиції в цей період був більш прогресивним і ввібрав у себе кращі європейські правові концепції того часу. В основі вказаної вище норми закладений не тільки захист підданих своєї держави, але і правові гарантії захисту підданих інших держав. Простежується двосторонній процес відносин держав щодо екстрадиції осіб.

За часи становлення Української Народної Республіки було розроблено багато нормативно-правових документів. Крім цього, комісії в цей період працювали над створенням трьох проектів конституції.

В одному з таких проектів конституції, а саме в проекті Державної Комісії по розробці Конституції Української Держави «Основний державний закон Української Народної Республіки», артикул 19, згадується про заборону екстрадиції українських громадян: «Ганебна кара і видалення українського громадянина за кордони Української Держави не дозволяється» [5, с. 97].

Це положення свідчить про величезний вплив європейського права на становлення і розвиток інституту екстрадиції та захист власних громадян в Україні.

Даний етап характеризувався не тільки розвитком прав щодо захисту осіб, які видавалися, а і процедури екстрадиції. Не можна не відзначити роль, яку відіграла Росія у розвитку екстрадиції в Україні.

У XVIII – XIX ст. у зв'язку з розвитком дипломатичних відносин Росії з європейськими державами екстрадиція зайняла одне з основних місць у міжнародних відносинах.

Активний розвиток національного законодавства і велика міжнародна практика відіграли ключову роль у становленні інституту екстрадиції. Взаємна співпраця держав з питань видачі осіб, які вчинили злочин, зумовила імплементацію міжнародних положень щодо екстрадиції у внутрішньодержавне право Росії того часу.

Цей період характеризувався не тільки підвищеними дипломатичними відносинами держав, збільшенням укладених договорів, але й зміною тенденцій від екстрадиції, так би мовити, політичних злочинців до екстрадиції осіб, які вчинили загальнокримінальні злочини.

Історичний період дореволюційної Росії відзначався також впливом європейського права на розвиток прав і свобод людини.

Що стосується міжнародних договорів, то в цей період були укладені договори з питань екстрадиції між Росією і Данією, Баварією, Італією, Швейцарією, Австро-Угорщиною, Іспанією, Португалією, Великобританією і багатьма іншими державами.

Аналіз цих договорів дозволив дійти висновку, що деякі положення, вироблені в XIX ст., успішно застосовуються в договірній практиці держав і в XXI ст. Так, в одній із перших конвенцій, підписаних Росією, а саме з Данією від 2(14) жовтня 1866 р., було закріплено положення про нерозповсюдження екстрадиції на власних громадян [7, с. 59].

Спеціальний закон про екстрадицію в Росії був прийнятий в 1908 р.* і, на думку В.М. Волженкіної, втілює практично всі загальні

* У деяких виданнях вказується на 1911 р., наприклад, Родионов К.С. Закон Российской империи 1911 г. об экстрадиции // Государство и право. – 2003. – № 7.

правила екстрадиційних процедур, при цьому зберігши принципи національного законодавства [1, с. 45].

Період революційної Росії і надалі утворення Союзу РСР у 1922 р. характеризувався відсутністю будь-яких міжнародних взаємостосунків з іншими державами з питань екстрадиції. Перша світова війна, повний розрив дипломатичних відносин з іншими державами, зіткнення світової спільноти з комуністичною ідеологією, масові гоніння інтелігенції та інших «ворогів» комунізму – все це призвело до втрати напрацьованих раніше міжнародних відносин, у т.ч. у сфері екстрадиції.

Хоча на національному рівні в 1923 р. Радою народних комісарів СРСР була затверджена типова конвенція про екстрадицію, яка містила загальноприйняте формулювання: «Особу, яка ховається від правосуддя, не буде видано, якщо вимога про його видачу викликана злочином або проступком релігійного і політичного характеру» [2, с. 212], це була суто формальна норма та фактично на практиці не застосовувалася.

Наступним етапом розвитку інституту екстрадиції можна назвати воєнний та післявоєнний період.

Цей період характеризувався перш за все видачею військових злочинців Другої світової війни. Відповідно до Ялтинських угод між трьома великими державами – СРСР, США та Великобританією, – було врегульовано поділ територіальної юрисдикції, допомогу військового характеру, у т.ч. екстрадиції військових злочинців.

У цей період історії відбулися позитивні процеси стосовно екстрадиції, результати сприяли справедливому судовому покаранню нацистських злочинців. Нюрнберзький і Токійський трибунали започаткували новий етап співпраці міжнародного співтовариства з кримінального переслідування осіб, які вчинили міжнародні злочини. Статути цих трибуналів встановили чітку правову регламентацію міжнародних злочинів, які тягли обов'язкову екстрадицію, а також основні положення процедури екстрадиції, які також були відображені в Женевській конвенції про захист жертв війни 1949 р.

У період з 1957 р. до 1991 р. (до розпаду СРСР) було укладено велику кількість міжнародних договорів. Основна їх частина припадала на надання загальноправової допомоги. Особливістю даних договорів була наявність положень щодо надання правової допомоги у сфері екстрадиції. В цей період простежується вплив СРСР, США й інших країн на світову політику у сфері кримінального судочинства.

Перехід дипломатичних відносин на договірний рівень, бажання держав об'єднатися загальними зусиллями в боротьбі з міжнародною злочинністю вивели інститут екстрадиції на новий якісний рівень розвитку.

Простежується тенденція прийняття багатосторонніх міжнародних угод (конвенцій), наприклад, Європейської конвенції 1957 р.

Злиття основних принципів прав і свобод людини з еволюціонуючими положеннями інституту екстрадиції призвели до позитивного результату боротьби міжнародного співтовариства зі злочинністю і розвитку інституту екстрадиції в цілому.

Більшість міжнародних угод СРСР в подальшому було ратифіковано незалежною Україною, і це стало основою для удосконалення екстрадиції на національному рівні разом з багатьма міжнародними нормами.

В Україні як у незалежній державі екстрадиція почала розвиватися після проголошення незалежності і встановлення відносин між іншими державами. За словами М.П. Свистуленка, тільки з розпадом СРСР створюються умови для переходу екстрадиції на якісно новий рівень розвитку та функціонування в правовій системі як окремого комплексного міжгалузевого правового інституту [8, с. 11].

Положення про екстрадицію міститься в ст. 9 «Неприпустимість видачі громадянина України іноземній державі» Закону України «Про громадянство» 1991 р. У цій статті вказано, що «громадянина України не може бути видано іноземній державі, за винятком випадків, передбачених міжнародними угодами» [9, с. 636]. Ця стаття має деякі суперечності щодо можливості екстрадиції громадян України. Назва цієї статті вказує на неможливість екстрадиції громадян України, а диспозиція самої статті, навпаки, говорить про можливість такої екстрадиції. Така невизначеність щодо екстрадиції громадян України мала місце і в першому проекті Конституції України, де в гл. 2 «Громадянство» ст. 16 вказано, що «Громадянин України не може бути виданий іноземній державі, за винятком випадків, передбачених міжнародними угодами України» [5, с. 137]. Це положення в повній мірі не відповідало міжнародним принципам сучасного інституту екстрадиції, де однією з імперативних (обов'язкових) умов відмови в екстрадиції є відмова в екстрадиції власних громадян.

Після цього остаточний проект Конституції України прийнято Верховною Радою України 28 червня 1996 р. в ст. 25 якого вказано, що «Громадянин України не може бути виданий іншій державі».

У цьому випадку законодавці відмовились від диспозиції норми, яка вказувала на можливість екстрадиції громадян України, що, в свою чергу, відіграло позитивну роль у подальшому розвитку прав і свобод людини в інституті екстрадиції.

За часи незалежності між Україною та іноземними державами було укладено велику кількість багатосторонніх та двосторонніх міжнародних договорів. Частина таких договорів передбачає саме екстрадицію осіб, які обвинувачуються у вчиненні злочинів. Такі угоди про правову допомогу укладено між Україною та КНР, Польщею, Литвою, Молдовою, Грузією, Росією, Білорусією тощо.

Крім цього, Україна ратифікувала Європейську конвенцію про

видачу правопорушників 1957 р., додатковий протокол 1975 р. та другий додатковий протокол 1978 р. до неї, Конвенцію про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах 1993 р., яка містить окремі положення щодо екстрадиції.

Слід зазначити, що перший спеціальний договір про екстрадицію було підписано 10 грудня 1998 р. між Україною та Китайською Народною Республікою. Підписання цього договору стало найважливішим кроком для подальшого розвитку інституту екстрадиції в Україні. Він вмістив у собі основні положення сучасної екстрадиції та принципи міжнародного регулювання правових відносин між державами.

20 січня 2000 р. також підписано від імені України Римський Статут Міжнародного кримінального суду 1998 р., прийнятий на Дипломатичній конференції повноважних представників під егідою ООН з затвердження Міжнародного кримінального суду і який на теперішній час знаходиться на розгляді у Верховній Раді України.

Наступним кроком становлення та розвитку екстрадиції в незалежній Україні у зв'язку з активним міжнародним правовим співробітництвом держави, актуалізації проблематики боротьби з міжнародною злочинністю стало прийняття у 2001 р. Кримінального кодексу України, в якому, на відміну від Кримінального кодексу 1960 р., законодавець передбачив статтю 10, що охоплює загальні положення екстрадиції особи, обвинуваченої у вчиненні злочину, і особи, засудженої за вчинення злочину. Однак норма цієї статті не передбачає саму процедуру екстрадиції.

В подальшому з необхідністю більш чіткого регламентування екстрадиції, підведення її регулювання до міжнародних стандартів, визначення основних принципів і гарантій правосуддя під час екстрадиції постало питання про внесення положень екстрадиції до Кримінально-процесуального кодексу України.

На сьогодні Законом України від 25.05.2010 р. Кримінально-процесуальний кодекс України доповнено розділом дев'ятим «Видача особи (екстрадиція)».

Крім того, положення щодо інституту екстрадиції знайшли своє відображення в проекті КПК України (реєстр. № 1233) та проекті КПК Національної комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права, схваленого комітетом з реформи кримінальної юстиції Національної комісії від 11.09.2008 р.

Доповнення Кримінально-процесуального кодексу України положеннями щодо інституту екстрадиції сприяло вдосконаленню норм права як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні з урахуванням сучасних міжнародно-правових тенденцій.

Висновки. Отже, екстрадиція в Україні має багатовікову історію. Це зумовлено багатьма чинниками: територіальними, демографічни-

ми, економічними, політичними.

Величезний вплив на становлення та розвиток інституту екстрадиції мало європейське право.

Розвиток від простого до складного, від відсутності прав і свобод осіб до їх встановлення створило в Україні таку стійку форму міжнародної правової допомоги, як екстрадиція.

Бібліографічні посилання

1. Волженкина В.М. Выдача в российском уголовном процессе. – М., 2002.
2. Лукашук И.И., Наумов А.В. Международное уголовное право: Учеб. пособ. – М., 1999.
3. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: Навч. посіб. / За ред. В.Д. Гончаренка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 2000. – Т. 1: 3 найдавніших часів до початку ХХ ст.
4. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2. – Одеса, 2004.
5. Слюсаренко А.Г., Гоменко М.В. Історія української конституції. – К., 1993.
6. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России: В 2-х ч.: Ч. 1. – М., 1822.
7. Нигматуллин Р.В. К истории формирования института выдачи в российском законодательстве // Российский следователь. – 2005. – № 6. – С. 59-62.
8. Свистуленко М.П. Екстрадиція в правовій системі України: основні кримінально-правові аспекти: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005.
9. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: Навч. посіб. / За ред. В.Д. Гончаренка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 2000. – Т. 2: Лютий 1917 – 1996 рр.

Надійшла до редакції 20.05.2011

Л.В. Карабут

кандидат юридичних наук, доцент
(Луганський державний університет
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка)

УДК 343.13

ОЗНАКИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Досліджено актуальну для теорії і практики проблему визначення ознак кримінально-процесуальної діяльності. Сформульована система ознак і проаналізовано кожну із них.

Ключові слова: *ознаки, кримінально-процесуальна діяльність, суб'єкти.*

Исследована актуальная для теории и практики проблема определения признаков уголовно-процессуальной деятельности. Сформулирована система признаков и проанализирован каждый из них.

Ключевые слова: *признаки, уголовно-процессуальная деятельность, субъекты.*

The actual for theory and practice problem of determination of

criminal procedural activity's attributes is researched. The system of attributes is formulated, and each of them is analyzed.

Keywords: *attributes, criminal procedural activity, subjects.*

Постановка проблеми. Попри те, що термін «кримінально-процесуальна діяльність» є поширеним у юридичній теорії, сукупність ознак цієї діяльності до цього часу залишається однозначно невизначеною. У теоретичній літературі основною ознакою кримінально-процесуальної діяльності називають її урегульованість нормами права. Між тим діяльність у кримінальних справах має й інші важливі ознаки. Правильне розуміння системи ознак має не лише теоретичне, а й безпосереднє практичне значення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Нам не вдалося відшукати публікації, в яких би ґрунтовно були досліджені ознаки кримінально-процесуальної діяльності. Питанням визначення ознак правозастосовної діяльності, різновидом яких вважають кримінально-процесуальну діяльність, у юридичній теорії певна увага приділялася. Дослідженню ознак правозастосовної діяльності присвячені роботи таких учених, як Д.О. Бочаров, Є.В. Додін, Г.І. Федькін, П.О. Недбайло, І.Є. Фарбер, П.М. Галанза, В.В. Лазарев та ін. Фрагментарно ознаки кримінально-процесуальної діяльності досліджені у відомій статті В.Г. Дрьомова [1, с. 103-106].

Мета (постановка завдання). Для її виконання у статті поставлені такі завдання: 1) проаналізувати нормативні акти та джерела літератури стосовно визначення у них ознак правоохоронної діяльності взагалі і кримінально-процесуальної діяльності зокрема; 2) визначити ознаки кримінально-процесуальної діяльності і дати характеристику кожної із них, наскільки це можливо зробити у межах наукової статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи ознаки кримінально-процесуальної діяльності, будемо виходити із того, що нею є діяльність органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, а також фізичних і юридичних осіб, які залучаються до неї у межах провадження у кримінальній справі.

Аналіз нормативно-правових актів в Україні і літературних джерел дає підстави для висновку про те, що до числа ознак кримінально-процесуальної діяльності належать такі.

1. Кримінально-процесуальна діяльність є *єдиною у державі офіційною формою вирішення кримінально-правових конфліктів*. Усі гіпотетичні порушення норм кримінального права мають стати предметом офіційного розслідування та судового розгляду, що є можливим лише у межах кримінально-процесуальної діяльності. Останнім часом в Україні впроваджуються неофіційні (альтернативні [2]) форми правосуддя – так зване «відновне правосуддя», що може здійсню-

ватися у формі медіації, «кіл правосуддя», «сімейних конференцій», «конференцій жертв і правопорушників» тощо [3]. Використовувати примирювальні процедури у кримінальному судочинстві рекомендує підлеглим прокурорам Генеральний прокурор України [4].

Запровадження відновних процедур у кримінальному судочинстві відображено у численних міжнародно-правових документах, зокрема у Рекомендації Ради Європи № R (99) 19 [5]; «Про надання допомоги потерпілим від злочинів» (2006) [6], відповідно до якого до 22 березня 2006 року кожна держава – учасниця ЄС повинна була у своєму законодавстві закріпити можливість проведення медіації – однієї з форм відновного правосуддя у випадках вчинення злочинів, та Резолюції Економічної та Соціальної Ради ООН «Про основні принципи використання відновного правосуддя у кримінальних справах» (2002).

Хоча процедури відновного правосуддя спрямовані на вирішення кримінально-правового конфлікту і мають певне значення для вирішення кримінальної справи (примирення враховується при призначенні покарання як обставина, що пом'якшує кримінальну відповідальність), вони не можуть повністю замінити офіційну кримінально-процесуальну діяльність. Відносини, що виникають під час примирювальних процедур, не є кримінально-процесуальними. Більш того, наразі вони навіть не є правовими, бо в Україні до цього часу не ухвалений Закон «Про медіацію». Наприкінці січня 2008 р. Міністерством юстиції України на виконання пункту 20 Орієнтовного плану законопроектної роботи на 2007 р. на сайті було розміщено проект Закону України «Про медіацію (примирення)» [7]. Однак він до цього часу не став предметом розгляду Верховної Ради України і наразі доля цього законопроекту невідома. Але й у випадку прийняття відповідного Закону України медіація, так само як і інші форми відновного правосуддя, до структури кримінально-процесуальної діяльності не увійдуть в силу викладених вище причин.

2. Другою ознакою кримінально-процесуальної діяльності є її *нормативна (правова) урегульованість*. Програма діяльності у кримінальних справах задається нормами кримінально-процесуального права. Діяльність, здійснювана у межах провадження у кримінальних справах і навіть пов'язана із вирішенням питань, що їх стосуються, але не врегульована нормами права, не є кримінально-процесуальною. Нормативна урегульованість є однією із основних ознак кримінально-процесуальної діяльності.

Іноді урегульованість діяльності нормами права (статтями закону) ототожнюють із засадою законності [8, с. 23-24], що, на нашу думку, є неправильним. Правова урегульованість як ознака кримінально-процесуальної діяльності характеризує саму діяльність. Урегульованість задає програму усієї діяльності як цілого. У той час

як засада законності звернена до окремих суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності. Вони не можуть під час провадження у справі змінювати порядок діяльності, а повинні лише підкорятися вимогам закону.

3. Третьою ознакою кримінально-процесуальної діяльності є *організуюча роль компетентних суб'єктів*. Останні володіють компетенцією, яку в теорії кримінального процесу називають кримінально-процесуальною і котра складається із таких елементів: кримінально-процесуальна функція, яку виконує суб'єкт; предмет відання; владні повноваження [9, с. 25-27].

Компетентні суб'єкти виконують ті кримінально-процесуальні функції, що випливають із необхідності виконання функцій держави, а саме: 1) переслідувати у кримінальному порядку осіб, щодо яких є підозра про вчинення ними злочину; 2) здійснювати правосуддя у кримінальних справах. Кримінально-процесуальну функцію кримінального переслідування здійснюють органи досудового розслідування і прокурор, а функцію правосуддя – суд. Усі інші суб'єкти, беручи участь у кримінально-процесуальній діяльності, або сприяють здійсненню цих функцій, або здійснюють функцію захисту від кримінального переслідування. Зазначених суб'єктів, які здійснюють свої функції, тим самим залучають до реалізації функцій, здійснюваних суб'єктами, компетентними «вести» процес. Суб'єкти, наділені владними повноваженнями, у такий спосіб організують кримінально-процесуальну діяльність. При цьому їхні владні повноваження дозволяють визначатися з тим, кого залучати до кримінально-процесуальної діяльності (наприклад, шляхом прийняття рішення про визнання потерпілим), а кого – ні (прийняттям постанови про відмову у визнанні потерпілим).

Державні органи й їхні посадові особи, які «ведуть» кримінальний процес, безпосередньо реалізують владні функції, що полягають в управлінні соціальними процесами (у нашому випадку – кримінальним процесом), їх авторитетному засвідченні, а у випадку потреби й за наявності підстав – у застосуванні легального примусу [8, с. 19].

Як зазначає Є.В. Додін, державно-владне вповноваження – ось той чинник, що перетворює суб'єкта управлінських відносин на суб'єкта правозастосування... і виражається в наданні йому певної правозастосовчої компетенції. Лише носій державної влади спроможний здійснити такий акт соціального управління, як реалізація загальних державних настанов у конкретних життєвих обставинах [10, с. 37, 39]. Стосовно кримінально-процесуальної діяльності це означає, що орган досудового розслідування, прокурор, суд (суддя) наділені державною владними повноваженнями для того, щоб вирішити конкретну життєву ситуацію, пов'язану із гіпотетичним порушенням норми

кримінального права.

Державні органи й їхні посадові особи у конкретній кримінальній справі для інших суб'єктів перетворюються на управлінців, бо їхні владні розпорядження (рішення) є обов'язковими не лише для суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності у конкретній справі, а й для усіх інших суб'єктів суспільства. Так, наприклад, згідно із ч. 6 ст. 114 КПК постанови слідчого, винесені відповідно до закону в кримінальній справі, яка перебуває в його провадженні, є обов'язковими для виконання всіма підприємствами, установами і організаціями, посадовими особами і громадянами.

Отже, для того аби вирішити кримінально-правовий конфлікт, органи досудового розслідування, прокурор і суд наділяються владними повноваженнями. Це дозволяє їм організувати кримінально-процесуальну діяльність усіх суб'єктів, які беруть участь у кримінальній справі, забезпечує здійснення усіх кримінально-процесуальних дій і виконання усіх кримінально-процесуальних рішень.

4. Документованість кримінально-процесуальної діяльності.

Кримінально-процесуальна діяльність дістає своє остаточне виявлення у матеріалах кримінальної справи, що являють собою сукупність різноманітних документів. Серед них особливе місце займають процесуальні документи. Поняття і призначення процесуальних документів у кримінальних справах досить повно досліджені в юридичній теорії, їм присвячено багато теоретичних робіт. Тому розглядати їх тут ґрунтовно немає потреби. Аби підкреслити значення документованості для кримінально-процесуальної діяльності, достатнім буде указати лише на те, що жодна дія чи рішення не можуть вважатися кримінально-процесуальними до того часу, доки вони не будуть оформлені належним чином у належному документі.

5. Здійснення кримінально-процесуальної діяльності у формі «негативної» або «позитивної» кооперації її суб'єктів. Оскільки суб'єкти розглядуваної діяльності мають різну мету і виконують протилежні кримінально-процесуальні функції (обвинувачення-захист), а тому прагнуть до досягнення різних результатів, то спосіб їхньої взаємодії слід визначити як «негативна кооперація».

У тих же випадках, коли цілі діяльності суб'єктів співпадають, спосіб їхньої кооперації буде позитивним. Останній має місце у випадку взаємодії органів досудового слідства і дізнання, прокурора і потерпілого тощо.

В окремих випадках здавалось би «позитивна» кооперація перетворюється на негатив для цілей кримінально-процесуальної діяльності у цілому та реалізації прав її окремих суб'єктів. Ідеться про «солідарність» органів досудового розслідування і прокурора, з одного боку, і суду (судді) – з іншого. Перші, як відомо, виконують функцію кримі-

нального переслідування, другі – функцію правосуддя.

Стосовно діяльності із доказування, що є стрижнем кримінально-процесуальної діяльності, В.П. Гмирко визначив, що феномен «скутості одним ланцюгом» був остаточно оформлений у ст. 65 КПК УРСР 1960 р., де доказами оголошувалися «всякі фактичні дані» незалежно від місця процесуального виготовлення, адже вони – «фактичні дані», а їхніми виробниками була «бригада» ментально солідарних «органу» дізнання, слідчого й суду [11, с. 35]. Зміст цієї тези непогано віддзеркалює таке визначення: «Процес доказування – це встановлена законом діяльність органів дізнання й попереднього слідства, прокурора й суду зі збирання, перевіряння й оцінювання доказів з метою розкриття злочину, викриття особи, що його скоїла, і забезпечення справедливого покарання винному» [12, с. 92].

На засіданні Пленуму Верховного Суду СРСР у грудні 1986 р. відзначалось, що однією з основних причин, які призводять до беззаконня, є «... обвинувальний ухил, коли судді виходять з презумпції винності підсудного», та «... сліпа, беззастережна довіра попередньому слідству»; а також, що «... обвинувальний ухил укорінився тому, що суд тривалий час перебував у тісному зв'язку зі слідством та обвинуваченням» [13, с. 116-117].

Як свідчать результати опитування суддів, «зв'язок» їх із органами дізнання та досудового слідства і прокурором до цього часу є досить міцним. Так, на питання про те, чи довіряють вони доказам, зібраним органами дізнання і досудового слідства, 87 % суддів відповіли, що довіряють повністю, 12 % – переважно довіряють і 1 % – не довіряють.

Опитуванням слідчих встановлено, що 98 % із них передають до суду разом із обвинувальним висновком текст обвинувального висновку в електронному варіанті. Цей факт можна було би вважати простою технічною акцією, спрямованою на економію часу суддями під час виготовлення вироку. Але ж сам факт того, що обвинувальні вирoki суду повністю відтворюють тексти обвинувальних висновків, складених слідчими, свідчить про обвинувальний ухил суду. 76 % обвинувальних вироків у вивчених нами кримінальних справах повністю або частково повторювали текст обвинувальних висновків у цих справах.

Отже, працівники органів дізнання, органів досудового слідства, прокурори, суди, хоча і представляють інтереси держави у конкретних кримінальних справах, повинні поводитися у межах визначених для них кримінально-процесуальних функцій. Кримінально-процесуальна діяльність – це не той вид юридичної діяльності, де зазначені органи мають демонструвати повну «солідарність».

На основі проведеного у цій статті дослідження можна зробити такий **висновок**. Кримінально-процесуальна діяльність має такі озна-

ки: 1) вона є єдиною у державі офіційною формою вирішення кримінально-правових конфліктів; 2) нормативна (правова) урегульованість; 3) організуюча роль компетентних суб'єктів; 4) документованість; 5) здійснення кримінально-процесуальної діяльності у формі «негативної» або «позитивної» кооперації її суб'єктів.

Тема визначення ознак кримінально-процесуальної діяльності є доволі об'ємною. Тому для її повного опрацювання потрібно здійснювати подальші дослідження. Останні є доцільними за такими напрямками наукових розвідок: 1) визначення ознак окремих структурних елементів кримінально-процесуальної діяльності; 2) ґрунтовне дослідження кожної із визначених у цій статті ознак діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Дремов В.Г. Уголовно-процессуальная деятельность: сущность и основные черты // Правоведение. – 1978. – № 3. – С. 103-106.
2. Головка Л.В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве. – СПб., 2002.
3. Проценко Д.В. Медіація в Україні зайшла, і це – факт. Тепер їй треба дати можливість проявитися // Юридична газета. – 2008. – № 6. – 12 лютого; Бардаченко Л. Медіація в Україні: практика застосування світових тенденцій // Правовий тиждень. – 2010. – № 1-2. – 12 січня.
4. Щодо використання процедур примирення у кримінальному провадженні та розширення альтернативи кримінальному переслідуванню: Лист Генерального прокурора України № 09/1-233 від 1 серпня 2008 р. прокурорам АРК, областей, міст Києва і Севастополя, військовим прокурорам регіонів і Військово-морських сил України, ректору Національної академії прокуратури України // http://www.commonground.org.ua/dld/doc/Rekomend_Genprokur_zastosuvan_mediaciyi.doc.
5. Рекомендація № R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам – членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_828.
6. Рекомендація Rec (2006) 8 Комітету міністрів державам-членам щодо надання допомоги потерпілим від злочинів / Ухвалена Комітетом міністрів 14 червня 2006 року на 967-му засіданні заступників міністрів // <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1568731&Site=COE&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864>.
7. Проект Закону України «Про медіацію (примирення)» // <http://www.commonground.org.ua/dld/doc/Mediation%20draft%20law%201%20July%202010.doc>.
8. Бочаров Д.О. Доказування у правозастосовчій діяльності: загальнотеоретичні питання: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2006.
9. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальна компетенція: Монограф. – Дніпропетровськ, 2006.
10. Додин Е.В. Доказывание и доказательства в правоприменительной деятельности органов советского управления. – К.; Одесса, 1976.
11. Гмирко В.П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація: Монограф. – Дніпропетровськ, 2010.
12. Следственная работа органов внутренних дел. – К., 1971.
13. Халдеев Л.С. Судья в уголовном процессе. – М., 2000.

Надійшла до редакції 30.03.2011

І.В.Пиріг

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.148

ОДЕРЖАННЯ ЗРАЗКІВ ДЛЯ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ

Розглянуто теоретичні та практичні проблеми одержання зразків для порівняльного дослідження. Надано рекомендації щодо вдосконалення відібрання зразків окремих видів.

Ключові слова: зразки для експертного дослідження, судова експертиза, слідчі дії.

Рассмотрены теоретические и практические проблемы получения образцов для сравнительного исследования. Разработаны рекомендации относительно усовершенствования получения образцов отдельных видов.

Ключевые слова: образцы для экспертного исследования, судебная экспертиза, следственные действия.

The theoretical and practical problems of receipt of standards for comparative research are considered. Worked out to recommendation in relation to the improvement of receipt of standards of separate kinds.

Keywords: standards for expert research, judicial examination, inquisitional actions.

Постановка проблеми. При проведенні ідентифікаційних та окремих видів діагностичних експертиз об'єктами порівняльного дослідження виступають різного роду зразки. У загальному вигляді їх можна визначити як “відображення, предмети, речовини, що відображають властивості, ознаки, якості (індивідуальні та групові) інших предметів або суб'єктів, з приводу яких у слідчого чи суду виникло передбачення, що вони мають відношення до вчиненого злочину” [1, с. 173]. Правила та порядок відібрання окремих зразків для експертного дослідження відображено в деяких нормативних актах та навчально-методичній літературі. Однак на сучасному етапі розвитку експертних технологій, з розширенням можливостей державних експертних закладів різних міністерств, в тому числі МВС, на практиці виникають проблеми у використанні широкого кола спеціальних знань та нових методів під час відібрання зразків при проведенні нових видів експертиз.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемами судової експертизи у різні часи займалися провідні українські науковці та вчені ближнього зарубіжжя: Т.В. Авер'янова, І.А. Алієв, Л.Ю. Ароцкер, В.Д. Арсеньєв, Р.С. Белкін,

А.І. Вінберг, В.Г. Гончаренко, Г.І. Грамович, Ф.М. Джавадов, А.В. Дулов, О.О. Ейсман, В.А. Жбанкова, В.А. Журавель, О.М. Зінін, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, В.О. Коновалова, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Н.П. Майліс, Г.М. Надгорний, Ю.К. Орлов, О.Р. Росинська, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, Г.М. Соколовський, І.Я. Фрідман, В.Ю. Шепітько, О.Р. Шляхов та ін. В їхніх роботах закладено основи призначення та проведення експертиз у кримінальному судочинстві, тактичні прийоми проведення слідчих дій, пов'язаних з експертизою, в тому числі і під час одержання зразків для порівняльного дослідження.

Більш поглиблене вивчення досліджуваної проблеми простежується в останніх публікаціях Н.І. Долженко, П.П. Іщенка, С.Г. Качуріна, М.Ф. Сокірана, В.В. Ціркаля, М.Г. Щербаковського. Але, зважаючи на сучасні стрімкі темпи розвитку судової експертології, потребують додаткового розроблення процесуальна регламентація одержання зразків для експертного дослідження, можливості залучення спеціалістів при проведенні слідчих дій, пов'язаних з отриманням зразків, дотримання прав і свобод людини під час отримання зразків біологічного походження тощо.

Метою статті є визначення напрямків вдосконалення процедури одержання зразків для порівняльного дослідження на досудовому слідстві. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі завдання: 1) проаналізувати думки науковців щодо природи зразків для порівняльного дослідження; 2) визначити об'єкти, що можуть бути вилучено при проведенні слідчих дій і направлено на експертизу окремого виду; 3) надати пропозиції щодо більш ефективного використання умовно-вільних зразків при розслідуванні; 4) визначити особливості відібрання зразків біологічного походження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зразки для порівняльного дослідження відображають властивості певних об'єктів і використовуються при проведенні перш за все ідентифікаційних, а також експертиз із встановлення єдиного джерела походження або відношення об'єктів до певного роду, класу, виду. В залежності від властивостей об'єктів, які відображаються у зразках, серед науковців є певні розбіжності у класифікації. На думку авторів підручника з криміналістики, "зразки можуть бути поділено на дві групи: зразки, що відображають ознаки іншого об'єкта, та зразки, що відображають свої власні ознаки" [2, с. 669]. До перших вони відносять, наприклад, відтиски папілярних візерунків на дактилокарті, стріляні з певної зброї кулі, відбитки протектора шин автомобіля тощо. До другої групи належать зразки крові, слини та інших виділень організму, зразки ґрунту з місця події, борошна зі сховища тощо. Аналогічної класифікації дотримується П.П. Іщенко, додаючи до другої групи різного роду колекції [3, с. 102]. До зазначеної класифікації додає ще два виду зразків

М.Г. Щербаковський: ті, що відображають функціональні особливості об'єкта (почерку, письмової та усної мови), та комплексні зразки, що відображують декілька характеристик об'єкта оригіналу [4, с. 109]. Як приклад останньої групи наводиться зразок тексту, виконаного на матричному принтері, що відображає в комплексі властивості програмного забезпечення, особливості будови голок та склад барвної речовини.

На нашу думку, підстав для розширення класифікації, запропонованої М.Г. Щербаковським, немає. Зразки, що відображають функціональні ознаки людини – почерк або голос, можна віднести до першої групи, тому що незважаючи на різновид ознак зовнішньої форми або інших, вони все рівно будуть відображати ознаки того чи іншого об'єкта. Щодо комплексних зразків, то вони не можуть виступати об'єктом комплексного дослідження. Якщо в якості зразка відбирається документ, надрукований на матричному принтері, то його можливо використовувати в основному при проведенні технічної експертизи документів для ідентифікації принтера за відображенням голок на папері. Для діагностики програмного забезпечення необхідно вилучати комп'ютер, а для встановлення групової належності барвника – стрічку принтера.

Відносно класифікації зразків у залежності від процесуального статусу та часу виникнення у справі серед науковців не виникає суттєвих протиріч. Вони поділяються на вільні, умовно-вільні та експериментальні. Вільні зразки одержуються слідчим під час проведення слідчих дій. Також можуть бути вилучено і самі об'єкти, які використовуються експертом для отримання зразків для порівняльного дослідження під час проведення експериментальних дій у ході експертизи. Об'єкти, вилучені під час проведення слідчих дій, частіше за все мають процесуальний статус речових доказів. Вони вилучаються під час проведення таких слідчих дій: слідчого огляду (місця події, приміщень, ділянок місцевості, транспортних засобів), обшуку, виїмки, відтворенні обстановки і обставин події (у формі перевірки показань на місці). Для проведення кожного з видів експертиз вилучаються певні об'єкти. Зазначимо основні з них:

- трасологічної – знаряддя, інструменти, механізми, що можуть бути знаряддями вчинення злочину чи пристосовані для їх виготовлення; взуття та інші предмети одягу; замки, запірні пристрої та ключі від них; шини транспортного засобу;

- балістичної – вогнепальна зброя та її частини, боєприпаси, кулі, гільзи, порох, можливі сліди застосування вогнепальної зброї;

- технічної експертизи документів – засоби підробки реквізитів документів (папір, клей, ножиці, фарби тощо), печатки, штампи та засоби їх підробки, друкуючі форми та пристрої (принтери, ксерокси, різнографи тощо);

- почеркознавчої та авторознавчої – письмові документи з почерком та підписами: листи, щоденники, записні та телефонні книжки, електронні текстові документи з ознаками письмової мови;
- портретної – фотографії, відеозаписи, в тому числі на електронних носіях та в пам'яті комп'ютера;
- звуко- та відеозапису – звукозаписи та відеозаписи на магнітних та цифрових носіях інформації;
- вибухотехнічної – вибухові пристрої, їх елементи, вибухові речовини та їх складові;
- наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів; харчових продуктів; спеціальних хімічних речовин; сильнодіючих і отруйних речовин; криміналістичної експертизи матеріалів, речовин та виробів; ґрунтознавчої – зразки (проби) речовин, в залежності від виду експертизи;
- товарознавчої – зразки товарів, матеріал виготовлення;
- економічної – документи бухгалтерського, податкового обліку і звітності (бухгалтерська експертиза); документів про економічну діяльність підприємств і організацій; документів фінансово-кредитних операцій;
- у сфері інтелектуальної власності – літературні, художні твори, бази даних комп'ютерів, диски, фонограми, відеограми тощо.

Ми зазначили основні види експертиз та перелік можливих предметів та зразків, необхідних для проведення експертизи. Але з розширенням можливостей проведення досліджень експертною службою МВС [5] цей перелік навряд чи може бути повним. Законодавством не передбачено обов'язкове залучення спеціалістів для проведення зазначених слідчих дій, але, на нашу думку, при вилученні предметів, що будуть слугувати об'єктами експертизи, це необхідно робити. Також, на нашу думку, бажано залучати в якості спеціаліста саме того експерта, який буде виконувати відповідну експертизу. При такій взаємодії слідчого зі спеціалістами досягається найбільш швидкий результат у розслідуванні злочину. А це, у свою чергу, можливо, коли слідчий та експерт є працівниками однієї системи та для узгодження їх дій не потрібно багато часу, а нині у МВС нерідко спостерігається протилежне.

Опитуванням практичних працівників експертних підрозділів МВС встановлено окремі проблемні питання при вилученні слідчими вільних зразків. Іноді слідчі намагаються самостійно отримати зразки для порівняльного дослідження, використовуючи об'єкти, що можна вилучити. Наприклад, для проведення технічної експертизи документів виникла необхідність одержання зразків печатки Дніпропетровської регіональної митниці. На прохання працівників митниці, які вказували на потребу в дуже частому використанні печатки, слідчий не

зробив її виїмку, а обмежився самотійним одержанням відбитків печатки. Під час роздільного дослідження при проведенні експертизи експерт з'ясував, що досліджуваний відбиток печатки нанесено фотополімерною печатною формою з певним зміщенням. При дослідженні зразків було встановлено, що серед них виконаних аналогічним способом немає, тобто зразки не співпадали за умовами виконання. Зазначене призвело до призупинення проведення експертизи та невикористання затягування часу. Тому ми наголошуємо на тому, що при можливості при проведенні слідчих дій необхідно намагатися вилучати безпосередньо предмети, які будуть надсилатися на експертизу. Отримання зразків з цих предметів слід доручати експерту під час проведення експериментальної частини експертизи.

У ході вивчення матеріалів кримінальних справ, окремих висновків експертів нами встановлено, що на практиці недостатньо уваги приділяється використанню умовно-вільних зразків. У теорії судової експертизи їм також не приділяється достатньо уваги, мабуть, тому, що цей вид зразків досліджується здебільшого в почеркознавчій та фоноскопичній експертизах. В методиці судово-почеркознавчої експертизи окремим підзаголовком виділено “Мінімальний обсяг вільних та експериментальних зразків” [6, с. 8]. Щодо умовно-вільних зразків ніяких вимог не зазначено. Але не можна забувати, що в практиці розслідування злочинів дуже часто виникають конфліктні ситуації. Наприклад, у кримінальній справі є записка, що містить інформацію про злочин, написана певною особою, яку затримано. Місце проживання затриманого не встановлено, тобто немає можливості вилучити вільні зразки при обшуку. Експериментальні зразки підозрюваний надавати відмовився, і доказів його вини недостатньо. Саме в таких випадках необхідно відібрати якомога більше умовно-вільних зразків. Ними можуть бути: пояснення підозрюваного з приводу вчинення ним певних дій, написані на прохання слідчого, що можуть навіть не мати відношення до справи; протоколи допиту, написані власноручно; клопотання слідчому, прокурору, судді; переписка з місця тимчасового тримання можливим родичам; скарги на дії працівників органів внутрішніх справ тощо. Написання цих документів може і повинен ініціювати слідчий. Відповідно до методики проведення почеркознавчої експертизи експерт має право відмовитись від виконання експертизи без достатньої кількості вільних та експериментальних зразків [6, с. 8], що простіше за все зробити. Але, на наш погляд, не варто лишати слідство можливості оперувати при розслідуванні таким важливим доказом, як висновок експерта, і все ж таки спробувати провести експертизу, використовуючи умовно-вільні зразки.

Одержання зразків для експертного дослідження як окрема слідча дія регламентується ст. 199 КПК України. Для її ефективного про-

ведення в якості спеціаліста ми також рекомендуємо залучати експерта, який буде проводити експертизу за даною справою. Тактиці відібрання експериментальних зразків для почеркознавчого дослідження приділено достатньо уваги як у нормативних актах, так і в науково-методичній літературі [4, с. 266-267; 7, с. 88-131; 8]. Тому приділимо увагу відібранню інших зразків від живих осіб – пальців рук та інших частин тіла людини, волосся, крові, сперми, сечі тощо. Дане питання актуально, тому що під час цих дій може порушуватись право людини на повагу його гідності та особисту недоторканність (ст.ст. 28, 29 Конституції України).

На сьогодні дактилоскопіювання в органах внутрішніх справ проводиться за застарілою методикою з використанням типографської фарби, що наноситься на руки дактилоскопічним валиком. Після цього руки, вже не кажучи про інші частини тіла людини, не завжди з першого разу відмиваються милом. Рекомендується змивати руки тампоном, змоченим у бензині чи скипидарі, які негативно діють на епідерміс шкіри. З метою дотримання гідності особи під час дактилоскопіювання необхідно використовувати сучасні досягнення науки. Технології “безкольорового дактилоскопіювання” або сканування, що пройшли практику застосування в більшості зарубіжних країн, дозволяють отримувати відбитки високої якості без використання фарби. Якщо ці відбитки відібрано у підозрюваних та обвинувачених, вони без додаткової обробки заносяться до масиву автоматизованих баз даних і перевіряються зі слідами, вилученими з місць нерозкритих злочинів. У практиці розслідування майнових злочинів, в основному квартирних крадіжок, з метою відсіювання серед вилучених слідів пальців рук таких, що залишені господарями квартири, у них відбирають відбитки рук під час огляду місця події. Такі дії, на наш погляд, спеціаліст має виконувати тільки за згодою власників приміщення. Для запобігання неприємностей у процедурі дактилоскопіювання можна використовувати аркуш глянцевого паперу, на який наносяться відбитки особи, з подальшим їх виявленням дактилоскопічними порошками. Такий порядок дактилоскопіювання сприятиме отриманню дозволу від особи, чії відбитки відбираються, а якість отриманих відбитків буде достатньою для виключення слідів господарів серед інших вилучених при огляді місця події.

У відповідності до наказу МВС України від 10.12.2007 № 465 збільшено кількість видів судової експертизи, що проводяться експертною службою МВС [5]. Зокрема, в експертних підрозділах можуть проводитись експертизи волосся, імунологічна, цитологічна, молекулярно-генетична, одорологічна та інші, які раніше проводились виключно експертними установами Міністерства охорони здоров'я. Для відібрання зразків для порівняльного дослідження при проведенні та-

ких експертиз залучались спеціалісти – судово-медичні експерти. На сучасному етапі розширення можливостей експертної служби МВС в якості спеціалістів можуть залучатись співробітники даної служби, які виконуватимуть відповідні експертизи. Одержання зразків біологічного походження від людини тим чи іншим способом порушує її недоторканність, особливо якщо їх відбирають у примусовому порядку. Тому для забезпечення прав людини при відібранні зразків біологічного походження необхідно дотримуватись процесуального порядку проведення, не допускати принизливого ставлення до особи та обирати безпечні методи збору матеріалу. Також допустимо, на наш погляд, у разі явної протидії розслідуванню з боку підозрюваного та для запобігання його можливій відмові від надання експериментальних зразків зробити спробу одержання умовно-вільних зразків. Тобто у разі знаходження підозрюваного у слідчому ізоляторі під виглядом здавання аналізів для перевірки стану здоров'я можливо відібрання зразків крові та сечі. Незважаючи на певне порушення моральних норм (застосування обману), це спосіб є більш гуманним, ніж застосування примусу при відібранні експериментальних зразків.

Висновки. У статті нами було розглянуто властивості зразків для порівняльного дослідження, визначено зразки, необхідні для проведення основних експертиз, що проводяться експертною службою МВС та вилучаються при проведенні слідчих дій, надано пропозиції щодо більш ефективного використання умовно-вільних зразків при розслідуванні, визначено особливості відібрання зразків біологічного походження.

У дослідженні ми спиралися на існуючі на сьогодні беззаперечні вимоги кримінально-процесуального законодавства, у якому зазначено, що суб'єктом одержання зразків для порівняльного дослідження є слідчий. При проведенні слідчих дій спеціаліст лише “допомагає” слідчому. Але практика розслідування злочинів свідчить про те, що у деяких випадках основні дії з відібрання зразків для проведення експертизи виконує саме спеціаліст. Слідчий лише фіксує його дії та результат у протоколі. В якості спеціалістів при розслідуванні злочинів на практиці залучаються переважно працівники експертної служби МВС, яка на сьогодні представляє собою потужну організацію, співробітники якої є представниками держави і кваліфікованими спеціалістами у різних галузях знань. На наш погляд, потрібно підтримати думку П.П. Іщенка, який ще у 1990 р. зазначив: “У законі сказано, що відбір зразків здійснює тільки слідчий, а спеціаліст лише надає йому допомогу. Дане положення, однак, уже давно не дотримується на практиці й стало анахронізмом. Років 30–40 назад, коли експертна система ще формувалася, а мережа її установ була слабка й нечисленна, як спеціалістів найчастіше залучали випадкових людей, що не служать в правоохоронних органах. У законодавця не було підстав довіряти їм. Цим і викликана поява в за-

коні обмеження, що забороняє спеціалісту збір доказів і вилучення зразків. Однак зараз це положення докорінним чином змінилося. Сьогоднішній фахівець, як і слідчий, має вищу освіту і є працівником правоохоронних органів. У держави тепер немає підстав не довіряти йому.” [3, с. 109]. На наш погляд, вирішення питань щодо надання працівникам експертної служби МВС права самостійно збирати докази, що можуть бути об’єктами експертного дослідження, є перспективним для подальших наукових розробок в даному напрямку.

Бібліографічні посилання

1. *Петрухин И.Л.* Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе. – М., 1964.
2. *Аверьянова Т.В. и др.* Криминалистика: Учеб. для вузов / Под. ред. проф. Р.С. Белкина. – М., 2000.
3. *Ищенко П.П.* Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты). – М., 1990.
4. *Щербаковский М.Г.* Судебные экспертизы: назначение, производство, использование: Учеб.-практ. пособие. – Х., 2005.
5. Про внесення змін до нормативних актів, які регламентують діяльність експертної служби МВС України: Наказ МВС України від 10.12.2007 № 465 // http://dndekc.centrmia.gov.ua/nakaz_465.doc.
6. Методика судово-почеркознавчої експертизи (загальна частина) / Уклад. К.М. Ковальов, З.С. Меленевська, Н.Г. Шпакович. – К., 2008.
7. *Качурін С.Г.* Тактика проведення судово-почеркознавчої експертизи: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2006.
8. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз: Затверджена наказом Мін’юсту України № 53/5 від 8 жовтня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 46. – Ст. 1715., Із змінами і доповненнями, внесеними наказами Міністерства юстиції України від 30 грудня 2004 р. № 144/5, від 10 червня 2005 р. № 59/5.

Надійшла до редакції 15.04.2011

К.О. Чаплинський

кандидат юридичних наук, доцент
*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.98

СПЕЦІАЛЬНІ ЗНАННЯ ЯК ОБ’ЄКТ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Досліджено актуальні проблемні питання використання спеціальних знань у процесі досудового розслідування. Розглянуто поняття, види та форми використання спеціальних знань як засобу тактичного забезпечення досудового розслідування.

Ключові слова: спеціальні знання, тактичне забезпечення, тактика, досудове розслідування.

Исследованы актуальные проблемы использования специаль-

ных знаний в процессе досудебного расследования. Рассмотрены понятие, виды и формы использования специальных знаний как средства тактического обеспечения досудебного расследования.

Ключевые слова: *специальные знания, тактическое обеспечение, тактика, досудебное расследование.*

This article is devoted to consideration of actual problem questions of using of special knowledges as method of tactical supply of pretrial investigation. The author have concentrated the attention on the meaning of special knowledges in a process of investigation the crime.

Keywords: *special knowledges, tactical supply, tactics, pretrial investigation.*

Постановка проблеми. Одним із основних завдань кримінального судочинства є повне і швидке розкриття та розслідування злочинів, для вирішення якого слідчий повинен вжити всіх передбачених законом заходів до встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину. Вирішення цих завдань неможливе без застосування слідчими певних знань, умінь та навичок, що одержані під час професійної підготовки та практичної діяльності. Втім, для вирішення вказаних завдань недостатньо наявності лише юридичних знань, оскільки на сьогодні не можна уявити сучасне досудове розслідування без використання останніх досягнень науково-технічного прогресу та розроблених на їх основі науково-технічних засобів. Тому слідчий за своєю базовою підготовкою повинен володіти спеціальними знаннями у різних галузях права, а також криміналістики, судової медицини і психіатрії. Але розслідування у будь-якій кримінальній справі вимагає від нього також глибоких знань і в інших галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла. Зважаючи на це, особливе значення у тактичному забезпеченні досудового розслідування має використання «спеціальних знань».

Під час проведення окремих слідчих дій, слідчий може самостійно застосовувати будь-які спеціальні знання та науково-технічні засоби, якщо він вважає, що достатньо ними володіє для вирішення конкретних питань. У випадку, якщо цих знань недостатньо, то слідчий залучає експерта чи спеціаліста, або коли їх участь на досудовому слідстві відповідно до процесуального закону є обов'язковою.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вагомий внесок у розвиток спеціальних знань зробили відомі вчені – криміналісти та процесуалісти, зокрема, В.Д. Берназ, В.І. Гончаренко, Г.І. Грамович, А.І. Дворкін, Г.Б. Дергай, Л.М. Ісаєва, А.В. Іщенко, І.П. Красюк, М.В. Костицький, О.А. Кравченко, Є.Д. Лук'янчиков, В.К. Лисиченко, В.М. Махов, І.В. Пиріг, Р.Д. Рахунов, Б.В. Романюк, Н.А. Селіванов, З.М. Соколовський, В.М. Тертишник, В.В. Циркаль, В.І. Шиканов, М.Г. Щербаковський та багато інших.

Однак узагальнення слідчої практики дозволяє дійти висновків, що далеко не всі слідчі застосовують спеціальні знання під час розслідування злочинів. Під час опитування 14 % слідчих вказали, що застосовують власні спеціальні знання при проведенні окремих слідчих дій, 17 % – використовують допомогу фахівців і спеціалістів. У 32 % випадків залучення спеціаліста було необхідністю, але слідчими їх знання не використовувалися.

Отже, метою цієї статті є висвітлення тактики використання спеціальних знань як засобу тактичного забезпечення досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу дослідження. У теорії кримінального процесу та криміналістики науковцями неодноразово робились спроби конкретизувати поняття «спеціальні знання». Чинне кримінально-процесуальне законодавство України не наводить визначення поняття «спеціальні знання».

У юридичній літературі науковцями одночасно вживаються терміни «спеціальні знання» і «спеціальні пізнання». На думку В.С. Кузьмічова і І.В. Пирога, вживаючи ці терміни, вчені вкладають у них однаковий зміст, іноді не пояснюючи цього [1, с. 39].

З філософської та філологічної точки зору ці терміни не є синонімічними, хоча їх зміст частково співпадає. У науковій літературі під «знанням» розуміють сукупність відомостей з якої-небудь галузі, набутих у процесі навчання, дослідження; а пізнання походить від слова «пізнавати» – осягати розумом явища об'єктивної дійсності, одержувати істинне уявлення про кого-, що-небудь [2, с. 787]. На думку В.Б. Романюка, пізнання – це здобуття істинних знань та уявлення про будь-що, але пізнання, у тому числі події злочину, вимагає також наявності у суб'єкта пізнання певних знань, навичок та досвіду [3, с. 21]. Іншими словами, пізнання та знання відрізняються одне від одного як процес і результат.

Можна погодитися з думкою В.М. Махова, який вважає використання терміна «спеціальні знання» більш точним, ніж термін «спеціальні пізнання» [4, с. 39].

У криміналістичній літературі серед вчених – криміналістів і процесуалістів – немає одностайної думки з приводу визначення поняття «спеціальних знань».

Так, Т.В. Авер'янова, Р.С. Белкін, Ю.Г. Корухов і Є.Р. Росинська спеціальні знання визначають як пізнання, придбані суб'єктом у процесі практичної діяльності шляхом спеціальної підготовки або професійного досвіду, засновані на системі теоретичних знань у відповідній галузі [5, с. 398].

На думку В.В. Романюка, спеціальні знання – це сукупність науково обґрунтованих відомостей спеціального виду, якими володіють особи – спеціалісти у рамках будь-якої професії у різних галузях нау-

ки, техніки, мистецтва та ремесла, і, відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства, використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального судочинства [3, с. 57].

В.Д. Юрчишин під спеціальними знаннями розуміє сукупність науково обґрунтованих знань у галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла певної особи (спеціаліста) в межах будь-якої професії, які відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства є необхідними для повного, всебічного, об'єктивного встановлення обставин, що входять у предмет доказування та вирішення інших завдань кримінального процесу [6, с. 44].

В.К. Лисиченко і В.В. Циркаль спеціальні знання визначають як не загальновідомі у судочинстві наукові, технічні та практичні знання, набуті в результаті професійного навчання чи роботи за окремою спеціальністю особою, залученою в якості спеціаліста чи експерта з метою сприяння слідству або суду в з'ясуванні обставин справи чи дачі висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх застосування [7, с. 22].

Таку позицію займає і А.А. Ейсман, зазначаючи, що спеціальні знання не є загальновідомими, не є загальнодоступними, а це знання, якими володіє обмежене коло спеціалістів, однак якими не володіє адресат доказування (слідчий, суд, учасники процесу) [8, с. 91].

Узагальнюючи думки вчених, можна зазначити, що при визначенні спеціальних знань автори здебільшого враховують вид професійної діяльності та певну спеціальність.

На думку М.Г. Щербаковського, спеціальні знання – це професійні знання, навички, здобуті обізнаною особою у процесі практичної діяльності в різних галузях науки і техніки, що використовуються разом з науково-технічними засобами при проведенні експертизи [9, с. 3]. У цьому визначенні автор використання спеціальних знань обмежує тільки проведенням експертизи.

Вказуючи на спосіб отримання спеціальних знань та наголошуючи на відповідності їх сучасному науковому та практичному рівню, надає своє визначення В.Ю. Шепітько. До спеціальних знань він відносить будь-які знання та вміння об'єктивного характеру, отримані внаслідок вищої професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи, що відповідають сучасному науковому та практичному рівню [10, с. 119].

На думку В.С. Кузьмічова і І.В. Пирога, спеціальні знання – це сукупність теоретичних знань і практичних умінь та навичок у галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, набутих у результаті спеціальної теоретичної підготовки або професійного досвіду роботи, що використовуються з метою розкриття, розслідування та попередження злочинів [1, с. 15].

Є.Р. Росинська вказує, що під спеціальними знаннями слід розуміти

систему теоретичних знань та практичних навичок у галузі конкретної науки, техніки, мистецтва та ремесла, набутих шляхом проходження, підготовки або придбанням професійних навиків та вирішення завдань, що виникають при здійсненні судочинства [11, с. 32]. Причому до спеціальних не відносять загальновідомі, а також юридичні знання, за винятком знань у галузі криміналістики, які можуть використовуватись при проведенні криміналістичної експертизи [12, с. 76].

Такі визначення поняття «спеціальних знань», на нашу думку, найбільш повно відображають їх природу, походження та напрямки використання.

Взагалі науковці, які розробляли проблему визначення спеціальних знань, поділяються на п'ять груп: перша група вважає спеціальні знання незагальнодоступними; друга – що спеціальні знання – тільки наукові; третя група розглядає спеціальні знання як такі, що відповідають сучасному рівню розвитку науки і можуть використовуватись у сфері кримінально-процесуальної діяльності; четверта група визначає спеціальні знання, базуючись на роді професійної діяльності за певною спеціальністю; п'ята група стверджує, що спеціальні знання відсутні у суб'єкта доказування.

Справедливо вказує І.В. Пиріг [13, с. 12], що не можна погодитися тільки з вченими, які висловлюють думку про відсутність спеціальних знань у суб'єктів доказування, тобто органу дізнання, слідчого, прокурора, судді.

Узагальнення поглядів вчених дозволяє назвати основні критерії, що використовуються при визначенні поняття «спеціальні знання»:

- загальна мета використання спеціальних знань спрямована на сприяння вирішенню завдань кримінального судочинства, зокрема, повне і швидке розкриття та розслідування злочинів;

- спеціальні знання ґрунтуються на сучасних досягненнях науки і техніки;

- спеціальні знання являють сукупність теоретичних знань і практичних умінь та навичок;

- за способом отримання спеціальні знання набуваються шляхом спеціальної теоретичної підготовки або професійного досвіду роботи.

Спеціальні знання під час проведення досудового розслідування завжди використовуються цілеспрямовано. Розкриття поняття цільового призначення спеціальних знань у кримінальному судочинстві має не тільки теоретичне, але й практичне значення.

Спеціальні знання, що використовуються в межах кримінально-процесуального законодавства, складають наукові основи слідчої і судової діяльності. Чітке визначення мети їх застосування на кожній стадії кримінального процесу важливе для правильного розуміння функцій і повноважень осіб, які використовують ті чи інші види знань

у передбачених законом процесуальних формах [13, с. 17].

Базуючись на дослідженнях вчених, можна визначити основні цілі використання спеціальних знань:

- сприяння повному і швидкому розкриттю та розслідуванню злочинів;
- встановлення істини у кримінальній справі;
- дослідження певних об'єктів та явищ;
- отримання необхідних відомостей для встановлення обставин, що мають значення для правильних обґрунтованих рішень по справі;
- сприяння виявленню, фіксації і вилученню доказів та з'ясуванню спеціальних питань, що виникають при проведенні слідчих дій;
- розробка тактичних і технічних засобів та методів збирання доказів тощо.

Тактика використання спеціальних знань займає важливе місце в системі тактичного забезпечення досудового розслідування. На важливість використання спеціальних знань у розкритті і розслідуванні злочинів вказують як вчені, так і працівники правоохоронних органів. Так, керівництво МВС України проаналізувало якість підготовки фахівців та визначило основні недоліки у підготовці слідчих:

- невміння кваліфіковано визначатись з наявністю або відсутністю складу злочину при вивченні матеріалів дослідчої перевірки;
- невміння застосовувати на практиці здобуті теоретичні знання, зокрема при складанні процесуальних документів та проведенні слідчих дій;
- невміння встановлювати психологічний контакт із допитуваним.

Взагалі, усім випускникам спеціалізованих навчальних закладів притаманний недостатній рівень знань тактики проведення слідчих дій та тактики розслідування окремих видів злочинів, як наслідок – невміння надати належну правову оцінку наявним доказам, спланувати подальше розслідування та прийняти законне рішення у справі. Найчастіше молоді слідчі не розуміють кінцеву мету розслідування злочинів, необхідний обсяг доказів для притягнення злочинця до кримінальної відповідальності або закінчення розслідування у справі [14].

Окрім того, за нашими дослідженнями, значна кількість слідчих (16 %) закінчила цивільні вузи. Ця категорія слідчих (14 %) відзначає, що отримали недостатній обсяг знань для якісного розкриття і розслідування злочинів.

Висновок. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що невикористання спеціальних знань або неправильне їх застосування під час проведення слідчих дій є суттєвим фактором, що знижує якість та ефективність досудового слідства, а інколи веде до тактичних помилок і прорахунків та прийняття необґрунтованих рішень.

Бібліографічні посилання

1. Кузьмічов В.С., Пиріг І.В. Використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті: Монограф. – Дніпропетровськ, 2007.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2003.
3. Романюк Б.В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: Монограф. – К., 2002.
4. Махов В.Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: Монография. – М., 2000. – 296 с.
5. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г. и др. Криминалистика: Учеб. / Под ред. проф. Р.С. Белкина. – М., 2000.
6. Юрчишин В.Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України: Дис. ... канд. юрид. наук. – Івано-Франківськ, 2007.
7. Лисиченко В.К., Циркаль В.В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике: Учеб. пособ. – К., 1987.
8. Эйсман А.А. Заключение эксперта (структура и научное обоснование). – М., 1967.
9. Щербаковський М.Г. Тактика проведення судових експертиз. Лекція для усіх форм навчання. – Х., 2004.
10. Шепітько В.Ю. Довідник слідчого. – К., 2001.
11. Россинская Е.Р. Специальные познания и современные проблемы их использования в судопроизводстве // Журнал российского права. – 2001. – № 5. – С. 32-43.
12. Надгорний Г., Сегай М., Ісакович Б. Закон України «Про судову експертизу» // Право України. – 1999. – № 2. – С. 75-78.
13. Пиріг І.В. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006.
14. Лист заступника начальника ГУМВС України в Дніпропетровській області начальника слідчого управління Гризи О.В. № 8/7034 від 06.09.2010 р.

Надійшла до редакції 26.04.2011

Ю.М. Черноус

кандидат юридичних наук

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 341.4 : 343.132

НАДАННЯ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ

Розглянуто питання удосконалення проекту Кримінально-процесуального кодексу України (реєстр. № 1233), зокрема норм, пов'язаних із визначенням слідчих дій, які можуть бути проведені в порядку надання правової допомоги у кримінальних справах, та особливостей їх практичної реалізації.

Ключові слова: *правова допомога у кримінальних справах, кримінально-процесуальне законодавство, обшук, виїмка, огляд, експертиза, допит, ратифіковані міжнародні договори України.*

Рассмотрены вопросы совершенствования проекта Уголовно-процессуального кодекса Украины (регистр. № 1233), в частности

норм, связанных с определением следственных действий, которые могут проводиться в порядке оказания правовой помощи в уголовных делах, и особенностей их практической реализации.

Ключевые слова: *правовая помощь в уголовных делах, уголовно-процессуальное законодательство, обыск, выемка, осмотр, экспертиза, допрос, ратифицированные международные договора Украины.*

In the scientific article are examined questions of the improvement of the project of the criminal procedure code of the Ukraine (register № 1233), namely, connected with the determination of the processual and investigation actions, which can it is carried out by way of rendering to lawful aid in the criminal cases.

Keywords: *legal aid in criminal cases, the criminal remedial legislation, a search, dredging, survey, examination, the interrogation, ratified international contracts of Ukraine.*

Постановка проблеми. Розслідування злочинів міжнародного характеру пов'язано із необхідністю збирання доказів, які знаходяться за кордоном, забезпечення прав і свобод відповідних учасників кримінального судочинства тощо. Відповідні завдання реалізуються, тією чи іншою мірою, органами дізнання, досудового слідства, прокуратури і судом, у формі міжнародної правової допомоги у кримінальних справах.

Правову допомогу у кримінальних справах можна визначити як передбачену міжнародними договорами, національним кримінально-процесуальним законодавством або засновану на принципі взаємності діяльність компетентних органів запитуваної договірної сторони з проведення на її території або сприяння в проведенні на її території процесуальних дій з метою сприяння розслідуванню, розгляду і вирішенню кримінальної справи, що знаходиться в провадженні компетентних органів запитуючої договірної сторони [1, с. 4-5].

Типовий договір про взаємну допомогу у галузі кримінального правосуддя, прийнятий резолюцією 45/117 Генеральної Асамблеї ООН 14 грудня 1990 р. [2], містить приблизний перелік процесуальних та слідчих дій, який рекомендується закріплювати у двосторонніх договорах. Проте у міжнародних договорах України про правову допомогу все ж немає єдиного підходу. Коло процесуальних та слідчих дій, що можуть бути проведені на прохання іноземного органу, конкретизується залежно від досягнутих домовленостей між державами в ході укладення відповідного договору.

Окреслена ситуація не сприяє ефективній реалізації завдань кримінального судочинства при провадженні справ, пов'язаних із міжнародними відносинами. За таких умов закріплення переліку процесуальних та слідчих дій, які можуть бути проведені в порядку надання правової допомоги у кримінальних справах, що передбачено проек-

том КПК України (реєстр. №1233), є прогресивним кроком, що дозволить гармонізувати міжнародне, національне законодавство та практичну діяльність з розслідування відповідних злочинів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Різним питанням кримінального судочинства у справах про злочини міжнародного характеру, в тому числі пов'язаним із правовою допомогою у кримінальних справах, присвятили свої роботи Ю.П. Аленін, О.М. Бандурка, П.Д. Біленчук, О.І. Виноградова, В.М. Волженкіна, О.Г. Волеводз, Л.Н. Галенська, В.М. Гребенюк, Ю.М. Грошевий, К.Ф. Гуценко, Н.С. Карпов, Н.І. Клименко, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, І.В. Лешукова, А.Г. Маланюк, В.Т. Малярченко, В.В. Молдаван, М.М. Михеєнко, В.В. Мілінчук, В.Т. Нор, В.П. Панов, М.І. Пашковський, М.І. Смирнов, В.М. Тertiшник, В.П. Шибіко, В.П. Шупилов, В.Ю. Шепітько та інші вчені.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку з потребою подальшого доопрацювання питань, пов'язаних із визначенням слідчих дій, які можуть бути проведені в порядку надання правової допомоги у кримінальних справах, а також особливостей їх практичної реалізації, спробуємо викласти деякі міркування з даного питання.

Отже, розділ 12 „Провадження у кримінальних справах, пов'язане з міжнародними відносинами” проекту КПК України, глава 64 „Правова допомога у кримінальних справах при провадженні окремих процесуальних дій”, містить ст. 637 „Процесуальні та інші дії, які можуть бути проведені в порядку надання правової допомоги”, у такій редакції:

„1. На виконання доручення про надання правової допомоги можуть бути проведені такі процесуальні дії: 1) допит свідків, потерпілих, обвинувачених, експертів та інших учасників кримінального процесу; 2) виклик осіб до органу досудового розслідування або суду; 3) обшук приміщень і осіб, виїмка предметів і документів; 4) вручення документів фізичним або юридичним особам; 5) огляд місця події, документів, речових доказів; 6) арешт грошових коштів і майна, а також їх конфіскація; 7) збирання та передача речових доказів; 8) контрольована поставка; 9) прикордонне переслідування; 10) оперативно-розшукові заходи; 11) інші процесуальні дії, передбачені цим Кодексом. 2. У порядку надання правової допомоги можуть бути виконані й інші дії”.

Відповідно до п. 3 ч. 1. ст. 637 проекту КПК України серед процесуальних дій, які можуть бути надані в порядку надання правової допомоги, передбачається проведення слідчих дій „обшуку приміщень і осіб, виїмки предметів і документів”.

Вважаємо недоцільним обмежувати слідчі дії обшук та виїмку лише окремими видами: приміщень і осіб; предметів і документів.

Відповідно до п. с ч. 3 ст. 18 Конвенції Організації Об'єднаних

Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. [3, с. 552-582], взаємна правова допомога може запитуватися з метою „проведення обшуку і здійснення виїмки або арешту”.

При цьому ст. 2 вказаної Конвенції визначає терміни „арешт та виїмка” як „тимчасову заборону передачі, перетворення, відчуження або пересування майна, або тимчасовий вступ у володіння таким майном, або тимчасове здійснення контролю над ним за постановою суду або іншого компетентного органу”.

Отже, виїмка в тлумаченні Конвенції Організації Об’єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності стосується майна. Стаття 2 вказаної Конвенції визначає майно як „будь-які активи, матеріальні чи нематеріальні, рухомі чи нерухомі, виражені в речах чи у правах, а також юридичні документи або акти, які підтверджують право на такі активи або інтерес у них”.

Вбачається, що за такого тлумачення поняття виїмки є ширшим, ніж нам пропонує ст. 637 проекту КПК України.

Це ж стосується й обшуку. Згідно з Конвенцією про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 січня 1993 р. [4] (ст. 6 „Об’єм правової допомоги”) „Договірні Сторони надають одна одній правову допомогу шляхом виконання процесуальних та інших дій, передбачених законодавством запитуваної Договірної Сторони, зокрема: ... проведення обшуків”.

Згідно з Договором між Україною і Китайською Народною Республікою про правову допомогу у цивільних і кримінальних справах від 31.10.1992 р., ратифікованим Законом України від 5 лютого 1993 р. [5, с. 158-167] (ст. 23 „Обсяг допомоги”), „Договірні Сторони зобов’язуються виконувати за проханням доручення з кримінальних справ про ... проведення обшуку...”. Подібне положення знаходимо в інших двосторонніх міжнародних договорах.

Отже, багатосторонні та двосторонні міжнародні договори про правову допомогу у кримінальних справах не обмежують види обшуку, які можуть бути проведені в порядку взаємної правової допомоги у кримінальних справах.

Крім того, не слід випускати з уваги, що у законодавстві різних країн види обшуку й виїмки можуть бути різними, що може ускладнити їх практичну реалізацію.

Адже більшість дво- або багатосторонніх угод про правову допомогу у кримінальних справах містять загальне правило, відповідно до якого при виконанні доручення про надання правової допомоги запитувана Сторона застосовує законодавство своєї країни; на прохання запитуючої сторони вона може застосувати і процесуальні норми запитуючої Договірної Сторони, якщо тільки вони не суперечать законодавству запитуваної Договірної Сторони.

Звичайно, що клопотання запитуючої держави про правову допомогу не може цілком відповідати нормам матеріального і процесуального права виконуючої сторони. Отже, в даному випадку йдеться про непротиріччя прохання основним принципам Договірної Сторони.

Протиріччя кримінально-процесуального законодавства запитуючої держави нормам запитуваної може бути виражене в тому, що доручення про надання правової допомоги містить прохання про виконання процесуальної (слідчої) дії, не передбаченої законодавством виконуючої держави; прохання суперечить кримінально-процесуальному законодавству запитуваної сторони щодо кола осіб і характеру можливих обмежень їхніх прав, привілеїв та імунітетів; доручення стосується процесуальної дії, яка може бути виконана тільки на визначеній стадії кримінального процесу [6, с.109].

Тому, на нашу думку, бажано відійти від обмеження видів обшуку та виїмки, що можуть бути проведені у порядку надання правової допомоги у кримінальних справах.

Пропонуємо п. 3 ч. 1 ст. 637 проекту КПК України викласти в такій редакції: „На виконання доручення про надання правової допомоги можуть бути проведені такі процесуальні дії... 3) обшук та виїмка...”.

Відповідно до п. 5 ч. 1. ст. 637 проекту КПК України до процесуальних дій, що можуть бути проведені у порядку надання правової допомоги у кримінальних справах, належить проведення „огляду місця події, документів, речових доказів”.

Аналогічно вважаємо недоцільним обмежувати слідчий огляд окремими видами. Зокрема, відповідно до п. d ч. 3 ст. 18 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. [3, с. 552-582], взаємна правова допомога може запитуватися з метою „огляду об'єктів і ділянок місцевості”. Згідно з Договором між Україною і Китайською Народною Республікою про правову допомогу у цивільних і кримінальних справах від 31.10.1992 р. [5, с. 158-167] (ст. 23 „Обсяг допомоги”), „Договірні Сторони зобов'язуються виконувати за проханням доручення з кримінальних справ про ... проведення обшуку .. огляду і інші процесуальні дії, пов'язані зі збиранням доказів...”.

Договір між Україною та Республікою Грузія про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах від 09.01.1995 р., ратифікований Законом України від 22.11.1997 р. [7, с.258-281], визначає: Україна та Республіка Грузія домовилися, що обсяг правової допомоги у кримінальних справах охоплює виконання процесуальних дій, що передбачені законодавством запитуючої Договірної Сторони, зокрема „...судового огляду”. Подібні положення знаходимо і в інших міжнародних договорах.

Враховуючи різні види слідчого та судового огляду, які можуть

бути проведені в порядку надання правової допомоги у кримінальних справах, пропонуємо вести мову про огляд (що узгоджується із ст. 190, 191, 195 КПК України).

Вважаємо доцільним п. 5 ч. 1 ст. 637 проекту КПК України викласти в такій редакції: „На виконання доручення про надання правової допомоги можуть бути проведені такі процесуальні дії... 5) огляд...”

Наступна пропозиція стосується доповнення переліку процесуальних та слідчих дій, що можуть бути проведені у порядку надання правової допомоги у кримінальних справах, ще однією – експертизою.

Призначення та проведення експертизи у кримінальній справі передбачено як чинним Кримінально-процесуальним кодексом України (глава 18), так і відповідним проектом, але вважаємо за доцільне регламентувати призначення та проведення експертизи як окремого виду слідчої дії, що може бути реалізована в порядку надання правової допомоги. Нинішня редакція ст. 637 проекту КПК України „охоплює” експертизу п. 11 в якості „інших процесуальних дій, що передбачені цим Кодексом”.

Це пояснюється тим, що однією з важливих складових міжнародного співробітництва у сфері експертних досліджень є проведення експертиз за дорученням іншої держави та залучення фахівців іноземних держав для проведення експертизи в Україні. Зокрема, така можливість передбачена Законом України «Про судову експертизу» [8], статтями 22 та 23.

Експертиза має вагомим значення для встановлення обставин розслідуваної кримінальної справи, висновок експерта є джерелом доказів у кримінальній справі, її проведення безпосередньо передбачено ратифікованими міжнародними договорами України.

Так, згідно з Конвенцією про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 січня 1993 р., ратифікованою Законом України від 10 листопада 1994 р. [4] (ст. 6, „Об’єм правової допомоги”), передбачено, що Договірні Сторони надають одна одній правову допомогу шляхом виконання процесуальних та інших дій, передбачених законодавством запитованої Договірної Сторони, зокрема: „...проведення експертизи”.

Подібні положення знаходимо і у текстах двосторонніх договорів про правову допомогу. Так, наприклад, згідно з Договором між Україною та Республікою Грузія про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах від 09.01.1995 р. [7, с. 258-280], Україна та Республіка Грузія домовилися, що обсяг правової допомоги у кримінальних справах охоплює виконання процесуальних дій, що передбачені законодавством запитуючої Договірної Сторони, зокрема: „... проведення експертиз”.

Підсумовуючи, пропонуємо таку редакцію п.11 ч.1 ст. 637 проек-

ту: „1. На виконання доручення про надання правової допомоги можуть бути проведені такі процесуальні дії: ... 12) експертиза; 12) інші процесуальні дії, передбачені цим Кодексом”.

Додамо, що слід звернути увагу на удосконалення кримінально-процесуальної регламентації застосування відеоконференції під час проведення слідчих дій.

Так, ст. 652 проекту КПК України «Допит свідка, потерпілого, експерта на доручення компетентного органу іноземної держави за допомогою відео- або телефонної конференції», передбачає, що: «1. У разі, якщо явка свідка, потерпілого чи експерта до компетентного органу іноземної держави для дачі показань є неможливою, їхній допит може бути проведено за допомогою відео- або телефонної конференції. Згода осіб на проведення їхнього допиту в такий спосіб є обов'язковою ...».

Вважаємо доцільним розширити перелік слідчих дій, які можуть бути проведені за допомогою відеоконференції.

У загальному значенні під проведенням слідчих дій за допомогою відеозв'язку (чи відеоконференції; назва в різних джерелах відрізняється. – Авт.) розуміється встановлення двостороннього відео-, аудіозв'язку між двома пунктами, відстань між якими не має значення, у режимі «реального» часу (без врахування часових поясів), в одному з яких знаходяться особи, котрі проводять та беруть участь у проведенні слідчої дії, в іншому – ті, з якими проводять процесуальну дію, представники компетентного органу зарубіжної країни, та, по можливості, представники України [9].

Правовою основою застосування відеоконференції є міжнародно-правові договори, ратифіковані Україною. Наприклад, у ст. 18 «Взаємна правова допомога» Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р. [3] йдеться про заслуховування за допомогою *відеозв'язку* особи як свідка або експерта судовими органами іншої Держави-учасниці (п. 18).

Другий додатковий протокол 2001 р. до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 р. [10] містить ст. 9 «Отримання показань шляхом відеоконференції».

Зазначається (ст. 9), що якщо особа перебуває на території однієї Сторони та має давати показання як свідок або експерт судовим органам іншої Сторони, остання може, якщо особиста явка особи для надання показань на її території є небажаною або неможливою, просити про отримання *показань* шляхом відеоконференції (окремо передбачається можливість отримання показань підозрюваного або обвинуваченого).

Звертаємо увагу, що йдеться саме про *давання показань*. Але давання показань може бути реалізованим і через проведення очної ставки, й частково – пред'явлення для впізнання тощо.

7 жовтня 2002 р. в м. Кишиневі представниками країн СНД укладено Конвенцію про правову допомогу та правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах [11], де у ст. 6 „Обсяг правової допомоги” передбачено, що “Договірні Сторони надають взаємну правову допомогу за допомогою виконання процесуальних і інших дій, передбачених законодавством запитованої Договірної Сторони, зокрема складання, пересилання і вручення адресату документів, провадження оглядів, обшуків, виїмок, передача речових доказів, проведення експертиз, допиту сторін, третіх осіб, підозрюваних, обвинувачуваних, потерпілих, свідків, цивільних позивачів, цивільних відповідачів, їхніх представників, законних представників обвинувачуваних, експертів, пред’явлення для впізнання, у тому числі з використанням відеозв’язку, відеозапису й інших технічних засобів...” .

Вважаємо, що передбачення можливості проведення пред’явлення для впізнання за допомогою відеоконференції є прогресивним кроком, який відповідає вимогам часу й особливостям провадження кримінальних справ щодо злочинів міжнародного характеру.

Отже, повертаючись до ст. 652 проекту КПК України, слід зазначити, що відеоконференцію як засіб отримання показань учасників кримінального судочинства під час надання правової допомоги у кримінальних справах слід поширити й на проведення інших слідчих дій, наприклад, очну ставку, пред’явлення для впізнання тощо, про що неодноразово наголошувалося науковцями. Тобто як до назви, так і до змісту ч. 1 ст. 652 проекту КПК України слід додати «допит та інші слідчі дії ...»

Сформульовані пропозиції не вичерпують всіх проблемних питань, які пов’язані з особливостями реалізації правової допомоги у кримінальних справах. Проте окреслені кроки сприяють процесуальній економії, сприяють оптимізації досудового слідства та пов’язані із розвитком науково-технічного прогресу і застосуванням його досягнень у діяльності з розслідування злочинів міжнародного характеру.

Бібліографічні посилання:

1. Смирнов М.І. Особливості надання взаємної правової допомоги у кримінальних справах з використанням методу відеоконференцзв’язку: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005.
2. Типовий договір про взаємну допомогу у галузі кримінального правосуддя, прийнятий резолюцією 45/117 Генеральної Асамблеї ООН 14 грудня 1990 р. // zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_833.
3. Конвенція проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року із додатковими Протоколами до неї, ратифікована Законом України від 4 лютого 2004 р. №1433-IV // Збірник міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори. – К., 2006. – С. 552-606.
4. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 р., ратифікована Законом України 10 листопада 1994 р., та Протокол до неї 1997 р., ратифікований Законом України від 3 березня 1998 р. // ВВР. – 1994. – № 46. – Ст. 417.

5. Договір між Україною і Китайською Народною Республікою про правову допомогу у цивільних і кримінальних справах від 31.10.1992 р., ратифікований Законом України від 05.02.1993 р. // Правові основи міжнародної діяльності МВС України: Зб. міжнар.-прав. договорів документів: У 2-х т. – Т. 2. – К., 1997. – С. 158-166.

6. *Смирнов М.* Застосування іноземного кримінально-процесуального права при наданні взаємної правової допомоги у кримінальних справах // Підприємництво, господарство і право. – № 1. – 2004. – С. 109-112.

7. Договір між Україною та Республікою Грузія про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах від 09.01.1995 р., ратифікований Законом України від 22.11.1997 р. // Правові основи міжнародної діяльності МВС України: Зб. міжнар.-прав. договорів документів: У 2-х т. – Т. 2. – К., 1997. – С. 258-280.

8. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. // ВВР. – 2004. – № 45. – Ст. 37.

9. *Сизоненко А.* Відеозв'язок як засіб проведення слідчих дій за межами України // Право України – 2003 – № 3. // <http://pravoznaves.com.ua/period/chapter/2/24/836>.

10. Другий додатковий протокол від 8 листопада 2001 року до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 р. // Збірник міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори. – К., 2006. – С. 207-232.

11. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах (Кишинів, 7 жовтня 2002 р.) // Збірник міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори. – К., 2006. – С. 508-551.

Надійшла до редакції 23.02.2011

Л.І. Вороновський

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.121.4

ПЕРЕВІРКА КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ СУДДЕЮ ПІД ЧАС ПОПЕРЕДНЬОГО РОЗГЛЯДУ СПРАВИ ЩОДО ВИЗНАННЯ ПОТЕРПІЛИМИ БЛИЗЬКИХ РОДИЧІВ ЗАГИБЛОГО

У статті розглядаються питання щодо перевірки кримінальної справи судами першої інстанції під час попереднього розгляду справи з приводу визнання потерпілими близьких родичів загиблого від злочину.

Ключові слова: *потерпілий, близький родич загиблого, кримінальна справа, визнання потерпілим, попередній розгляд справи.*

В статье рассматриваются вопросы проверки уголовных дел судами первой инстанции во время предварительного рассмотрения дела судьей по поводу признания потерпевшими близких родственников погибшего от преступления.

Ключевые слова: *потерпевший, близкий родственник погибшего, уголовное дело, признание потерпевшим, предварительное рассмотрение дела.*

Checking of criminal Cases by judge during previous case about recognition of victim of perished person's close relatives.

Problems of checking of criminal Cases by court during previous Case about recognition of victim of perished person's close relatives are discussed in this article.

Keywords: *victim, close relatives, criminal cages, recognition of victim, previous case.*

Постановка проблеми. Одним із завдань стадії попереднього розгляду справи суддею є недопущення до судового розгляду кримінальних справ, у яких є значні порушення законодавства стосовно прав осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві. До таких осіб належать і потерпілі від злочину. У справах, де внаслідок злочину сталася загибель потерпілого, його права набувають близькі родичі. До них належать батьки, дружина, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, внуки (п. 11. ст. 32 Кримінально-процесуального кодексу України (далі –КПК)).

Як зазначає О.П. Кучинська, „головна проблема полягає в тому, що всі ці права у потерпілого виникають досить пізно, лише з моменту, коли дізнавач, слідчий, прокурор чи суддя винесуть постанову про визнання особи потерпілою. До того часу, поки не винесено такої постанови, особа, потерпіла від злочину, залишається безправною” [2, с. 11].

Дослідження цієї проблеми пов'язано з реалізацією положень затвердженої Указом Президента України № 311/2008 від 8 квітня 2008 р. Концепції реформування кримінальної юстиції України, яка серед напрямків реформування системи кримінальної юстиції визначає посилення захисту прав та інтересів потерпілих, гарантоване відшкодування завданої злочином шкоди.

Необхідність та актуальність подальшого наукового дослідження обумовлена такими чинниками:

1) в чинному КПК та проекті КПК (законопроект № 1233) процедура визнання потерпілими близьких родичів загиблого від злочину під час попереднього розгляду справи суддею не забезпечує надання прав потерпілого усім постраждалим від злочину;

2) відсутність надійних гарантій у цій стадії щодо визнання потерпілими близьких родичів загиблого від злочину призводить до залишення без відновлення їх прав і, як наслідок, до невідшкодування завданої злочином шкоди;

3) результати вивчення судової практики свідчать про те, що на практиці у згаданій вище стадії близькі родичі загиблого від злочину, які не були визнані потерпілими під час досудового розслідування, не тільки не визнаються потерпілими, а й не викликаються до суду. Це свідчить про недостатнє забезпечення прав постраждалих від злочину та обумовлює необхідність удосконалення кримінально-процесуального законодавства;

4) удосконалення процедури визнання потерпілими близьких родичів загиблого від злочину під час попереднього розгляду кримінальної справи судом першої інстанції як частина загальної проблеми

забезпечення прав потерпілих від злочину відповідатиме потребам судової практики та сприятиме виконанню завдань кримінального судочинства і стане підґрунтям для подальших теоретичних досліджень у цьому напрямку.

Метою цієї статті є одержання наукового результату у вигляді теоретично обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення кримінально-процесуального законодавства України, яке регулює визнання потерпілими близьких родичів загиблого від злочину у стадії попереднього розгляду справи.

Аналіз досліджень, в яких започатковане розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Проблема реалізації та забезпечення прав потерпілих від злочину приділяли увагу відомі вчені: М.С. Строгович, Л.Д. Кокорєв, А.Я. Дубинський, В.А. Дубрівний, М.І. Гошовський, О.П. Кучинська, Л.І. Шаповалова, В.М. Савицький, І.І. Потеружа, В.Я. Панарін, В.Т. Нор, В.Е. Юрченко та ін.

Останнім часом окремі аспекти забезпечення прав потерпілих у кримінальному судочинстві у своїх працях розглядали Ю.О. Гурджі, О.П. Герасимчук, В.С. Зеленецький, Л.М. Лобойко, Т.І. Присяжнюк, В.М. Тертишник та ін. Більшість пропозицій вищезазначених вчених знайшли своє відображення у законодавстві, але проблема забезпечення прав потерпілого у кримінальному судочинстві є настільки багатогранною, що окремі її аспекти лишаються й досі недостатньо дослідженими. Зокрема, ті з них, що стосуються визнання потерпілими осіб, які є близькими родичами загиблого, під час попереднього розгляду кримінальної справи у суді першої інстанції.

У юридичній літературі приділялась увага окремим аспектам визнання потерпілими в стадії попереднього розгляду справи суддею. Так, М.І. Гошовський, О.П. Кучинська зазначили: „ще одне питання, яке може виникнути у стадії віддання обвинуваченого до суду (наразі – попереднього розгляду справи суддею – Л.В.), про визнання особи потерпілою в разі заяви такого клопотання. Вважаємо, що віднесення цього питання до судового засідання не бажане, бо це суттєво порушуватиме права потерпілого” [1, с. 94].

В подальшому ця слушна думка знайшла своє відображення в Постанові Пленуму Верховного Суду (далі – постанова ПВС) № 13 від 02.06.2004 р. «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих у кримінальному судочинстві». Згідно з п. 4 постанови ПВС «при попередньому розгляді справи суддя відповідно до ст. 237 КПК повинен з'ясувати, чи всі особи, яким злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, визнані потерпілими. Якщо хтось із цих осіб не визнаний потерпілим на стадії дізнання і досудового слідства, за наявності відповідного клопотання суддя своєю постановою має визнати таку особу потерпілим, повідомити її про це

та надати можливість ознайомитися з матеріалами справи».

Подальші постанови, наприклад, постанова ПВС № 6 від 30.05.2008 р. „Про практику застосування кримінально-процесуального законодавства при попередньому розгляді кримінальних справ у судах першої інстанції”, не містять у собі положення щодо визнання потерпілими у цій стадії, посилянь на попередню постанову та навіть будь-яких згадок про близьких родичів загиблого від злочину.

За даними М.І. Гошовського та О.П. Кучинської, „на практиці суди рідко викликають потерпілих, тому вони в стадії віддання обвинуваченого до суду (нині – стадії попереднього розгляду справи суддею – Л.В.) участі практично не беруть” [1, с. 94].

Проблема визнання потерпілими, в тому числі і близьких родичів загиблого від злочину, полягає і в тому, що у кримінальних справах нерідко зустрічаються випадки, коли загиблий мав тільки окремих близьких родичів, які не мешкали з ним за життя. У протоколах допитів свідків містяться окремі дані щодо наявності у загиблого близьких родичів, але відсутні їх анкетні дані і відомості про місцезнаходження. В такому разі суд першої інстанції не має можливості згідно з ч. 3 ст. 253 КПК визнати решту близьких родичів загиблого потерпілими, а направлення на додаткове розслідування після винесення постанови про призначення справи до судового розгляду із стадії попереднього розгляду справи не передбачене чинним законодавством.

Виклад основного матеріалу дослідження. Про визнання громадянина потерпілим чи про відмову в цьому особа, яка провадить дізнання, слідчий і суддя виносять постанову, а суд – ухвалу (ч. 2. ст. 49 КПК). Якщо звернути увагу на перелік органів, що виносять постанову про визнання громадянина потерпілим, ми побачимо, що саме суд є останньою інстанцією, яка у разі невжиття заходів щодо визнання потерпілими органами дізнання, слідчим, прокурором може виправити цей недолік і визнати постраждалу особу потерпілим. Стосовно стадії попереднього розгляду справи О.В. Попелюшко підкреслює: „Щодо досудового слідства вона є перевірконо-контрольною» [4, с. 19].

Законодавець визначив перелік дій, що повинні бути виконані судом під час попереднього розгляду справи суддею. Частина 1 ст. 237 КПК містить перелік питань, які з’ясовує суддя щодо кожного з обвинувачених. Розв’язання ж питань щодо кожного з потерпілих у цій статті не передбачено.

Звертаючись до історії норми, викладеної у ст. 237 КПК, слід зазначити, що до прийняття Закону України від 29.06.2001 р. „Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України” діяла її попередня редакція, що містила все ж таки один пункт, який передбачав заходи забезпечення прав потерпілих. Пункт 9 попередньої ст. 242 КПК зобов’язував суд „з’ясувати, чи вжито заходів до забезпечення

відшкодування збитків, заподіяних злочином, витрат на стаціонарне лікування потерпілого та можливої конфіскації майна”.

Чинні положення ст. 237 КПК не містять такої норми і не передбачають конкретних вимог щодо перевірки справи стосовно надання статусу потерпілого постраждалим від злочину особам. Тому слід визнати, що попередня нормативна регламентація питань, які з'ясовуються судом під час попереднього розгляду справи, була кращою і положення п. 9 слід повернути до чинного законодавства. У проекті КПК (законопроект № 1233) такі положення відображено у п. 5 ч. 1 ст. 324 КПК з доповненнями щодо забезпечення не тільки можливої конфіскації, а й штрафу.

Але положення ч. 2 та ч. 3 ст. 237 КПК щодо заявлення клопотань потерпілими про з'ясування судом питання про те, чи немає підстав для притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб та для кваліфікації дій обвинуваченого за статтею Кримінального кодексу, яка передбачає відповідальність за більш тяжкий злочин, чи для пред'явлення йому обвинувачення, яке до цього не було пред'явлено, не відображені у згаданій вище статті проекту КПК, що, звичайно, обмежує реалізацію прав потерпілих щодо заявлення клопотань у цій стадії, тому з такими новаціями не можна погодитись.

Як свідчать результати вивчення судової практики, в більшості випадків у стадії попереднього розгляду справи судді не вживають достатніх заходів щодо надання статусу потерпілого усім близьким родичам загиблого від злочину. І тільки в поодиноких випадках, коли потерпілий взагалі не визнаний близьким родичем загиблого, судді приймають рішення щодо направлення кримінальної справи на додаткове розслідування. На жаль, і в теорії кримінального процесу не приділялось належної уваги визнанню у цій стадії потерпілими близьких родичів загиблого від злочину.

Доцільно звернути увагу на ту обставину, що якщо у кримінальній справі і визнано одного із близьких родичів загиблого потерпілим, то це не означає, що решті не потрібно надавати статус потерпілого, бо згідно з ч. 5 ст. 49 КПК інші близькі родичі мають аналогічні права. У будь-якому випадку потрібно з'ясувати їхню думку з цього приводу, роз'яснити їм права та наслідки відмови від участі у кримінальній справі як потерпілого.

За результатами попереднього розгляду згідно зі ст. 244 КПК суд або суддя приймає рішення про призначення справи до судового розгляду. І тільки після цього під час підготовки справи до судового слухання суддя може визнати постраждалу особу потерпілою, яка не була визнана потерпілою під час досудового розслідування (ч. 3 ст. 253 КПК). Якщо під час підготовки справи до слухання суддя з'ясує, що решті постраждалих від злочину не надані права потерпілих, то рі-

шення про направлення справи на додаткове розслідування в цій стадії прийняте не буде.

У п. 4 постанови ПВС № 13 від 02.06.2004 р. наголошується: „У випадках, коли визнання особи потерпілим може призвести до збільшення обсягу обвинувачення підсудного або зміни кримінально-правової кваліфікації діяння, суддя чи суд із дотриманням вимог ст. 246 або ст. 281 КПК має повернути справу на додаткове розслідування” [8, с. 382].

Постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 11.02.2005 р. „Про практику застосування судами України законодавства, що регулює повернення кримінальних справ на додаткове розслідування” також не містить вказівок щодо повернення справи на додаткове розслідування із мотивів невизнання осіб потерпілими під час досудового слідства, крім того, в ній відсутні посилання на постанову ПВС № 13 від 02.06.2004 р.

Т.І. Присяжнюк із приводу постанов Пленуму Верховного Суду України зазначає: „постанови Пленуму Верховного Суду України не є джерелом права. Отже, за наявності прогалин у законодавстві прийняття такої постанови лише на деякий час знімає проблему, але не усуває її. Тому, необхідно вдосконалювати чинне законодавство, розробивши систему надійних гарантій захисту законних інтересів потерпілого” [5, с. 133].

З урахуванням викладеного вище слід зазначити, що гарантії дотримання прав не повинні стосуватися тільки обвинуваченого. Тому варто прямо у законі передбачити і низку питань щодо дотримання прав потерпілих під час досудового розслідування, в тому числі і щодо визнання потерпілими близьких родичів загиблого від злочину.

Немає проблем щодо визнання потерпілими в порядку ст. 253 КПК, якщо під час досудового розслідування решта близьких родичів загиблого допитувалась як свідки, бо вони встановлені й у справі є їхні анкетні дані. А от якщо у матеріалах справи містяться тільки дані про те, що у загиблого є родич або родичі, вказується які, але місцезнаходження їх невідомо, то суд не може винести постанову про визнання їх потерпілими і повідомити їх про це та про їхні права.

Ситуація, у якій з'ясовується, що у справі є тільки згадки про наявність близьких родичів у загиблого від злочину, але вони не встановлені під час досудового слідства і, звісно, не були визнані потерпілими, повинна бути вирішена у суді. Як справедливо наголошується в ч. 3 Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленій Указом Президента України № 361/ 2006 від 10 травня 2006 р., “справедливе судочинство та належний захист прав і свобод людини можливі лише за наявності досконалого процесуального законодавства” [3].

Одним із шляхів його вдосконалення може бути впровадження додаткових гарантій визнання потерпілими близьких родичів загибло-

го у цій стадії.

Положення ст. 315-1 КПК передбачають можливість надання судом у ході судового слідства доручень органу, який провадив розслідування, виконати певні слідчі дії. Таке рішення логічніше було б передбачити в законодавстві раніше, а саме під час підготовки справи до судового розгляду. Чим ретельніше вона буде проведена, тим краще буде проведений судовий розгляд, що буде сприяти забезпеченості прав постраждалих від злочину.

Тому доцільно було б запровадити у законодавство і можливість надання судом доручень щодо вчинення процесуальних дій на стадії попереднього розгляду справи. У цьому випадку суд під час підготовки справи до слухання міг би надати доручення органу, що провадив досудове розслідування, щодо встановлення і визнання потерпілих, які не були визнані під час досудового слідства, та вчинення дій із забезпечення можливого позову до підсудних.

Отримавши статус потерпілого, не визнана раніше потерпілими решта близьких родичів загиблого мала б можливість повноцінно підготуватись до участі у судовому розгляді справи, наприклад, ознайомитись із матеріалами кримінальної справи, скласти та заявити до початку судового слідства позов про відшкодування завданої їй злочином шкоди, а у разі необхідності дослідження окремих обставин справи – підготувати відповідні клопотання. Це було б не тільки на користь постраждалим від злочину, а й забезпечило інтереси правосуддя.

У зв'язку з цією пропозицією постає природне питання, чи це нововведення не буде порушувати права інших учасників? Строк такого доручення дорівнює 10 діб та слід до цього додати ще кілька днів на його пересилання та отримання відповіді, а з урахуванням того, що справи, де внаслідок злочину сталася смерть потерпілого, в більшості випадків є складними, то суддя призначить справу до розгляду в межах строків ст. 256 КПК.

Через завантаженість судів терміни переносу слухання справи іноді дорівнюють місяцю і значно більше, наприклад, коли суддя йде у відпустку, термін якої становить 45 діб. Тому виконання цих дій не спричинить шкоди інтересам правосуддя і правам інших учасників, а права потерпілим будуть надані, і вони зможуть їх реалізувати у кримінальному судочинстві, що і надасть змогу суду постановити законне, справедливе та обґрунтоване рішення у кримінальній справі.

Висновки. З метою більш надійного забезпечення прав потерпілого у стадії попереднього розгляду справи суддею доцільно ст. 237 КПК доповнити частиною 2 та передбачити питання, які повинен з'ясувати суддя не тільки щодо обвинувачених, а й потерпілих. Пропозиції полягають у такому:

„Щодо потерпілих суддя з'ясовує такі питання:

1) чи визнані у справі потерпілими усі постраждалі від злочину, а у справах, де внаслідок злочину сталася загибель потерпілого, його близькі родичі;

2) чи вжито заходів до забезпечення відшкодування збитків, заподіяних злочином, витрат на стаціонарне лікування потерпілого та можливої конфіскації майна”.

Статтю 253 КПК слід доповнити частиною 3 в такій редакції:

«У разі з'ясування суддею, що окремі постраждалі від злочину не визнані потерпілими і у справі відсутні повні дані про них, суддя надсилає доручення органу, що проводив дізнання чи досудове слідство, щодо встановлення та визнання цих осіб потерпілими і вжиття заходів щодо забезпечення можливих позовів у справі».

Частини 2 та 3 ст. 253 чинного КПК вважати частинами 4 та 5 відповідно.

Аналогічні за змістом доповнення пропонуємо внести і в проект КПК.

Наявність у КПК обов'язку з'ясування питань щодо потерпілих буде сприяти ретельнішому вивченню справ суддями, забезпеченню прав потерпілих у цій стадії. Внесення таких змін до законодавства змусить і органи досудового розслідування покращити роботу щодо визнання потерпілими осіб, які постраждали від злочину.

У подальших публікаціях доцільно розглянути питання щодо визнання потерпілими близьких родичів загиблого від злочину під час судового розгляду справи.

Бібліографічні посилання

1. Гошовський М.І., Кучинська О.П. Потерпілий від злочину у кримінальному процесі України : Монограф. – К., 1998.
2. Кучинська О.П. Проблеми захисту прав потерпілих в кримінальному процесі України // Адвокат. – 2009. – № 5. – С. 10-12.
3. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів Затв. Указом Президента України № 361/2006 від 10.05.2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 19. – Ст. 1376.
4. Попелюшко В.О. Судовий розгляд кримінальної справи: Навч. посіб. – К., 2006.
5. Присяжнюк Т.І. Потерпілий від злочину: проблеми правового захисту. – К., 2007.
6. Про практику застосування кримінально-процесуального законодавства при попередньому розгляді кримінальних справ у судах першої інстанції: Постанова Пленуму Верховного Суду № 6 від 30.05.2008 р. // <http://www.rada.gov.ua>.
7. Про практику застосування судами України законодавства, що регулює повернення кримінальних справ на додаткове розслідування: Постанова Пленуму Верховного Суду № 2 від 11.02.2005 р. // Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (Серія: “Кодекси і закони України”). – К., 2006.
8. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих у кримінальному судочинстві: Постанова Пленуму Верховного Суду № 13 від 02.06.2004 р. // Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (Серія: “Кодекси і закони України”). – К., 2006.
9. Проект кримінального-процесуального кодексу України (законопроект № 1233) // <http://www.rada.gov.ua>.

Надійшла до редакції 08.09.2010

О.П. Бойко

ад'юнкт
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.9

ОСОБЛИВОСТІ РОЗМЕЖУВАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ТЕРМІНІВ «ПОПЕРЕДЖЕННЯ», «ПРОФІЛАКТИКА», «ЗАПОБІГАННЯ» ТА «ПРИПИНЕННЯ» ЗЛОЧИНІВ

У статті розглянуто окремі проблеми, що виникають при використанні термінів «попередження», «профілактика», «запобігання» та «припинення» злочинів.

Ключові слова: попередження, профілактика, запобігання, припинення.

В статье рассмотрены отдельные проблемы, которые существуют при использовании терминов «предупреждение», «профилактика», «предотвращение» и «пресечение» преступлений.

Ключевые слова: «предупреждение», «профилактика», «предотвращение», «пресечение».

The article deals with some issues that are used when the terms «prevention» «precautions», «suppression» and «cessation» terms of crimes.

Keywords: «prevention», «precautions», «suppression» and «cessation» terms.

Постановка проблеми. Одним із важливих напрямів протидії злочинності є попередження злочинів, що на сьогодні набуває нового змісту у зв'язку з орієнтацією суспільства на законність як основний принцип життєдіяльності. Ускладнення криміногенної обстановки, зростання рівня злочинності, у тому числі й у сфері злочинів проти особи, поширення впливу кримінальної субкультури на всі сфери суспільного життя і на всі верстви населення – усе це створює проблеми і перешкоджає ефективному попередженню злочинності, що свідчить про актуальність досліджуваної проблеми.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У різні роки окреслена проблематика досліджувалася такими вченими, як К.В. Антонов, Ю.М. Антонян, О.М. Бандурка, Л.М. Давиденко, О.Ф. Долженков, В.П. Захаров, В.О. Селюков, О.П. Снігерьев, І.П. Козаченко, В.В. Матвійчук, Д.Й. Никифорчук та ін.

Метою статті є особливості розмежування і використання термінів «попередження», «профілактика», «запобігання» та «припинення» злочинів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Криміногенна ситуація залишається одним із найбільш небезпечних соціальних явищ, а заходи, що вживаються для її стабілізації з боку держави, бажаного результату поки що не дають. Це значною мірою пояснюється тим, що діяльність правоохоронних органів зосереджена переважно на ви-

явлення й розкриття вчинених злочинів та інших правопорушень, тобто основні зусилля спрямовуються на протидію з наслідками, якими є злочинність, а не з їх причинами та умовами. Заходи ж, намічені в багатьох державних програмах протидії злочинності та окремим її проявам щодо профілактики правопорушень, виконуються не завжди й не належним чином. Разом з тим давно відомо, що профілактика є найефективнішим і найгуманнішим способом протидії злочинам. Беручи до уваги те, що сьогодні серед науковців немає єдиного погляду на розуміння сутності профілактичної діяльності, вважаємо за доцільне з'ясувати зміст понять «попередження», «профілактика», «запобігання» та «припинення» і розмежувати їх.

Терміни «попередження» і «профілактика» близькі за змістом: попередити – «за допомогою прийнятих заходів чомусь перешкоджати розвинути, здійснитися», а «профілактика» (від лат. «походження») – «збереження», «запобігання» [1, с. 407]. Так, попередження злочинів – досить складна діяльність, про що свідчить і сама термінологія. У перекладі з грецької означає «попередити», «запобігти». Крім виразу «попередження злочинів» часто використовують і такі терміни, як «профілактика», «запобігання», «припинення». Елементами попередження злочинів є профілактика, запобігання та припинення. Кожний є відносно самостійним, але всі вони взаємопов'язані між собою і мають одну й ту саму мету – запобігти вчиненню злочину.

Спробуємо з'ясувати відмінність між зазначеними термінами.

З погляду кримінології, попередження правопорушень є системою загальних і спеціальних заходів, які органи державної влади, громадські організації, правоохоронні органи проводять із метою нейтралізації, ослаблення чи усунення факторів, що спричинюють злочини та інші правопорушення, вплив на потенційних правопорушників із метою утримати їх від вчинення протиправних дій.

Попередженням злочинів займаються як державні, так і громадські організації, аби запобігти злочину й усунути умови, які його породжують.

У курсі кримінології попередження злочинів тлумачиться як особливий вид соціального управління, що має забезпечити безпеку правоохоронних цінностей і полягає у розробленні та здійсненні спеціальних заходів щодо виявлення й усунення детермінант злочинності, тобто чинників у різних сферах і на різних рівнях суспільного життя, що зумовлює злочинність, а також запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

Так, О.М. Джужа вважає попередження злочинів системою соціальних і правових заходів щодо усунення причин та умов вчинення злочинів, яка є провідною у запобіганні злочинності та її ліквідації [2, с. 172-173]. Вважаємо, що узагальнюючим, базовим терміном є «по-

передження».

Висловлено й думку про те, що попередження злочинності – це сукупність різних видів діяльності держави, спрямованих на вдосконалення соціальних відносин та усунення негативних явищ і процесів, що породжують злочинність або сприяють її виникненню, а також недопущення завершення злочинів на різних стадіях розвитку злочинної поведінки [3, с. 32].

На наш погляд, заслуговує на більшу увагу тлумачення поняття «попередження» злочинності як особливої галузі соціально-правового регулювання, специфічний аспект управління суспільством, зорієнтований безпосередньо або побічно на боротьбу з нею. Головне завдання й кінцева мета попередження окремих злочинів (як і попередження злочинності в цілому) полягає в тому, щоб створити в державі таку обстановку, такий міцний правопорядок, які б гарантували істотне зниження рівня злочинності та окремих злочинів до того мінімуму (порога злочинності), котрий є доступним для даного суспільства з урахуванням економічних, соціальних, суспільно-психологічних та інших умов його існування в певний період розвитку [4, с. 16].

Існує велика кількість класифікацій засобів попередження злочинності. У теорії попередження злочинності є декілька точок зору стосовно рівнів попереджувального впливу на злочинність взагалі, її окремі види і конкретні злочини.

Передусім, весь комплекс заходів попередження деякі автори підрозділяють на два основні блоки: загальносоціальні та спеціально-кримінологічні заходи [3, с. 37]. Рівень загальносоціального попередження злочинних проявів є базою, основою для побудови і ефективної дії системи спеціально-кримінологічного попередження злочинності.

Спеціально-кримінологічне попередження злочинності є сукупністю самостійних, взаємодоповнюючих напрямів боротьби зі злочинністю, змістом яких є діяльність державних органів, громадських організацій і громадян щодо розробки та реалізації заходів, пов'язаних із виявленням, упередженням, обмеженням й усуненням негативних явищ і процесів, що породжують і зумовлюють злочинну детермінацію, та не допущенням вчинення злочинів на різних стадіях злочинної діяльності [5, с. 7]. Головна відмінність спеціального попередження злочинності від загальносоціальних заходів полягає в тому, що його головною метою є безпосередньо цілеспрямований вплив на криміногенні чинники. Запобіжні засоби складають їх основний, а в деяких випадках – єдиний зміст.

У працях А.Ф. Зелінського зазначається, що попередження злочинності – це система заходів щодо зниження росту злочинності шляхом усунення її причин та умов, а також запобігання та припинення конкретних злочинів [6, с. 140-141].

Тому основним терміном є попередження злочинів, яке включає в себе такі елементи, як «профілактику», «запобігання» та «припинення» злочинів, які здійснюються уповноваженими на це органами, суспільством, діяльність яких безпосередньо спрямована на виявлення й усунення причин та умов вчинення злочинів, виявлення та профілактику стосовно осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, запобігання, що відбувається після сформування злочинного умислу до початку вчинення злочину і припинення злочинів, що здійснюються після початку кримінально караних діянь.

Так, Г.А. Аванесов зауважує, що всі вищезазначені терміни не виключають один одного і між ними більше схожості, ніж відмінності, разом з тим визначення профілактики злочинів має подвійне значення. У широкому розумінні слова профілактика – це недопущення конкретних злочинів. У цьому сенсі зміст профілактики охоплює і правоохоронну діяльність щодо: а) виявлення причин злочинів, умов і обставин, які сприяють їх вчиненню; б) виявлення осіб, які можуть вчинити злочин, і проведення з ними необхідних попереджувальних заходів. У сукупності ці два поняття і створюють єдине поняття – «профілактика злочинів» [7, с. 339].

Ю.Ф. Іванов під профілактикою злочинів розуміє діяльність як державних органів, громадських організацій, так і окремих громадян з виявлення й усунення причин злочинності в цілому і умов, які її зумовлюють, а також окремих видів злочину [8].

На наш погляд, профілактика злочинів – це особливий вид соціального управління, який має на меті гарантувати безпеку правоохоронних цінностей і полягає в розробленні та здійсненні системи цілеспрямованих заходів щодо виявлення та усунення причин злочинів, умов, які сприяють їх здійсненню, а також запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

Профілактика (від грец. – запобіжний) злочинності в «Юридичній енциклопедії» визначається як система державних і громадських заходів, спрямованих на виявлення, усунення та нейтралізацію причин та умов злочинності [9]. Відомо, що термін «профілактика» увійшов до кримінології з медицини.

Отже, профілактика полягає в діяльності держави та суспільства проти можливого, але ще не задуманого злочину, у той час, як попередження спрямоване проти можливого (але ще не задуманого, задуманого (того, що готується), а також вчинюваного та вчиненого злочину.

Тому підтримаємо думку Г.А. Аванесова, який під профілактикою злочинів розуміє діяльність державних органів, що полягає у виявленні причин злочинів, умов і обставин, які сприяють їх вчиненню, виявленні осіб, які можуть вчинити злочин, і проведенні з ними необхідних попереджувальних заходів.

У теорії ОРД також застосовується термін «оперативно-розшукова профілактика», що, на думку І. П. Козаченка, є цілісною системою оперативного контролю і профілактичного впливу стосовно осіб, криміногенної обстановки (ситуації) та інших антисуспільних явищ, попередження задуманих злочинів і тих, що готуються, з використанням оперативно-розшукових сил, засобів і методів» [10, с. 29], з яким ми погоджуємося.

Слово «запобігання» походить від дієслова «запобігти» – не допустити, заздалегідь відвертати що-небудь неприємне, небажане. У юридичній енциклопедії запобігання злочинності визначається як соціальна діяльність, яка полягає в усуненні причин та умов злочинності.

Юридичний словник (1983 р.) визначав запобігання злочинності як сукупність взаємопов'язаних заходів (загальносоціальних і спеціальних), здійснюваних державними органами та громадськістю і спрямованих на боротьбу зі злочинністю, на усунення причин та умов, які породжують злочини.

Слушним із цього приводу є роз'яснення терміна «запобігання злочинності», яке дає А.П. Закалюк. Він зазначає, що залежно від міри сформованості причин та умов злочинної поведінки і пов'язаного з цим моменту їх реалізації у здійсненні такої поведінки, запобігання злочину поділяється на: а) профілактику, яка здійснюється до формування злочинного умислу; б) запобігання, що відбувається після формування злочинного умислу до початку вчинення злочину; в) припинення злочину, до якого належать запобіжні заходи, здійснювані після початку кримінально караних діянь. Кожний із названих видів запобігання злочину зумовлений не лише певним періодом здійснення, а й змістовими відмінностями у межах родового поняття запобігання злочинності [11, с. 9-11].

Під запобіганням ми розуміємо дії, спрямовані на встановлення осіб, що планують конкретні злочини, і вжиття заходів, які унеможливають реалізацію їх намірів.

Крім того, Я.Ю. Кондратьєв у монографії «Теоретичні правові та оперативно-тактичні засади запобігання злочинам оперативними підрозділами кримінальної міліції» роз'яснює, що запобігання злочину є похідним від об'єкта і предмета ОРД, а його властивості відповідають специфіці предмета оперативно-розшукової діяльності. Він також розрізняє запобігання в широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні це комплексне використання оперативно-розшукових сил і засобів, у вузькому – використання оперативно-розшукових сил та засобів, як спеціально, чітко врегульована законом та підзаконними актами діяльність оперативних підрозділів щодо протидії кримінальній активності з боку конкретних осіб [12].

Головна відмінність всіх вищезазначених заходів полягає в тому,

що запобігання – це діяльність відповідних органів, яка здійснюється після сформування злочинного умислу до початку вчинення злочину, а профілактика, так само як і попередження, спрямована проти можливого, але не задуманого особою злочину.

Тому ми вважаємо, що запобігання – це сукупність взаємопов'язаних заходів, які здійснюються державними органами та громадськістю після сформування злочинного умислу до початку вчинення злочину.

Припинення злочинів є діяльністю оперативних підрозділів та інших правоохоронних органів, яка спрямована на те, щоб унеможливити продовження й завершення злочину, знешкодити злочинні дії на стадії підготовки чи замаху на злочин, припинення злочину, що готується.

Так, новий тлумачний словник української мови трактує слова «припиняти», «припинити» як переривати яку-небудь дію, процес, стан, що триває; змушувати кого-небудь припинити робити щось чи поводити себе відповідно до встановленого порядку[13]. Термін «припинення» може бути використано для випадків, коли діяльність відповідних органів (окремих осіб) спрямовується на зменшення рівня шкоди, очікуваної від злочинного посягання.

І.В. Сервецький у науково-практичному коментарі Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» припинення злочину визначає як застосування оперативно-розшукових заходів до конкретної особи або групи осіб із метою позбавити їх реальної можливості припинення продовження вчинювати злочин. Це завдання стосується злочинів, що вчинюються як вочевидь, так і за умов неочевидності. Способи їх вирішення можуть бути різними: затримання злочинця на місці події, порушення кримінальної справи і застосування кримінально-процесуальних запобіжних заходів [14, с. 14-15].

Для припинення злочину потрібні: інформація про те, що вчинюється злочин; прямий контакт із фігурантом для того, щоб припинити його дію і за можливості затримати фігуранта для подальших слідчих дій.

Таким чином, під припиненням слід розуміти як припинення вже вчинюваного (розпочатого) злочину, недопущення доведення його до кінця, недопущення настання шкідливих наслідків. На наш погляд, головні відмінності між термінами «профілактика», «запобігання» і «припинення» полягають у їх часовій дистанції від вчинення злочинів і в ступені інтенсивності, динамічності. Дійсно, на найбільш ранній стадії злочину необхідна профілактика злочину (виховні заходи), суть якої полягає в діяльності держави та суспільства, вона спрямована проти можливого, але не задуманого особою злочину. Створюється обстановка, що може ліквідувати поганий вплив на особу, а також виправити правопорушника. Потім (якщо профілактика не дала своїх результатів), коли з'являється умисел вчинити діяння, здійснюється запобігання злочину.

При цьому реалізується діяльність держави і суспільства, спрямована проти задуманого та того, що готується, але ще не вчиненого особою злочину. Припинення використовується, коли йдеться про припинення вчинюваного злочину, а також злочинної діяльності. Під попередженням злочину слід розуміти діяльність держави і суспільства, спрямовану проти можливого (але ще не задуманого), задуманого (такого, що готується), а також вчинюваного та вчиненого злочину.

Висновок. Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що терміни «попередження», «профілактика», «запобігання» та «припинення» є різними за своїм значенням, але мають єдину ціль та мету не допустити вчинення злочинів. Тому, на нашу думку, пошук розбіжностей між розглянутими правовими термінами слід припинити, оскільки субординаційні зв'язки між позначеними нами поняттями відсутні, а плутанина в юридичній терміносистемі лише шкодить практиці боротьби зі злочинністю. Для уникнення таких спорів та дискусій потрібно на законодавчому рівні прийняти Закон «Про попередження злочинності», який би чітко визначав поняття «попередження», «профілактика», «запобігання» та «припинення» злочинів.

Бібліографічні посилання

1. *Аванесов Г.А.* Криминология и социальная профилактика. – М., 1980.
2. *Моїсєєв Є.М., Джужа О.М., Никифорчук Д.Й. та ін.* Оперативно-розшукова діяльність: Навч. посіб. / За ред. проф. О.М. Джужи. – К., 2009.
3. *Голіна В.В.* Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи: Навч. посіб. – Х., 1997.
4. *Даньшин И.Н.* Введение в криминологическую науку. – Х., 1998.
5. *Антонян Ю.М.* О понятии профилактики преступлений. – М., 1984.
6. *Зелинский А.Ф.* Криминология: Науч. пособ. – Х., 2000.
7. *Аванесов Г.А.* Криминология. – М., 1984.
8. *Іванов Ю.Ф.* Боротьба із злочинними посяганнями на власність, предметом яких є автотранспортні засоби (кримінально-правові і криминологічні аспекти): Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1999.
9. *Юридична енциклопедія: У 6 т. – К., 2003. – Т. 5.*
10. *Козаченко И.П.* Оперативно-розыскная профилактика. – К., 1991.
11. *Ярмиш О.Н.* Нормативно-правове регулювання діяльності органів внутрішніх справ щодо попередження злочинів: Наук.-практ. посіб. / Авт. кол.: М.О. Свірі, Б.І. Бараненко, К.А. Гусева та ін.; За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.Н. Ярмиша. – Луганськ, 2008.
12. *Кондратєв Я.Ю.* Теоретичні, правові та оперативно-тактичні засади запобігання злочинам оперативними підрозділами кримінальної міліції: Монограф. – К., 2004.
13. *Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. – 2-е вид., виправл. – К., 2003. – Т. 2. – 2003.*
14. *Сервецький І.В.* Науково-практичний коментар Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». – К., 2000.

Надійшла до редакції 29.03.2011

О.В. Кравчук
ад'юнкт

НАУКОВО-ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОРУШЕННЯМ АВТОРСЬКОГО ПРАВА І СУМІЖНИХ ПРАВ

Розглянуто криміналістичну характеристику злочинів, пов'язаних з порушенням авторського права і суміжних прав.

Ключові слова: криміналістична характеристика, злочин, порушення авторського права і суміжних прав.

Рассмотрена криминалистическая характеристика преступлений, связанных с нарушением авторского права и смежных прав.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, преступление, нарушение авторского права и смежных прав.

The characteristic of the crimes connected to a copyright infringement and adjacent rights is considered.

Keywords: the criminalistics characteristic, a crime, a copyright infringement and adjacent rights.

Постановка проблеми. Поряд із кримінально-правовою характеристикою будь-якого злочину при розробці методики розслідування завжди необхідно враховувати криміналістичні риси злочинного діяння. Це положення зумовлено перш за все тим, що в основі криміналістичних характеристик лежить виявлення закономірностей, властивих окремим видам протиправної діяльності, ретельний аналіз яких створює необхідні умови для розробки ефективних рекомендацій з виявлення, розкриття, розслідування та запобігання злочинам. Юристи давно зацікавилися цією проблемою, однак першочергово методичні рекомендації правоохоронним органам формувалися на основі урахування передусім кримінально-правових, процесуальних, кримінологічних ознак того або іншого діяння.

Розвиваючи цю думку, зазначимо, що ще у 20-ті роки минулого століття І.Н. Якимов помітив, що кримінально-правові критерії класифікації злочинів у методиці розслідування далеко не завжди відповідають вимогам її розвитку [1, с. 167]. Для побудови методик розслідування почали застосовуватися не лише кримінально-правові, але і криміналістичні підстави. Деякі вчені з цим не погодились. Так, наприклад, Д.Я. Мирський не включав криміналістичну характеристику злочинів до структури спеціальних методик розслідування, оскільки, на його думку, розробку методичних рекомендацій із розслідування окремих видів злочинів слід здійснювати на основі їх кримінально-правової характеристики [2, с. 41-42].

Поряд із цим переважна більшість вчених обґрунтовано ствер-

джують, що основу структури методики розслідування будь-якої категорії злочинів складає криміналістична характеристика цих злочинів. Криміналістична характеристика є логічним закономірним результатом тривалого накопичення, вивчення та систематизації криміналістично значимих особливостей злочинів.

Термін „криміналістична характеристика злочинів” є достатньо усталеним у сучасній криміналістичній науці та міцно увійшов до когорти основних криміналістичних понять, однак у криміналістичній літературі відсутня єдність поглядів на зміст і структуру криміналістичної характеристики злочинів, що пояснюється складністю та багатогранністю даної проблеми.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Науково-теоретичне підґрунтя дослідження криміналістичної характеристики протидії злочинам, які пов’язані з порушенням авторського і суміжних прав, становлять наукові праці та розробки сучасних фахівців з кримінального та цивільного права, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, інших галузевих наук: К.В. Антонова, Ю.П. Аленіна, В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, П.Д. Біленчука, І.Є. Биховського, О.П. Буцана, В.Д. Берназа, Т.В. Варфоломеєвої, В.І. Галагана, В.Г. Гончаренка, В.О. Глушкова, О.М. Джужи, А.В. Іщенко, Н.С. Карпова, Н.І. Клименко, І.І. Котюка, В.С. Кузмічова, М.А. Погорецького, С. Ю Лапіна, Є.Д. Лук’янчикова, В.Т. Нора, С.І. Ніколюка, Д.Й. Никифорчука, О.І. Козаченка, І.П. Козаченка, С.В. Обшалова, В.В. Матвійчука, М.А. Погорецького, М.В. Салтевського, М.І. Скригонюка, С.М. Стахівського, Л.Д. Удалової, В. Ю. Шепітька та інших, у працях яких знайшли своє відображення зазначені проблеми.

Слід зазначити, що дослідженням злочинів, пов’язаних з порушенням авторського права і суміжних прав у різні часи тією чи іншою мірою займалися вітчизняні вчені у галузі кримінального права, цивільного права, криміналістики: Г.К. Авдєєва, І.М. Горбаньов, Р.О. Денисова, І.Р. Курилін, О.О. Підприга, В.Б. Харченко, О.А. Севідов, О.В. Таран та зарубіжні вчені Н.О. Куркова, М.О. Романенко, Р.Б. Хаметов, Д.А. Коваленко, С.В. Єрмакова та інші.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи роботи, присвячені вивченню криміналістичної характеристики злочинів, зазначимо, що обґрунтованість появи цього поняття та його практичне і теоретичне значення ні в кого не викликали сумнівів. Тому ми вирішили за необхідне проаналізувати досвід вивчення криміналістичної характеристики злочинів та визначити ті проблемні питання, стосовно яких велися та продовжують вестися наукові дискусії.

У літературі існує велика кількість різних визначень криміналістичної характеристики. В.Ф. Єрмолович, аналізуючи ці визначення,

помітив, що погляди вчених можна розділити на дві групи [3, с. 13].

Прибічники першої групи розглядають криміналістичну характеристику взагалі. Так, І.Ф. Герасимов та Є.В. Ципленкова зазначають, що означена криміналістична категорія є сукупністю відомостей, знань про окремий вид або групу злочинів, одержаних у результаті спеціальних досліджень, що є важливим структурним елементом методики розслідування, що зумовлює методичні рекомендації і, насамкінець, сприяє розкриттю, розслідуванню та попередженню злочинів [4, с. 96; 5, с. 333]. Схожу думку висловлюють С.І. Винокуров та І.О. Возгрін [6, с. 101; 7, с. 296]. М.І. Скригонюк визначає криміналістичну характеристику як систему інформації, що містить дані про злочин і пов'язані з ним обставини, а також виражає зміст, сутність і риси відповідних злочинів [8, с. 31].

Інша група вчених розглядає криміналістичну характеристику через її окремі властивості. Так, на думку Т.В. Авер'янової та інших, криміналістична характеристика окремого виду злочинів повинна містити характеристику початкової інформації, системи даних про спосіб вчинення і приховування злочину та типових наслідків його застосування, особи імовірного злочинця та імовірних мотивів і цілей злочину, особу імовірної жертви злочину, деяких обставин вчинення злочину (місця, часу, обстановки) [9, с. 687-689].

Поряд із плюралізмом думок навколо формулювання визначення криміналістичної характеристики злочинів, у науці зустрічаються різні підходи до визначення її рівнів. Зокрема, аналіз публікацій щодо поняття і змісту криміналістичної характеристики злочинів дає підстави для висновку про існування двох підходів. Перший із них полягає в тому, що криміналістична характеристика тлумачиться як система криміналістично значущих ознак злочинів певного виду, яка включає дані про закономірні зв'язки між ними і служить побудові й перевірці слідчих версій при розслідуванні конкретних злочинів.

Другий підхід полягає у виділенні кількох рівнів криміналістичної характеристики злочинів. Подвійне тлумачення цього терміна використовується і в практичному посібнику для слідчих, підготовленому колективом російських криміналістів, де зазначається, що криміналістична характеристика, яка складається на основі узагальнення матеріалів кримінальних справ певної категорії, є типовою, а та, що складається в процесі розслідування у конкретній справі, – індивідуальною [10, с. 24]

Безумовно, правильним є твердження про те, що конкретний злочин – це одиниця сукупності, яка зветься видом злочинів, і скласти типову характеристику сукупності можна тільки в результаті дослідження одиниць. Однак відомості про конкретний злочин є наслідком конкретного акту розслідування, який відбивається у матеріалах кри-

мінальної справи. Типова ж характеристика злочинів певного виду – це результат наукового узагальнення багатьох кримінальних справ, який викладається у вигляді певних положень у літературних джерелах.

Наука не може містити відомості про кожний конкретний злочин, вона відображає узагальнені відомості про види чи групи злочинів, на основі яких формує свої рекомендації щодо їх розслідування. Тому принципово важливим є положення про те, що у криміналістичній методиці повинно використовуватися поняття криміналістичної характеристики тільки стосовно певного виду чи групи злочинів [11, с. 15].

Значення криміналістичної характеристики злочинів, на наш погляд, полягає в тому, що вона дає об'єктивне уявлення про конкретний вид злочинів. Тим самим вона ніби вводить до атмосфери боротьби з цими злочинами та містить у собі вказівки про їх риси, які є відправними для методики розслідування.

Таким чином, криміналістична характеристика злочину засновується на вивченні та узагальненні практики, в результаті чого формуються наукові положення та розробляються науково обґрунтовані рекомендації, що сприяє розкриттю та розслідуванню злочинів.

Зазначимо головне: практичне застосування криміналістичної характеристики проявляється у використанні її інформативного компонента, коли слідчий, з одного боку, володіє інформацією про криміналістично значимі ознаки злочинів певного виду, а з іншого, – про ознаки конкретного злочину, що розслідується у даний момент. Ефективність цього процесу зумовлена систематизацією елементів криміналістичної характеристики, існуванням між ними чітких кореляційних зв'язків, у силу яких встановлення одних елементів дозволяє із достатньою впевненістю прогнозувати характер інших, невідомих на даний момент елементів.

Ґрунтуючись на вищевикладеному, ми вважаємо, що криміналістична характеристика злочинів, як наукова категорія та основний елемент спеціальної криміналістичної методики, являє собою розроблену на основі вивчення та узагальнення емпіричного матеріалу систематизовану сукупність криміналістично значущих для організації та здійснення розкриття і розслідування злочинів взаємопов'язаних типових даних про ознаки окремих груп (видів) злочинних діянь.

Для кращого розуміння сутності криміналістичної характеристики злочинів, призначення її у криміналістиці та практиці розслідування злочинів доцільно розглянути її структуру. Як видно з визначень криміналістичної характеристики злочинів, вона складається з низки елементів.

Система елементів криміналістичної характеристики будь-якого виду злочинів є специфічною моделлю діяння; у зв'язку з цим знання даних елементів можна використовувати при формуванні версій, ви-

значенні напряму розслідування, використанні криміналістичних засобів та методів, тобто при розкритті та розслідуванні конкретного злочину.

Складові криміналістичної характеристики відбивають дані про спосіб, умови, обстановку та механізм вчинення злочину, про предмет злочинного посягання, особу злочинця, його мотиви, цілі, установки, про механізм слідоутворення, особливості приховування злочину, типові слідчі ситуації, а також про зв'язки між структурними елементами.

У зв'язку з таким потужним змістовним наповненням питання про кількісний і якісний склад її елементів виступає одним із дискусійних питань у теорії криміналістичної характеристики злочинів. На нашу думку, суперечливим питанням залишається включення до криміналістичної характеристики деяких елементів. Серед них опис стану та значення боротьби з даним видом злочинів.

При розгляді інших елементів криміналістичної характеристики варто прислухатися до думки В.Ф. Єрмоловича. Він стверджує, що до складу криміналістичної характеристики злочинів не можуть входити будь-які елементи, що стосується не самого злочину, а його розслідування [3, с. 25]. Такий висновок ґрунтується на тому, що характеристика будь-якої події припускає опис її характерних, відмінних якостей, властивостей [12, с. 747], де обов'язково повинна враховуватися вимога безпосередньої належності будь-якого описуваного елемента до події, що характеризується.

Задача криміналістичного аналізу предмета посягання полягає у встановленні його властивостей і ознак. Їх вивчення в сукупності і взаємозв'язках може вплинути на встановлення різних обставин злочину, що актуально і для розслідування порушення авторського права і суміжних прав.

Можливість визначення вищезгаданих обставин виникає в результаті численних причинно-наслідкових зв'язків, що існують між предметом злочинного посягання та іншими елементами криміналістичної характеристики, такими як: “предмет – спосіб – сліди”, “предмет – наслідки – мотив, мета”, “злочинець – мотив, мета – предмет”. Встановлення зв'язків має принципово важливе значення для встановлення злочинця і розв'язання інших задач у кримінальній справі.

Підводячи підсумки, ми підтримуємо точку зору С.І. Коновалова та вважаємо можливим виділити такі структурні елементи криміналістичної характеристики злочинів: спосіб злочину; особа злочинця; обстановка вчинення злочину; механізм слідоутворення; предмет злочинного посягання [13, с. 88].

При розслідуванні різних видів злочинів домінуючого значення набувають відповідні елементи криміналістичної характеристики злочину. Так, при розслідуванні злочинів у сфері порушення авторського

права і суміжних прав велика роль таких елементів, як предмет злочинного посягання, обстановка вчинення злочину; важливим також є і склад учасників. Кожна зі складових криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних з порушенням авторського права і суміжних прав, тісно взаємопов'язані між собою. Залежно від форми вираженості того чи іншого елемента будується увесь логічний ланцюжок, що характеризує конкретний злочин, на основі якого у подальшому будуватиметься планування та реалізація процесу розслідування.

Потреби сучасної слідчої практики у науково-методичних, тактичних рекомендаціях із розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням авторського права і суміжних прав, сприяють формуванню уявлень про криміналістичну характеристику зазначеної категорії злочинів.

З огляду на те, що ст. 176 КК України „Порушення авторського права і суміжних прав” має бланкетний (відсилочний) характер, криміналістична характеристика цих злочинів, на наш погляд, обов'язково повинна включати елементи кримінально-правової характеристики, а також тлумачення основних положень авторського права і суміжних прав, без знання яких неможливо кваліфіковано провести розслідування таких злочинів і розгляд справи у суді.

На підставі вищевикладеного робимо висновок, що криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних з порушенням авторського права і суміжних прав, являє собою розроблену на основі вивчення та узагальнення емпіричного матеріалу систематизовану сукупність криміналістично значимих та взаємопов'язаних даних про ознаки зазначених злочинів, що сприяють організації та здійсненню їх розкриття і розслідування.

Поряд з цим, враховуючи специфіку даної категорії злочинів, у подальшому слід звернути увагу на такі найбільш інформативні елементи криміналістичної характеристики порушення авторського права і суміжних прав: предмет злочинного посягання; способи вчинення злочинів; слідові картини злочинів; особа злочинця.

Висновки. Отже, дослідивши криміналістичну характеристику злочинів, пов'язаних з порушенням авторського права і суміжних прав, ми можемо зазначити:

- по-перше, дане поняття як у цілому, так і окремі його елементи не досліджені належним чином у спеціальній літературі. У свою чергу, під час навіть поверхового дослідження криміналістичної характеристики даного виду злочинів виявляються недоліки національної системи правового захисту об'єктів авторського права і суміжних прав;

- по-друге, потребує певних змін кримінальне законодавство, що передбачає відповідальність за вчинення даного виду злочинів. Необхідні роз'яснення вищої судової інстанції щодо визначення термінів, котрі застосовуються у статтях Кримінального кодексу, що передба-

чають відповідальність за вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням авторського права і суміжних прав, кваліфікації даних злочинів, способу визначення розміру матеріальної шкоди, завданої злочином;

- по-третє, дослідження криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних з порушенням авторського права і суміжних прав, з одного боку, базується на практиці діяльності правоохоронних органів, а з іншого – створює науково-теоретичну базу для боротьби з даним видом злочинів. Тому даний напрям досліджень є, на нашу думку, перспективним та надзвичайно корисним для практичної діяльності органів внутрішніх справ.

Бібліографічні посилання

1. *Якимов И.Н.* Практическое руководство к расследованию преступлений. – М., 1924.
2. *Мирский Д.Я.* Некоторые вопросы методики расследования отдельных видов преступлений в свете ленинского принципа неотвратимости наказания // Ленинский принцип неотвратимости наказания и задачи советской криминалистики. – Свердловск, 1972.
3. *Ермолович В.Ф.* Криминалистическая характеристика преступлений. – Минск, 2001.
4. *Герасимов И.Ф.* Криминалистическая характеристика преступлений в методике расследования // Методика расследования преступлений: Общие положения. – М., 1976. – С. 96.
5. *Герасимов И.Ф., Цыпленков Е.В.* Общие положения расследования преступлений // Криминалистика. – М., 1994. – С. 333.
6. *Винокуров С.И.* Криминалистическая характеристика преступлений, ее содержание и роль в построении методики расследования // Методика расследования преступлений: Общие положения. – М., 1976. – С. 101.
7. *Возгрин И.А.* Введение в криминалистику: История, основы теории, библиография. – СПб., 2003.
8. *Скригонюк М.І.* Криміналістика: Підруч. – К., 2005.
9. Криминалистика: Учеб. / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Е.Р. Россинская; Под ред. Р.С. Белкина. – М., 1999.
10. Руководство для следователей /Под ред. Н.А. Селиванова, В.А. Снеткова. – М., 1997.
11. *Волобуєв А.Ф.* Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2002.
12. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. – 15-е изд. – М., 1984.
13. *Коновалов С.И.* Теоретико-методологические проблемы криминалистики: Монограф. – Ростов-на-Дону, 2001.

Надійшла до редакції 20.04.2011

ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

О.А. Музика-Стефанчук

кандидат юридичних наук, доцент
(Хмельницький університет управління та права)

УДК 342.5 : 336.14

ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ БЮДЖЕТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Хотіти недостатньо, треба діяти (Й. Гете)

Досліджено вид публічної фінансової діяльності, а саме бюджетної діяльності. Розглянуто визначення поняття «бюджетна діяльність» у контексті таких понять, як правова, юридична, публічна діяльність. Проаналізовано зміст бюджетної діяльності органів публічної влади.

Ключові слова: публічна фінансова діяльність, бюджетна діяльність, органи публічної влади.

Исследован вид публичной финансовой деятельности, а именно бюджетной деятельности. Рассмотрено определение понятия «бюджетная деятельность» в контексте таких понятий, как правовая, юридическая, публичная деятельность. Проанализировано содержание бюджетной деятельности органов публичной власти.

Ключевые слова: публичная финансовая деятельность, бюджетная деятельность, органы публичной власти.

Budgetary activity as the type of public financial activity is probed in the article. Determination of concept «budgetary activity» is examined in the context of such concepts, as legal activity, law activity, public activity. Maintenance of budgetary activity of organs of public power is analysed.

Keywords: public financial activity, budgetary activity, organs of public power.

Постановка проблеми. Бюджетна діяльність органів публічної влади, без сумніву, є предметом фінансово-правового регулювання. Разом із цим сутність і зміст цієї важливої фінансово-правової категорії не отримали належного наукового обґрунтування. Бюджетна діяльність органів публічної влади є похідною від фінансової діяльності держави. Цей вид (напрямок) діяльності окремого комплексного дослідження ще не знайшов (лише деякі вчені розглядали відокремлено

бюджетну діяльність тих чи інших органів). Можливо, це і не доцільно, оскільки вона багато в чому дублює публічну фінансову діяльність, вміщує основні характерні особливості останньої, а переписувати одне і те саме, лише змінюючи термін «фінансова» на «бюджетна» і додаючи трохи особливостей, наразі видається не дуже потрібним. Але у контексті питання бюджетних правовідносин без розгляду бюджетної діяльності обійтись неможливо. Наразі ми не зупинятимемося на детальному дослідженні поняття публічної фінансової діяльності, а лише аналізуватимемо її в контексті одного напрямку – бюджету, оскільки бюджетна діяльність є видом фінансової діяльності і видом юридичної та правової діяльності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідження поняття бюджетної діяльності передбачає звернення до таких понять, як правова, юридична, публічна діяльність. Цьому присвячені праці Л.К. Воронова, В.Н. Карташов, С.Д. Гусарев, Б.В. Шагів, П.С. Пацурківський, В.Д. Чернадчук, О.О. Семчик, Ю.О. Крохіна, М.В. Карасьова, Н.О. Поветкіна, Ю.Л. Смірнікова, Е.Д. Соколова, М.Р. Мурзабеков, Т.Г. Лук'янова, А.А. Нечай, О.П. Орлюк та інших вчених, які розглядають особливості фінансової та бюджетної діяльності органів публічної влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. С.Д. Гусарев вважає, що правова діяльність (як вид соціальної діяльності) здійснюється суб'єктами права з використанням правових засобів з метою отримання правового результату, внаслідок чого у процесі функціонування суспільних відносин відбувається створення права, його розвиток і модернізація [1, с. 97].

В.Н. Карташов під юридичною діяльністю розуміє об'єктовану в офіційних актах, опосередковану правом інтелектуально-вольову, управлінську, виробничо-трудова діяльність компетентних установ та організацій, що здійснюється у певних процедурно-процесуальних формах за допомогою спеціальних юридичних дій та операцій, способів і засобів, спрямованих на вирішення суспільних завдань і функцій (створення законів, здійснення правосуддя тощо) і задоволення тим самим публічних і правових потреб та інтересів [2, с. 8]. Приблизно так само розуміє юридичну діяльність і В.Д. Чернадчук [3, с. 9].

Ю.Л. Власов під юридичною діяльністю розуміє різновид соціальної діяльності, форму інтелектуально-вольової активності людини в межах і на виконання норм права [4, с. 429]. Автор пише, що юридична діяльність є формою активності людини, а далі зазначає, що суб'єктами цієї діяльності є, зокрема, органи місцевого самоврядування та державної влади. Отже, юридичну діяльність здійснюють як окремі індивіди, так і юридичні особи.

Як пише С.В. Запольський, «фінансова діяльність держави, вима-

гаючи, звичайно ж, яких-небудь витрат, сама по собі не є майновою діяльністю і її здійснення не призводить до матеріальних майнових результатів. Фінансова діяльність викликає створення правових можливостей функціонування фінансової системи та виникнення множинності організаційних, інформаційних, матеріальних і процесуальних правовідносин, що забезпечують формування, розподіл, перерозподіл грошових фондів» [5, с. 25]. Нам видається, що дещо помилково стверджувати, що публічна фінансова діяльність не є майновою. Усі фінансові правовідносини так чи інакше опосередковуються публічною фінансовою діяльністю, всі ці правовідносини мають матеріальне забарвлення, яке не виникає раптово – воно впливає із майнового публічного інтересу тих органів, які здійснюють таку діяльність.

Категорія фінансової діяльності держави, як слушно зазначає С.В. Запольський, ще чекає свого дослідника. Майбутнє покаже, якою буде доля цього поняття. Далі вчений передбачає, що, досліджуючи цю категорію, вдасться розмежувати дві сфери правового регулювання: ту, яка пов'язана із публічно-правовим моделюванням фінансових відносин, і галузь безпосереднього регулювання майнових відносин за допомогою фінансово-правових засобів [5, с. 32].

Ю.О. Крохіна підкреслює, що фінансова діяльність – це заснована на правових нормах публічна діяльність суб'єктів фінансового права щодо створення оптимального механізму фінансово-правового регулювання з метою планомірного акумулювання, розподілу та використання централізованих та децентралізованих грошових фондів загального значення [6, с. 19]. Публічність відносин у галузі фінансової діяльності, як слушно зазначає Л.Н. Древаль, накладає відбиток на правовому статусі осіб, ієрархічності їх положення і в різному обсязі правомочностей [7, с. 107].

На думку О.П. Орлюк, «публічна фінансова діяльність становить планову та систематичну діяльність держави й органів місцевого самоврядування у сфері мобілізації, розподілу, перерозподілу й використання публічних фондів коштів із метою виконання покладених на неї завдань і функцій та задоволення публічного інтересу [8, с. 45-46].

Зазначимо, що найбільш вдалими визначенням публічної фінансової діяльності нам видається визначення, запропоноване академіком Л.К. Вороною: це планомірний процес управління публічними централізованими та децентралізованими фондами коштів, необхідними для виконання завдань і функцій, що поставлені Конституцією України перед державою, органами місцевого самоврядування та іншими публічними утвореннями, дозволені державою [9, с. 21]. Тобто у даному випадку наголошується на управлінському аспекті фінансової діяльності, що не часто зустрічається в інших доктринальних визначеннях.

Фінансову діяльність держави можна розуміти у двох значеннях: 1) як діяльність держави в особі її органів (органів державної влади) у

галузі бюджету; 2) як діяльність всіх органів публічної влади (державної та місцевої), що діють та території держави та беруть участь у процесі формування, розподілу та використання централізованих публічних фондів коштів (бюджетів) і контролю за цим.

Якщо фінансову діяльність розглядати лише як діяльність щодо мобілізації, розподілу та витрачання фінансових ресурсів, то це значно звужує межі цієї діяльності. Є ще декілька етапів, зокрема, що передують всьому цьому (йдеться про те, коли ще не затверджений і не вступив у силу акт про бюджет на плановий рік; а після закінчення планового бюджетного року ще довго триває звітний період). Не слід забувати про весь бюджетний цикл. Від самого розуміння фінансової діяльності прямо залежить розуміння бюджетної діяльності та її функцій.

За допомогою бюджетної діяльності органів публічної влади створюється фінансова основа, необхідна для функціонування держави в цілому, окремих її територій, державно-владних органів, органів місцевого самоврядування, фізичних і юридичних осіб. Оскільки саме до бюджету надходять і через нього розподіляються кошти, які потім спрямовуються на фінансування різноманітних видатків.

Бюджетна діяльність зумовлена перш за все грошовими відносинами, різноманітними розрахунками і пов'язана як із формуванням (наповненням) централізованого фонду коштів, так із його витрачанням. Саме цей вид діяльності є сферою виникнення, розвитку та припинення бюджетних правовідносин.

Здійснення бюджетної діяльності органами публічної влади передбачає досягнення певних результатів, вирішення цілого кола питань, задоволення публічних потреб та інтересів. Перше – це забезпечення належного (достатнього) фінансового стану всієї держави та окремих її територій, по можливості – забезпечення бездефіцитності (рівності доходів і видатків), стабільності надходження коштів до бюджету та своєчасне фінансування видатків. По-друге, участь у міжбюджетних відносинах з державою та органами місцевого самоврядування.

Зв'язок бюджетної діяльності органів місцевого самоврядування з бюджетною діяльністю інших органів та суб'єктів публічної влади особливо яскраво проявляється у міжбюджетних відносинах.

На думку Н.О. Поветкіної, у бюджетній діяльності держави виконання бюджету з профіцитом є метою, досягнення якої призводить до підвищення благополуччя та якості життя всього суспільства [10, с. 39]. Таке твердження є досить спірним, оскільки метою виконання бюджету, який складається з дефіцитом, є не досягнення профіциту бюджету, а його бездефіцитність. Профіцит бюджету означає, що початково дефіцитний бюджет було складено без урахування якихось показників (і це, в свою чергу, також призводить до розбалансованості економіки та фінансової системи в цілому).

У бюджетній діяльності виявляється роль органів державної влади та органів місцевого самоврядування не лише як носіїв влади (точніше, реалізаторів влади – О. М.-С.), але і як власників, господарюючих суб'єктів [10, с. 42; 11, с. 63]. Характерною особливістю бюджетної діяльності, яка відрізняє її від інших видів фінансової діяльності, на думку Ю.О. Крохіної та Н.О. Поветкіної, слід вважати її дію у часі [10, с. 46]. З цим твердженням важко не погодитись. Дійсно, бюджетна діяльність здійснюється постійно. Ця діяльність регламентується нормами акта про бюджет, який має обмежений строк дії (в Україні – один календарний рік). Проте закінчення дії цього акта зовсім не означає припинення чи навіть призупинення бюджетної діяльності, оскільки протягом року відбувається фактичне виконання бюджету, а сама бюджетна діяльність здійснюється як до початку нового року та бюджетного періоду (це стадії складання бюджетів, розгляд і прийняття актів про бюджети), так і після їх закінчення (стадія підготовки та розгляду звітів про виконання бюджетів і прийняття рішень щодо них). Стадії бюджетного процесу визначені в ст. 19 БК України.

Основним критерієм ефективності бюджетної діяльності В.А. Паригіна та А.А. Тедеев вважають достатність бюджетів, відсутність бюджетного дефіциту. Перевищенню цих цілей у всьому світі покликана сприяти система міжбюджетних відносин, у тому числі через надання фінансового сприяння одного рівня бюджетної системи іншому. Форми такого впливу різні – бюджетні позики, позички, дотації [12, с. 27]. Для України такі форми є не зовсім прийнятними, оскільки, наприклад, позички з одного бюджету іншому забороняється надавати (ч. 2 ст. 73 БК України).

Бюджетна діяльність здійснюється паралельно стосовно бюджету на поточний, наступний та попередній бюджетний період. У зв'язку із цим ми підтримаємо тих вчених, які не розглядають категорії «діяльність» і «процес» як тотожні.

На думку А.М. Колодія, юридичний процес – це система взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених суб'єктів, що дістає вияв у здійсненні операцій для вирішення юридичних справ, урегульована процесуальними нормами, закріплена у процесуально-правових документах і забезпечена засобами юридичної техніки [13, с. 83]. Певне зауваження викликає те, що «правові форми діяльності» урегульовані «процесуальними нормами». Нам видається, що правильніше вести мову про форми, види діяльності, що регулюються відповідними процесуальними правовими нормами. Підпадаючи під дію правових норм, ці форми стають правотворчістю, правозастосуванням, правосуддям і/чи контролем.

Бюджетна діяльність органів публічної влади – це перш за все правомірні дії цих органів, які спрямовані на акумулювання, розподіл, перерозподіл, використання та контроль за використанням бюджетних коштів, що необхідні для здійснення їхніх завдань і функцій. На такій

важливій ознаці, як правомірний характер публічної фінансової діяльності (а її складовою чи видом є бюджетна діяльність) наголошують, наприклад, Ю.А. Ровинський [14, с. 20] і П.С. Пацурківський [15, с. 20].

Аналогічно змісту публічної фінансової діяльності, зміст бюджетної діяльності є сукупністю властивих їй процесів, операцій. П.С. Пацурківський вважає, що до числа операцій, які дозволяють розкрити зміст фінансової діяльності держави, можна віднести такі: 1) встановлення державою обов'язкових фінансових платежів, а саме – податків, зборів, мита, а також державних позик; 2) розробка та прийняття державного бюджету (у тому числі бюджетів державних позабюджетних фондів); 3) документальне виконання бюджету; 4) касове виконання бюджету; 5) оперативне управління державними грошовими коштами; 6) контроль за використанням державних грошових коштів; 7) формування та використання фінансових фондів державних підприємств і відомств тощо [15, с. 40].

Ми не будемо вдаватися в глибокий аналіз наведеного змісту фінансової діяльності держави, а лише візьмемо його за основу для того, щоб визначити зміст бюджетної діяльності органів публічної влади. Очевидно, що зміст останньої складається з таких операцій, які здійснюються в межах стадій бюджетного процесу. Таку операцію, як встановлення державою обов'язкових фінансових платежів, а саме податків, зборів, мита, а також державних позик, не слід відносити до операцій виключно бюджетної діяльності. Отже, на наш погляд, зміст бюджетної діяльності складають такі операції:

- попередні (наприклад, розмежування податків і зборів між бюджетами), які не є такими, що належать виключно до бюджетної діяльності, оскільки питання податків взагалі – це здебільшого сфера податково-правового регулювання. Розмежування надходжень від різного роду обов'язкових платежів – це сфера дії норм бюджетного права. Підтвердженням цього є норми БК України;

- поточні (розроблення бюджетів та затвердження актів про бюджет, їх виконання, управління бюджетними коштами, поточний контроль за використанням бюджетних коштів, оперативна, місячна та квартальна звітність про виконання бюджетів);

- наступні (річна звітність про виконання бюджетів).

Заходи примусу за порушення бюджетного законодавства становлять окрему групу операцій, які мають комплексний характер (оскільки регулюються нормами не лише бюджетного, а й цивільного, трудового, адміністративного та кримінального права), але при цьому вони також можуть мати місце на всіх етапах бюджетної діяльності.

Видається, що всі відносини, які складають об'єкт бюджетної діяльності, тісно (нерозривно) пов'язані між собою і включені до її змісту.

Ю.О. Крохіна наголошує на тому, що бюджетній діяльності, як і всім сферам діяльності людини, притаманне управління. Управління бюджет-

ними коштами держави вчена розуміє як процес планування, організації, мотивації та контролю, який є необхідним для формування та досягнення фінансових цілей держави по забезпеченню її життєдіяльності [11, с. 65].

Виникає запитання: чи зводиться бюджетна діяльність до управління бюджетними коштами? Очевидно, що ні, оскільки управління є лише складовою бюджетної діяльності. Відмінність простежується і в об'єктах. Так, управління у бюджетній сфері спрямоване на розподіл грошових коштів (тобто управління здійснюється стосовно наявних ресурсів), а вся бюджетна діяльність – спрямована взагалі на бюджети, тобто на їх формування, управління бюджетними коштами, розподіл і перерозподіл цих коштів, їх використання.

Щодо способів здійснення бюджетної діяльності органів публічної влади, то вона здійснюється двома способами: регулятивним та охоронним. Перший полягає у тому, що, приймаючи відповідні нормативно-правові акти, вказані органи мають на меті забезпечити учасників бюджетних відносин правовим регулюванням, тобто бюджетні відносини набувають ознак правовідносин, а суб'єкти бюджетного права стають суб'єктами відповідних правовідносин. І це все завдяки регулюючому способу.

Окрім цього, органи публічної влади намагаються всіляко забезпечити дотримання (охорону) правопорядку у процесі бюджетної діяльності та бюджетних правовідносин.

Враховуючи способи здійснення бюджетної діяльності органів публічної влади, останню можна поділити на:

- бюджетно-організаційну діяльність – полягає у тому, що органи публічної влади створюють правове підґрунтя для здійснення будь-якої діяльності, що не може існувати поза межами правового поля. Окрім цього, зазначені органи забезпечують організацію бюджетного процесу;

- бюджетно-контрольну діяльність (інколи можна зустріти назву «бюджетно-наглядова діяльність») – це напрямок бюджетної діяльності держави, пов'язаний із забезпеченням бюджетного відомчого контролю і систематичного нагляду (спостереження) за обґрунтованістю та співрозмірністю бюджетних видатків виробничим результатами, шляхом обміну та надання відомостей у сфері бюджетних видатків, шляхом порівняння бюджетних показників різними органами публічної влади для формування щорічного бюджету, захисту інтересів бюджетів різного рівня та бюджетної системи в цілому [16, с.10, 18].

Висновки. Отже, бюджетна діяльність органів публічної влади – це регламентована нормами права діяльність, спрямована на створення, розподіл та використання коштів бюджетів та пов'язаних із ними публічних фондів коштів з метою задоволення публічних потреб та інтересів.

Бюджетну діяльність органів публічної влади можна визначити як цілеспрямований вплив органів державної влади та органів місцевого самоврядування на бюджетні відносини, тобто на відносини у галузі формування,

розподілу та використання бюджетів і пов'язаних із ними централізованих фондів коштів для реалізації їх функцій і публічних завдань.

Вказана діяльність також у сучасних умовах може мати назву бюджетно-правової, при цьому слід враховувати той факт, що правовою вона є за своєю формою, а за змістом – політичною, оскільки політичний аспект обов'язково є притаманним цій діяльності.

Закріплений у ст. 7 БК України принцип єдності бюджетної системи зумовлює необхідність наявності загальних вимог до організації та здійснення бюджетної діяльності органами публічної влади. Спеціальні вимоги також повинні мати місце – вони, як правило, стосуються діяльності окремих органів на різних стадіях бюджетного процесу; ці вимоги можуть мати не завжди стійкий характер, можуть щороку встановлюватися тими актами, що приймаються на виконання закону про держбюджет і рішень про місцеві бюджети. У будь-якому випадку загальні та спеціальні вимоги є обов'язковими для виконання, не повинні порушуватися у процесі бюджетної діяльності, оскільки це впливає на стан фінансової та бюджетної дисципліни в країні.

Особливістю бюджетної діяльності є те, що її здійснюють всі органи публічної влади, у межах власної компетенції. Бюджетна діяльність органів публічної влади є сферою існування бюджетних правовідносин, а безпосередньою сферою власне бюджетної діяльності є бюджет.

Бібліографічні посилання

1. *Гусарев С.Д.* Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: Дис ... д-ра юрид. наук. – К., 2007.
2. *Карташов В.Н.* Юридическая деятельность: проблемы теории и методологии: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1990.
3. *Чернадчук В.Д.* Стан та перспективи розвитку бюджетних правовідносин в Україні: Монограф. – Суми, 2008.
4. *Власов Ю.Л.* Юридична діяльність // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2004. – Т. 6.
5. *Запольский С.В.* Дискуссионные вопросы теории финансового права: Монограф. – М., 2008.
6. *Крохина Ю.А.* Финансовое право России: Учеб. – М., 2004.
7. *Древаль Л.Н.* Субъекты российского финансового права / Под ред. Е.Ю. Грачевой. – М., 2008.
8. *Орлюк О.П.* Финансовое право. Академичний курс: Підруч. – К., 2010.
9. *Воронова Л.К.* Финансовое право Украины: Підруч. – К., 2006.
10. *Поветкина Н.А.* Российская Федерация как субъект бюджетного права: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2004.
11. *Крохина Ю.А.* Бюджетное право и российский федерализм / Под ред. проф. Н.И. Химичевой. – М., 2001.
12. *Парыгина В.А., Тедеев А.А.* Бюджетное право и процесс: Учеб. – М., 2005.
13. *Колодій А.М.* Принципи права України: Монограф. – К., 1998.
14. *Ровинский Е.А.* Основные вопросы теории советского финансового права. – М., 1960.
15. *Пацурківський П.С.* Правові засади фінансової діяльності держави: проблеми методології. – Чернівці, 1997.
16. *Фадеев Л.А.* Правовое регулирование бюджетно-надзорной деятельности федеральных органов исполнительной власти: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2007.

Надійшла до редакції 14.04.2011

М.Л. Шелухін

доктор юридичних наук, доцент
(Донецький юридичний інститут Луганського державного
університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка)

УДК 346.1 : 338.47

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАГРОЗ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ У ТРАНСПОРТНІЙ СФЕРІ

Стаття присвячена розгляду та визначенню національних інтересів у транспортній сфері. Зокрема, економічна безпека на транспорті визначається специфікою діяльності транспортного комплексу та його завдань, розмаїтістю транспортної інфраструктури, наявністю спеціальних підрозділів транспортної міліції, що провадять оперативно-розшукову діяльність на транспорті, тяжкістю наслідків злочинного втручання в діяльність транспорту, а також характером зовнішніх і внутрішніх загроз.

***Ключові слова:** економічна безпека, транспорт, національні інтереси у транспортній сфері, зовнішні і внутрішні загрози економічній безпеці на транспорті, суб'єкти транспортної інфраструктури.*

Статья посвящена рассмотрению национальных интересов в транспортной сфере. В частности, экономическая безопасность на транспорте определяется спецификой деятельности транспортного комплекса и его заданий, разнообразием транспортной инфраструктуры, наличием специальных подразделений транспортной милиции, проводящих оперативно-розыскную деятельность на транспорте, тяжестью последствий преступного вмешательства в деятельность транспорта, а также характером внешних и внутренних угроз.

***Ключевые слова:** экономическая безопасность, транспорт, национальные интересы в транспортной сфере, внешние и внутренние угрозы экономической безопасности на транспорте, субъекты транспортной инфраструктуры.*

The article is devoted to consideration the decision of national interests in a transport sphere. In particular economic security on a transport is determined the specific of activity of a transport complex and his tasks, variety of a transport infrastructure, presence of the special subsections of a transport police, which carry out operative-and-search activity on a transport, by weight of consequences of criminal interference with activity of transport, and also by character of external and internal threats.

***Keywords:** economic security, transport, national interests, in a transport sphere, external and internal threats of economic security on a transport, subjects of a transport infrastructure.*

Постановка проблеми. У структурі національних інтересів України особливе місце посідають інтереси національної безпеки. Невід'ємним складником національної безпеки є стабільна робота транспортного комплексу держави, тобто забезпечення економічної безпеки на транспорті.

В Україні на основі розробки питань безпеки в 2003 р. було прийнято Закон «Про основи національної безпеки України», де поняття безпеки

трактується як «захищеність життєво важливих інтересів людини й громадянина, суспільства й держави, за якої забезпечуються постійний розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання й нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам». Згідно зі ст. 5 суб'єктом, що забезпечує національну безпеку, є міністерства (в тому числі Міністерство внутрішніх справ, завданням якого є боротьба з поширенням корупції, хабарництва в органах державної влади, зрощування бізнесу з політикою, боротьба з організованою злочинною діяльністю, детінізація національної економіки тощо). Причому перед Міністерством внутрішніх справ як суб'єктом забезпечення національної безпеки поставлено завдання зі здійснення систематичного моніторингу впливу на національну безпеку процесів, які відбуваються в суспільстві [1].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Мета. Одразу зазначимо, що дослідженню економічної безпеки присвячено роботи таких відомих українських фахівців у сфері економічної безпеки: В.І. Мунтіяна, В.С. Пономаренка, Т.С. Клебанова, Н.Л. Чернова, Е.І. Низенка, А.В. Козаченка, Г. Пастернака-Тарануценка, В.Т. Шлемка, І.Ф. Бинька, які вивчали економічну безпеку держави, регіону, підприємства, а також види загроз економічній безпеці з огляду на процеси, що відбуваються у вітчизняній економіці [2-7]. Разом с тим вищезазначені автори проблем економічної безпеки на транспорті не розглядали. З точки зору економічної науки було здійснено спробу розглянути питання економічної безпеки на транспорті російськими дослідниками Р.А. Кожевниковим, З.П. Межох, Н.П. Терешиною, І.І. Соколовою та ін., але їх дослідження носили загальний економіко-технічний характер, а питання правового забезпечення економічної безпеки на транспорті ними не розглядались [8].

Виклад основного матеріалу дослідження. Національні інтереси у транспортній сфері забезпечують інститути державної влади, що здійснюють свої функції у взаємодії з діючими на основі Конституції й законодавства України громадськими організаціями, суб'єктами транспортної інфраструктури, спеціалізованими органами у сфері транспортної безпеки та правоохоронних органів. До національних інтересів у транспортній сфері належить:

- задоволення потреб особи, суспільства й держави в сучасному спектрі транспортних послуг;
- досягнення шляхом технічного переозброєння й модернізації транспортного комплексу високої економічної ефективності й безпеки транспортного процесу доступності транспортних послуг на рівні, що гарантує соціальну стабільність, розвиток міжрегіональних зв'язків і національного ринку праці, а також безперервності надання транспортних послуг;
- відповідність безпеки транспортної системи України рівню міжнародних стандартів, що є необхідною умовою реалізації транзитного поте-

нціалу транспортного комплексу, розвитку експортно-імпорتنих послуг.

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується зростанням ролі транспортної сфери. Постаючи його системоутворювальним фактором, ця сфера активно впливає на стан економічної, зовнішньополітичної, військової та інших складників безпеки України. Від забезпечення економічної безпеки на транспорті безпосередньо залежить національна безпека України, і пропорційно до технічного прогресу ця залежність зростає.

Надійне забезпечення економічної безпеки на транспорті стало для багатьох країн світу, в тому числі й для України, одним з найактуальніших завдань. Це обумовлено низкою факторів:

- загальним погіршенням економічних показників роботи залізничного транспорту;

- активізацією національних і транснаціональних форм організованої злочинності, що спеціалізуються на незаконних зовнішньоекономічних операціях, контрабанді, нелегальній міграції, незаконному обігу наркотиків, зброї, боєприпасів, вибухових речовин та використовують транспортні артерії в своїх злочинних цілях;

- безперервним поширенням інших форм неправомірного втручання у функціонування транспортного комплексу (блокування транспортних шляхів, транспортних засобів, розкрадання й хуліганство на транспорті й т. ін.), що призводить до аварій і дестабілізації його роботи;

- зростанням на українському транспорті кількості аварій та інших надзвичайних ситуацій, обумовлених не лише порушенням правил експлуатації технічних систем, але й фізичним станом цих систем – високим ступенем зношеності та їх технічною недосконалістю.

Забезпечення економічної безпеки на транспорті досягається за умови здійснення єдиної державної політики в цій сфері, системою заходів економічного, політичного, організаційного та іншого характеру, адекватних загрози щодо життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави в транспортній сфері.

Специфіка економічної безпеки на транспорті визначається специфікою діяльності транспортного комплексу та його завдань, розмаїтістю транспортної інфраструктури, наявністю спеціальних підрозділів транспортної міліції, що провадять оперативно-розшукову діяльність на транспорті, тяжкістю наслідків злочинного втручання в діяльність транспорту, а також характером зовнішніх і внутрішніх загроз. Поняття загрози є базовим для визначення економічної безпеки на транспорті в системі будь-якого ієрархічного рівня, а отже, важливою умовою з'ясування значення економічної безпеки на транспорті є визначення цих загроз.

Перш ніж визначити зовнішні і внутрішні загрози економічній безпеці на транспорті, необхідно зазначити, що родове поняття «транспорт» включає в себе такі види транспорту, як автомобільний, заліз-

ничний, авіаційний, морський і річковий транспорт.

Аналізуючи Закон України «Про транспорт», слід усвідомити, що у ст.ст. 22, 24, 27, 30, 32 наданий склад інфраструктури основних видів транспорту. Крім підприємств, що займаються перевезенням пасажирів, вантажів і багажу, об'єктами інфраструктури транспорту є: залізничні, внутрішні водні шляхи, контактні лінії, автомобільні дороги, тунелі, естакади, мости, залізничні й автомобільні станції, залізничні, автомобільні, морські й річкові вокзали, стоянки автотранспортних засобів, якірні стоянки судів, морські торговельні, рибні, спеціалізовані й річкові порти, портові засоби, гідротехнічні споруди, аеродроми, аеропорти, об'єкти систем зв'язку, навігації й керівництва рухом транспортних засобів, а також інші приміщення, будівлі, споруди, устрої й устаткування, що забезпечують функціонування транспортного комплексу, а також землі, надані в користування підприємствам і організаціям транспорту відповідно до Земельного кодексу України [9-10]. Суб'єктами транспортної інфраструктури є юридичні й фізичні особи, що експлуатують об'єкти транспортної інфраструктури, транспортні засоби, незалежно від того, чи є вони власниками, чи використовують означені об'єкти й засоби на іншій законній підставі.

Вид і характер загроз економічній безпеці визначає основні напрямки зосередження зусиль на їх попередження, нейтралізацію й усунення на стратегічному й тактичному рівнях. Своєчасне виявлення загрози дозволяє виокремити об'єкти, що потребують захисту. Своєчасне одержання інформації про конкретну загрозу економічній безпеці на транспорті є можливим лише при проведенні постійного економічного аналізу діяльності підприємства або отримання такої інформації від правоохоронних органів, які проводять оперативно-розшукову діяльність. Одержана інформація про джерела й носіїв загрози дає можливість визначати найбільш ефективні методи впливу й захисту, форми організації роботи, а також обирати ті засоби (організаційно-управлінські, господарсько-правові, оперативно-розшукові й ін.) розв'язання завдання із забезпечення економічної безпеки на транспорті, які за своїми властивостями та якостями дозволяють досягти максимального результату за мінімального використання ресурсів. Тільки в такому разі буде реалізовано основний принцип забезпечення економічної безпеки на транспорті – «забезпечення безпеки має відповідати характеру й спрямованості загрози».

Сама загроза стабільному функціонуванню транспортного комплексу надходить від джерел загрози економічній безпеці на транспорті. Оскільки процес реалізації загрози в найзагальнішому вигляді проходить три етапи (перший – виникнення потенційно вразливого місця; другий – процес формування загрози, здатної завдати шкоди; третій – процес безпосередньої реалізації загрози, тобто завдання

шкоди), джерела загрози ми можемо поділити на джерела формування загрози та джерела, від яких надходить безпосередня загроза.

Диференціація загрози на різні види має на меті визначення масштабів, суспільної небезпеки, можливих об'єктів злочинних зазіхань і, як наслідок, сприяє конкретизації заходів щодо забезпечення економічної безпеки на транспорті, координації їхнього вживання різними органами й організаціями.

З урахуванням чинного національного законодавства, досліджень провідних учених, а також особливостей функціонування транспортного комплексу України загрози економічній безпеці на транспорті ми пропонуємо класифікувати за основними ознаками:

1. За джерелами загрози: внутрішня; зовнішня.

Внутрішню загрозу ми розуміємо як сукупність умов і факторів, витоком виникнення яких є організація функціонування окремої транспортної системи, тоді як зовнішню загрозу треба розуміти як сукупність умов і факторів, що сформувалися на об'єктах транспорту більш високого рівня ієрархії щодо розглянутої системи. Таким чином, одна й та сама загроза залежно від рівня ієрархії досліджуваної системи може трактуватися як внутрішня і як зовнішня.

Внутрішньою загрозою кримінологічній безпеці на об'єктах транспорту вважають:

- недоліки в організації функціонування безпосередньо самої транспортної системи;
- протиправні та інші негативні дії самих працівників транспортної галузі;
- порушення встановленого режиму цілісності інформації з обмеженим доступом;
- порушення порядку використання технічних засобів;
- інші порушення порядку й правил дотримання режиму безпеки на об'єкті, що створюють передумови для реалізації злочинними елементами своїх цілей і виникнення надзвичайних подій.

Необхідно зазначити, що внутрішня загроза економічній безпеці об'єктів транспорту є категорією постійною, що не залежить від ролі, місця, значення об'єкта в транспортній діяльності, спрямованості джерел зовнішньої загрози безпеці.

До зовнішніх джерел загрози кримінологічній безпеці на транспорті ми відносимо:

- діяльність іноземних політичних, економічних, військових, розвідувальних і транспортних структур, спрямовану проти інтересів України в транспортній сфері;
- діяльність міжнародних терористичних організацій;
- недержавні організації й окремих осіб, що спеціалізуються на промисловому шпигунстві;

- окремих осіб, що мають протиправні й інші деструктивні наміри щодо нормально функціонуючих об'єктів транспорту;
- організовану злочинність.

Організована злочинність використовує складну багаторівневу систему керівництва діяльністю співтовариств і угруповань та контролю за ними. Ця система, відпрацьована протягом останніх десятиліть, увібрала в себе досвід попередніх поколінь злочинців і міжнародних злочинних співтовариств та повною мірою враховує недосконалість державного законодавства, окремі складності в роботі правоохоронних органів, надто в частині координації та взаємодії їх організаційно-штатної структури.

Відтак, перелік видів зовнішньої та внутрішньої загрози безпеці на транспорті є досить значним і різноманітним за змістом. Розглянуті явища містять безпосередню загрозу не лише окремим державним і недержавним об'єктам транспорту, але й транспортному комплексу України загалом. Своєчасне виявлення й нейтралізація джерел зовнішньої та внутрішньої загрози безпеці є першочерговим завданням усіх суб'єктів правоохоронної і транспортної діяльності. З урахуванням системного, ретельно організованого й «висококваліфікованого» характеру протиправних дій забезпечення економічної безпеки об'єктів транспорту на необхідному рівні стає можливим лише на основі науково обґрунтованої, максимально адаптованої до ситуації комплексної програми захисту об'єктів з відповідним матеріально-ресурсним її забезпеченням, із залученням сил і засобів державних правоохоронних органів, а також можливостей самих підприємств транспорту.

2. За періодичністю: тимчасові; постійні.

Тимчасові загрози діють протягом обмеженого періоду часу й, у свою чергу, поділяються на короткотермінові й довготермінові.

Постійні загрози діють протягом усього періоду існування системи та є фактично непереборними.

Будь-яка зовнішня або внутрішня загроза може розглядатися як реальна або потенційна, а також як постійна або тимчасова.

3. Можливою є класифікація загроз за сферами їхнього виникнення: у політичній; соціальній; науково-технічній; інформаційній; правовий; природній сферах.

Усі зазначені сфери перебувають у тісному взаємозв'язку між собою й тільки їх комплексний розгляд дозволяє подавати повну, вичерпну характеристику економічної безпеки. Нижче наведено лаконічну характеристику загроз у кожній із вказаних сфер:

Загрози у *політичній* сфері можуть мати форму:

- прийняття законів, указів, інших нормативних актів, що стосуються життєво важливих інтересів населення та здатні активізувати злочинність, у зв'язку з політичною ситуацією, що склалася, та відпо-

відно до політичних інтересів окремих партій і блоків;

– незаконної діяльності політичних партій, громадських організацій та інших об'єднань і рухів, у тому числі політичний екстремізм і тероризм; створення передумов для масових, групових порушень громадського порядку, блокування роботи транспорту.

Загрози в *соціальній* сфері можуть бути виражені як:

– відсутність кадрового потенціалу через погіршення демографічної ситуації;

– зростання соціальної напруженості в суспільстві;

– масове невдоволення працівників транспорту, що може спровокувати широкомасштабні виступи, мітинги, страйки, у тому числі з гострими політичними вимогами, які можуть дестабілізувати ситуацію в транспортній галузі;

– зниження рівня життя значної частини громадян, що містить потенційну можливість настання тяжких соціальних наслідків (страйків, акцій масового протесту, групових антигромадських дій, вчинення злочинів на ґрунті зубожіння тощо);

– зростання тяжкості й масштабів соціальних, у тому числі економічних наслідків злочинності – збільшення загальної кількості жертв злочинних зазіхань, а також необережних злочинів.

Загрози в *науково-технічній* сфері полягають у:

- значному скороченні фінансування з боку державних і приватних інвесторів науково-технічної сфери,

- недосконалості й занепаді системи підготовки й перепідготовки наукових і професійних кадрів, що призводить до відставання вітчизняної транспортної науки від рівня розвинених країн.

Загрози в *природній* сфері полягають у низькому рівні впровадження екологічно безпечних технологій або повній їхній відсутності на більшості підприємств транспорту.

Загрози в *інформаційній* сфері виражені, насамперед, у:

- недосконалості загальнодержавної політики у сфері забезпечення інформаційної безпеки на транспорті;

- невідповідності рівня поширення й використання інформації на транспорті загальносвітовим стандартам;

- виникненні диспропорцій в інформаційному забезпеченні окремих видів транспорту;

- збільшенні залежності розвитку транспортних інформаційних технологій від постачання закордонної техніки.

Загрози у *правовій* сфері полягають у:

- недосконалості законодавчої бази на загальнодержавному й відомчому рівнях,

- відсутності ефективних механізмів контролю за дотриманням законодавчих норм і вимог на транспорті;

- виникненні негативних наслідків недостатньої розробленості нормативної правової бази, що регулює відносини в транспортній сфері, вад у правозастосовній практиці;
- порушенні законності в діяльності правоохоронних органів на транспорті;
- наявності істотних вад в роботі органів керівництва транспортом, зловживання владою з боку окремих посадових осіб, що створює серйозні труднощі для забезпечення соціально прийняттого стану кримінологічної безпеки;
- збільшенні рівня злочинності на транспорті загалом;
- збільшенні частки нерозкритих справ у загальній кількості злочинів;
- неконтрольованому відтоку коштів у тіньовий сектор економіки;
- зростанню корупції у сфері керування транспортом;
- незахищеності товарно-матеріальних цінностей від розкрадань;
- недоопрацюванні програми розвитку економіки в плані захисту засобів транспортних підприємств від розкрадань, незаконних фінансових операцій;
- розширенні масштабів і підвищенні ступеня суспільної небезпечності злочинних діянь; виникненні нових кваліфікованих видів злочинів; посиленій озброєності й технічній оснащеності злочинців;
- активній консолідації злочинних угруповань на територіальному й міжрегіональному рівнях.

4. За керованістю: керовані, некеровані.

На керовані загрози можливим є прямий вплив з боку системи державного управління з метою зміни як рівня кожної із загроз зокрема, так і рівня економічної безпеки на транспорті загалом. Такий вплив здійснюють органи управління на транспорті разом з органами правопорядку за результатами дослідження стану економічної безпеки за певний період. Заходи впливу мають виражатися в розробці рекомендацій і конкретних дій з формування економічної політики та інституціональних перетворень, що усувають або пом'якшують негативний вплив цих загроз.

Некеровані загрози характеризуються тим, що система управління не має можливості здійснювати на них прямий вплив, їх зміну можна здійснити лише непрямим шляхом, через зміну пов'язаних з ними керованих загроз.

5. За ймовірністю виникнення: реальні, потенційні.

Реальні загрози існують об'єктивно в розглянутий період часу або з великою часткою ймовірності можуть виникнути надалі. Реальні загрози можуть бути відвернені тільки пізніше.

Потенційні загрози обумовлені наявністю реальних загроз і можуть бути усуненими в розглянутий період.

6. За характером спрямованості: прямі, непрямі (опосередковані).

7. За поширенням: національні, галузеві, індивідуальні.

8. За характером джерел загрози: соціогенні, техногенні, природні.

- загрози соціогенного характеру (неправомірне втручання у функціонування транспорту, тероризм, розкрадання, хуліганство, блокування шляхів і транспортних засобів, порушення правил експлуатації технічних засобів);

- загрози техногенного характеру (породжені неякісним станом матеріально-технічної частини транспортної сфери, недостатнім рівнем кваліфікації обслуговуючого персоналу);

- загрози природного характеру (повені, зсуви, землетруси, сніжні замети на дорогах тощо).

Висновок. Слід зазначити, що загрози економічній безпеці, взаємодіючи між собою, здійснюють одна на одну вплив різного ступеня складності.

Економічна безпека на транспорті є поняттям не абсолютним, а відносним. Загрози, ризики й небезпеки, як і злочинні прояви, існували та існуватимуть, поки існує людське суспільство. Тому неправильно було б уявляти стан безпеки як нульову небезпеку виникнення загроз та їх реалізації. Такий стан, у принципі, є недосяжним. У той же час доречно вказувати на масштаби такої небезпеки, на умови, за яких її буде мінімізовано, на забезпечення таких умов, за яких стан стійкості функціонування залізничного транспорту залежатиме від зусиль держави.

Бібліографічні посилання

1. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.03 р. за № 964-IV // ВВР. – 2003. – № 39. – Ст. 351
2. *Мунтіян В.І.* Економічна безпека України: Монографія. – К., 1999.
3. *Пономаренко В.С., Клебанова Т.С., Чернова Н.Л.* Экономическая безопасность региона: анализ, оценка, прогнозирование: Монограф. – Х., 2004.
4. *Низенко Э.И.* Обеспечение безопасности предпринимательской деятельности: Учеб. пособие. – К., 2003.
5. *Козаченко Г.В., Пономарьов В.П., Ляшенко О.М.* Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення: Монограф. – К., 2003.
6. Пастернак-Таранущенко Г. Економічна безпека держави. Введення до екосистеми // Вісник НАН України. – 1994. – № 5. – С. 23-28.
7. *Шлемко В.Т., Білько І.Ф.* Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення. – К., 1997.
8. Экономическая безопасность железнодорожного транспорта / Р.А. Кожевников, З.П. Межок, Н.П. Терешина и др. – М., 2005.
9. Про транспорт: Закон України від 10.11.94 р. за № 232/94-ВР // ВВР. – 1994. – № 51. – Ст. 446.
10. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.01 р. за № 2768-III // ВВР. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.

Надійшла до редакції 30.05.2011

М.О. Просолов

здобувач

(Донецький юридичний інститут
Луганського державного університету
внутрішніх справ ім. Є.О. Дідоренка)

УДК 341.223.11

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОВЕДЕННЯ ПЕРЕВІРОК ДЕЯКИМИ ОРГАНАМИ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті автор виокремлює із системи органів фінансового контролю ті органи, що найчастіше здійснюють перевірки діяльності підприємців, і пропонує для досягнення консенсусу між правами й законними інтересами підприємців та фіскальними інтересами держави прийняти Концепцію здійснення перевірок деякими органами фінансового контролю у сфері підприємницької діяльності, в якій розробити правовий механізм виїзних перевірок, єдиний для всіх визначених органів.

***Ключові слова:** перевірки підприємців, органи податкової служби, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Державна служба боротьби з економічною злочинністю, виїзні перевірки.*

В статье автор выделяет из системы органов финансового контроля те органы, которые наиболее часто проводят проверки деятельности предпринимателей, и предлагает для достижения консенсуса между правами и законными интересами предпринимателей и фискальными интересами государства принять Концепцию проведения проверок некоторыми органами финансового контроля, в которой разработать правовой механизм выездных проверок, единый для всех указанных органов.

***Ключевые слова:** проверки предпринимателей, органы налоговой службы, Пенсионный фонд Украины, Фонд общеобязательного государственного социального страхования на случай безработицы, Фонд социального страхования в случае временной утраты трудоспособности, Государственная служба по борьбе с экономической преступностью, выездные проверки.*

In the article the author selects from the system of organs of financial control, those organs which carry out verifications of activity of businessmen more frequent all, and suggests for achievement of consensus between rights and legal interests of businessmen and fiscal interests of the state to accept Conception of realization of verifications some organs of financial control in the field of entrepreneurial activity, in which to develop the legal mechanism of departure verifications, unique for all certain organs.

***Keywords:** verifications of businessmen, organs of tax service, Fund of obligatory state social security, in case of unemployment, Fund of social security from the temporal loss of capacity, Government service of fight against economic criminality, departure verifications.*

Постановка проблеми. Нині залишається актуальною проблема досягнення консенсусу між правами підприємців під час здійснення перевірок їх фінансово-господарської діяльності і фіскальними інтересами держави. Під час перегляду періодичної преси складається враження, що фіскальні інтереси є однозначно домінуючими. Але, якщо ретельно проаналізувати скарги з боку підприємців, то стане зрозумілим, що основною проблемою у цьому питанні є не фінансовий тягар, а дії контролюючих органів під час перевірок. Підприємці скаржаться на неправомірні дії контролерів, на перевищення ними своїх повноважень, на зтяжні строки перевірок, їх кількість тощо. Особливо це стосується органів фінансового контролю (податкової служби, контрольно-ревізійної тощо), яким надаються широкі повноваження під час здійснення перевірок та за результатами їх здійснення.

Тому метою цієї статті буде окреслення шляхів оптимізації здійснення перевірок суб'єктів підприємництва органами фінансового контролю.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемам здійснення перевірок у сфері підприємницької діяльності приділяли увагу І.С. Орехова, В.М. Гаращук, В.С. Шестак, П.М. Чистяков, Е.В. Калюга, І.Б. Стефанюк, Н.С. Барабаш, О.П. Чернявський, В.П. Хомутенко, В.В. Немченко, О.О. Пузирьова, С.В. Жданов, О.С. Корміліцин, М.О. Суворов, В.В. Уткін, А.М. Полтева, Ю.В. Гаруст, Л. Кінащук, І. Труш, О. Шнипко, І. Мумладзе та інші автори, а окресленням системи органів фінансового контролю займалися Л.А. Савченко, Д.Л. Зима, О.П. Пащенко, Л.М. Касьяненко, О.Ю. Грачова, Г.П. Толстоп'ятенко, О.О. Рижкова, В.М. Родіонова, В.І. Шлейников, О. Юхимчук, П.К. Германчук, І.Б. Стефанюк, Н.І. Рубан, В.Т. Олександров, О.І. Назарчук, С.О. Шохін, Л.І. Вороніна, О.Ф. Андрійко, І.П. Устинова та ін. Разом із тим дослідженню перевірок, що здійснюються органами фінансового контролю у сфері підприємницької діяльності, приділено недостатньо уваги, в той час як це питання вимагає ретельного аналізу та обґрунтування відповідних висновків і пропозицій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ст. 5 Указу Президента «Про деякі заходи з дерегулювання підприємницької діяльності» від 23 липня 1998 р. № 817/98 контролюючими органами, які мають право проводити планові та позапланові виїзні перевірки фінансово-господарської діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, є: органи державної податкової служби; митні органи; органи державного казначейства, державної контрольно-ревізійної служби та органи державної податкової служби в межах їх компетенції [1]. Стаття 10 цього ж Указу визначає, що державні органи у справах захисту прав споживачів здійснюють позапланову перевірку діяльності суб'єктів підприємницької діяльності виключно на підставі отриманих від споживачів скарг про порушення такими суб'єктами вимог законодавства про захист прав споживачів [1].

Аналіз названого нормативно-правового акта свідчить про те, що органами, які здійснюють перевірки діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, є органи державної податкової служби, митні

органи, органи державного казначейства, державної контрольно-ревізійної служби, органи захисту прав споживачів.

Але це далеко не всі органи, що здійснюють перевірки діяльності суб'єктів підприємництва. І.С. Орехова у своєму дисертаційному дослідженні «Державний контроль у сфері господарської діяльності: адміністративно-правові засади» визначає, що органами, які здійснюють перевірки діяльності суб'єктів підприємництва, є: органи державної податкової служби України; органи соціального страхування (Фонд соціального страхування нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності); органи Пенсійного фонду України; Державні центри зайнятості; Державна інспекція по контролю над цінами тощо [2, с. 63].

Проте не всі ці органи зараховують до органів фінансового контролю. Виокремити із системи органів, що здійснюють перевірки суб'єктів підприємницької діяльності, ті, що належать саме до органів фінансового контролю, є непростим завданням. Це пов'язане як із відсутністю чітко окресленої системи органів фінансового контролю, так і з неоднозначністю підходів до критеріїв, за якими органи відноситимуть до зазначеної системи. Якщо за такої критерій обрати об'єкт, який визначити як фінансові показники діяльності [3, с. 79], то до органів фінансового контролю, що здійснюють перевірки в сфері підприємницької діяльності, можна віднести органи державної податкової служби, митні органи, органи державної контрольно-ревізійної служби, органи державного казначейства, органи Пенсійного фонду України, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Державну службу боротьби з економічною злочинністю.

Визначивши систему органів фінансового контролю, що здійснюють перевірки у сфері підприємництва, ми не можемо не погодитися з думкою про існування зовнішньої кількості контролюючих органів та надмірне втручання з їх боку у діяльність підприємців [4, с. 6; 5, с. 7]. Створення адміністративно-процесуальних конструкцій, які б органічно поєднали фіскальні інтереси держави та права підприємців, залишається лише в теорії, а на практиці фінансову діяльність підприємців контролюють стільки органів, що збалансований взаємозв'язок між інтересами підприємців та ефективним функціонуванням органів фінансового контролю стає майже неможливим, бо всі ці органи діють за власними нормативними документами, які в деяких випадках навіть не погоджені між собою.

Велика кількість органів фінансового контролю, які здійснюють перевірки діяльності підприємців, постійне оновлення нормативної бази, що врегульовує діяльність контролюючих органів (більша частина цих актів – відомчі), зміни в повноваженнях різних органів, їх правах і обов'язках, у

порядку проведення перевірок, – все це заважає підприємцям правильно оцінити дії перевіряючих, виконати законні вимоги представників контролюючих органів або, навпаки, утриматися від виконання незаконних.

71 % опитаних нами респондентів на запитання, що може допомогти розвитку підприємницької діяльності в Україні, назвали упорядкування процедури проведення перевірок, що здійснюються контролюючими органами. Отже, аналіз скарг суб'єктів підприємництва щодо проведення перевірок дозволяє констатувати, що основна проблема полягає не в податковому тягарі, не в корумпованості, некомпетентності і зловживаннях контролюючих органів, а у відсутності єдиного сталого порядку здійснення перевірок контролюючими органами, чіткого і зрозумілого механізму дій перевіряючих, який би знали не лише представники органу фінансового контролю, але й підприємці.

На нашу думку, покращити ситуацію, враховуючи єдність цілей органів фінансового контролю, що здійснюють перевірки у сфері підприємницької діяльності, могло б удосконалення на основі існуючих напрацювань нормативної бази, що врегульовує процеси перевірок у визначеній сфері, і не шляхом видання нових відомчих документів, а прийняттям єдиного порядку проведення перевірок, який може бути викладений у Концепції здійснення перевірок деякими органами фінансового контролю у сфері підприємницької діяльності.

Згідно з проведенням нами опитуванням, 86,3 % анкетованих підприємців визначили, що найчастіше серед органів, що віднесені нами до органів фінансового контролю, перевірки суб'єктів підприємництва здійснюють: податкові органи, органи Пенсійного фонду України, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, спеціальний підрозділ органів внутрішніх справ – Державна служба боротьби з економічною злочинністю.

Отже, у запропонованій нами Концепції необхідно визначити механізм здійснення перевірок суб'єктів підприємництва саме цими органами.

Але у зв'язку з цим перед законодавцем неминуче постане питання – механізм яких перевірок повинен бути закріплений у запропонованій концепції? На сьогодні в українському законодавстві відсутнє чітке визначення видів перевірок діяльності суб'єктів підприємництва, що здійснюються окресленими вище органами. Так, відповідно до ст. 1-3 Указу Президента «Про деякі заходи з дерегулювання підприємницької діяльності» № 817/98 від 23 липня 1998 р. перевірки фінансово-господарська діяльності суб'єктів підприємницької діяльності бувають таких видів: 1) планова виїзна; 2) позапланова виїзна; 3) зустрічна [1]. Статтею 75.1 Податкового кодексу України встановлюється, що органи державної служби мають право проводити камеральні, документальні (планові або позапланові; виїзні або невиїзні) та фактичні перевірки [6]. Стаття 2 Постанови Ка-

бінету Міністрів України № 233 від 9 березня 2011 р. «Про затвердження Порядку проведення Пенсійним фондом і його територіальними органами планових і позапланових перевірок платників єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» встановлює, що органи Пенсійного фонду України здійснюють планові та позапланові виїзні та невиїзні перевірки [7]. Відповідно до абзацу 2 п. 5 ст. 12 Закону України від 2 березня 2000 р. «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» розслідування страхових випадків та обґрунтованості виплати матеріального забезпечення здійснює Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття шляхом звіряння даних, зазначених у документах страхувальника, з базою даних Пенсійного фонду України та Державної податкової адміністрації України, а в разі необхідності – шляхом проведення виїзних планових та позапланових перевірок страхувальників [8]. У ст. 47 Закону України від 23 вересня 1999 р. «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» закріплено, що Фонд державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві має право проводити планові та позапланові виїзні перевірки фінансово-господарської діяльності [9]. У нормі п. 1.5 Постанови Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності № 38 від 19 вересня 2001 р. «Про затвердження Інструкції про порядок проведення ревізій та перевірок по коштах Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності» зазначено, що ці органи здійснюють планові та позапланові перевірки, п. 2.1 визначає можливість проведення тематичних перевірок, п. 2.3 закріплює, що перевіряються документи, отже, встановлює документальні перевірки, у п. 3.3 наголошується на випадках проведення зустрічних перевірок [10]. Згідно з п. 5.8 Положення «Про утворення Державної служби боротьби з економічною злочинністю», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів № 510 від 5 липня 1993 р. підрозділам Державної служби боротьби з економічною злочинністю надається право перевіряти у міністерствах, інших центральних і місцевих органах виконавчої влади, державних фондах, на підприємствах, в установах і організаціях грошові та бухгалтерські документи, звіти, кошториси, інші документи, що підтверджують надходження та витрачання коштів і матеріальних цінностей, а відповідно до п. 5.9 – право проводити перевірку фактичної наявності цінностей (грошових сум, цінних паперів, сировини, матеріалів, готової продукції, устаткування) [11].

Таким чином, у сфері підприємницької діяльності органами фінансового контролю здійснюються такі види перевірок:

- 1) органами податкової служби: а) камеральні; б) документальні (планові або позапланові; виїзні або невиїзні); в) фактичні;
- 2) Пенсійним фондом України: а) планові (виїзні та невиїзні); б) позапланові (виїзні та невиїзні); в) зустрічні;

3) Фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття: а) виїзні планові; б) виїзні позапланові перевірки;

4) Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності: а) планові; б) позапланові; в) документальні; г) тематичні; д) зустрічні;

5) Державною службою боротьби з економічною злочинністю: а) документальні виїзні; б) фактичні виїзні.

Отже, видів перевірок та критеріїв, за якими їх розрізняють, доволі багато. Таку розмаїтість можна пояснити відсутністю єдиних критеріїв, яких би дотримувалися розробники нормативних документів, що визначають види перевірок. На нашу думку, єдиним критерієм, за яким варто виокремлювати види перевірок, є місцезнаходження контролюючого органу, тобто усі перевірки можна поділити на камеральні і виїзні.

Російські правознавці підкреслюють вдалість такого критерію розмежування перевірок. В.В. Уткін наполягає, що будь-які інші види перевірок є лише підвидами камеральної та виїзної перевірки. Так, повторна перевірка, на його думку, за своєю суттю є виїзною податковою перевіркою, зустрічна перевірка може бути як камеральною, так і виїзною тощо [12, с. 43].

Проте аналіз нормативних актів, що визначають види перевірок, які здійснюються органами фінансового контролю у сфері підприємницької діяльності, дозволяє констатувати, що камеральні перевірки здійснюються лише органами податкової служби та Пенсійним фондом, у той час як виїзні перевірки – прерогатива усіх органів, що виділені нами як органи фінансового контролю, які здійснюють перевірки у сфері підприємницької діяльності.

Висновок. На нашу думку, у Концепції здійснення перевірок деякими органами фінансового контролю у сфері підприємницької діяльності було б доцільним розробити та закріпити правовий механізм саме виїзних перевірок, бо, як визначає С.Д. Шаталов, проведення саме виїзної перевірки відрізняється особливою конфліктністю [13, с. 429]. Отже, розроблення ефективного механізму виїзної перевірки, єдиного для усіх органів фінансового контролю, що найчастіше здійснюють перевірки суб'єктів підприємницької діяльності, і є, на нашу думку, тим консенсусом, який може органічно поєднати фіскальні інтереси держави та права підприємців, а закріплення його можливе у Концепції здійснення виїзних перевірок деякими органами фінансового контролю у сфері підприємницької діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Про деякі заходи з дерегулювання підприємницької діяльності: Указ Президента України № 817/98 від 23 липня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 30. – С. 2.
2. *Орехова І.С.* Державний контроль у сфері господарської діяльності: адміністративно-правові засади: Дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2009.
3. *Фінансове право: Підруч.* / Є.О. Алісов, Л.К. Воронова, С.Т. Кадькаленко та ін.; Відп. ред. Л.К. Воронова. – Х., 1998.

4. *Чередніченко А.П.* Податковий контроль в умовах трансформаційної економіки України: Дис. ... канд. екон. наук. – Одеса, 2005.
5. *Глищев А.Т.* Конституционно-правовые основы государственного финансового контроля в России (Вопросы теории и практики): Дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов н/Дону, 2003.
6. Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 р. // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2755-17>.
7. Про затвердження Порядку проведення Пенсійним фондом і його територіальними органами планових і позапланових перевірок платників єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Постанова Кабінету Міністрів України № 233 від 9 березня 2011 р. // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=233-2011-%EF>.
8. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 2 березня 2000 р. // ВВР. – 2000. – № 22. – Ст. 171.
9. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності: Закон України від 23 вересня 1999 р. // ВВР. – 1999. – № 46-47. – Ст. 403.
10. Про затвердження Інструкції про порядок проведення ревізій та перевірок по коштах Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності: Постанова Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності № 38 від 19 вересня 2001 р. // <http://zakon.nau.ua/doc/?code=va038503-01>.
11. Про утворення Державної служби боротьби з економічною злочинністю: Постанова Кабінету Міністрів України № 510 від 5 липня 1993 р. // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=510-93-%EF>.
12. *Уткин В.В.* Правовое регулирование налоговых проверок в РФ: Дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2004.
13. *Шаталов С.Д.* Постатейный комментарий к Налоговому кодексу РФ (части первой): Учеб. пособ. – М., 1999.

Надійшла до редакції 29.04.2011

ТРИБУНА ЗАРУБІЖНОГО АВТОРА

И.А. Кибак

кандидат психологических наук, доцент
(Академия МВД Республики Беларусь)

УДК 159.9 : 342.537

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВЫЕ ОШИБКИ В ЗАКОНОТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Розглянуто проблеми та шляхи вирішення психолого-правових помилок у законотворчій діяльності. Наведено авторське визначення психолого-правової помилки в законотворчій діяльності. Зазначено, що відповідно до основних етапів законотворчого процесу (*з'ясування загальних умов розробки законопроекту; вибір і аналіз норми права; підготовка й прийняття законопроекту (документальне оформлення)*) психолого-правові помилки при розробці і підготовці законопроектів можуть впливати: з неправильного пізнання фактів та закономірностей життя, тобто об'єктивних і суб'єктивних причин, факторів та передумов, які потребують розробки закону; ступеня інформаційно-психологічного обслуговування законодавчої системи; правової основи законопроекту; ступеня соціально-психологічної гостроти зазначеної правової норми; із неправильної кваліфікації у законопроекті суспільних відносин, що розглядаються та регулюються. Особливу увагу приділено власним дослідженням, що дозволило встановити перелік причин і умов психолого-правових помилок, що найчастіше зустрічаються у законотворчій діяльності.

Ключові слова: *психолого-правова помилка, законотворча діяльність, законопроект, процес, етапи, причини, депутат.*

Рассматриваются проблемы и пути решения психолого-правовых ошибок в законотворческой деятельности. Дается авторское определение психолого-правовой ошибки в законотворческой деятельности. Отмечается, что в соответствии с основными этапами законотворческого процесса (*выяснение общих условий разработки законопроекта; выбор и анализ нормы права; подготовка и принятие законопроекта (документальное оформление)*) психолого-правовые ошибки при разработке и подготовке законопроектов могут проистекать: из неверного познания фактов и закономерностей жизни, то есть объективных и субъективных причин, факторов и предпосылок, требующих разработки закона; степени

информационно-психологического обслуживания законодательной системы; правовой основы законопроекта; степени социально-психологической остроты поднятой правовой нормы; из неправильной квалификации рассматриваемого регулируемого общественного отношения в законопроекте. Особое внимание уделено собственным исследованиям, что позволило установить перечень наиболее часто встречающихся причин и условий психолого-правовых ошибок в законотворческой деятельности.

Ключевые слова: *психолого-правовая ошибка, законотворческая деятельность, законопроект, процесс, этапы, причины, депутат.*

There is a consideration of problems and ways of decision of psychologic and legal errors in lawmaking activity. There is the author's definition of psychologic and legal error in lawmaking activity. It is marked that according to the basic stages of legislative process (finding-out of the general conditions of working out of the bill; choice and analysis of the norm of the right; preparation and bill – acceptance (documentary registration)) psychologic and legal errors by working out and preparation of bills can result from incorrect knowledge of the facts and rules of life, other words of the objective and subjective reasons, factors and the preconditions that demand working out of the law, degree of information and psychological service of legislative system, legal basis of the bill, degree of socially-psychological sharpness of the lifted rule of law, from wrong qualification of the considered adjustable public relation in the bill. The special attention is given to own researches that allow to establish the list of most often met reasons and conditions of psychologic and legal errors in legislative activity.

Keywords: *psychologic and legal errors, lawmaking activity, bill, process, stages, reasons, deputy.*

Стремительное и масштабное развитие правовой сферы общества приводит к резкому увеличению объема правового массива. С законом повседневно соприкасаются граждане, общественные организации, государственные органы и хозяйствующие субъекты. Однако качество законов остается невысоким, и в немалой степени – из-за явной недооценки роли нормотворческой техники и психологизации закона. В процессе законотворчества возникает много юридических коллизий, психолого-правовых ошибок, которые могли бы быть предотвращены. Но подавляющее большинство депутатов, специалистов и экспертов по-прежнему не владеют приемами законодательной техники, и их этому не обучают. Впрочем, и сама психотехнология выработки законов требует сегодня серьезного обновления.

Проблема качества закона возникла давно, примером чего может служить фрагмент диалога между Сократом и Гиппием, описанный Платоном:

«Сократ. Как ты скажешь, Гиппий, вред или польза для государства закон?»

Гиппий. Устанавливается закон, я думаю, ради пользы: иногда же он приносит и вред, когда его плохо установили» [6, с. 390].

Высокие темпы в законодательной деятельности не могли не повлечь за собой определенные негативные тенденции: ненадлежащее качество законов, внесение многочисленных поправок и изменений, недостаточная предварительная проработка правового акта – и, как следствие, ненадлежащее исполнение, неисполнение, игнорирование и прямое нарушение закона как со стороны государственных органов, так и граждан [4, с. 106-107].

Несовершенство принятого закона, обусловленное непрофессионализмом в законотворческой деятельности, обычно связывают с психолого-законотворческими ошибками. Замечено также: чем сложнее законодательная процедура, тем выше качество принятого закона, и наоборот, упрощенный подход к ней порождает ошибки в законе. По сложившимся представлениям, психолого-законотворческая ошибка – это результат несоблюдения законодательным органом регламента, общепринятых правил, стандартов и психологических требований в области разработки и принятия законопроектов.

О том, что законодатели могут ошибаться, принимая закон, говорит практика отмены (исправления) уже принятых законов и практика «мертвых» законов, то есть таких, которые приняты Парламентом Республики Беларусь, но в полной мере не работают. Создавать законы для целого народа – это одновременно наука и искусство. Субъект права законодательной деятельности (далее – субъект права), депутат не имеет права приступать к законотворческой работе при отсутствии знаний о тех психолого-социальных процессах, в которые он вмешивается. Он должен понимать структуру общества, ее функционирование, менталитет народа, постоянно изучать причинно-следственные связи между людьми, знать, что каждый закон, направленный на изменение человеческого поведения, постоянно изменяет и саму природу человека. Закон может стать причиной неисчерпаемых людских бедствий. Примером служит существовавшая в СССР практика «тайной дипломатии» против граждан, когда неопубликованные нормативные правовые акты ограничивали их права и свободы [7, с. 136].

Психолого-законотворческие ошибки относятся к числу довольно распространенных, но вместе с тем недостаточно изученных нарушений законности. Усилиями специалистов в области право- и законотворчества изучены наиболее типичные черты законотворческих ошибок. Справедливо замечает Ю.А. Тихомиров: «Недооценка законодательной техники или ее игнорирование порождает массу законодательных ошибок, «цена» которых очень велика. Речь идет не

только о недопустимых отступлениях от формальных правил, но даже и о нарушении законности» [1, с. 11]. По образному выражению доктора юридических наук Ю.А. Тихомирова, последние 15 лет страну обуяла жажда законотворчества. Пишут все, и фраза «писать закон» стала классической формулой. По оценкам экспертов, каждый седьмой закон содержит серьезные ошибки. В итоге у нас – тысячи законов, ни одна страна столько не принимает [8, с. 4]. Р. Надеев считает, что «отступление от правил законодательной техники, русского литературного языка и формальной логики при подготовке закона неизбежно порождает законотворческие ошибки, в результате которых возникают пробелы или противоречия, нечеткие или неясные правовые предписания и так далее. Закон, содержащий многочисленные законотворческие ошибки, породит ошибки при его исполнении либо станет «мертвым». Обычно это законы, принятые чуть ли не «с голоса», в спешке, из популистских интересов или под давлением авторитетных политических деятелей» [5, с. 20-22]. Таким образом, проблемы законодательной техники приобретают актуальное значение в условиях растущего объема законотворчества и сложного процесса правоприменения.

Анализ литературных источников и рассмотренные выше психолого-правовые ошибки в законотворческой деятельности позволяют сформулировать их общее определение. *Психолого-правовая ошибка в законотворческой деятельности* есть противоречащий нормам права и не достигающий реализации поставленных законодателем истинных целей психолого-правового регулирования результат законотворческой деятельности, который квалифицируется в качестве ошибочного компетентным органом в том или ином законопроекте.

Одним из наиболее существенных моментов проблемы психолого-законотворческих ошибок является вопрос о причинах и условиях их совершения. Причины – это непосредственные факторы, которые при известных обстоятельствах с необходимостью вызывают ошибку, определяют ее характер и место в общей системе негативных психолого-законотворческих явлений. Таковыми могут быть недостижение истины при исследовании норм права, неправильный выбор и толкование норм, принятие решения, противоречащего психолого-правовой основе рассматриваемого законопроекта. И в этой связи их целесообразно именовать внутренними психологическими причинами ошибок законотворчества. В ряду каждой из названных причин можно выделить более конкретные причинные обстоятельства, обуславливающие особенности ошибок реальных законопроектов.

В соответствии с основными этапами законотворческого процесса психолого-правовые ошибки при разработке и подготовке законопроектов могут происходить: из неверного познания фактов жизни, то есть *объективных причин, факторов и предпосылок, требующих разработки закона.*

Р. Надеев считает необходимым различать объективные и субъективные причины законотворческих ошибок [5, с. 20-22]. К объективным относят: коренные изменения, произошедшие за последние годы в правовой системе, и связанные с ними пробелы в отечественной теории государства и права; необходимость в короткие сроки заново создавать или обновлять практически все законодательство; недостаточную правовую и психологическую культуру населения в целом и многих участников законодательного процесса; несовершенство законодательной процедуры, установленной Регламентом. Среди субъективных причин – поспешность в разработке и принятии законопроектов, нарушение психотехнологии и недостаточно четкая регламентация законотворческого процесса, незнание субъектами права и участниками законопроектной деятельности действующего законодательства, методологии, методики законотворчества, правил законодательной техники и современного русского литературного языка, несоблюдение или игнорирование отдельными участниками законотворческого процесса выработанных на практике процедур создания законов, волюнтаризм отдельных руководителей, проявляющийся во внесении в Палату представителей Национального собрания Республики Беларусь популистских, не обоснованных потребностями практики законопроектов; степени информационно-психологического обслуживания законодательной системы; правовой основы законопроекта; степени социально-психологической остроты поднятой правовой нормы; из неправильной квалификации рассматриваемого регулируемого общественного отношения в законопроекте. Это своеобразные узлы сосредоточения психолого-правовых ошибок в законотворческой деятельности.

Выяснение общих условий разработки законопроекта – это первый этап законотворческого процесса. В результате познания, изучения того или иного отношения выясняется целесообразность психолого-правового воздействия, а также из массы жизненных связей отбираются те, которые нуждаются в правовой регламентации в силу существующих объективных условий, устремлений и задач. Как факты жизни, так и отобранные, исследуемые и познанные на их основе нормы служат основой законопроекта. Неполнота или неточность фактов и собранных на их основе материалов по законопроекту могут проистекать либо из недостаточности информации в той или иной сфере деятельности, либо из избыточности и неумения правильно отобрать круг норм, относимых к законопроекту. Применительно к профессиональной парламентской деятельности депутата можно отметить такие ошибки: не учитываются предложения избирателей, чьи дополнения и замечания по законопроекту имеют существенное значение; не всегда проводятся общественные слушания по законопроектам; не всегда проводится частичная кодификация и трансформация норм некоторых отраслевых актов; не всегда учитываются унифицированные нормы, опирающиеся на экономические, финансовые,

социальные и культурные реалии Беларуси; не всегда уделяется внимание более четкой конкретизации норм; отсутствуют документы, имеющие существенное значение для законопроекта. Следовательно, всесторонность анализа, полнота объективных причин, фактических обстоятельств, их относимость к законопроекту и допустимость их для учитывания – таковы требования к первому этапу законотворческого процесса.

Довольно распространенной причиной ошибок в исследовании и оценке норм закона становится противодействие заинтересованных субъектов права, участников законотворческого процесса, которое по разным причинам не преодолевается законодателем. Оно может выражаться в искусственном и тенденциозном сборе материалов, скрывающем истину по законопроекту, в оказании такого влияния и даже иногда давления на процесс законотворческой деятельности, которое приводит к закреплению неверных норм. Средствами влияния могут выступать неполные или неправильные исследования правовых норм (правового сознания различных социальных, профессиональных, возрастных групп и слоев населения), неоправданное расширение ведомственного нормотворчества, часто изменяющее смысл законов, ведущее к их разночтению, произвольному толкованию и усложнению правоприменения, фальсификация материалов и заключений по законопроектам, просьбы, ходатайства, эмоциональное воздействие. Все это необходимо учитывать депутату в процессе сбора, анализа, оценки и при принятии законопроектов, законодательных решений.

Выбор и анализ нормы права – следующий этап законотворческого процесса, на котором возможны ошибки. Суть этого этапа заключается в выборе оптимальной нормы права и ее анализе с целью последующего правоприменения. Происходит, таким образом, предварительная психолого-юридическая квалификация законопроекта. В соответствии с содержанием этого законотворческого этапа наиболее распространенными причинами ошибок могут быть: неправильный выбор нормы, подлежащей применению; ненадлежащий ее анализ; недостаточная эффективность норм; неверное истолкование правовой нормы. Ошибка в выборе нормы права относится к числу наиболее распространенных. Именно здесь необходимо особое психолого-юридическое чутье, основанное на компетентном знании нормативного материала. Выбрать нужную для правоприменения норму позволяют психолого-профессиональная подготовка депутата и практический опыт работы в качестве юриста. Однако, как свидетельствуют собственные данные и результаты социологического обследования, увеличение стажа депутатской работы ведет к улучшению качества законотворчества, но не столь интенсивно, как можно было бы предположить. Применительно к рассматриваемому нами вопросу это означает, что в целом количество ошибок, связанных с неправильным

выбором нормы права, уменьшается пропорционально увеличению профессионального опыта субъекта права (депутата), участника законотворческого процесса. Неправильный выбор правовой нормы чаще всего может быть обусловлен ошибкой в определении предмета и метода правового регулирования. Следствием этого является использование для правовой квалификации не той нормы, которая направлена на регулирование рассматриваемого общественного отношения. Это может быть результатом неправильного анализа или толкования нормы. Различие между анализом и психологическим толкованием состоит в степени проникновения субъекта права в смысл нормы. В психологическом отношении толкование нормы является мыслительным процессом депутата, изучающего правовую норму, ее уяснение и усвоение, направленное на правильное и единообразное ее применение. При анализе исследуется, в основном, внешняя форма и атрибуты нормы. Толкование же связано с проникновением во внутренний смысл предписания. Отсюда анализ нормы в процессе ее применения означает низшую и высшую критику, выражающуюся в проверке правильности текста законопроекта, подлинности и принадлежности его законотворческим органам. Соответственно этому ошибки на данном этапе законотворческого процесса могут быть обусловлены наличием неисправленных погрешностей текста законопроекта, утратой правовой нормы в связи с ее изменением или отменой субъектом права, неправомерностью самого законопроекта или нормы, в связи с незаконным характером деятельности законодательного органа.

Другая группа возможных ошибок на данном этапе законотворческого процесса предопределена неправильным толкованием подлежащих применению норм права. Речь идет о специфических ошибках и их причинах в уяснении подлинного смысла воли законодателя, вложенного им в применяемые нормы. Очевидно, неправильное понимание цели, задач и принципов правового регулирования, а также смысла общих и конкретных государственных велений может дезориентировать правоприменителя. Причинами такого положения служат неиспользование или неправильное использование способов толкования права, неточности в определении юридической природы нормативных предписаний, их связанности и места в общей системе права. Другими словами, причинами ошибок могут быть погрешности процесса парламентского мышления, предопределяющие неправильную правовую квалификацию законопроекта.

Подготовка и принятие законопроекта – заключительный этап законотворческого процесса, который фиксирует всю предшествующую интеллектуальную работу субъектов права (депутатов), участников законотворческого процесса по исследованию правовой нормы, сбору и анализу и их правовой квалификации. Акт применения права – основной показатель правильности или ошибочности предшеству-

ющей работы по исследованию норм права. При этом следует различать два момента, характеризующих особенности подобных психолого-законотворческих ошибок. Это, во-первых, процесс вынесения решения по законопроекту как интеллектуально-волевая и социально-психологическая проблема. И, во-вторых, оформление законопроекта, соблюдение при этом правил нормотворческой техники.

Принятие законопроекта, законодательного решения представляет собой акт интеллектуально-волевого творчества, характеризующегося выведением индивидуального властного веления из общих норм и привязкой, приурочиванием его к конкретным жизненным обстоятельствам. Известно, что результаты творчества всегда обусловлены потенциальными возможностями депутата создавать определенные ценности. Это означает, что качество работы депутата зависит от степени его вооруженности материальными, политическими, идеологическими и личностными качествами и способами разрешения возникающих перед ним проблем. Особо следует обратить внимание на такие индивидуальные возможности творческой деятельности депутата, как морально-политические, психологические и деловые качества, состояние воли, убеждения, профессиональная пригодность к осуществлению определенных депутатских полномочий. Именно они создают индивидуально неповторимую атмосферу законотворческого процесса.

Причины ошибок при принятии законодательного решения законопроектов довольно разнообразны. Их множество и, как уже сказано, обусловлены они сложностью и многогранностью законотворчества. Здесь происходит своеобразная трансформация общих и необходимых условий в конкретные ошибки. Общие гарантии законности и специфические факторы жизнедеятельности депутатов получают свое конкретное преломление в законопроектах, законодательных решениях, влияют на их законность и эффективность норм. К тому же ранее сделанные ошибки в исследовании норм, а также в процессе выбора и анализа нормы права получают при принятии законопроекта свое законодательное закрепление. Следовательно, принятие решения является центральным моментом проблемы законности законодательной деятельности.

Если рассматривать вынесение заключения по законопроекту как интеллектуально-волевою проблему, то основными причинами ошибок можно назвать изъяны парламентского мышления и воли, познания и принятия законодательного решения. С точки зрения же правовой ошибки при принятии решения обусловлены: неточной передачей, искажением нормы, содержащейся в законопроекте; неправильной конкретизацией общих правовых предписаний; неверной оценкой объективных причин; неправильной организацией самой законотворческой деятельности. Вынесение заключения по законопроекту либо принятие законодательного решения в подавляющем боль-

шинстве случаев предполагает его документальное оформление. Документальная форма заключения и законодательного решения – важнейший показатель правильности и законности законотворческой деятельности, а также средство обнаружения ошибок.

Изучение специальной литературы [2, с. 3; 3, с. 22-28; 5, с. 20-22], собственные наблюдения, беседы с депутатами и их опрос позволили нам составить в ходе психолого-социологического исследования перечень наиболее часто встречающихся *причин и условий психолого-правовых ошибок в законотворческой деятельности*: неясность, противоречивость законодательства. Нередко декларативный, просветительский характер законов, не снабженных санкциями и механизмом реализации; отсутствие стабильности законотворческой практики; отказ либо нежелание использовать опыт предшественников, вклад которых не оценим и чрезвычайно высок. Практика же показывает, что нашими предшественниками наработано чрезвычайно много как в сфере практического применения формальной логики в психолого-законотворческой практике, так и в плане развития соответствующих теорий; недостаточность психолого-юридических знаний депутатов, участников законотворческого процесса, а также моральных качеств (не соглашаться с какой-либо нормой или пренебречь рядом норм, например, по причине несовпадения с личными интересами или моральными ценностями); непрофессионализм (в ряде случаев) субъектов права (депутатов), государственных органов, разрабатывающих законы, то есть незнание некоторых норм (например, из-за отсутствия информации, отсутствия ситуаций, требующих таких знаний, слишком быстрого изменения правовых норм); противодействие заинтересованных лиц; недостатки в подборе и расстановке кадров, участвующих в законотворческом процессе; формальная координация между министерствами, ведомствами и субъектами права (депутатами) в ходе разработки и принятия законопроекта; игнорирование научной психотехнологии создания законов (законотворчества); большой объем выполняемой депутатами законопроектной работы; отсутствие специализации в законотворческой работе, надлежащего психолого-правового и иного прогнозирования последствий принятия закона.

Риск психолого-правовых ошибок в законотворчестве значительно снижается, если подготовка законопроекта осуществляется в соответствии с правилами нормотворческой техники и психотехнологией законотворчества. Эти правила синтезированы и обобщены в рекомендациях ученых и практиков, занимающихся законотворческой деятельностью, и считаются общепринятыми и обязательными потому, что отступление от них или их игнорирование неизбежно ведет к снижению качества принимаемых законов, их неэффективности. Понятно, что это создает определенные трудности для инициаторов за-

конопроектов, рабочих групп, экспертов, специалистов и других работников, причастных к законотворческому процессу.

Считаю, что рассмотрение психолого-правовых ошибок как сложного и многообразного явления законотворческой практики будет способствовать ее разностороннему комплексному исследованию, что послужит гарантией укрепления демократичности, верховенства права и законности, приоритета общепризнанных принципов международного права в законотворческой деятельности.

Библиографические ссылки

1. Законодательная техника / Под ред. Д.А. Керимова. – Л., 1965. – С. 11.
2. *Лепешко Б.М.* Логические основы правовой практики: Монограф. – Брест, 2003.
3. *Лисюткин, А.Б.* Юридическая техника и правовые ошибки // Государство и право. – 2001. – № 11. – С. 22–28.
4. *Мурашко Л.О.* Работающий закон: проблемы законотворческой эффективности // Актуальные проблемы совершенствования законодательства Республики Беларусь на современном этапе: Матер. науч.-практ. конф. – Минск, 2005. – С. 106-107.
5. *Надеев Р.К.* Законотворческие ошибки // Российская юстиция. – 2001. – № 5. – С. 20-22.
6. Платон. Законы. Сб. соч.: В 4 т. – М., 1990. – Т. 1.
7. Юридическая социология: Учеб. / Под ред. В.А. Глазырина. – М., 2000.
8. *Ямшанов Б.* Ошибка в законе // Российская газета. – 2007. – № 275. – С. 4.

Поступила в редакцию 25.02.2011

В.Д. Крачун

кандидат юридических наук, доцент

(Владимирский юридический институт

Федеральной службы исполнения наказаний России)

УДК 343.85

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В ИСПРАВИТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Надано характеристику правового регулювання та організації попередження злочинів у виправних установах.

Ключові слова: пенітенціарна злочинність, виправні установи, попередження.

Охарактеризованы источники правового регулирования и организация предупреждения преступлений в исправительных учреждениях.

Ключевые слова: пенитенциарная преступность, исправительные учреждения, предупреждение.

There is the description of sources of legal regulation and organization of crime prevention in correctional facilities.

Keywords: *penitentiary crime, correctional facilities, prevention.*

Регулирование любой сферы общественных отношений единообразно в пределах всей территории Российской Федерации осуществляется с помощью совокупности законодательных и подзаконных нормативных правовых актов.

Общественные отношения, складывающиеся в области профилактики преступности, в том числе пенитенциарной, будучи урегулированными нормами права, приобретают государственно-властный характер, позволяющий не только строго регламентировать права и обязанности субъектов и участников этих отношений, но и обеспечить их реализацию и защиту.

Предупреждение пенитенциарной преступности достигается в процессе исполнения и отбывания уголовного наказания в виде лишения свободы и возлагается на все структурные подразделения исправительных учреждений и, в основном, на оперативные подразделения, осуществляющие в соответствии с законодательством Российской Федерации оперативно-розыскную деятельность (далее – ОРД). А.Ю. Шумилов под правовым регулированием ОРД подразумевает нормативно-властное воздействие российского государства на общественные отношения в ОРД с целью их упорядочения [1, с. 44].

К источникам правового регулирования деятельности оперативных подразделений исправительных учреждений в сфере профилактики преступности относятся:

1. Конституция Российской Федерации имеет высшую юридическую силу, прямое действие и применяется на всей территории государства; устанавливает основополагающие принципы обращения с лицами, осужденными к уголовному наказанию в виде лишения свободы [2], так как специальный правовой статус осужденного базируется на общем (конституционном) правовом статусе человека и гражданина [3, с. 350-351] в связи с тем, что факт осуждения к наказанию в виде лишения свободы не влечет лишения российского гражданства, более того является препятствием для добровольного выхода из гражданства Российской Федерации [4].

2. Уголовный кодекс Российской Федерации (далее – УК РФ) относит к своим задачам предупреждение преступлений [5]. Значение Кодекса для правового регулирования предупреждения преступности, в том числе пенитенциарной, определяется, прежде всего, установлением круга общественно опасных деяний (преступлений), совершение которых влечет установленную законом уголовную ответственность (наказание) [6]. Целями наказания являются восстановление социальной справедливости, исправление осужденного и предупреждение совершения новых преступлений [5]. Установленные в Кодексе критерии уголовной ответственности, освобождения от ответственности и наказания; принципы вины, справедливости, гуманизма; обстоятельства, исключющие пре-

ступность деяния, входят в содержание криминогенной мотивации и иных свойств личности виновного (объекты индивидуальной профилактики) и криминогенной ситуации (объект групповой профилактики) [5].

3. Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации (далее – УИК РФ) закрепляет в качестве целей уголовно-исполнительного законодательства исправление осужденных и предупреждение совершения новых преступлений как осужденными, так и иными лицами [7]. Реализация указанных целей достигается в процессе комплексного применения к осужденным, лишенным свободы, пяти основных средств исправления, важнейшим из которых является режим [7]. Понятие режима, основных средств его обеспечения и требований закреплены в нормах гл. 2, 11–13, 16–17 УИК РФ. К средствам обеспечения режима (порядка исполнения и отбывания лишения свободы) относятся [7]: охрана, изоляция осужденных, постоянный надзор за ними, исполнение возложенных на них обязанностей (ст. 11 УИК РФ), реализация их прав и законных интересов (ст. 12, 14–15 УИК РФ), личная безопасность осужденных (ст. 13 УИК РФ) и персонала, раздельное содержание разных категорий осужденных (ст. 80 УИК РФ), различные условия содержания в зависимости от вида исправительного учреждения (ст. 120–133 УИК РФ), изменение условий отбывания наказания (ст. 87 УИК РФ).

Профилактика преступности осуществляется в процессе реализации указанных средств обеспечения режима, следовательно, возлагается на отделы охраны, режима (в тюрьмах, воспитательных колониях), безопасности (в исправительных колониях), оперативные отделы и достигается в ходе проведения личных обысков осужденных, досмотров их вещей, обысков жилых помещений, досмотров находящихся на территории исправительных учреждений и прилегающих к ним территорий, на которых установлены режимные требования, лиц, их вещей, транспортных средств (ч. 5–7 ст. 82 УИК РФ); использования аудиовизуальных, электронных и иных технических средств надзора и контроля (ст. 83 УИК РФ); применения мер безопасности (ст. 86 УИК РФ); осуществления ОРД (ст. 84 УИК РФ).

Меры безопасности (физическая сила, специальные средства, оружие) применяются в целях пресечения противоправных действий осужденных, связанных с участием в массовых беспорядках, захватом заложников, нападением на граждан, побегам, иными общественно опасными действиями, а равно в целях предотвращения причинения этими осужденными вреда окружающим или самим себе.

ОРД, осуществляемая в местах лишения свободы, имеет своими задачами: обеспечение личной безопасности осужденных, персонала и иных лиц; выявление, предупреждение и раскрытие готовящихся и совершаемых преступлений и нарушений установленного порядка отбывания наказания; розыск в установленном порядке осужденных, совершивших побег

из исправительных учреждений, а также уклоняющихся от отбывания лишения свободы; содействие в выявлении и раскрытии преступлений, совершенных осужденными до прибытия в исправительное учреждение.

Рядом ученых неоднократно высказывались различные предложения о внесении изменений в содержание ст. 84 УИК РФ. В частности, проф. К.К. Горяинов считает необходимым уточнить задачи ОРД, связывая допустимость ее проведения для выявления, предупреждения и раскрытия нарушений установленного порядка отбывания наказания, когда есть сведения о том, что эти нарушения связаны с подготовкой или совершением преступлений (побегов, дезорганизаций и т.п.) [8, с. 11].

Профилактика пенитенциарной преступности достигается и в ходе цензуры корреспонденции осужденных, контроля их телефонных переговоров со стороны администрации исправительных учреждений [7].

4. Федеральный закон «Об оперативно-розыскной деятельности» [9] устанавливает, что цели ОРД, которыми являются защита жизни, здоровья, прав и свобод человека и гражданина, собственности, обеспечение безопасности общества и государства от преступных посягательств, достигаются путем выявления, предупреждения, пресечения и раскрытия преступлений, а также выявления и установления лиц, их подготавливающих, совершающих или совершивших [9].

Закон устанавливает правовую основу; принципы ОРД, такие как законность, уважение и соблюдение прав и свобод человека и гражданина, конспирация, сочетание гласных и негласных методов и средств; перечень оперативно-розыскных мероприятий (далее – ОРМ), основания и условия их проведения; права и обязанности органов, осуществляющих ОРД; контроль и надзор за ОРД [9].

5. Федеральный закон от 21 июля 1998 г. № 117-ФЗ «О внесении изменений и дополнений в Федеральный закон "Об оперативно-розыскной деятельности"» дополнил закрепленный в ст. 13 перечень органов, осуществляющих ОРД, оперативными подразделениями Министерства юстиции Российской Федерации, в чьем подчинении на указанный момент находились исправительные учреждения [10, с. 176-185].

6. Закон Российской Федерации от 21 июля 1993 г. № 5473-1 «Об учреждениях и органах, исполняющих уголовные наказания в виде лишения свободы», определяет права и обязанности исправительных учреждений. К обязанностям исправительных учреждений относятся: создавать условия для обеспечения правопорядка и законности, безопасности осужденных, а также персонала, должностных лиц и граждан, находящихся на их территориях; в пределах своей компетенции оказывать содействие органам, осуществляющим ОРД (ст. 13). Среди прав исправительных учреждений можно отметить такие:

– осуществлять контроль за соблюдением режимных требований на объектах учреждений, исполняющих наказания, и территориях,

прилегающих к ним;

– осуществлять в соответствии с законодательством Российской Федерации ОРД;

– требовать от осужденных и иных лиц исполнения ими обязанностей, установленных законодательством Российской Федерации, и соблюдения правил внутреннего распорядка учреждений, исполняющих наказания;

– применять по отношению к правонарушителям предусмотренные законом меры воздействия и принуждения;

– производить досмотр и обыск осужденных, иных лиц, их вещей, транспортных средств, находящихся на территориях учреждений, исполняющих наказания, предприятий учреждений, исполняющих наказания, и на прилегающих к ним территориях, на которых установлены режимные требования, а также изымать запрещенные вещи и документы;

– осуществлять регистрацию осужденных, а также их фотографирование, звукозапись, кино- и видеосъемку и дактилоскопирование;

– при проведении операций по задержанию осужденных, совершивших побег или уклоняющихся от отбывания наказания, в местах, где вероятно их появление, осуществлять досмотр транспортных средств, проверку документов;

– проводить медицинское освидетельствование осужденных с целью выявления фактов употребления алкоголя, наркотических или токсических веществ, назначать медицинское обследование осужденных;

– использовать безвозмездно возможности средств массовой информации для розыска осужденных, совершивших побег;

– производить в предусмотренных законодательством Российской Федерации случаях и порядке уголовно-процессуальные действия;

– применять и использовать физическую силу, специальные средства и оружие в случаях и порядке, установленных положениями гл. 5 настоящего Закона (ст. 28–31);

– временно ограничивать или запрещать движение транспорта на прилегающих к учреждениям, исполняющим наказания, территориях, на которых установлены режимные требования, не допускать граждан на эти территории или обязывать их там остаться либо покинуть эти территории с целью соблюдения режимных требований, защиты жизни и здоровья граждан;

– в установленном законодательством Российской Федерации порядке вводить режим особых условий (ст. 14) [11].

7. Концепция национальной безопасности Российской Федерации – это система взглядов на обеспечение в Российской Федерации безопасности личности, общества и государства от внешних и внутренних угроз во всех сферах жизнедеятельности.

Интересы личности состоят в реализации конституционных прав

и свобод, в обеспечении личной безопасности, в повышении качества и уровня жизни, в физическом, духовном и интеллектуальном развитии человека и гражданина (ч. 2).

Важнейшими задачами Российской Федерации в области борьбы с преступностью являются:

– выявление, устранение и предупреждение причин и условий, порождающих преступность;

– усиление роли государства как гаранта безопасности личности и общества, создание необходимой для этого правовой базы и механизма ее применения;

– укрепление системы правоохранительных органов, создание условий для их эффективной деятельности;

– привлечение государственных органов в пределах их компетенции к деятельности по предупреждению противоправных деяний.

Решения и меры, принимаемые органами государственной власти в области борьбы с преступностью, должны быть открытыми, конкретными и понятными каждому гражданину, носить упреждающий характер, обеспечивать равенство всех перед законом и неотвратимость ответственности, опираться на поддержку общества.

Для профилактики преступности и борьбы с ней в первую очередь необходимо развитие правовой базы, как основы надежной защиты прав и законных интересов граждан, а также соблюдение международно-правовых обязательств Российской Федерации в сфере борьбы с преступностью и соблюдения прав человека. Важно лишить преступность питательной среды, обусловленной недостатками в законодательстве, кризисом в экономике и социальной сфере (ч. 4) [12].

8. Положение о Федеральной службе исполнения наказаний (далее – ФСИН России), утвержденное Указом Президента Российской Федерации от 13 октября 2004 г. № 1314 «Вопросы Федеральной службы исполнения наказаний» устанавливает следующие задачи федерального органа уголовно-исполнительной системы в сфере предупреждения преступности в местах лишения свободы:

– обеспечение охраны прав, свобод и законных интересов осужденных;

– обеспечение правопорядка и законности в учреждениях, исполняющих уголовные наказания в виде лишения свободы, обеспечение безопасности содержащихся в них осужденных, а также работников уголовно-исполнительной системы, должностных лиц и граждан, находящихся на территориях этих учреждений;

– охрана и конвоирование осужденных по установленным маршрутам конвоирования (ст. 3) [13].

9. Приказ Минюста России от 3 ноября 2005 г. № 205 «Об утверждении Правил внутреннего распорядка исправительных учрежде-

ний» (далее – ПВР ИУ).

10. Приказ Минюста России от 6 октября 2006 г. № 311 «Об утверждении Правил внутреннего распорядка воспитательных колоний уголовно-исполнительной системы» (далее – ПВР ВК).

ПВР ИУ (п. 2, 4, 9, 11–12, 25), ПВР ВК (п. 2–3, 14–15, 20) регламентируют порядок производства личного обыска осужденных, досмотра принадлежащих им вещей, переписки осужденных, проверки наличия осужденных, перевода осужденных в безопасное место, изъятия у осужденных запрещенных предметов, взаимоотношений осужденных с персоналом исправительных учреждений и т.д.

11. Приказ Минюста России от 20 ноября 2006 г. № 333 «Об утверждении Инструкции по профилактике правонарушений среди лиц, содержащихся в учреждениях уголовно-исполнительной системы».

Основной целью профилактической работы является система специальных мероприятий, направленных на предупреждение (предотвращение и пресечение) противоправных действий: выявление и устранение обстоятельств, способствующих их совершению (общая профилактика), а также установление лиц, от которых с наибольшей вероятностью следует ожидать совершения правонарушений, и оказания на них корректирующего воздействия (индивидуальная профилактика) (ст. 2–4).

Профилактика правонарушений обеспечивается путем надежной охраны, изоляции и надзора за лицами, содержащимися в исправительных учреждениях, их размещения в точном соответствии с законом всеми работниками исправительных учреждений, во взаимодействии всех служб в тесном контакте с территориальными органами уголовно-исполнительной системы, государственными и общественными организациями в субъектах Российской Федерации.

При организации работы по профилактике правонарушений ФСИН России в пределах своей компетенции обеспечивает:

- анализ и обобщение практики работы по вопросам профилактики, разработку мер по повышению эффективности профилактической работы, контроль за ее проведением;

- разработку и осуществление с соответствующими службами территориальных органов ФСИН России, других правоохранительных органов мероприятий по профилактике правонарушений;

- изучение, обобщение и внедрение положительного опыта, подготовку и издание методических рекомендаций, обзоров по организации и тактике профилактической работы;

- подготовку информации в Министерство юстиции Российской Федерации о состоянии профилактической работы, об устранении выявленных причин и условий, способствующих совершению правонарушений;

- разработку предложений по подготовке нормативных правовых актов (конкретизирующих отдельные направления работы по вопро-

сам профилактики правонарушений).

При организации и проведении мероприятий по профилактике правонарушений территориальные органы ФСИН России в пределах своей компетенции обеспечивают:

- взаимодействие в организации и проведении мероприятий по профилактике правонарушений между учреждениями уголовно-исполнительной системы и контроль за состоянием этой работы;
- оказание практической помощи исправительным учреждениям в проведении профилактики правонарушений, непосредственное участие в осуществлении наиболее важных профилактических мероприятий;
- разработку мероприятий по профилактике правонарушений с определением конкретных задач для каждого исправительного учреждения;
- эффективное использование всех сил и средств в работе по профилактике правонарушений;
- взаимодействие исправительных учреждений с правоохранительными органами, государственными и общественными организациями по вопросам профилактики правонарушений;
- систематическое обобщение и внедрение в практику положительного опыта профилактической работы.

При проведении мероприятий по профилактике правонарушений исправительные учреждения обеспечивают:

- определение конкретных задач профилактической работы, тактических способов их решения на основе анализа и оценки оперативной обстановки и ответственных за это лиц;
- разработку и непосредственное осуществление мероприятий по профилактике правонарушений, эффективное использование в этой работе имеющихся сил и средств в тесном взаимодействии всех частей и служб, а также с другими правоохранительными органами, государственными и общественными организациями по месту дислокации учреждения при проведении профилактических мероприятий;
- ведение учета работы по профилактике правонарушений (ст. 9–11).

Учитывая вышеизложенное, можно констатировать, что предупреждение преступлений в исправительных учреждениях возлагается на все структурные подразделения в тесном взаимодействии с территориальными и федеральными органами уголовно-исполнительной системы, органами государственной власти и общественными организациями и регулируется значительным числом законодательных и подзаконных нормативных правовых актов, упорядочивающих эту деятельность, наделяющих субъектов и участников уголовно-исполнительных правоотношений правами и обязанностями и обеспечивающих их реализацию и защиту.

Библиографические ссылки

1. Шумилов А.Ю. Курс основ оперативно-розыскной деятельности: Учеб. – М., 2006.
2. Конституция Российской Федерации от 12 декабря 1993 г. – М., 1999.
3. Уголовно-исполнительное право: Учеб.: В 2 т. / Под общ. ред. Ю.И. Калинина. – Рязань, 2006. – Т. 1: Общая часть.
4. О гражданстве Российской Федерации: Федеральный закон от 19 апреля 2002 г. № 62-ФЗ (в ред. от 4 декабря 2007 г.) // ПС КонсультантПлюс. – Ст. 20.
5. Уголовный кодекс Российской Федерации от 24 мая 1996 г. – М., 2008.
6. Пенитенциарная преступность: Сущность и актуальные проблемы предупреждения: Монограф. / Под общ. ред. Ю.И. Калинина. – Владимир, 2005.
7. Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 1996 г. – М., 2008. – Ч. 1.
8. Горяинов К.К. Некоторые направления оперативно-розыскной деятельности в уголовно-исполнительной системе // Проблемы оперативно-розыскной деятельности в уголовно-исполнительной системе: Сб. статей. – М., 2005. – С. 11.
9. Об оперативно-розыскной деятельности: Федеральный закон от 12 августа 1995 г. № 144-ФЗ // Собрание законодательства РФ. – 1995. – № 33. – Ст. 3349.
10. Ривман Д.В. Комментарий к Федеральному закону «Об оперативно-розыскной деятельности». – СПб., 2003.
11. Об учреждениях и органах, исполняющих уголовные наказания в виде лишения свободы: Закон Российской Федерации // Ведомости Съезда народных депутатов РФ и Верховного Совета РФ. – 1993. – № 33. – Ст. 1316.
12. Об утверждении Концепции национальной безопасности Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации от 17 декабря 1997 г. № 1300 (в ред. Указа Президента РФ от 10 января 2000 г. № 24) // ПС Консультант-плюс.
13. Российская газета. – 2004. – № 230. – 19 октября.

Поступила в редакцию 26.05.2011

И.А. Тараканов

кандидат юридических наук, доцент

(Владимирский юридический институт

Федеральной службы исполнения наказаний России)

УДК 343.85

**РОЛЬ ИНСТИТУТА НЕОБХОДИМОЙ ОБОРОНЫ
В ПРОТИВОДЕЙСТВИИ ПЕНИТЕНЦИАРНОЙ
ПРЕСТУПНОСТИ И НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В УЧРЕЖДЕНИЯХ
УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РОССИИ**

Статтю присвячено профілактичному значенню інституту необхідної оборони та проблемам доказування її ознак у протидії пенітенціарній злочинності.

Ключові слова: *необхідна оборона, пенітенціарна злочинність, виправні установи.*

Статья посвящена профилактическому значению института необходимой обороны и проблемам доказывания ее признаков в противодействии пенитенциарной преступности.

Ключевые слова: *необходимая оборона, пенитенциарная преступность, исправительные учреждения.*

The article is devoted to preventive importance of the institute of justifiable defence and to problems of proof of its attributes in penitentiary crime prevention.

Keywords: *justifiable defence, penitentiary crime, correctional facilities.*

Согласно ч. 1 ст. 37 Уголовного кодекса Российской Федерации "Не является преступлением причинение вреда посягающему лицу в состоянии необходимой обороны, то есть при защите личности и прав обороняющегося или других лиц, охраняемых законом интересов общества или государства от общественно опасного посягательства, если это посягательство было сопряжено с насилием, опасным для жизни обороняющегося или другого лица, либо с непосредственной угрозой применения такого насилия".

Значение данной нормы заключается в том, что она наделяет лицо правом причинения вреда посягающему, причем при соблюдении условий правомерности необходимой обороны данные оборонительные действия будут признаны не только не преступными, но и общественно полезными.

Данное положение имеет немаловажную роль в противодействии преступности. Следует указать несколько аспектов профилактического значения данной статьи:

1) потенциального посягающего способно остановить представление о том, что в отношении него будут применены активные оборонительные меры, заключающиеся в правомерном причинении вреда его жизни или здоровью;

2) допускаемые законом защитные действия не сводятся лишь к пассивной обороне, что существенно повышает шансы на успешное пресечение посягательства;

3) при помощи необходимой обороны можно защищать не только себя, но и третьих лиц, а также интересы общества и государства, обеспечивая тем самым их безопасность.

Тем не менее лица, подвергающиеся общественно опасному посягательству, как правило, стремятся избежать его, не вступая в противоборство с посягающим.

Это обусловлено следующим:

1) во-первых, многие граждане попросту не осведомлены о правомерности действий, направленных на защиту своих прав и свобод путем причинения вреда посягающему;

2) во-вторых, при формальном отношении должностного лица к производству расследования уголовного дела либо рассмотрению проверочного материала нередко самого обороняющегося могут привлечь

к уголовной ответственности либо, в лучшем случае, за совершение преступления при превышении пределов необходимой обороны (ст. 108, 114 УК РФ), либо за якобы совершенное им тяжкое или особо тяжкое преступление против личности (ст. 105, 111, 112 УК РФ).

Поэтому граждане порой предпочитают оказаться жертвой преступления, нежели подвергнуться уголовному преследованию за причинение вреда преступнику.

Нарушения законности при рассмотрении дел о необходимой обороне связаны в основном с обвинительным уклоном расследования. Каждым неправильно разрешенным делом наносится непоправимый вред обществу, подрывается авторитет органов правосудия. При подобной практике генерируется социальная пассивность граждан, у населения возникает нежелание участвовать в осуществлении государственных функций охраны правопорядка, чтобы не ставить под угрозу свои собственные интересы. Это серьезная социальная проблема, порожденная «человеческим фактором», стереотипами правосознания.

Проблема доказывания признаков необходимой обороны не менее актуальна при рассмотрении материалов о причинении вреда здоровью в исправительных учреждениях ФСИН России. Порой единственным способом предотвращения насилия со стороны агрессивно настроенных заключенных и обеспечения таким образом личной безопасности являются собственные правомерные действия осужденного, направленные на защиту своих прав и свобод. При этом обороняющийся находится перед непростой дилеммой – либо покориться насилию, что, как правило, влечет резкое снижение его «социального» статуса, либо активно противодействовать посягающему, вплоть до причинения вреда его жизни и здоровью. В случае выбора второго варианта обороняющийся рискует подвергнуться, с одной стороны, уголовному преследованию соответствующих государственных органов, с другой – актам мести других осужденных. Лишь грамотные действия сотрудников, направленные на выявление и документальную фиксацию признаков необходимой обороны, способны обеспечить личную безопасность правомерно оборонявшегося, иными словами, защитить его и от насилия агрессивно настроенных заключенных, и от незаконного привлечения к уголовной ответственности за общественно полезное деяние, которым является необходимая оборона (ст. 37 УК РФ).

Любые умышленные насильственные преступления, совершаемые осужденными в местах лишения свободы, содержат в себе деструктивное для этих мест начало, что повышает общественную опасность таких деяний [1, с. 14].

Как отмечает В.В. Меркурьев, в силу правомерных ограничений прав и свобод человека и гражданина (ч. 2 ст. 10 УИК РФ) осужденные не могут в полном объеме воспользоваться правом на необходимую оборону. Это право только в той мере должно принадлежать

осужденному, в какой он может воспользоваться им для защиты от общественно опасных посягательств со стороны других лиц, находящихся в местах лишения свободы [2, с. 24].

Проведенным опросом осужденных было установлено, что более четверти из них (28,8 %) не смогут причинить физический вред посягающему на них осужденному. В числе сдерживающих факторов были названы боязнь привлечения к уголовной ответственности (55,4 % респондентов данной группы), месть за оборонительные действия (6,5 %), социальный статус посягающего (12 %), религиозные мотивы (12 %). В числе иных ответов (14,1 %) указывались такие факторы, как воспитание, не позволяющее причинять боль, «чувство степенности», желание искать другие способы воздействия. Следует заметить, что боязнь привлечения к уголовной ответственности за оборонительные действия присуща большинству из указанной группы респондентов.

Готовность причинить вред посягавшему для защиты другого осужденного выразили только 40,9 %. В числе сдерживающих факторов снова лидирует боязнь уголовной ответственности (57,7 %). Иные мотивы представлены безразличием и нежеланием причинять вред («попробую урегулировать мирно», «пусть сами решают», «сами разберутся», «меня это не касается», «это не мое дело», «всегда есть иная возможность» и т.д.). Таким образом, осужденному при экстремальной ситуации, вызванной общественно опасным посягательством, в большинстве случаев придется рассчитывать только на свои силы, рискуя при этом быть привлеченным к уголовной ответственности за свои оборонительные действия [3, с. 106-107].

Опросом установлено, что 36,2 % осужденных, став очевидцами акта необходимой обороны, не сообщат о данном обстоятельстве администрации учреждения, мотивируя это нежеланием становиться участником уголовного процесса и давать показания (25,9 % от данной группы респондентов), нежеланием сотрудничать с администрацией ни в каких формах (31 %), а также простым безразличием (39,7 %) [3, с. 117-188].

При опросе большинство осужденных (70,6 %) заявили, что будут настаивать на данных показаниях о правомерности своих оборонительных действий при очной ставке с посягавшим. Тем не менее количество тех, кто не сможет этого сделать ни при каких обстоятельствах, составляет одну пятую от общего количества опрошенных (19,1 %). Таким образом, вероятность самооговора со стороны оборонявшегося исключать нельзя [3, с. 119].

Таким образом, осужденный, реализовавший свое право на необходимую оборону, оказывается в весьма сложной ситуации, поскольку, с одной стороны, возникает опасность привлечения его к уголовной ответственности, а с другой – вероятна месть других осужденных.

Согласно ч. 1 ст. 13 Уголовно-исполнительного кодекса Российской-

ской Федерации осужденные имеют право на личную безопасность. Следует отметить, что необходимая оборона является одним из средств обеспечения личной безопасности осужденного.

Более того, уголовно-исполнительное законодательство закрепляет положение о том, что Российская Федерация уважает и охраняет права, свободы и законные интересы осужденных, обеспечивает законность применения средств их исправления, их правовую защиту и личную безопасность при исполнении наказаний (ч. 1 ст. 10 Уголовно-исполнительного кодекса РФ). Право осужденных на необходимую оборону, несомненно, также нуждается в охране государством. Следовательно, справедливая и объективная юридическая оценка правомерности оборонительных действий осужденного позволит обеспечить как личную безопасность осужденного, так и его правовую защиту.

Библиографические ссылки

1. *Богачевская Е.А.* Криминальное насилие лиц, отбывающих наказание в виде лишения свободы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Рязань, 2005.
2. *Меркурьев В.В.* Необходимая оборона: уголовно-правовые и криминологические аспекты: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Рязань, 1998.
3. *Тараканов И.А.* Особенности доказывания состояния необходимой обороны в стадии предварительного расследования: Дис. ... канд. юрид. наук. – Владимир, 2006.

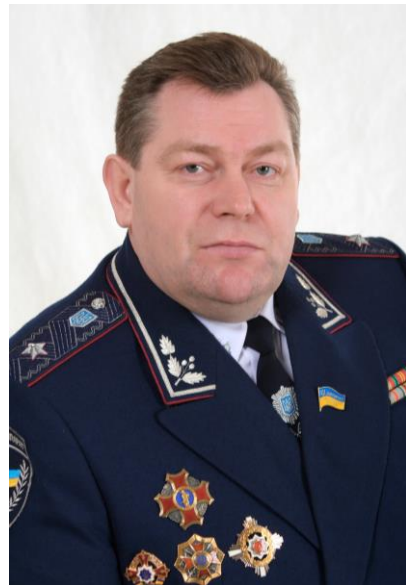
Поступила в редакцию 26.05.2011

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

На засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.01 Харківського національного університету внутрішніх справ відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня *доктора юридичних наук*

АЛФЬОРОВ Сергій Миколайович, кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, ректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ – *АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ* (за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право).

Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, академік Національної академії правових наук України **Бандурка Олександр Маркович**, ректор Харківського національного університету внутрішніх справ. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України **Гарашук Володимир Миколайович** – професор кафедри адміністративного права Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»; доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України **Конопльов В'ячеслав В'ячеславович** – перший проректор Одеського державного університету внутрішніх справ; доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України **Олефір Віктор Іванович** – проректор з наукової роботи – керівник департаменту науково-дослідної та міжнародної діяльності Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна».

На засіданнях спеціалізованої вченої ради Д 08.727.02 Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ відбулися прилюдні захисти дисертацій.

на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

29 квітня 2011 року

МІНКА Тетяна Павлівна, кандидат юридичних наук, доцент, докторант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ – **АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ РЕЖИМИ ТА ЇХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ** (за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право).

Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України **Негодченко Олександр Володимирович**. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, професор **Рябченко Олена Петрівна** – професор кафедри управління, адміністративного права і процесу та адміністративної діяльності Національного університету державної податкової служби України; доктор юридичних наук, професор **Петков Сергій Валерійович** – проректор з науково-педагогічної роботи та міжнародних зв'язків Класичного приватного університету; доктор юридичних наук, професор **Курінний Євген Володимирович** – заступник завідувача кафедри кримінально-правових дисциплін Академії Митної служби України.

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

27 травня 2011 року

КРИВИЙ Андрій Олександрович, викладач кафедри адміністративної діяльності органів внутрішніх справ Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ – **АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРГОВОЇ СЛУЖБИ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ** (спеціальність 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право).

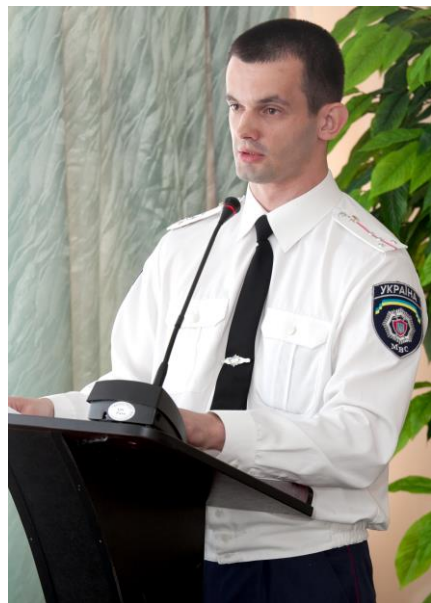
Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент **Морозова Вікторія Олексіївна**, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського гуманітарного університету.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Дубко Юрій Валентинович** – професор кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Кримського юридичного інституту Одеського державного університету внутрішніх справ; кандидат юридичних наук, доцент **Юнін Олександр Сергійович** – начальник кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Кіровоградського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ.

СТАТІВА Іван Ігорович, викладач кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ – *ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ПІДГОТОВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ* (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність).

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент **Гмирко Валерій Петрович**, декан юридичного факультету Академії Митної служби України. *Офіційні опоненти:* доктор юридичних наук, професор **Шумило Микола Єгорович** – проректор з наукової роботи Національної академії Служби безпеки України; кандидат юридичних наук, доцент **Письменний Дмитро Петрович** – професор кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ.

25 червня 2011 року

БОРИСЕНКО Наталія Андріївна, ад'юнкт кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ – *АДМІНІСТРАТИВНИЙ*

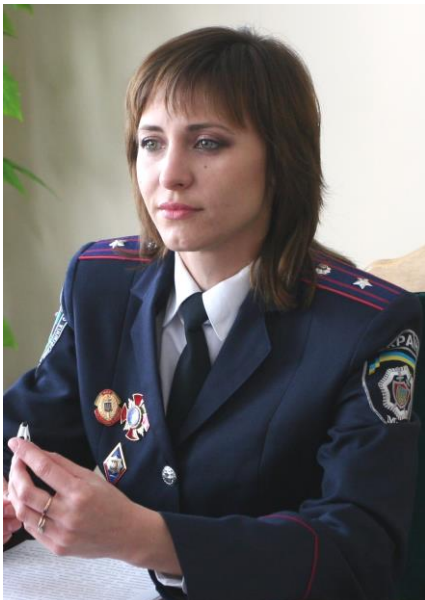

НАГЛЯД МІЛІЦІЇ ЗА ДОТРИМАННЯМ ПРАВИЛ ПАСПОРТНО-РЕЄСТРАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ (спеціальність 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право).

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент **Мінка Тетяна Павлівна**, докторант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, професор **Кузьменко Оксана Володимирівна** – начальник кафедри адміністративного права і процесу Національної академії внутрішніх справ; канди-

дат юридичних наук, доцент **Ващенко Сергій Володимирович** – начальник кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

28 квітня 2011 року на засіданні спеціалізованої вченої ради СРК 08.727.01 Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

МИСЛИВА Оксана Олегівна, викладач-методист Навчально-методичного центру Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (за спецтемою, спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право).

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент **Тіщенкова Світлана Олександрівна**, вчений секретар Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, професор **Богатирьов Іван Григорович** – ректор Поліцейської фінансово-правової академії; кандидат юридичних наук, доцент **Салімо-**

нов Іван Миколайович – начальник навчально-методичного відділу Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

19 травня 2011 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.867.01 Інституту законодавства Верховної Ради України відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

ФІЛЯНІНА Людмила Анатоліївна, викладач кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ – *ІНСТИТУТ ВИДАЧІ ЗЛОЧИНЦІВ В УГОДАХ ДЕРЖАВ СНД: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ* (спеціальність 12.00.11 – міжнародне право).

Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор **Тимченко Леонід Дмитрович**, начальник відділу вивчення міжнародного досвіду в сфері оподаткування Науково-дослідного центру з проблем оподаткування Державної податкової служби України. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, доцент **Антипенко Володимир Федорович** – завідувач кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету; кандидат юридичних наук, доцент **Мацко Анатолій Степанович** – професор кафедри міжнародного права Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент **Антипенко Володимир Федорович** – завідувач кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету; кандидат юридичних наук, доцент **Мацко Анатолій Степанович** – професор кафедри міжнародного права Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі.

Редакційна колегія «Наукового вісника...», науково-педагогічний колектив Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ вітають своїх колег Алфьорова С.М., Борисенко Н.А., Кривоного А.О., Мисливу О.О., Мінку Т.П., Статіву І.І. та Філянину Л.А. з успішним захистом дисертацій та бажають успіхів у професійній діяльності.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Альошина Ольга Іванівна – начальник кафедри спеціальних дисциплін Криворізького факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Бабанін Сергій Володимирович – доцент кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Березняк Василь Сергійович – начальник наукової лабораторії проблем громадської безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Бойко Олександр Петрович – ад'юнкт кафедри оперативно-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Ведерніков Юрій Анатолійович – ректор Університету сучасних знань, кандидат юридичних наук, доцент

Вовчанська Олена Анатоліївна – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Воробей Петро Адамович – професор кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Вороновський Леонід Іванович – здобувач кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Гаркуша В'ячеслав Вікторович – ад'юнкт кафедри адміністративної діяльності органів внутрішніх справ Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Гіда Євген Олександрович – професор кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Головач Анатолій Володимирович – здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

Грибан Віталій Григорович – завідувач кафедри філософії та політології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор біологічних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України

Дубина Наталя Анатоліївна – ад'юнкт Харківського національного університету внутрішніх справ

Заброда Дмитро Григорович – перший проректор з навчальної та методичної роботи Дніпропетровського державного університету внутріш-

ніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Заворотченко Тетяна Миколаївна – доцент кафедри теорії держави та права, конституційного права та державного управління Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, кандидат юридичних наук, доцент

Карабут Людмила Володимирівна – доцент кафедри кримінального процесу Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка, кандидат юридичних наук

Кібак Іван Олександрович – доцент кафедри психології Академії МВС Республіки Білорусь, кандидат психологічних наук, доцент

Кириченко Ганна Володимирівна – викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Кисельов Ілля Олександрович – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Климкін Валерій Миколайович – аспірант кафедри кримінального та адміністративного права Одеського національного морського університету

Коломієць Наталія Володимирівна – старший викладач кафедри цивільного і господарського права Чернігівського державного інституту економіки та управління

Комісаров Олександр Геннадійович – докторант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Коробка Володимир Миколайович – доцент кафедри терарії держави та права Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка, кандидат юридичних наук, доцент

Кравчук Олег Вікторович – ад'юнкт кафедри криміналістики Національної академії внутрішніх справ

Крачун Віталій Дмитрович – начальник кафедри кримінально-виконавчого права Владимирського юридичного інституту Федеральної служби виконання покарань Росії, кандидат юридичних наук, доцент

Лебедева Тетяна Миколаївна – доцент кафедри трудового та аграрного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Ляшук Роман Миколайович – викладач кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, кандидат юридичних наук

Маковій Віктор Володимирович – ад'юнкт кафедри кримінального

права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ

Миронюк Станіслава Анатоліївна – викладач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Музика-Стефанчук Оксана Анатоліївна – доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Хмельницького університету управління та права, кандидат юридичних наук, доцент

Нестерович Володимир Федорович – доцент кафедри конституційного та міжнародного права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, кандидат юридичних наук

Пиріг Ігор Володимирович – докторант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Покайчук Віталій Ярославович – викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Просолов Микола Олександрович – здобувач Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка

Протас Антон Михайлович – аспірант кафедри цивільного права Запорізького національного університету

Пчолкін Валерій Дмитрович – професор кафедри оперативно-розшукової діяльності Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Радченко Олександр Іванович – доцент кафедри конституційного та міжнародного права Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук

Сабіров Руслан Ф. – ад'юнкт Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

Савченко Сергій Володимирович – доцент кафедри історії держави та права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук

Самотуга Андрій Валерійович – доцент кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Синюта Людмила Леонтіївна – старший викладач кафедри мовної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Сковронський Дмитро Миколайович – здобувач кафедри теорії держави та права Львівського державного університету внутрішніх справ

Скорикова Вікторія Олександрівна – помічник прокурора Придніпровського району м. Черкаси

Соболь Оксана Іванівна – викладач кафедри кримінально-правових

дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Тараканов Ілля Олександрович – старший викладач кафедри кримінального права та кримінології Владимирського юридичного інституту Федеральної служби виконання покарань Росії, кандидат юридичних наук

Тищенко Ірина Олександрівна – викладач кафедри трудового та аграрного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Хашев Вадим Георгійович – начальник кафедри кримінального права та кримінології Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Хорошун Олександр Васильович – викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Чабаненко Світлана Володимирівна – здобувач Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Чаплинський Костянтин Олександрович – начальник кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Чорнооченко Світлана Іванівна – професор кафедри цивільного права та процесу Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Чорноус Юлія Миколаївна – докторант кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Шаповал Роман Володимирович – начальник Головного управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації, кандидат педагогічних наук

Шелухін Микола Леонідович – професор кафедри господарського та екологічного права Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка, доктор юридичних наук, доцент

Шиян Дмитро Сергійович – доцент кафедри кримінального права та кримінології Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Щербина Олександр Вікторович – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

З М І С Т**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВООХОРОННОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ****О.Г. Комісаров, В.Я. Покайчук**

Шляхи оптимізації національної нормативно-правової бази спеціальних операцій з охорони громадського порядку під час проведення масових заходів спортивного характеру 3

Н.А. Дубина

Матеріально-технічне та інформаційне забезпечення діяльності кадрових апаратів органів внутрішніх справ 10

А.В. Головач

Стан і перспективи розвитку інформаційного забезпечення діяльності керівника в органах державної податкової служби України 16

**ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ
ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА****Ю.А. Ведерніков**

Юридична освіта як складова правової культури суспільства 24

Є.О. Гіда

Загальнотеоретична характеристика поняття «посадова особа служб і підрозділів міліції» 30

В.М. Коробка

Розвиток правового світогляду у філософсько-правовому доробку Г. Гегеля 38

С.В. Савченко

Образ давньоруської держави у польській ранньомодерній історіографії 45

Л.Л. Синюта

Юридична термінологія у сфері правоохорони 54

ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Т.М. Заворотченко

Нормативно-правові гарантії політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні 62

В.Ф. Нестерович

Вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів з використанням комп'ютерних мереж 73

О.І. Радченко

Правова і конституційна держава: співвідношення понять 81

А.В. Самотуга

Правові підстави обмеження поліцією особистих прав і свобод людини у США: законодавство штатів та муніципальні нормативні акти 88

Д.М. Сковронський

Аспекти взаємодії правової, соціальної держави та громадянського суспільства 96

ПИТАННЯ ЦИВІЛІСТИКИ

Т.М. Лебедева

Право постійного користування землями автомобільного транспорту та дорожнього господарства: суб'єкти, об'єкти 105

С.І. Чернооченко, А.М. Протас

Основні проблеми підвищення ефективності судового захисту житлових прав громадян 112

І.О. Тищенко, М.П. Шаркань

Особливості юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства 116

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

В.Г. Грибан

Правове забезпечення охорони здоров'я в Україні 123

Д.Г.Заброда

Протидія корупційним правопорушенням: визначення поняття, змісту та співвідношення з іншими категоріями 130

Р.М. Ляшук

Використання службових собак як захід
адміністративного припинення спеціального призначення 135

Р.В. Шаповал

Реформування освітньої діяльності в Україні 142

В.В. Гаркуша

Особливості адміністративно-правового статусу державної
автомобільної інспекції як суб'єкта контролю за правомірністю
експлуатації транспортних засобів в Україні 150

Р.Ф. Сабіров

Надзвичайні ситуації природного характеру та надзвичайні
екологічні ситуації: порівняльний аналіз
адміністративно-правових режимів 157

С.В. Чабаненко

Права і свободи осіб похилого віку як об'єкти
адміністративно-правового забезпечення 164

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ.
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

П.А. Воробей

Дія закону про кримінальну відповідальність і караність злочину 172

О.І. Альошина

Профілактика та попередження провокації злочину 179

С.В. Бабанін

Порушення працівником транспорту правил безпеки руху
або експлуатації транспорту за кримінальним законодавством
окремих зарубіжних країн 186

В.Г. Хашев

Мотив як обов'язкова ознака зловживання владою
або службовим становищем: доцільність існування 193

Д.С. Шиян

Покарання, пов'язані з позбавленням права обіймати певні посади
або займатися певною діяльністю, в „Уложенні про покарання
кримінальні та виправні” 200

О.А. Вовчанська

Предмет незаконного перевезення наркотиків
залізничним транспортом 210

Г.В. Кириченко

Запобігання контрабанді наркотичних засобів у зарубіжних країнах 220

І.О. Кисельов

Діяльність органів внутрішніх справ у зарубіжних країнах щодо запобігання рецидивній злочинності: порівняльно-правовий аспект 227

В.М. Климкін

Попередження насильницької злочинності в місцях позбавлення волі 235

Н.В. Коломієць

Порядок і умови відбування засудженими покарання за злочини у сфері обігу наркотиків 241

В.В. Маковій

Правовий статус персоналу виправного центру як суб'єкта виконання покарання у виді обмеження волі 248

С.А. Миронюк

Проблеми кваліфікації протиправних діянь, що спричинили знищення або пошкодження майна 255

В.О. Скорикова

Віктимологічна характеристика потерпілої особи від насильства в сім'ї 261

О.І. Соболев

Питання класифікації злочинів в аспекті побудови кримінально-правових санкцій 268

О.В. Хорошун

Кримінально-виконавча характеристика покарання у виді довічного позбавлення волі 283

О.В. Щербина

Суб'єкти, які мають право застосовувати силу до засуджених у виправних установах ДКВС України 289

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА.
ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ****В.Д. Пчолкін**

Методологія пізнання в теорії ОРД 295

В.С. Березняк Історія становлення та розвитку інституту екстрадиції в Україні	302
Л.В. Карабут Ознаки кримінально-процесуальної діяльності	309
І.В. Пиріг Одержання зразків для експертного дослідження на досудовому слідстві	316
К.О. Чаплинський Спеціальні знання як об'єкт криміналістичного дослідження	323
Ю.М. Черноус Надання правової допомоги у кримінальних справах	329
Л.І. Вороновський Перевірка кримінальної справи суддею під час попереднього розгляду справи щодо визнання потерпілими близьких родичів загиблого	337
О.П. Бойко Особливості розмежування і використання термінів «попередження», «профілактика», «запобігання» та «припинення» злочинів	345
О.В. Кравчук Науково-практичне значення криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних з порушенням авторського права і суміжних прав	352
ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА	
О.А. Музика-Стефанчук Поняття і зміст бюджетної діяльності органів публічної влади	359
М.Л. Шелухін Господарсько-правовий аналіз загроз економічній безпеці в транспортній сфері	367
М.О. Просолов Шляхи оптимізації проведення перевірок деякими органами фінансового контролю у сфері підприємницької діяльності	376

Трибуна зарубіжного автора

И.А. Кибак

Психолого-правовые ошибки в законотворческой деятельности 383

В.Д. Крачун

Правовое регулирование предупреждения преступлений
в исправительных учреждениях 392

И.А. Тараканов

Роль института необходимой обороны в противодействии
пенитенциарной преступности и некоторые проблемы его применения
в учреждениях уголовно-исполнительной системы России 400

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Захист дисертацій 405

Довідка про авторів 410

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Збірник наукових праць

2011. – № 2 (54)

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуда*
Редактори *О.Ю. Бакуньова, О.В. Ясюкевич*
Коректори: *К.А. Ларіонова, Л.В. Омельченко*
Дизайн – *О.М. Янченко*, фото – *О.А. Дубовський*

Підп. до друку 01.07.2011 р. Формат 60x84/16. Друк – RISO.
Гарнітура – Times. Умов.-друк. арк. 26,25. Обл.-вид. арк. 26,50. Тираж – 160 прим.

Редакційно-видавничий відділ ДДУВС
49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59

ДО УВАГИ АВТОРІВ

ПОРЯДОК ПІДГОТОВКИ ТА ПОДАННЯ РУКОПИСІВ ДЛЯ ОПУБЛІКУВАННЯ

Редакція «Наукового вісника Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ» повідомляє, що за науковим змістом статті повинні відповідати вимогам, затвердженим постановою президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», а саме: *постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формування цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.*

Рукопис публікації має бути набраний у текстовому редакторі MicrosoftWord та роздрукований у 2-х прим. на одному боці білого стандартного аркуша формату А4 та відповідати таким вимогам: поля – 2 см, шрифт – TimesNewRoman, розмір (кегель) – 14, міжрядковий інтервал – 1,5; сторінки не нумеруються; перед назвою статті, справа в окремих рядках – ініціали та прізвище автора, науковий ступінь та вчене звання, місце роботи; далі посередині – назва статті великими літерами, після назви – номер УДК, далі – анотації українською, російською та англійською мовами з ключовими словами; текст публікації, після тексту – перелік використаних джерел в алфавітному порядку з дотриманням чинних вимог щодо бібліографічного оформлення. У самому тексті також зазначаються посилання на використані джерела (у квадратних дужках – номер посилання за списком, що в кінці тексту, та номери сторінок). В кінці рукопису – підпис автора і дата. Обсяг рукопису – 10-15 сторінок. Фотознімки подавати в оригіналі або на магнітних носіях у форматі jpeg, скановані або відзняті цифровою камерою.

До рукопису додаються:

– 2 рецензії – зовнішня та внутрішня, завірені печатками відповідних установ (для авторів, які мають наукові ступені або вчені звання, наявність рецензій не обов'язкова);

– витяг з рішення засідання кафедри (відділу, лабораторії) про рекомендацію статті для опублікування;

– довідка про автора: прізвище, ім'я, по батькові (повністю), посада, місце роботи, науковий ступінь та вчене звання, службова адреса, контактні телефони;

– електронний носій рукопису – компакт-диск (CD-R).

- Матеріали, що не відповідають зазначеним вимогам, не приймаються.
- Рукописи та електронні носії не повертаються.
- Редакція залишає за собою право без погодження з автором вносити до тексту рукопису зміни, доповнення, а також перейменовувати його.
- За достовірність викладених у публікаціях фактів та результатів власних досліджень відповідальність несуть їхні автори.
- При цитуванні матеріалів збірника посилання на збірник обов'язкове.
- Відтворення та передрук матеріалів можливі тільки за погодженням з редколегією.
- На приймаються для опублікування статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях.

Адреса редакції:

49005, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59

У в а г а! Матеріали надсилаються тільки поштою із супровідним листом на ім'я голови редколегії, його заступника або відповідального секретаря.

Терміни подання матеріалів:

для опублікування у № 1 – до 1 березня, у № 2 – до 1 червня,
у № 3 – до 1 вересня, у № 4 – до 1 грудня